ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 19

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 19

Scan by Skorpion Professional

Одеса
2008

УДК 930 (477.7) "18"
Х 643
ББК 63.212

У дев'ятнадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету ім..І.І.Мечникова подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В.Г. Кушнір, канд.іст.наук (*головний редактор);*
О.А. Бачинська, д-р іст. наук; **О.М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О.Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І.С. Гребцова**, д-р іст. наук; **І.М. Коваль**, д-р політ. наук; **П.К. Лобазов,** д-р іст. наук; **О.В. Сминтина,** д-р іст. наук; **В.М. Хмарський**, д-р іст. наук;
Т.С. Вінцковський, канд.іст.наук (*відповідальний секретар);*
Н.О. Петрова, канд. іст.наук (*технічний редактор)*

Адреса редакційної колегії:
65082, Одеса, вул.Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет ім.І.І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:
д-р іст. наук **Г.І. Гончарук**, д-р іст. наук **М.М. Шитюк**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І. Мечникова, 2008.

ПОСТАНОВОЮ ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ВІД 11 ЖОВТНЯ 2000 Р. № 1-03/8 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ № 6 НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ" (БЮЛЕТЕНЬ ВАК УКРАЇНИ.-2000 -№ 6)

ЗМІСТ

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Иванова Н. (Кишинев) Этнические представления детей и подростков г. Кишинева (по материалам тематических рисунков).....7

Ігнатенко (Колодюк) І. Приховані магічні коди у практиці «вигнання» холери.....24

Кушнір В.Г. Роль міграційного чинника у трансформації весільної обрядовості українців села Новоселівка.....32

Мойсей А. Дані про карнавальні традиції східнороманського населення Буковини у відповідях на анкети (друга половина XIX – 70-ті рр. XX ст.).....42

Петрова Н.О. Традиційне весілля українців та поляків: етнокультурні паралелі (порівняльний аналіз передвесільного циклу).....53

Прігарін О.А. Глокалізація у старообрядців Буджаку: Спроба окреслення моделей та суб'єктів модернізації традиціоналістських спільнот.....60

Таранець С. Розселення старообрядців на території Бессарабії (кінець XVIII – початок XX ст.).....79

Тафаев Г. И. **(Чебоксары, Россия)** Чувашский край в условиях Эволюционной «смены» цивилизации (с 1551 г.).....90

Чабан М.І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині.....103

Чижов Г. П. Національні меншини Одещини в політичні системі незалежної України кінця XX – початку XXI ст.: до постановки проблеми.....121

Чокан К. Структура традиційного весілля українців в с. Новошмідтівка Ново одеського району Миколаївської області.....127

Шабашов А.В., Худайбердиєва (Аширгельди-Гизи) О. А. До питання вивчення форм релігійної практики у мусульманських народів Північного Причорномор'я.....132

Розділ ІІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баковецька О. О. Освітні установи на території Миколаївщини в період голоду 1921-1923 та 1932-1933 рр.....141

Бандурко С.А. Чернецтво і православні монастирі Херсонщини в контексті історії православного чернецтва.....150

Вінцковський Т.С. Розгортання українського національного руху в Таврійській губернії у першій половині 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»).....162

Діанова Н.М. Роль католицького населення у розвитку міст Південної України в першій половині XIX ст. 171

Захарченко О. Аграрна політика німецько-румунських окупантів у Північному Причорномор'ї (1941 – 1944 рр.) 182

Кіндрачук Н.М. Радикалізація ідеї державності України в програмі Народного руху України (1989 – 1990 рр.) 200

Левченко В.В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920 - 1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти 207

Мисечко А.І. Українськи січові стрільці в Одесі та на Півдні України у 1918 р. 217

Степаненко В. Місце Північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі Російської імперії на межі XIX – XX століть: загальноукраїнський та регіональний аспекти 226

Урсу Д.П., Петровський Е.П. Відродження історичного факультету в Одеському державному університеті (1934 – 1941 роки) 233

Хмарський В.М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 50-х рр. XX ст. 246

Хайдарлы Д.И. Динамика миграционных процесов в «Очаковской области» в XVIII в. 259

Циганенко Л.Ф. Нобілітація дворянських родин у південноукраїнських землях (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) 266

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Барвінська П.І. Ватрослав Ягіч та інституалізація фаху «Східноєвропейська історія» у Віденському університеті 278

Божкова Г.Л. Військовий аспект співробітництва між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки 285

Ботіка Т.С. Торгівельні зв'язки Великої Британії початку XX ст. у відображенні «Вісника Європи» 292

Букіна Т.В. Перетворення в аграрному секторі Молдавської РСР в 1985 – 1989 рр. (на матеріалах преси) 297

Горнова І.С. Лев Диакон та Міхаїл Пселл: спроба порівняльного аналізу історичних концепцій 304

Грекова І.І. Колективізація та колгоспна система в болгарських селах південних областей МРСР (друга половина 40 – 50-ті рр. XX ст.) 312

Казаков Т.М. Проблеми шлюбу та сім'ї в ідейній спадщині Тертуліана 317

Луговий О.М. Походження скарбів Гаральда Гардради до дискусії про «полюстасварф» 326

Павлов О.І. Сільські та волосні правління в адміністративній системі Росії другої половини XIX ст. 333

Поспєлов А.С. Пошук державою Ізраїль зовнішньополітичних союзників в країнах Азії та Африки у 1973 – 1979 роках.....342

Чанцов І.М. Дунайські князівства та політика Франції 1856 – 1870 рр. (за матеріалами російської публіцистики).....349

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Добродум О.В. Позиціонування образу Росії в Рунеті.....358

Ізбаш-Гоцкан Т.О. Одеський і Санкт-Петербурзький археологічні інститути і порівняльна характеристика.....365

Ліхачова О.Є. Мемуари О.І. Георгіївського як джерело з історії Московського дворянського інституту.....371

Музичко О.Є. Мемуари Лева Когана як джерело для вивчення розвитку Історико-Філологічного факультету Одеського Новоросійського університету на початку XX ст.....381

Петрова І., Петров О. Військово-топографічні описи Таврійської та Херсонської губернії XIX ст. (проблема походження описів та їхня джерельна база).....399

Середа О.Г. Північне Причорномор'я в письмових і картографічних джерелах XVIII сторіччя.....410

Футала В.П. Сучасна вітчизняна історіографія діяльності українських громадських організацій у міжвоєнній Польщі (1921-1939).....421

Шановська О.А. Роль інтелігенції у культурно-національному відродженні доби перебудови за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України.....430

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Кашкаєв М.Ш. До біографії керівників Тимчасового Одеського генерал – губернаторства: Х.Х. Рооп (1883 - 1889).....440

Макміллан О.Д. М.Г. Попруженко: шлях від випускника до приват-доцента Новоросійського університету (1888-1891 рр.).....447

Прігарін А.А., Кіосак Д.В. Пам'яті вчителя.....456

Дьомін О.Б., Попова Т.Н. Пам'яті Анни Михайлівни Шабанової (05.12.1933 – 09.01.2006).....463

Дьомін О.Б., Самойлов Ф.О. Пам'яті Анатолія Корнійовича Лозовського.....469

Иванова Н.

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ Г. КИШИНЕВА (ПО МАТЕРИАЛАМ ТЕМАТИЧЕСКИХ РИСУНКОВ)

Этнические представления являются той когнитивной частью этнической идентичности личности, на базе которой формируется этническая идентификация. По мнению большинства исследователей, этническое самосознание состоит из двух основных компонентов — когнитивного (самоидентификация, представления о своей и других этнических группах и т.п.) и аффективного (эмоциональный аспект принадлежности к группе) [1]. В связи с этим, в задачи проведенного исследования входило не только охарактеризовать возрастную динамику развития этнических представлений в зависимости от этнической принадлежности испытуемых, но и проанализировать особенности восприятия ими своей и других этнических групп, т.е. выделить аффективный компонент этнической идентичности.

В исследовании приняли участие 300 учащихся украинских и русских школ г. Кишинева. Украинцы представляют вторую по численности этническую группу Молдовы. Согласно данным статистики [2], в городской части г. Кишинева проживает 96 998 (15%) русских и 56 983 (8,8%) украинцев. Языком, на котором они чаще всего общаются, указали: русский – 94 996 (97,9%) русских и 36 395 (63,7%) украинцев, украинский – 17 729 (31,1%) украинцев. Поскольку русский язык является для данных групп этнических меньшинств основным языком общения, а проживание в культурных рамках столицы во многом способствовало формированию единой русскоязычной субкультуры, интерес вызывают особенности процесса формирование этнических представлений в данных этнических группах, общие моменты и различия.

Становление этнической идентичности у детей проходит три основных стадии, совпадающих с этапами их когнитивного развития. Как правило, выделяются следующие возрастные границы: 6-7 лет, 8-9 лет и 11-12. В младшем школьном возрасте ребенок приобретает первые этнические представления, которые носят фрагментарный характер. В 8-9 лет он обладает четкой этнонациональной идентификацией, а в подростковом возрасте этническая идентичность складывается в более полном объеме [3]. Однако совокупность социальных факторов, в частности принадлежность к этническим меньшинствам, способна оказывать влияние на становление этнической идентичности. В связи с этим, была поставлена цель изучить процесс формирования этнических представлений,

пользуясь вышеуказанной периодизацией при попытке выявить особенности прохождения данного процесса в зависимости от социального влияния.

Для достижения поставленных целей использовалась методика проективного рисунка, к достоинствам которого относится возможность выявить подсознательные установки и стереотипы респондента. Испытуемым предлагалось изобразить представителей пяти этнонациональных групп: русского, молдаванина, украинца, румына и американца. Первые три из них и частично румын отражают этнический состав испытуемой аудитории, а американец указан в задании в качестве отдаленного, но, тем не менее, знакомого, благодаря СМИ, народа.

В качестве методологического образца обработки рисунков было выбрано исследование тематических рисунков, проведенное Т.В. Ивановой [4] среди русской и украинской молодежи. На основе анализа литературы и собранных рисунков, исследовательница выделила следующие описательные характеристики этноса: отдельные элементы внешнего облика человека; пища, напитки; алкоголь; государственно-политические символы; национально-бытовые символы; национально-культурные символы, свободное время, труд в быту; экономическая жизнь общества; животные, растения; элементы рекламы; техника; негативная символика [5].

Проанализировав результаты, исследовательница пришла к следующим выводам: представление об этносе включает ядерную и периферийную составляющие; ядерная воспроизводит стабильный традиционно-бытовой уклад жизнедеятельности этноса; периферийная включает информацию о его развитии (экономическом, политическом) и является более подвижной; представление о своем этносе формируется со стороны ядерной составляющей, далекого этноса – со стороны периферийной [6]. Согласно Т.В. Ивановой, сочетание употребляемых в описании того или иного этноса смысловых групп определяет такой фактор отношения к нему как близость / дальность за счет преобладания элементов ядерной или периферийной составляющих этноса [7]. К ядерным относятся рисунки пищи, труда в быту, природной среды, к периферийным – государственно-политическая символика, техника, проведение свободного времени. Алкоголь при этом отражает деструктивную символику.

Учитывая, что респондентами в вышеуказанном исследовании были молодые люди возрастом около 22 лет, для детей и подростков требовалось ввести дополнительные параметры обработки результатов, а также предположить, что не все смысловые категории будут представлены в материале. По этой причине обработка рисунков проходила в несколько этапов. На первом этапе предполагалось определение основных маркеров, при помощи которых респондент выражал этнические различия между представителями национальных групп, т.е. проводил этническую границу. Данный

предварительный этап был необходим, поскольку респондентами были дети, в том числе 7-летние, по отношению к которым невозможно полностью применить классификацию элементов рисунка Т.В. Ивановой.

Пилотажное исследование среди группы шестилетних русскоязычных детей выявило следующие маркеры: флаг и цвет кожи, т.е. территориальные и внешние различия. Большая часть рисунков при этом изображала идентичных человечков, на двух противопоставление осуществлялось по половому признаку, на одном изображения носили негативный характер (формирование стереотипов под влиянием окружения и СМИ).

Результаты пилотажного исследования, а также анализ рисунков учащихся первых, третьих и шестых классов позволили выделить следующие маркеры восприятия этнических границ: пол (выделение «чужого», «иного» путем противопоставления его по половому признаку); эмоции (выражает личное отношение респондента к «чужому», выделение его за счет выражения лица, как правило, негативного); одежда (элементы национального костюма). Данные по числу их употребления приведены в таблицах ниже. Дополнительно таблицы содержат число идентичных изображений, а также изображений с незначительными различиями деталей внешнего облика, не имеющих этнического характера.

Таблица 1. Маркеры выражения этнических различий (в % от числа упоминаний)

Маркеры	1 класс		3 класс		6 класс	
	Русские	Украинцы	Русские	Украинцы	Русские	Украинцы
Пол	28,3%	43,3%	45,5%	26,8%	36,8%	36,8%
Национальная одежда	39,7%	3,3%	19,7%	12,2%	26,3%	31,6%
Незначительные различия	10,9%	23,3%	19,7%	14,6%	5,3%	7,9%
Идентичные изображения	17,8%	33,3%	3%	14,6%	1,8%	2,6%
Эмоции	13,7%	13,3%	24,2%	26,8%	31,6%	21%

Высокий показатель по количеству элементов национальной одежды в первых классах русских школ говорит о проведении специальных уроков или мероприятий на эту

тему. Характерно, что в украинских школах дети компенсировали нехватку специальных знаний о внешних различиях между этносами за счет полового фактора и незначительных различий в изображениях. При этом процент идентичных изображений в два раза выше, чем в русских школах, что говорит в целом о недостаточной выраженности этнических представлений у детей 7-8 лет, и, следовательно, о небольшой роли этнической принадлежности в их социальной матрице. В третьих классах наблюдается сокращение количества рисунков с незначительными различиями в изображениях и идентичных изображений. Ведущими маркерами являются пол и выражение отношения к этнической группе за счет эмоций, что свидетельствует о нехватке этнических знаний и одновременном развитии этнической идентичности у детей, повышении ее значимости среди других видов социальной идентичности. На третьем возрастном этапе количества идентичных изображений и с небольшими различиями в деталях сводится до минимума. Увеличение количества этнических знаний отражается в достаточно высоком проценте элементов традиционной одежды.

На втором этапе анализ рисунков был осуществлен на основе классификации элементов по смысловым группам, которые при этом претерпели некоторые изменения. Так, в рисунках детей и подростков отсутствовали элементы рекламы, а эмоциональная насыщенность некоторых рисунков способствовала введению новой группы элементов – позитивной символики. Кроме того, некоторые изображения были выделены в особую подгруппу – «цельные образы».

Количество элементов по смысловым группам приведено ниже, отдельно для русских и украинских школ и трех возрастных групп.

Таблица 2. Возрастная динамика восприятия этнических образов испытуемыми разных этнических групп

1 класс					
Украинские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	5	1	3	4	4
Пища, напитки					
Алкоголь	1	1	1		
Государственно-политические символы	1	1			
Русские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	10	2	7	5	10
Национально-культурные символы. Свободное время	3			2	2

Экономическая жизнь общества					1
Животные, растения		1			
Негативная символика	1				
Цельные образы	3	1		1	
3 класс					
Украинские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	2	6	8	7	6
Пища, напитки					6
Государственно-политические символы	2	2	3	2	1
Национально-культурные символы. Свободное время		1	1		3
Труд в быту			1	1	
Экономическая жизнь общества					1
Техника		2	1	1	2
Негативная символика	3	2	2	4	2
Позитивная символика	2		1		
Цельные образы	4	1	2		1
3 класс					
Русские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	9	8	10	11	16
Государственно-политические символы	5	2	2		2
Национально-культурные символы. Свободное время		2	1	4	1
Труд в быту		1			
Животные, растения		1			
Техника		1			1
Негативная символика		3			
Цельные образы		3		1	2
6 класс					
Украинские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	11	7	18	9	15
Пища, напитки	2	2	5		5
Алкоголь	1	2			
Государственно-политические символы	1			3	
Национально-бытовые символы	1			2	4
Национально-культурные символы. Свободное время	2		2		1

Труд в быту		3			
Экономическая жизнь общества		1			1
Животные, растения		3			
Негативная символика	5		1	1	1
Позитивная символика					
Цельные образы					1
6 класс					
Русские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	29	26	25	26	15
Пища, напитки	1		7		4
Алкоголь		3	3		
Государственно-политические символы	6	2	1	5	1
Национально-бытовые символы					1
Национально-культурные символы. Свободное время	6	7	1	3	3
Труд в быту	1	2	1	1	
Экономическая жизнь общества	2			1	2
Животные, растения		2			
Техника					2
Негативная символика	2	5	5	3	12
Позитивная символика	4		1		
Цельные образы	2		2	1	2

Таблица наглядно отражает возрастную динамику развития этнических представлений, что, прежде всего, следует из количества смысловых групп, использованных той или иной возрастной группой респондентов. Так, первые классы включали в описание лишь несколько смысловых групп, описывающих в основном особенности внешнего облика, в шестых классах элементы стали разнообразнее и представлены в большем количестве. Данное наблюдение соответствует характеристике этапов формирования этнической идентичности у детей, в частности отражает процесс развития их этнической компетентности.

Первые классы украинских школ в единичных случаях использовали такие смысловые группы как алкоголь и государственно-политические символы для описания русского, молдаванина и украинца. Дети из русских школ, напротив, минуя данные категории, включают в образ русского национально-культурные символы, один негативный символ и такие цельные образы как военный и принцесса. В образе молдаванина использована виноградная лоза, румына - национально-культурные символы и образ шпиона, американца - национально-культурные и экономические символы. В

третьих классах и шестых классах проявляется уже весь спектр смысловых групп с той возрастной разницей, что в шестых классах в их рамках используется большее количество элементов.

Национальный образ в подавляющем большинстве случаев был представлен изображениями человека при помощи акцентирования особенностей его внешности и одежды. В первых классах по причине недостаточных этнических знаний в рисунках редко встречаются элементы национальной одежды или национальной прически. Так, в украинских школах самый высокий процент (10%) элементов национального костюма встречается в изображениях украинцев (передник, головной убор, цветы в волосах). Наиболее четкий внешний облик при этом у американца: очень широкая улыбка, темная кожа, самая большая по размерам фигура (подчеркивание полноты).

В классах русских школ, где были проведены специальные занятия по этнической культуре, очень высокий процент изображений элементов национальной одежды. Однако при этом встречаются несоответствия одежды изображаемой национальности. Так, русского или американца могут изобразить в кушме, что говорит о недостаточной этической осведомленности даже в случаях специального тренинга, т.е. об особенностях данного этапа когнитивного развития ребенка.

К особенностям внешнего облика русского относятся главным образом длинные, как правило, светлые волосы у женщин и прическа на прямой пробор у мужчин. В 26% русский изображен в национальной одежде (сарафан, жилет, рубаха, в том числе косоворотка, лапти, сапоги) и в двух случаях в военном обмундировании. Соотношение национальной одежды к современной в данном случае не играет такой большой роли, как в рисунках взрослых людей, поскольку большая часть рисунков представляет довольно аморфные изображения одежды без каких либо опознавательных деталей, что является особенностью детского рисунка. Молдаванин в 27,6% изображен в национальном костюме, к элементам которого относятся: кушма (21,9%), жилет, обилие вышивки и узоров, пояс, передник, лапти. При этом внешность, волосы, не примечательны. Во внешности украинца в нескольких случаях подчеркнуты особенности мужской прически, в 17,8% он изображен в национальной одежде (сапоги, венок с лентами, лапти, передник, шаровары). Внешности румына зачастую присуща некоторая безликость, аморфность. По всей видимости, данная национальность лишена каких-либо внешних особенностей для детей по причине малого с ней знакомства. Румын изображен с элементами национальной одежды (молдавской) только в 9,6% случаев (вышитая рубаха, кушма, жилет узоры, длинная юбка), что говорит также и о двоякости его образа – слиянии с молдаванином и, что будет более четко видно при рассмотрении рисунков третьих и шестых классов, облике «европейском», близости по отдельным элементам к американцу. В первом классе

данная тенденция наметилась изображением женщины в брюках и появлении очков – аксессуара «интеллигентности», умственного труда в противовес традиционному физическому. В облике американца доминирует «непохожесть» на остальных: в пяти случаях был изображен человек с темной кожей, в нескольких – с необычной прической (например, негритянка с желтыми волосами). Одежда в основном представлена современными деталями, а цилиндр, шляпа, трость подразумевают образ «высшего общества». Тем не менее, в нескольких случаях американцу были приписаны такие атрибуты как лапти, жилет и кушма, что говорит о диффузности представлений об этнических особенностях внешности у первоклассников.

В третьем классе элементы внешнего облика становятся более разнообразными, что связано с когнитивным развитием школьников и получением большего объема информации этнического характера.

Третьеклассники из украинских школ по-прежнему меньше, чем дети из русских школ использовали элементы национального костюма. При этом, как и в первом классе, именно украинцев изображали в национальной одежде (в остальных случаях процент незначителен). Данное наблюдение говорит о достаточно хорошем уровне этнических представлений о собственной культуре.

Во внешнем облике русского не намечается характерных деталей. Из элементов одежды присутствуют кокошник и сарафан, а также изображение военного в форме. Внешность молдаванина приобретает характерные черты - густые брови и усы. Национальная одежда представлена кушмой и рубахой. Больше всего богат деталями облик украинца. Традиционные черты представлены такими элементами как усы, чуб, короткая мужская стрижка; современные – жестом «нового русского». Национальная одежда встречается в 19,5% случаев (черная шапка, шаровары, остроносая обувь, кушма). Во внешности румына примечательны густые темные волосы, густые брови и в отдельных случаях некоторая безликость. В одежде преобладают современные элементы, в том числе галстук. Наиболее цельный образ принадлежит американцу: американская улыбка, темная кожа, полнота, современный стиль одежды.

В русских школах наблюдается высокий, по сравнению в остальными группами, процент рисунков молдаванина с элементами традиционной одежды (22,7%), что говорит о том, что именно эта этническая группа, по мнению русских испытуемых наиболее традиционна в своей культуре. Во внешнем облике молдаванина преобладают темные волосы и брови, усы, длинные косы у женщин. Среди элементов национальной одежды встречаются платок, кушма, жилет, рубаха, брюки. Типичный образ русского предполагает такие черты внешности как веснушки, длинные светлые волосы, правильные черты лица; появляется такой образ как лысоватый мужчина. Одежда двух

видов: традиционная (лапти, папаха, жилет, сарафан, зимняя одежда) и современная (деловой костюм, бутоньерка, обычная повседневная одежда). Несколько размыт образ украинца. Несколько раз он изображен с кудрявыми волосами, один раз в национальной одежде. Во внешности румына преобладают черты европейца, появляются современные прически, в том числе ирокез. Тем не менее, определенную часть составляют рисунки румына безликого, «незнакомого». На нескольких рисунках он изображен в кушме, встречаются деловой костюм, вечернее платье. Внешность американца отличает пестрота и разнообразие деталей: необычные цвет волос и прическа, обилие косметики, широкая улыбка; одежда являет собой разнообразие стилей: деловой, спортивный, молодежный.

К 12 годам происходит становление этнической идентичности на основе такого ее компонента как накопление достаточного багажа этнических знаний. Исходя из этого, следует ожидать высокой степени образности и четкости в выражении отличий в рисунках, разнообразия деталей.

Во внешности русского/русской в рисунках подростков из украинских школ доминирует такая деталь как длинные косы (традиционная прическа). Помимо этого встречаются изображения небритого мужчины и женского лица похожего на киноплакат. Традиционная одежда составляет 15%, это, как правило, сарафан, тулуп, валенки, варежки. Один из образов представляет собой героя из советского фильма о колхозной жизни. Доминирующая часть рисунков изображают русского в современном стиле, в том числе спортивном и деловом. Внешность молдаванина определяют темные кудрявые волосы, густые брови, усы. Доля национальной одежды составляет 29% и представлена такими элементами как кушма, платок, вышитый жилет, полосатые штаны, длинная рубаха, лапти, тулуп, верхняя юбка-передник. Цветы в волосах дополняют облик. Интерес представляют несколько рисунков, выражающих отношение авторов к вкусу молдаван к одежде: сочетание строгого верха и спортивных брюк Adidas, яркая блестящая одежда. Облик украинца составляют такие детали как усы, чуб, короткая национальная стрижка, коса вокруг головы, распущенные волосы с цветами и лентами, и такая примечательная деталь как хитро сощуренные глаза. Национальная одежда составляет 42% рисунков и представлена шароварами, вышитыми рубахами, тулупом, колпаком, вышитым платьем, обилием лент и венков. В остальных случаях украинец изображен в повседневной современной одежде. Румын изображен, как правило, черноволосым и черноглазым, с густыми бровями и усами, чем напоминает молдаванина из той же серии рисунков. Одежда в основном современная (деловой костюм, спортивный стиль, кепка, очки), доля национальной составляет 13,2% (кушма, тулуп, рубаха с брюками). Внешний облик американца представляют несколько тенденций: темнокожий человек, полный, деловой

человек (иногда с грустным лицом), гиперболизированные мускулы и необычная прическа. В одежде также доминирует необычность сочетания деталей, яркость. Использовано большое количество аксессуаров: очки, крест на шее, цепь, кулон с символом доллара.

Подростки из русских школ и лицеев изображают русского либо как светловолосую женщину, красивую и румяную, иногда с веснушками, либо как лысого, небритого несколько неприятного мужчину с крупным носом и мешками под глазами, часто с неприятным выражением лица. Процент национальной одежды очень мал – 8,8% и представлен сарафаном, платком, лаптями, валенками. Несколько рисунков используют детали военной формы (фуражка, мундир с цепочками, плащ, шапка с крестом). В качестве аксессуаров выступают серьга, крест, цепь, очки, шпоры. Внешний облик молдаван определяют усы, часто густые, кудрявые темные волосы, темные большие глаза. В одном случае он изображен как большая добродушная фигура с цветком. Национальная одежда составляет 21%: кушма, крестьянская одежда, повязанный узлом на лбу или под подбородком платок, передник, узорчатая одежда, кокошник, сапоги, сарафан, узорчатая рубаха, большая шапка, жилет. Образ украинки дополняют косы, украинца – усы (часто длинные), лысина, чуб, борода, хитрое лицо. В одежде используется минимум элементов традиционного костюма (колпак, пояс, чеботы, сарафан, сапоги, венок с лентами. Румыну в восьми случаях присуща безликость. В остальных случаях он изображен с усами, короткой стрижкой «ёжик», темной кожей, со сросшимися на переносице бровями или европейскими чертами. Только в 5,3% случаев для его изображения использован элементы традиционного костюма (кушма, пояс, шаровары, передник, повязанный узлом на лбу платок, жилет) – как правило, молдавского костюма. В подавляющем количестве рисунков румын носит современную повседневную одежду, деловую и спортивную. Американец снова предстает разноликим. Его основные образы – темнокожий человек, полный расплывшийся человек с толстыми щеками, современный стиль (небритый, короткая стрижка «ёжик», длинноволосый мальчик). Сравнительно большое количество рисунков изображает его в деловом костюме. В основном элементы одежды включают кепку, стильную одежду; в отдельных случаях – купальник, шляпу Марльборо, защитный костюм.

Для полноты картины ниже приведены объединенные данные отдельно для украинских и русских школ, отражающие количество элементов тех или иных смысловых групп, использованных при описании пяти этнических групп.

Таблица 3. Восприятие этнических различий испытуемыми разных этнических групп

Русские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	48	36	42	42	41
Пища, напитки	2	-	7	-	4
Алкоголь	1	3	4	-	-
Государственно-политические символы	11	4	3	5	3
Национально-бытовые символы	-	-	-	-	1
Национально-культурные символы. Свободное время	8	9	2	9	6
Труд в быту	1	3	1	1	-
Экономическая жизнь общества	2	-	-	1	3
Животные, растения	-	4	-	-	-
Техника	-	1	-	-	2
Негативная символика	3	7	5	3	14
Позитивная символика	4	-	1	-	-
Цельные образы	3	4	2	3	4
Всего элементов	86	71	67	66	75

Украинские школы	Русский	Молдаванин	Украинец	Румын	Американец
Элементы внешнего облика	18	14	29	20	25
Пища, напитки	2	2	5	-	6
Алкоголь	2	3	1	-	-
Государственно-политические символы	4	3	3	5	1
Национально-бытовые символы	1	-	-	2	4
Национально-культурные символы. Свободное время	2	2	3	-	4
Труд в быту	-	3	1	1	-
Экономическая жизнь общества	-	1	-	-	2
Животные, растения	-	3	-	-	-
Техника	-	2	1	1	2

Негативная символика	8	2	3	5	3
Позитивная символика	2	-	1	-	-
Цельные образы	5	1	2	-	2
Всего элементов	43	36	49	34	43

Итак, в представлении учащихся украинских школ и лицеев:

Национальную кухню русских составляют пельмени и икра, алкоголь представлен пивом и изображением стакана. Государственно-политические символы включают флаг и пятиконечную звезду. Национально-бытовую символику выражает еловый лес. Национально-культурные символы включают футбол и рэп как стиль музыки. В большом количестве имеется негативная символика, выражающая отношение автора рисунка к данной этнической группе: агрессия в сторону молдаванина и румына, оружие, синяк под глазом, фраза «Щас врежу», значок анархии, неприличный жест. Позитивная символика включает изображения воздушного шара, солнца. Цельные образы представлены в виде военного, президента, представителя преступной группировки.

Пищу молдаван составляют мамалыга и брынза, алкогольный напиток – вино. Государственные символы представлены флагом, национально-культурные, т.е. свободное время – спящим человеком. Труд символизируют лопата и посох, экономическую жизнь мешочек с деньгами. Растения представлены виноградной лозой.

Образ украинца дополняют элементы следующих категорий: пища (сало, вареники, борщ); алкоголь (изображения бутылки); государственные (флаг и пятиконечная звезда); национально-культурные (бандура, мяч, танцующая невеста); труд (грабли); техника (самолет); негативная символика (на него падает камень, Панк со свастикой, рогатый череп); позитивная символика («Ура!»). Цельные образы представлены изображением стереотипный образ украинца с чубом, усами и в шароварах, а также нувориша.

При изображении румына использованы следующие смысловые группы и их элементы: государственные (флаг, пятиконечная звезда, учебник истории румын); национально-бытовые символы (замок – крепость, деревья вдоль дороги); труд (чабан с посохом); техника (Машина); негатив (злое лицо, пистолет у виска, закрашенный черным глаз, фраза «Я на тебя обиделся», диалог, согласно которому румын лжет).

В образе американца присутствуют следующие элементы и категории: пища (хот-дог, гамбургер); государственные (флаг); национально-бытовые символы (Голливуд, Макдоналдс, высокие дома, личные гаражи); национально-культурные (бита, группы «50 Cent», «Eminem», рок музыка); экономика (доллары); техника (наушники, компьютер); негатив (оружие); цельные (ковбой, представитель преступной группировки, космонавт на Луне).

Итак, русский, согласно этим данным, предстает в достаточно агрессивном облике, определяющими категориями для него стали государственно-политическая и негативная символика. Характерна связь образа русского с символами советского периода, а также с образом военного, милитаризованной культуры. Интерес представляет также такой элемент образа русского как еловый лес, отражающий дикую российскую природу в противовес, например, виноградной лозе, культурному растению, характеризующему молдаванина.

Образ молдаванина довольно традиционен, он представлен в основном элементами сельской жизни, особенно примечательны такие детали как спящий человек и мешочек с деньгами, т.е. периферийные составляющие в данном случае дополняют именно ядерную основу.

В образе украинца элементы традиционного образа сочетаются с изображением техники (самолет), современной молодежной культуры (панк) и новой бизнес элиты (нувориш). Примечательно, что в государственной символике также встречается пятиконечная звезда, наследие СССР.

В образе румына доминируют элементы периферийной зоны представления об этносе. Тем не менее, изображения чабана и пятиконечной звезды передают двойственность восприятия данного этноса, что подтверждается анализом его внешности и одежды.

Американизация современной культуры придала оттенок близости американцу – в его образе используются элементы категорий пища и традиционно-бытовая символика, вырисовывающие стиль жизни в США, который стал достаточно знаком в нашей стране благодаря, в первую очередь, телевидению. При этом образ американца гораздо более позитивен, чем, например, русского.

Учащиеся русских школ используют следующие смысловые группы элементов в описании:

Образ русского человека дополняют такие смысловые группы как: алкоголь (водка), государственные (флаг, папаха с пятиконечной звездой, медаль, корона, Russia, «Мы – великий народ», флаг СССР); национально-культурные (меч, книга сказок, курение, крест, книга); труд (корзинка); экономическая жизнь (рубль, 100 долларов); негативные символы (оружие, повязка на глазу, ножи); позитивные символы (солнце, облако, «Ура, весна настала!», радостные мысли). Цельные образы представлены мужчиной на сеновале с соломинкой во рту, принцессой, представителем преступной группировки.

Образ молдаванина включает в себя такие группы элементов как: алкоголь (спиртные напитки, бутылка вина); государственные символы (флаг, корона, лозунг «Ţara mea – Moldova mare»); национально-культурные (Bună ziua, курение, «Bunica bate toba»

(фраза из известной песни), Guguță, фраза «vreau dragoste», най, музыка); труд (лукошко, лопата, топор); растения и животные (виноградная лоза, овца); техника (мобильный); негатив (мафиози, дразнящийся человек, скелет, шрам, ругань, вопрос «Где найти выпить?», изображение нищего с протянутой рукой, пожелание «Vin!»); цельные образы (принцесса, тореадор, медсестра)

Для изображения украинца использовались следующие элементы смысловых групп: пища (колбаса, сало); алкоголь (водка, спиртные напитки, самогон); государственные символы (флаг); национально-культурные (футбол, курение); труд (топор); негативные символы (нос крюком с бородавкой, страшное лицо, ружье, свастика, лицо с пятачком); позитив (фейерверк); цельные (стереотипный образ украинца с чубом, усами и в шароварах)

Румын изображен при помощи следующих элементов: государственные символы (лозунг «Мы вступаем в ЕС», пятиконечная звезда, фраза «Ţara mea forever»); национально-культурные (лыжи, пляж, поющий человек, скейт, курение, микрофон, фраза «Măi băiete»); труд (овечья шерсть); экономика (монета в 1000 лей); негатив (ружье, Шамиль Басаев, фраза «Nu iubesc ruşii»); цельные образы (европейского облика бабушка в очках, панк, шпион)

Для изображения американца использованы такие элементы как: пища (гамбургер); государственные символы (флаг, USA); традиционно-бытовые символы (Макдоналдс); национально-культурные (скейт, футболист, меч, музыка, курение); экономика (доллар, 1 млн. долларов); техника (компьютер, мобильный, спортивное авто); негативные образы (фразы: «Хочу завоевать мир», «Ирак умрет», «Всем лечь – ограбление», шрам, динамит, пистолет, пластырь на щеке, граната, страшное лицо, нож, Ку-клукс-клан); цельные образы (панк, «I'm boss»).

Интерес вызывает тот факт, что образ русского для самих русских детей сопряжен в большей степени с государственно-политическими элементами, символизирующими мощь России, и в гораздо меньшей степени с элементами традиционной культуры, среди которых можно назвать меч и книгу сказок. Относительно большое количество позитивных символов уравнивается негативной символикой и некоторой степенью агрессии, изображения с элементами преступности сочетаются с элементами военной формы. Это в целом выражает достаточную вариативность восприятия русского, что нашло отражение в изображении большой аморфной фигуры, как бы символизирующей нечеткость его образа, а также общем количестве элементов для его описания в сравнении с другими этническими группами.

Образ молдаванина, в свою очередь довольно четкий с большим количеством элементов ядерной составляющей, в первую очередь таких групп как труд в быту и

растения и животные, причем, что характерно домашние. Большую часть национально-культурной символики составляют элементы, связанные с музыкой, что характеризует данный этнос как музыкальный. Изображение молдаванина с мобильным телефоном, рисунки алкогольных напитков, а также большое количество негативных образов выражает несколько ироничное к нему отношение.

Образ украинца также обладает некоторой степенью статичности. Его формируют такие элементы как национальная пища и изображения типичного украинца в шароварах и с чубом. Однако в отличие от украинских школьников, использовавших большее многообразие элементов традиционной культуры, данная группа респондентов прибегла к деструктивным компонентам – алкоголю и негативным символам.

Образ румына формируют государственно-политические символы, которые рисуют два противоположных полюса: с одной стороны – пятиконечная звезда времен СССР, с другой – политические реалии сегодняшнего дня (вступление в ЕС). Тенденция к раздвоенности восприятия образа румына сохраняется и в других элементах его описания. В меньшей степени румын приравнивается к молдаванину (изображение овечьей шерсти) в большей – европейцу (провождение свободного времени – пляж, лыжный курорт, цельные образы).

Для оформления образа американца использованы такие категории как пища, государственные символы, провождение свободного времени, экономическая жизнь и техника, которые рисуют стереотипное восприятие данной культуры посредством телевидения. Большое число негативной символики (рекордное по всем смысловым группам среди всех групп респондентов) отношение русских школьников к определенным сторонам (политического плана) американской культуры.

Подытожив данные по группам объектов, можно сказать, что собранный материал отражает основные тенденции процесса формирования этнических представлений русских и украинских школьников, а также особенности восприятия ими своей и четырех других этнических групп / этносов.

Особенности городской культуры объясняют, в некоторой степени, практически полное отсутствие элементов тех смысловых групп, которые образуют ядерную составляющую представления об этносе. Тем не менее, небольшое количество имеющихся элементов характеризуют в качестве наиболее традиционных этносов украинцев и молдаван, причем со стороны учащихся как русских школ, так и украинских. Молдаван характеризует такая смысловая группа как труд в быту, куда можно отнести и изображения виноградной лозы, а украинцев – пища. Эти две этнические группы изображаются чаще всего в национальной одежде, что говорит об «этнографичности» их образа в представлении детей и подростков. Одним из возможных объяснений данному

явлению может послужить тот факт, что исторически украинцы и молдаване на территории Молдовы поддерживали более тесную связь с селом, очагом национального быта и культуры в целом, чем русские, являющиеся, как правило, городскими жителями. Влияние на формирование этнического самосознания имеет также проводимая среди школьников работа по знакомству со своей и другими этническими культурами, особенно в украинских школах.

Интерес представляет отражение в рисунках социальных реалий, что сказывается в изменении этнических образов и стереотипов со временем, вытеснение одних и замене их другими. Яркий пример тому – рисунок американца в образе космонавта, хотя какое-то время назад данная привилегия принадлежала исключительно СССР.

На основе изложенного выше материала можно сформулировать следующие основные выводы:

1. Особенности возрастного восприятия этнических групп в целом укладываются в границы периодизации развития этнических представлений.

2. Образ русского воспринимается извне обеими группами школьников, о чем говорит также низкий процент его изображения в национальной одежде в сравнении с молдаванином и украинцем. Образ румына отличается своей раздвоенностью, зачастую даже аморфностью (в младших классах), объединяя с одной стороны особенности молдавского этноса и черты европейской «заграничной» культуры - с другой. Изображение американца отражает восприятие его культуры через экран телевизора, при чем со стороны русских наблюдается достаточно негативное к нему отношение.

3. Динамика изменения этнических образов отражает роль социального фактора в формировании и эволюции этнических представлений.

4. Украинские дети проявляют большую степень аффилиации с собственной этнической ингруппой, чем дети из русских школ, что говорит о важности этнической идентичности в их социальной матрице.

Последний из выводов можно прокомментировать следующим образом. Украинская группа респондентов продемонстрировала более выраженную этническую идентичность, чем русская группа, что отразилось в ее этнокультурной компетентности (компоненты ядерной составляющей представления о своем этносе). Недостаточная позитивность и некоторая размытость образа русского для самих русских детей и подростков может быть объяснена культурно-историческими причинами, а также политическими переживаниями, которые требуют отдельного подробного анализа. Этническая группа русских не относится к коренному населению Молдовы, поскольку в большинстве своем появилось в г. Кишиневе в послевоенное время. В связи с этим старшее поколение русских идентифицирует себя с Россией, а младшее находится в процессе реадаптации к новым

социально-политическим условиям, особенную роль среди которых сыграло получение Молдовой в 1991 году статуса независимой республики. Эти данные говорят о психологическом состоянии общества, которое находится на стадии определенной трансформации, которая началась с недавнего времени и продолжается до сих пор. Исторические события преломляются на уровне индивидуального сознания и воздействуют на содержание компонентов этнического самосознания. Проанализированные в данной статье материалы проявляют определенные тенденции, происходящих в обществе. Дети и подростки представляют собой новое поколение, будущее страны, и то, как они себя определяют этнически и социально и как относятся к своей и другим, особенно соседским, этническим группам, обрисовывает следующий этап развития молдавского общества, возможность построения его как гражданского. Пестрота картины этнонациональных ингрупп, разнообразие их сочетаний в рамках этнической идентичности того или иного ребенка, наряду с достаточно слабыми представлениями о своей и чужих этнических культурах и небольшом количестве этнических стереотипов, говорит о том, что полиэтническая городская культура г. Кишинева находится в стадии перехода общества в новое состояние.

Настоящая статья представляет собой результаты исследования этнических представлений о своей и других этнических группах трех возрастных групп учащихся русских и украинских школ и лицеев г. Кишинева.

In work reconstruction and the comparative analysis ethnic group of Ukrainians and Russians in Kishinev in specific conditions of the polycultural environment.

Примечания:

1.Кауненко И.И. Психологические особенности этнической идентичности подростков в Республике Молдова: проблемы и перспективы // Moldoscopie. Nr.1 (XXXII). Chisinau. 2006, p. 41

2.Recesământul populației. 2004. p. 560-561

3.Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М. 1999. С. 218

4.Иванова Т.В. Изучение этнических стереотипов с помощью метода проективного рисунка. // Вопросы психологии. 1998. №2

5.Там же, с. 98

6.Там же, с. 80

7.Там же, с. 80

Ігнатенко (Колодюк) І.

ПРИХОВАНІ МАГІЧНІ КОДИ У ПРАКТИЦІ «ВИГНАННЯ» ХОЛЕРИ.

Наукове дослідження народних "забобонів", марновірств, саме так досить часто їх визначали за радянських часів, вважалися такими, що не варті уваги науковців, бо, нібито, були притаманними неосвіченим людям, через те й не вартими вивчення та популяризації у такий спосіб. Їх відкидали як такі, що засмічують культуру і підлягають викоріненню. Однак ці архаїчні вірування зберігають свою актуальність й нині, адже вивчення такого роду уявлень, поглиблюють наше розуміння традиційного українського світогляду, який містить значний міфологічний компонент, розкривають його глибинні пласти, причини історичної тяглості цих світоглядних рис та їх перманентного вияву навіть у повсякденному житті наших сучасників.

Збір інформації про народні вірування, міфологію було започатковано корифеями української етнографії: Павлом Чубинським, Іваном Франком, Федором Вовком, Іваном Нечуєм-Левицьким, Миколою Сумцовим та ін. Нині етнологи звертають увагу та аналізують не лише традиційні міфологічні уявлення, але й їх живучість у повсякденному житті сучасного суспільства, констатують наявність у свідомості сучасників рудиментів давніх міфологічних за своєю сутністю явищ[1]. Отже, актуальність дослідження явищ, на які досить довгий час ставився штамп „забобони", очевидний.

Працюючи у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, авторка статті натрапила на дві судові справи, які до цього часу не привертали уваги інших дослідників[2]. Справи було порушено проти осіб, які за допомогою марновірних засобів намагалися позбавитися тяжкої епідемічної хвороби – холери. Слід зазначити, що відомості про практикування селянами магічних дій з метою позбавлення від холери, зустрічаються досить часто в періодиці[3]. Це свідчить про значну популярність таких засобів серед народу та віру в їхню ефективність. Які чинники послугували підґрунтям для цих вірувань?

Перед тим, як перейти до розгляду справ, слід наголосити, що у традиційній народній культурі нічого не робилося «просто так», усе мало своє підґрунтя, а практичне (раціональне) та знакове (символічне) завжди співіснувало, хоча сторонньому спостерігачеві часто очевидним був лише один бік – символічний чи практичний сенс дій. Саме тому, при розгляді ірраціональних дій, які практикували люди притягнені до суду, що фігурують у цих справах, ми акцентуємо увагу на тому, що означав той чи інший обряд, спробуємо «розкодувати» міфологічну свідомість, розкрити „практичний" сенс певної обрядодії, яка на перший погляд видається абсолютно ірраціональною та позбавленою прагматичного сенсу.

Отже, у першій справі за рапортом Сквирського земського суду до відповідальності притягли трьох селян – Степана Ярчука, Петра Яремчука та Івана Трохимова, які за вказівкою односельчан відкопали з могил двох покійників та вбили у них осикові кілки, аби в такий спосіб зупинити пошесть. На той момент у селі від холери вже померли понад 20 чол.

Почалося ж усе з того, як свідчать документи, що в селі з'явилася невідома жінка, яка, за її словами, ходила на прощу до Києва, а тепер поверталася до Почаєва, де мешкала постійно. Дізнавшись, що в селі поширюється холера, вона порадила місцевим жителям (майже всі вони якраз зібралися на освячення колодязя), відкопати першого, хто помер від холери, і перепоховати його на перехресті, інакше вимруть усі жителі села.

Останні, попри заборону священика, негайно вирішили зробити так, як порадила мандрівниця, і послали відкопувати тіла трьох згаданих селян. Слід зазначити, що крім першого померлого від холери – економічного осавула селянина Федора Ткача, селяни викопали ще й тіло дворянина Березовського, який помер раніше і нібито «ходив» до своєї дружини, хоча остання згодом цього не підтвердила.

Відкопавши тіла, селяни побачили, що вони були «незіпсованими» (у Березовського ліва рука і щока були червоними, а у Ткачука – все тіло синьо-багровим), позабивали у них осикові кілки, закрили труни і засипали землею. На третій день після цього місцевий священик відправив панахиду і запечатав ці могили[4].

Чим можна пояснити дії селян та на яких традиційних уявленнях вони базувалися? Погляд на описані події з етнологічної точки зору дозволяє зрозуміти, чому ірраціональні дії селян, що мали архаїчне світоглядне підґрунтя, набували для них практичного сенсу і навіть авторитет церкви не міг перешкодити виконанню цих символічних дій.

Як уже зазначалося, відкопати тіла і перепоховати їх на роздоріжжі селянам порадила невідома жінка, що називала себе прочанкою. Пораду виконали негайно, причому зігнорували наказ священика не робити цього. Чому люди повірили особі, яку вони не знали? По-перше, жінка була прийшла, чужа. У традиційній культурі до прийшлих людей ставляться по-особливому, наділяють їх магічними, «потойбічними» знаннями та вміннями, одним з яких була здатність до пророкування[5]. Слова, сказані цими людьми, вважалися пророчими, а поради – такими, які слід неодмінно виконувати. Отже, та жінка в очах селян була не просто мандрівницею, а особою, яка з'явилася у критичний для них момент, аби дати пораду, як із нього вийти.

Наділення майже всіх мандрівників (вони могли з'явитися у вигляді солдата, жебрака, богомольця, святого, інколи навіть самого Бога), статусом «знаючих людей» не є випадковим, адже таємна сила у традиційних уявленнях була пов'язана з дорогою, чужосторонністю. Чужим, прийшлим людям завжди приписували надприродні сили[6].

Іншим важливим моментом є те, що жінка порадила поховати тіло на перехресті. Перехрестя у магічних практиках слов'ян загалом і українців зокрема відігравали роль межі, яка розділяла «свій» та «чужий» (міфічний) простори[7]. Саме тут, за народними уявленнями, відбуваються різноманітні контакти з міфологічними персонажами та істотами з потойбічного світу. На перехрестях проходили магічні посвяти молоді чарівники та проводили чари досвідчені, саме сюди «підливали та підкидали», а також лікували хвороби. Тобто перехрестя символізувало кордон між «людським» світом і початком потойбічного, міфічного.

Окрім магічних практик перехрестя широко використовували в інших сферах людського життя. Зокрема, в лікувальній магії на перехрестя виливали воду, в якій мили хворого, туди приносили його одяг. На перехрестях залишали предмети, яких мали намір позбутися разом з приналежними їм міфологічними атрибутами чи властивостями. Такі дії ґрунтувалися на уявленнях про те, що все залишене за міфологічним кордоном (це автоматично означало належність принесених речей іншому світу) вже ніколи не повернеться назад чи перейде до когось іншого[8]. Проте перехрестя, як і інші символічні кордони, що розділяли «свій» та «чужий» простір (до таких належали межа, поріг), не належали жодному з просторів. Тому вони набували багатьох суперечливих значень: обмежували зону «свого» й водночас означали сусідство з «чужим», певною мірою сигналізуючи закінчення освоєного людського простору, і початок неосвоєного міфічного, поділяли простір на «добрий» та «поганий». Отже, символічні кордони мали яскраві ознаки лімінальності (властивість певних соціальних ролей чи груп, що об'єднує межовість, приниженість, але одночасно сакральність), що характеризувалося позицією «ні тут, ні там»[9]. Слід зазначити, що традиційні вірування стосовно міфології перехрестя, як показують польові матеріали, широко побутують і сьогодні[10].

Ще однією цікавою деталлю у справі є те, що селяни відкопали тіло не тільки першого чоловіка, який помер від холери, а ще й того, якого підозрювали у тому, що він після смерті «ходив» до своєї живої дружини.

У традиційних народних віруваннях побутує стала думка про те, що «ходять» після смерті люди, які за життя були великими грішниками. Їх нерозкаяні душі не прийняті на небо, тому вдень вони лежать у могилах, а вночі «встають», «блукають» неприкаяно по землі та «капостять» живим людям. Таке «ходіння» триває, доки не заспівають треті півні, тобто до часу, що в народній свідомості також має межовий статус[11].

Головним заняттям «нечистих» мерців є чинення всіляких прикростей живим людям, крім того, вони характеризуються неабиякою жагою до любовних утіх. Особливо це стосується мерців, за якими сумують живі дружини. Хоча, за народними переконаннями, до жінок навідуються не покійні чоловіки, а чорти у їх образах. Вважалося, що чорти

надзвичайно хтиві, проте безтілесні й тому не мають змоги здійснювати статевий акт, а, «здобувши» тіло, отримують таку можливість. Проте жінка, до якої внадився такий «коханець», починала худнути, хворіти, втрачати свої життєві сили, ставала замкненою, мовчазною і скоро помирала, якщо не знаходила способів позбавитися гостя[12].

На користь припущення, що селяни прийняли Березовського за упиря, свідчить і те, що його тіло, як і тіло Ткачука, не було зіпсоване та мало багрово-синій колір, якраз такий, який, ніби, мали упирі[13]. Окрім того, у народі побутувало чітке переконання про те, що великих грішників земля не приймає, тому їх тіла не розкладаються, а пухнуть, і потім у них вселяються чорти. Щоб знешкодити упирів в їхні тіла вбивали осикові кілки.

Слід зазначити, що серед інших дерев осика займає чи не найперше місце за кількістю легенд та повір'їв, хоча в українських народних піснях не згадується жодного разу. Це пов'язано з переконанням, що осика – «нечисте» дерево: вона єдина з-поміж інших дерев не вклонилася Ісусу Христу, на ній повісився Іуда, тому вона труситься навіть без вітру. Однак її вважають надійним оберегом від нечисті: щоб уберегти корову від відьми, намагалися робити осикові ворота, вдягали корові на шию осикові обручі, обкурювали їй вим'я осиковим листям і корою. Застосовували осику і з лікувальною метою. Так, настоянку на корі радили пити при лихоманці[14]. Проте найчастіше осика використовувалася як оберіг проти «живих мерців»: осиковий кілок вбивали у могилу або в самого покійника[15].

Ще одним доказом того, що Березовського і Ткачука селяни вважали за упирів, може слугувати і те, що на їхніх могилах священик вдруге відслужив панахиду, а після цього запечатав могили. Ці дії, за народними уявленнями, мали припинити «ходіння» упирів і рознесення ними по селу холери (ця хвороба персоніфікувалася як жива демонічна істота), з одного боку, та моління за невідпущені гріхи – з іншого.

Друга судова справа так само пов'язана зі спробами припинити поширення холери[16]. Цього разу до суду було притягнуто протоієрея Шиманського та його зятя священика Лузанова, яких звинуватили в тому, що саме вони були ініціаторами марновірних дій, проте згодом звинувачення було знято. Марновірні дії, спрямовані на вигнання холери, полягали в тому, що, нібито за їхньою вказівкою, оголені малолітні дівчата з розпущеним волоссям повинні були запрягтись у соху й оборати містечко навколо, що мало на меті зупинити поширення пошесті.

Слід зазначити, що ця ритуальна дія – оборювання селища, застосовувалася при епідеміях, морі худоби тощо, широко відома не лише в українців, а й в інших східних слов'ян[17]. Оборювання містечка (селища, села), знову ж таки, пов'язане з «поділом» простору на «свій» та «чужий», але в цьому разі відбувається ще й проведення символічного кола навколо містечка, що означає обгороджування, захист «свого» та

моделювання безпечного, відділеного від того, що несе у собі загрозу, простору[18]. Цікаво, що практика моделювання простору на профанне та сакральне, особливо у „кризових" ситуаціях, могла і варіюватися, зокрема міг „формуватися" просторовий локус, навколо священного об'єкту, зокрема, народних святинь[19].

Важливо наголосити, що в традиційних уявленнях хвороби, особливо епідемічні, – чума, лихоманка, пропасниця, холера – персоніфікувалися. Зокрема, холера уявлялася як стара жінка в лахмітті, яка ходила по вулицях і душила людей, насамперед тих, хто не ходив до церкви у свята, не дотримувався встановлених заборон[20]. Саме тому окреслений «свій» простір унеможливлював проникнення в нього «нечистих» істот (у даному разі холери) із «чужого» світу.

Сама обрядодія оборювання містечка розпочалася «в самую почти полночь»[21] теж не випадково. Як зазначає М. Гримич, «для традиційної культури притаманне розрізнення двох типів часових уявлень: час міфічний і час історичний»[22]. Північ якраз і є тим «міфічним» моментом, у якому відсутні межі між різними проміжками часу. Цей момент так само є межовим, коли стираються «кордони між світами», що сприяло проведенню всіляких магічних ритуалів та дій: посвят у чарівники, наслання хвороб тощо.

Наступним важливим ритуальним моментом було те, що дівчата, які брали участь у ритуалі оборювання, були оголені та з розпущеним волоссям. За народними уявленнями, виконувати найсакральніші обрядодії, магічні ритуали могла людина, максимально наближена до природи, тобто з вільним тілом і волоссям, не скута одягом, застібками, зав'язками тощо[23].

Те, що в ритуалі брали участь малолітні дівчата, теж не є випадковим для ритуальних обрядодій. За народними віруваннями, виконувати сакральні ритуали могли винятково «чисті» жінки. До таких відносили малих дівчат, які ще не досягли статевої зрілості та жінок похилого віку. Молоді жінки не брали участі в таких обрядодіях, бо вважалися «нечистими», особливо під час місячних, і були змушені відповідно обмежувати свою соціальну та господарську діяльність[24].

Зазначимо, що до обрядодій такого типу залучали також дорослих цнотливих дівчат, а також удів. «Чистота» перших пояснювалася їх непорочністю, других – відсутністю статевого життя, що, з одного боку, наближувало їх до жінок, які втратили здатність народжувати, з іншого – до цнотливих дівчат[25]. Цікаво, що в Росії вдови разом з іншими ритуально «чистими» жінками були неодмінними учасницями оборювання під час епідемій[26].

Додамо, що такого роду «чистота» учасниць була обов'язковою при виконанні багатьох ритуальних обрядодій, зокрема збиранні лікарських трав[27], а також сімейно-родинних обрядів[28]. Така вимога була пов'язана із переконанням про нечистоту жінки під

час її місячних і, начебто, ця нечистота передавалася всьому, з чим вона контактувала. Саме тому в традиційній культурі вироблено ряд заборон щодо життя й діяльності жінки під час місячних[29].

Повертаючись до справи, вернемо увагу на той факт, що від «шайки девок нагих» зазнав побоїв єврей Наровлянський. Слід сказати, що у слов'янській традиції існували міцні переконання про особливу спорідненість іновірців та демонічних істот. Це ґрунтувалося на народних уявленнях про те, що в іновірців немає душі. «Чужим» приписували шкідницьку діяльність, а також винайдення, разом із дияволом, «нечистих» речей: спиртного, тютюну, карт тощо. Окрім того, за народними переконаннями, досить часто диявол якраз і з'являвся в образі «чужого»[30]. До чужих відносили представників інших народів – німців, французів, поляків, литовців, а найчастіше євреїв. Уявлення про тісну спорідненість «нечистої сили» та євреїв відображує українська приказка: «Що чорт, що жид, то рідні брати».

Отже, «чужі» сприймалися як уособлення всього негативного та першими підпадали під підозру в разі настання лиха. З огляду на це не дивно, що дівчата накинулись на єврея та завдали йому побоїв.

Отже, підсумовуючи, зробимо висновки, що у двох описаних тут архівних справах відбито народні вірування та дотичні до них уявлення, що безпосередньо пов'язані з «вигнанням» холери. Вони знаходять свій вияв у різних у різних царинах народної культури і мають символічний характер: оборювання околиць села, відкопування з могили мерця, який першим помер від цієї хвороби, та вчинення над нею ритуальних обрядодій тощо. Попри явну ірраціональність дій селян (і навіть можливу пряму їх шкоду для припинення поширення хвороби) вони мали підґрунтя у народній свідомості, що надавало їм практичного сенсу в уявленнях носіїв, адже вони керувалися прадавніми за походженням уявленнями про «справжні» – потойбічні причини, які спричинили пошесть холери. До того ж у народі здавна сповідувався принцип «чим забився, тим і лікуйся», відповідно «вигнання» холери відбувалося за допомогою магічних дій, які видавалися єдино ефективними.

Розгляд цих конкретних випадків магічної практики селян засвідчує не лише її міфологічні витоки, а й демонструє світоглядну зумовленість різних виявів традиційної народної культури, що зрештою зумовила своєрідне переплетення практичних і міфологічних мотивувань та смислів.

У статі приділяється увага двом архівним судовим справам, відкритим через практикування певними особами народних методів „вигнання" холери. Аналізуються міфологічні компоненти та уявлення, покладені в основу магічних дій позбавлення від цієї хвороби.

In this article attention of reader is attracted by archival court cases which prosecuted unconventional (folk) methods of "expulsion" of cholera. It analyses mythical components and imagines that were a base of disease treating.

Key words: "expulsion" of cholera, mythical faiths, conventional ideology, magical actions.

Примітки:

1. *Борисенко В.* Вірування у повсякденному житті українців // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 15. – К., 2003. – С. 4 – 10.
2. *Центральний* державний історичний архів у м. Києві (Далі – *ЦДІАК)*, ф. 442, оп. 159, од. зб. 534; ф. 442, оп. 159, од. зб. 512.
3. *Суеверия крестьян* с. Пилипичи Волынского уезда (о разрытии могил самоубийц, как средство от засухи) // Киевлянин. – 1865. - № 87; *Народные* поверья относительно холеры и других повальных болезней // Руководство для сельских пастырей. – 1871. - № 50. - С. 477-490; № 51. - С. 522-535; *Манилович И.* Народные воззрения на прошлогоднюю холеру // Киевские Епархиальные ведомости. – 1873. – № 20. – С. 569-580; № 21. – С. 602-616.
4. *ЦДІАК*, ф. 442, оп. 159, од. зб. 534.
5. *Щепанская Т. Б.* Сила (коммуникативные и репродуктивные аспекты мужской магии) // Мужской сб. – М., 2001. – Вып. 1. Мужчина в традиционной культуре. – С. 72.
6. *Щепанская Т. Б.* Культура дороги в мифоритуальной традиции XIX–XX вв. – М., 2003. – С. 403.
7. *Плотникова А. А.* Перекресток и распутье в народной культуре Полесья // Живая старина. – 2002. – № 4. – С. 4–6; *Виноградова Л. Н.* Граница как пространственная категория в народной культуре // Культура и пространство. Славянский мир. – М., 2004. – С. 20.
8. *Колодюк І.* Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI століття). – К., 2006. – С. 65-87.
9. *Виноградова Л. Н.* Граница как пространственная категория в народной культуре // Культура и пространство. Славянский мир. – М., 2004. – С. 21.
10. *Колодюк І.* Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI століття). – К., 2006. – С. 65-87.
11. *Ефименко П. С.* Упыри (из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 498–499; *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 222.
12. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 222; *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифоритуальная традиция славян. – М., 2000. – С. 316–320.
13. *Ефименко П. С.* Указ. соч. – С. 498–499.

14. *Беньковский И.* Осина в верованиях и понятиях народа на Волыни // Киев. старина. – 1898. – № 7-8. – С. 8.

15. *Кошович К.* Жывой упырь в борьбе с умершими упырями // Там же. – 1884. – № 1. – С. 169–171.

16. *ЦДІАК*, ф. 442, оп. 159, од. зб. 512.

17. *Левкиевская Е.Е.* Славянский оберег. Семантика и структура. – М., 2002. – С.35-40.

18. *Назаренко Ю. А.* О некоторых аспектах моделирования границ в связи с представлениями о человеческом теле // Этносемиотика ритуальных предметов. – СПб., 1993. – С. 68; *Элиаде М.* Священное и мирское. – М., 1994. – С.22; *Виноградова Л. Н.* Граница как пространственная категория в народной культуре. – С. 23.

19. *Панченко А. А.* Исследования в области народного православия. – СПб., 1998. – С. 112.

20. *Щербаківський Д. М.* Сторінка з української демонології (вірування про холеру) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 541–543.

21. *ЦДІАК*, ф. 442, оп. 159, од. зб. 512, арк. 1.

22. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 309.

23. *Маєрчик М.* Одяговий метамовний код в обрядах родинного циклу (семіотичний аналіз традиції оголення лімінальних осіб) // Народознавчі Зошити. - Львів, 2000. - № 6. - С. 1027 - 1037.

24. *Беньковский* народый взгляд на «нечистую» женщину // Киев. старина. – 1899. – № 6. – С. 128–131.

25. *Кабакова Г. И.* Девушка // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 38; *Гура А. В., Кабакова Г. И.* Вдовство // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 296.

26. *Прокопьева Н.* Вдовство // Мужики и бабы. . . – С. 90; *Прокопьева Н.* Старуха // Там же. – С. 638.

27. *Болтарович З. Є.* Народна медицина українців. – К., 1990.

28. *Боряк О.* Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 2000. – Вип. 35-36. – С. 441–445. – (Сер. «Історична»).

29. *Гр(ушевський) Мр.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. / Обробив З. Кузеля. Матеріали до україно-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906. – С. 70-82.

30. *Белова О. В.* Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. – М., 2005. – С. 213–214.

Кушнір В.Г.

РОЛЬ МІГРАЦІЙНОГО ЧИННИКА У ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ СЕЛА НОВОСЕЛІВКА

Територія Буджака, що на Одещині, заселена переселенцями з різних як історико-етнографічних областей, так і природно-географічних зон України. В іншому етнічному і природному середовищі, зокрема у Буджаку, перед переселенцями виникали певні проблеми адаптаційного характеру. Пристосування до нових місцевих умов, супроводжувалось змінами у господарській діяльності, облаштуванні побуту, обрядовій практиці. Ми простежимо деякі зміни у традиційному весіллі, розглянемо роль міграційного чинника у розвитку весільної обрядовості.

Село Новоселівка Арцизького району, що на Одещині, засноване німцями 1825 року. Напередодні вторгнення німецько-фашистських військ на територію Радянського Союзу німців-колоністів із Буджака виселили і Новоселівку заселили українцями з Волині.

Переселенців розселяли у щойно залишених німцями будівлях, де залишилось чимало збіжжя, господарського реманенту, побутових речей. Жигла, господарські споруди знаходились у придатному для користування стані, тому особливих зусиль для облаштування на новому місці не було. Більшість німецьких будинків не ремонтувалась і навіть на сьогодні не потребують суттєвого ремонту.

Та, незважаючи на цілком сприятливі побутові умови, відсутність таких матеріальнозатратних проблем (наприклад житлобудування), перед поселенцями постало чи не головне завдання – адаптувати до природних умов степу насамперед традиційне господарство. Адаптація виявилась непростою і, як наслідок, ще на початковому етапі, як і бувало з іншими переселенцями в цей край, багато з прибульців не сприйняло незвичних для себе умов життєдіяльності, повернулось на батьківщину і таких прикладів можна навести чимало. Були такі й серед нових мешканців Новоселівки. Для багатьох людей однією з причин неможливості подальшого перебування на буджацьких землях стала відсутність якісної питної води. Місцева джерельна вода жорстка і занадто мінералізована. Люди хворіли, відмовлялися вживати воду з місцевих джерел, хоча, ймовірніше, відчували дискомфорт більше через відповідний психологічний настрій. Але цього виявилось достатньо, щоб, долаючи ще більші труднощі зворотнього шляху, залишити цей край. Чимало з них покинуло Новоселівку у 1946 – 1947 роках під час голоду.

Отже, не всі, хто прибув до Буджака, змогли пристосуватися до нових умов. Тим, хто залишився, прийшлось змінювати чи корегувати господарську діяльність і побутовий устрій. Звісно, й духовна сфера не залишилася поза процесом адаптації. Зміни, як наслідок

трансформації, редукції окремих обрядів[1], простежуються достатньо чітко, зокрема у весільній обрядовості.

Репрезентований нами обряд є весіллям мешканки села Катернюк Марії 1935 року народження. До Новоселівки вона потрапила з Волині у дитячому віці, тут виросла і 1958 року вийшла заміж.

Виокремимо декілька ключових питань. По-перше, відтворений з розповіді весільний обряд, дає уявлення про його стан після тривалого розвитку в специфічних природно-географічних, побутових умовах та етнокультурному оточенні, адже мешканці навколишніх сіл є носіями інших традицій. Зазначене, по-друге, актуалізує інше ключове питання – з'ясування наявності чи відсутності у весільній обрядовості наслідків адаптації.

Розглянемо весільний обряд у варіанті розповіді Катернюк М.

Після попередньої домовленості свати майбутнього чоловіка Катернюк М., а саме молодий зі своїм батьком і родичкою двоюродного брата батька, з хлібом і вином прийшли свататись. Привітавшись, сповістили про мету свого приходу у традиційній формі, мовляв, чули про намір господарів продати теличку, та про бажання її купити. Поклавши хліб на стіл, батько молодого запитав, чи згодна дівчина вийти заміж за його сина і, отримавши позитивну відповідь, запросив молодих до столу, запропонували розрізати на дві частини хліб й посолити його. Сватання закінчилося застіллям.

Підготовка до весілля передбачала випікання короваю. Коровайний обряд складався з трьох частин: запрошення на коровай, бгання короваю і післякоровайних обрядодій. У суботу молода і молодий запрошували родичів (кожний своїх) на коровай: "Просить батько, просить мати, я прошу приходьте на коровай". Молода ж на коровай запросила сусідів. Тобто, тут збереглась традиція XIX ст. за якої коровай випікали в домі нареченої і нареченого.[2] Запрошені "на коровай" жінки принесли борошно, яйця, масло, сало.

Короваїв було два (по одному молодій і молодому) і випікали їх у молодого.

Тісто для короваю почала розчиняти хрещена мати. Але перед цим вона налила у миску води і кликала інших коровайниць мити руки. Слід відзначити, що коровайниць не запрошували, а саме скликали зичним вигуком: "Ану, жінки, йдіть мити руки !" Супроводжувався обряд виконанням ритуальної пісні.

Молоди, молодиці,
Молоди, молодиці,
Поводу до криниці
Білі ручки мити
Час коровай місити

До миски з водою підходили не всі, а тільки ті, хто жив у злагоді, заможно. Тобто це був не тільки обряд очищення, а і магічна дія передачі від благополучних жінок через коровай молодим щастя і добробуту.

Тісто розчиняли на столі, який, за вимогою виконання обряду, ставили обов'язково в центрі кімнати, підкреслюючи цим ще й важливість події. Коровайниці взяли по шматку тіста і під супровід пісень відповідного змісту ретельно його розчиняли.

Скочила коза з воза,
Побігла до сторожа,
Стороже, стороженьку,
Покажи нам дороженьку
Де ковалі кують
Гостру сокиру мають
Бо треба пічрувати
Час коровай саджати

Спершу виготовили з тіста окремі частини короваю. На спідній корж клали гроші, потім *кетки*[3]. Увінчували коровай шишками і двома фігурками голубів. Такий коровай заввишки мав близько 40 см.

Закінчили бгання короваю обрядом у виконанні старшої коровайниці. Кожній коровайниці вона запнула за пояс фартуха[4] шматок тіста. При цьому співала.

Все те тісто покрала,
В кармани поховала
Як прийшлося їй тісно,
То й зійшло в карманах тісто

Вона шукала, хто із коровайниць вкрав тісто, вигукуючи: "Хто вкрав тісто?". Таких не знаходилось і тоді всі коровайниці починали співати.

Ми коровай місили
Горілки не пили
Підемо до криниці
Нап'ємося водиці

За виконану роботу господарі частували коровайниць горілкою і цукром.

Коровай обв'язали – щоб ріс вгору – на лопаті всадили у піч й тієї ж миті коровайниці мерщій побігли до хати, де бгали коровай (у даному випадку коровай пекли в іншому приміщенні). Лопатою, якою саджали коровай у піч, вдарили навхрест в стелю, взялися за руки і під ухкання танцювали з лопатою. Святкова вечеря за участю тільки жінок тривала до ранку.

У суботу молода запросила дівчат "на вінки": "Просить батько, просить мати, я прошу приходь (Марія) на вінки". Запрошуючи "на вінки", молода не одягала весільного вбрання, але йшла у святковому – на голові хустина, в косу вплетена червона стрічка. Дівчата також прибралися у святкове вбрання, а хто мав, одягнув вишиванку. Дівчата прийшли до молодої, сіли за стіл і робили з паперу, а не з барвінку як на землі працури, квіткові букети. Робота супроводжувалась обрядовими піснями[5]

Не куй, зозулю, у зеленій діброві,
Ще ти накуєшся у темному лісі
Не плач, донечко, у своєї матюнки,
Ще ти наплачешся у свекрухи,
Високі пороги переступелючі,
Великі відра подиймайчі

Увечері прийшов молодий з двома парубками, приніс дівчатам могорич "за плетіння вінка". У цей вечір він викуповував у дівчат їхню подругу, свою наречену. Виконувався обряд традиційно. Дівчата, сховавши молоду, переконували молодого, що його власності у хаті немає, на що він відповів: "Те, що у вас є, воно тільки сьогодні ваше, а завтра буде наше". За подругу дівчата вимагали викуп і отримали його – відро вина.

Батьки молодої у суботніх обрядодіях участі не брали, тільки молодь.

Від вінкового, чи барвінкового обряду за майже два десятиліття мало що залишилось. Та й сам обряд став спрощеним, суттєво скоротився. Деякі важливі суботні обряди як то розплетення коси, приготування гільця перенесені на неділю – на день власне весілля. З часом гільце як атрибут зникло.

Також на весільний день на ранок до вінчання перенесено викуп дружбами букетів. Розпочала обряд молода, закріпивши квітку на піджаку молодого. Отримані від молодого гроші віддала дружкам. Обряд продовжила старша дружка, вона пришила квітку молодій, за що також отримала гроші. Дружки пришили букети до піджаків дружбів, і, що характерно, не тільки нежонатим парубкам, а й жонатим чоловікам, але тільки молодим. Нежонатим пришивали квітку – на ліву сторону, жонатим – на праву. Слід виокремити ще одну особливість – квітку пришивали всім запрошеним на весілля, крім літніх людей.

Косу розплітали перед вінчанням у неділю у присутності молодого, який сидів за столом і спостерігав за обрядодіями. Молода стояла на колінах на діжці, яку

використовували для розчину тіста. Обряд розпочав брат. Гребінець йому подала старша дружка. Стрічка із розплетеної коси залишилась у нього. Як й інші, цей обряд супроводжували обрядовою піснею у виконанні дружок і молодих жінок.

Подай, подай, братику, гребінця
Розчесати косу русу до вінця
Бо я вчора, рада була, заплела
Червоную лєнточку вплела.

Ой, скидай, Боже, братову копу
По однім снопочку
Як він розкидав косику
По однім волосочку.

Брат косу чеше
Чужа я чужениця
З чужої сторононьки
З людської намовоньки.

Після закінчення обряду розплетення коси старша дружка одягла на голову молодої фату. Розпочалося благословіння.

В обряді збереглись архаїчні елементи, зокрема участь у ньому представників всього роду, тоді як в аналогічному весільному обряді українців регіону цього вже не спостерігається. Для благословіння молода підійшла до батька, біля якого стояла сестра матері (найближчий представник роду, оскільки мати померла). Благословіння супроводжувалось обрядовими піснями для батька, матері, брата, родини.

Благословиця, доньочка
Своєму рідному татоньку
Благослови, мій татоньку,
Мені до шлюбоньку йдучи.

Тричі вклонившись, поцілувала батька.

Благословиця доня
Своїй рідній матюнькі
Благослови, моя матінько,
Мені до шлюбу йдучи

Тричі вклонившись, поцілувала тітку (мати).

Аналогічні тексти фіксують участь брата і сестри. Закінчувався обряд звертанням до родини.

Благословиця доня

Всеньки своєї родини

Благолови, моя родино,

Мені до шлюбу йдучи.

Молода вклонилася всій громаді, поцілувалася з тими, хто стояв поруч.

Наступний перед вінчанням обряд, хоча респондентка й не назвала його, ймовірніше був посад, про що й свідчить наведений нею текст пісні.

Возрадувалася, возвеселилася св'ятая Пречистая,

Що побачила, що побачила Хреста Спасителя

Одрадуйся і звеселися дуньки тайко,

Що побачив свою дочку на посаду.

Після посаду молоді взялися за кінці рушника і старший дружко[6] вивів їх із-за столу до вінчання.

По дорозі до церкви дорогу молодим не переливали водою, а тільки на зворотньому шляху, коли вони, у супроводі весільних гостей, з ухканням, поверталися до дому.

Пісні, які співали під час повернення молодих із церкви, засвідчують неднозначне ставлення громади до обряду вінчання і священослужителя.

Ми попа обманули,

Грошей не платили,

Дали трісок жменю

Він сховав у кишеню,

Він думав, що гроші,

А то тріски хороші.

Біля воріт оселі молодої батько з тіткою у кожусі зустріли молодих з хлібом і вином і медом.

Вийди, вийди, титуньку, з карлачем,

Стоїть, стоїть твоє дитятко з молодцем

Ой не так з молодцем, як з мужиком

І зв'язали білі ручки рушником.

А питалися мати дочки

Чи горіли ясно свічки,

Ой горіли і палали,

Поки ручки не зв'язали,

А як ручки зв'язали,

То й горіти перестали

Свічки, як обов'язковий весільний атрибут, тримали дружки.

Інституту нанашества, достатньо розвиненого у сусідніх молдованів, в українців Південно-Східного Поділля, в українських селах на теренах степової зони[7] майже не простежується. Цих двох осіб називають "посаджені" чи "хрещені". За столом вони нічим серед інших не вирізнялись, хіба що перев'язали їх більш багатими, з точки зору орнаментики, рушниками, ніж інших учасників обряду.

Відомої українцям в регіоні "почесни" не було. Виконували обряд, який називають "ділити коровай". Старший дружко розрізав коровай на частини і запросив всіх весільних: "У нашої невести є батько й мати, ..." Запрошені підійшли до столу, виголосили поздоровлення, поклали на тарілку гроші і отримали шматочок короваю. Ділили коровай у понеділок у молодого. Причому обидва короваї – молодого і молодої.

Слід відзначити й обряд під назвою "вспомагання". Його виконали тільки у молодої одразу ж після повернення з церкви. Молодих посадили за стіл. Лунала пісня.

Золотая ниточка спину б'є,
Молодая доня дякує,
Дякую, татоньку, дякую ...

Розпочав обряд староста: "Давайте покладемо вспомагання молодим" і першого до столу запросив батька. Батько благословив молодих і поклав гроші[8]. За ним – тітка (мати), потім брат, сестра і всі родичі молодого та молодої. До виконання обряду "вспомагання" запрошували не всіх, на відміну від обряду "ділити коровай", де брали участь всі учасники весілля.

Молодий забрав молоду з приданим (ковдри, подушки тощо). Біля воріт парубки від молодої дорогу весільному поїзду "перейшли столом". Вони вимагали могорич за молоду, на що молодий відповів: "Ви її не годували", але могорич – відро вина, хоча від нього вимагали три, – заплатив.

Батьки молодого зустрічали з хлібом і вином, але без меду. Мати кожуха не одягла. Текст пісні, яку в цей час виконували, має відношення до іншої ситуації, а саме зустрічі молодих батьками молодої.

Теща зятя вітає, кожуха вивертає,
Бо зять багатий, як кожух волохатий,
Бо зять добренький, як мед солоденький.

Обряд "шмаління" біля оселі молодого передбачався, але вогонь, через який молодий мав перенести молоду, до їхнього приходу погас, а повторно його не розпалювали.

Покривання молодої – передкінцевий обряд першого весільного дня. З голови молодої прутиками зняли вінок і одягли на голову дружки. Свекруха покрила голову невістки хустиною, також користуючись прутиками. Дії супроводжувалися танцями

присутніх. Завершила обряд покривання молода. Вона пов'язала на шию свекрухи скрúвало[9].

Отже, в 1950-х роках весільний обряд у Новоселівці існував у достатньо повному обсязі. У кожному із трьох циклів збереглось більшість традиційних для Волині обрядодій. Слід відзначити обрядові пісні практично у кожній дії. Виконання такої кількості весільних пісень, як у Новоселівці, серед українського населення Буджака ще не зафіксовано. Тут збереглось чимало архаїчних елементів, яких у середині 50-х років XX ст. вже не існувало. Вони засвідчують стійкість традиції в іншому етнокультурному оточенні

Наявні ознаки трансформації є наслідком дії міграційного чинника. Примітно, що мешканці села усвідомлюють його негативний вплив, зокрема на традиційну весільну обрядовість: "Тут ми розбірні, тому й весілля кожний робить по своєму".

Вплив міграційного чинника проявляється достатньо виразно. Показовим у цьому плані є коровайний обряд. У селі ще дотримувались усталеного звичаю запрошувати на коровай тільки родичів. Вважається, що він є ознакою архаїчності[10]. Однак у Новоселівці молода родичів (представників роду) не мала, тому мусила запрошувати на приготування короваю сусідів. У даному випадку відступ від традиції очевидний. Обряд потрібно виконувати і цього дотримувались, але за обставин, що склалися, виконавцями стали сусіди, а не родичі, як цього вимагає звичай. Ще одне відхилення – випікання короваю молодої у молодого. Тут відіграв роль побутовий чинник, а саме – відсутність у будинку молодої традиційної для українців печі. За твердженням респондентки коровай потрібно випікати у печі своєї домівки, якщо ж немає такої можливості, то у родичів[11]. Отже, за звичаєм не тільки приготування короваю мало здійснюватись родичами, а й сам процес випікання мав проходити у представника роду. Рідня молодої не вважала за можливе випікати ритуальний хліб у збудованих німцями печах, оскільки вони відрізнялися від українських, насамперед більшими розмірами, що могло негативно позначитись на якості випічки. а відтак існуюча невідповідність, розглядалась не інакше, як порушення у виконанні обряду. Відсутність печі у родичів спонукала до випікання короваю у молодого – представника іншого роду. але він таким вже не сприймався.

Природний чинник також позначився на обрядовості. За браком барвінку у цій місцевості для виготовлення весільних атрибутів використовували папір. Барвінковий обряд хоча й залишився, але втратив змістову наповненість, порівняно з аналогічним у сусідньому Південно-Східному Поділлі[12].

Специфіка краю простежується і в обрядових весільних стравах та напоях. Замість горілки використовують вино. Вином молоді хлопці частували старших за вступ до

парубоцької громади, з вином запрошували на весілля, вином супроводжувалось виконання більшості весільних обрядодій. Не було винятком й весілля у Новоселівці.

Не зафіксовані у весільній обрядовості запозичення від населення навколишніх сіл: болгар, молдован, чи навіть українців. Пояснень декілька: традиція укладання шлюбів у межах сільської громади, що властиве й етнічним групам Буджака; прагнення дотримуватись обрядів своєї етнічної спільноти (навіть у випадках, коли брали шлюб представники різних національностей, весілля святкували за двома різними обрядами у молодої і у молодого, і мешканці Новоселівки не є винятком); слабка інформованість про родинну обрядовість населення навколишніх сіл. Якщо традиції ткацтва, порівняно з родинними обрядами, поширювались через ринок у значно більших масштабах, та інформація про родинну обрядовість не мала таких механізмів поширення. Наприклад, про гільце чи будь-яку іншу обрядовість у сусідньому селі респондентка нічого не знала і тут наслідки міжетнічних зв'язків не слід перебільшувати. Такий стан і динаміка розвитку традиційної обрядовості на локальному рівні (села), для Буджака є характерною особливістю у цілому і для Новоселівки зокрема.

У статті розглядаються питання впливу міграційного чинника на трансформацію весільної обрядовості переселенців до села Новоселівка. З'ясовується вплив природного середовища, особливостей організації побуту на традиційну обрядовість.

Article deals with problem of natural environment and migration influence on Ukrainian wedding ceremony development in Novoselivka village. The influence exerted by the environment and household management peculiarities on found out in this article.

Примітки:

1. Респондентка обряд називає законом: "Батько дотримувався закону..."

2. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження).- К.,1988.-С.47.

3. Кетка виготовлялась із трьох розкатаних і переплетених валків тіста і мала вигляд дівочої коси.

4. Коровайниці обов'язково мали працювати у фартусі.

5. В кінці 1950-х роках в селі під час весілля майже кожний обряд супроводжувався обрядовою піснею.

6. Респондентка наголошує, що староста і старший дружко, який виводив молодих із за столу, є назвами однієї посади, хоча, ймовірніше, вона помиляється. Можливо, цю дію виконував саме староста.

7. Кушнір В.Г. Передвесільна та весільна обрядовість українців Південно-Східного Поділля // Археологія і етнологія Східної Європи.- Одеса, 2000.- С.311-328; Кушнір В.Г., Петрова Н.О. Весільна обрядовість українців південно – західної України: порівняльний аналіз // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та південно – східної Волині: історія і

сучасність.-Кам'янець-Подільський, 2002.- С.118-126; Петрова Н.О. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини.- Автореф. дис. канд. іст. наук .- Київ, 2004, С.13.

8. На "вспомагання" давали тільки гроші.

9. Скрйвало – шматок матерії завдовжки до п'яти метрів. Перед тим як йти до молодого його пов'язали на шию молодої і дали курку. Курку молода віддала перед тим, як увійти до хати молодого.

10. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди ... -С.54.

11. Таке в окремих районах Волині мало місце (Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди С.51).

12. Петрова Н.О. Українська традиційна весільна обрядовість. - С.11.

Мойсей Антоній

ДАНІ ПРО КАРНАВАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ СХІДНОРОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ У ВІДПОВІДЯХ НА АНКЕТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – 70-ТІ РР. XX СТ.)

Зимовий цикл карнавальних свят, будучи найбільш колоритним, в основному, зберігся у календарній обрядовості східнороманського населення Буковини до наших днів. Його дослідження має дозволити нам підійти до аналізу „стратиграфії" величезної маси накопиченого фактичного матеріалу. Одними з важливих джерел у вивченні цієї проблеми, можуть стати результати етнографічного анкетування, проведеного окремими дослідниками та науковими інституціями з 70-х рр. XIX – до 70-х рр. XX ст.

Найбільш характерними серед подібних джерел є відповіді на анкети, розповсюджені Б. П. Хаждеу (70-80-ті рр. XIX ст.) та Н. Денсушану (90-ті рр. XIX ст.). За підрахунками А. Фокі, разом відповіді на анкети двох дослідників отримані з 1342, тобто майже з 10 % усіх населених пунктів Румунії. Відповіді на анкети були систематизовані у працях І. Мушлі та О. Бирлі «Типологія фольклору з відповідей на анкети Б. П. Хаждеу»[1] і А. Фокі «Народні свята та забобони кінця XIX ст. Відповіді на анкети Н. Денсушану»[2]. Відповіді, за часом їх отримання, належать до одних з найбільш ранніх джерел такого роду, за давністю поступаються лише етнографічним антологіям С. Ф. Маріана та І. Сбієри.

Матеріал, який характеризує період від 1900 р. до 70-80-х рр. XX ст. був зібраний, систематизований та типологізований співробітниками Бухарестського інституту етнографії та фольклору імені К. Бреїлою у рамках програми по складанню «Румунського етнографічного атласу» - «Свята та обряди. Відповіді на анкети Румунського етнографічного атласу» (2004)[3]. Четвертий том акумулює матеріали, зібрані з території всієї історичної Молдови, у тому числі південної частини Буковини (охоплено 16 сіл).[4]

Стисла інформація про народний календар буковинських румунів, у формі енциклопедичної довідки по кожному селу (2-3 стор. на населений пункт), міститься у роботі «Новий Румунський лінгвістичний атлас. Молдова і Буковина. Дані про населені пункти та інформаторів» (1987)[5]. У ній оприлюднені результати анкетування, проведеного колективом Румунської академії наук у період з 1967 по 1974 рр. на території румунської Молдови. В ареалі дослідження опинилось понад 40 сіл південної частини Буковини.

Зібраний матеріал дає нам підстави стверджувати, що румуни Буковини, як правило, напередодні та на Різдво колядували (cu colindatul), ходили з *зіркою* (cu steua, luceafarul), з *Іродом* (cu Irodul); напередодні та на Новий рік щедрували – з *плугом* (cu plugul, Pluguleţul, cu clopoţelul, cu uratul), посівали (cu semănatul), ходили з *козою* (cu capra), *ведмедем* (cu

ursul), *кониками* (cu căiuţii), *бандою Жояна* (banda lui Joian), *Груєю Новака* (Gruia lui Novac), *туркою* (Turca), *бунгерями* (bungheri), *сорковою* (cu sorcova) та ін.[6]

У відповідях на анкети міститься значний матеріал про гурти ряджених та вистави народного театру. Найбільш характерним дійством ряджених у румунів Буковини було ходіння з козою (*Арб. С., Бая С., Бог. С., Бор. С., Брш. С., Ват.М. С., Вел.Д. С., Вол. С., Гейн. С., Грн. С., Дмб. С., Дхш. С., Кжв. С., Кал. С., Клш. С., КорЛ. С., Мрдж. С., М.Пр. С., Мен.Х. С., Ниж.В. С., Пел. С., Птр. С., Пжр. С., Поян.С. С., Рдж. С., Ст.Фр. С., Стр. С., Стр.В. С., Стл. С., Удш. С., Фнд.М. С., Шар.Д. С.*). Дійство проводилось переважно напередодні Нового року, хоча є поодинокі свідчення про те, що воно могло бути здійснене на Новий рік чи у період між Різдвом і Новим роком. Слід зазначити, що ходіння *з козою* проводилось повсемісно у східних романців[7].

Головними учасниками дійства були діти і парубки, хоча існували випадки участі у ньому дорослих. *Козу* зазвичай супроводжували інші ряджені персонажі. Так у с. Арборе основними діючими особами дійства були *коза, касир, циган* та інші; у с. Броштени – *коза, поводир, турок, циган, циганка, лікар, жид, дівчина*; У с. Калафіндешти – *коза*, помічники щедрувальник; У с. Долхешти – *коза, касир,* 2-4 *офіцерів, дами* та інші ряджені; у с. Думбревени – *коза* і *поводир*; у с. Пелтіноаса – *коза* і *вівчар*. У деяких місцевостях *козу* супроводжували музиканти та ряджені (*Ват.М. С., Поян.С. С., Рдж. С., Стл. С.*), поряд з нею були присутні ще такі ряджені персонажі як *дід* і *баба* (*Поян.С. С., Рдж. С.,* Удш. С., Шар.Д. С.), *наречені* (*Стл. С.*), *мисливець* (Ниж.В. С.) та ін.[8] У Корнь Літенах гурт складався з 10-12 парубків: *коза, ведмідь* у кожусі навиворіт, *дід*, що боровся з *ведмедем*, *баба, циган* з намащеним сажею обличчям, військові[9]. У с. Бороая було зафіксовано, що групу, яка могла нараховувати близько 30 ряджених персонажів, очолював *драгоман*, який керував дійством[10].

Як свідчать наявні матеріали, у різних місцевостях Буковини могли ходити разом з *козою, ведмедем, кониками та ін.* Так, було зафіксовано, що у с. Пояна Стампій на Новий рік парубки ходили з *бандою*, що складалася з *кози, ведмедя* та інших ряджених; у Пожориті ходили з *козою,* до складу якого входили: *коза, ведмеді*, ряджені; у Каждани ходили так само з *козою*, що складалася з 15-16 ряджених – *коза, турок, Іроди, дід, баба*; у Гейнештях (Слатіні) разом з *козою* ходили також *козенята*[11].

Голову *кози* зазвичай виробляли з дерева (*Арб. С., Брш. С., Вел.Д. С., Дхш. С., Дмб. С., Кал. С., КорЛ. С., Мел. С., Ниж.В. С., Пел. С., Поян.С. С., Стр. С., Удш. С., Фнд.М. С.,*), прикріплювали її до палиці. До голови кріпили рога, у деяких місцевостях використовували для цього справжні рога дикого козла (*Мел. С., Поян.С. С.*). Саму голову іноді покривали козячим хутром. Зверху конструкція накривалася покривалом, килимчиком, кожухом навиворіт тощо. Носій *кози* одягався у жіночу спідницю. *Коза*

прикрашали кольоровими стрічками, бусинками, квітами, папірцями, люстерками, дзвіночками, намистом тощо[12]. Наявні джерельні матеріали дають змогу ознайомитись також і з одягом інших ряджених персонажів, які супроводжували *козу*: *касир* у національному одязі, із сумкою на поясі (*Дхш. С.*); *чабани* – у вівчарському одязі (*Пел. С.*); *дами* – у спідницях (*Дхш. С.*); *командир* (*капітан*) – у офіцерській формі, з дерев'яною шаблею, без маски (*Брш. С., Шар.Д. С.*); *дід* – у старческому вбранні, горбань (з подушкою під одягом), у масці – *Поян.С. С., Шар.Д. С.*; *баба* – у жіночому одязі, масці (*Шар.Д. С.*), або з обличчям намащеним борошном (*Поян.С. С.*); *продавець* – у національному одязі (*Ниж.В. С.*); *євреї* – у лахміттях, білячих шкурках, пташиних пір'ях, у масці з овечої шкіри (*Шар.Д. С.*), або ж у німецькому одязі (*Бор. С.; Ниж.В. С.*); *циган* – у лахміттях, прикрашених дзеркальцями, бляхами, обличчя намащене вугіллям (*Поян.С. С.*), або ж у німецькому одязі (*Ниж.В. С.*), волосся з кінського хвоста, у купленій масці (*Бор. С.*), замість барабана бив у решето (*Брш. С.*); *циганка* – переодягнений чоловік (*Брш. С.*); *турок* – у червоній фесці, червоних брюках з дзвіночками (*Брш. С., Шар.Д. С.*); у деяких місцевостях навіть музиканти перевдягалися (*Поян.С. С.*), у с. Бороая музиканти вдягали одяг червоного кольору, фески[13].

Зазвичай *коза* танцювала на подвір'ї або у хаті під акомпанемент сопілки, барабана, скрипки та інших музичних інструментів. У Броштенах *циган* бив у решето а *коза* танцювала. Всі ряджені персонажі пританцьовували навколо *кози*. У с. Шару Дорней *капітан* контролював черговість виконання танців всіма дійовими особами. У Нижньому Вікові розігрувалась сценка купівлі-продажу. Наприклад, *продавець* виставляв *козу*, тримаючи її на повідку. *Циган* співав і танцював разом з *козою*, *єврей* торгувався і, врешті решт, купував *козу*. Існував певний порядок, у якому виступали ряджені персонажі: спочатку *коза*, потім *ведмідь* (*Поян.С. С.*); одночасно *коза* і *ведмідь* (*Бор. С.*); спочатку *дами* і *офіцери*, потім *коза*, *коники*, в кінці *ведмідь* (*Дхш. С.*)[14].

За джерельними матеріалами, ходіння *з ведмедем* було широко розповсюджено не лише у румунських селах Буковини (*Арб. С., Бор. С., Бос. С., Брш. С., Ват.М. С., Вол. С., Геїн. С., Грн. С., Дхш. С., Дмб. С., Кжв. С., Кал. С., Мен.Х. С., Ниж.В. С., Пел. С., Птр. С., Пжр. С., Поян.С. С., Стр. С., Суч. С., Ст.Фр. С., Слк. С., Удш. С., Фнд.М. С., Шар.Д. С.*)[15], але у всьому румунському етнічному просторі[16]. Час практикування обряду: переддень Нового року, перший день Нового року.

Як правило, *ведмедя* супроводжували ряджені: *поводир* (*Арб. С., Брш. С., Дхш. С., Дмб. С., Пел. С., Шар.Д. С.*); *священик*, *лікар*, *пожежник*, *жінки* та ін. (*Кал. С.*); 3-4 *ведмеді* у групі, *турок*, *наречена*, *жандарм*, 2 *коника* (*Удш. С.*); *циган*, інші ряджені, музиканти (*Ват.М. С.*); *поводир*, *циган* (*Ниж.В. С.*). У с. Пояна Стампій, Бороая та інших місцевостях *ведмідь* і *коза* ходили разом. У Долхештах *поводир* бив у барабан, у

Броштенах – у решето, а *ведмідь* танцював[17].

Парубок, який переобирався на ведмедя, зазвичай надягав ведмежу шкуру (*Брш. С., Дмб. С., Ниж.В. С., Стр. С., Шар.Д. С.*), кожух на виворіт (*Арб. С., Бор. С., Дхш. С., Кзв. С., Мел. С., Удш. С., Шар.Д. С.*), овечі шкури (*Ват.М. С., Поян.С. С.*). У с. Арборе *ведмедю* надягали відро на голову, чіпляли кольорові стрічки на вуха; у Мелешах прикріплювали ведмеже рило на свинячу голову, на ланцюзі прив'язували дерев'яний ківш (рум. „бота"). *Поводир*, зазвичай, був одягнутий у народний костюм або циганський одяг, частіше у лахміття. *Циган* був весь у чорному, на голові капелюх, обличчя намащене сажею, носив із собою барабан (*Шар.Д. С.*)[18].

Якщо *ведмедя* супроводжували інші рядженні персонажі, то він починав танцювати після *кози* (*Брш. С., Поян.С. С.*). У деяких місцевостях *ведмедя* тримав на повідку *поводир* (*Дмб. С., Ниж.В. С.*), вигукуючи при цьому: „Sus martine, sus!" / „Уверх, мартине, уверх!" (*Ниж.В. С.*). Саме *поводир* просив дозволу починати виставу (*Фнд.М. С.*). У с. Шарі Дорней черговість виступів визначав *капітан*. *Циган* співав і танцював з *ведмедем* (*Ниж.В. С.*), у Думбревенах він бив у кастрюлю. *Ведмідь* міг дозволити собі любі жарти, він танцював з дерев'яним ковшем (*Бор. С.*), збирав гроші у решеті (*Брш. С.*)[19]. Як засвідчують наявні матеріали, у деяких селах дане обрядове дійство збереглося лише у пам'яті населення (*Стр. С.*), в інших воно було включене до інших гуртів – *Маланки* (*Ват.М. С., Вол. С., Грн. С., Птр. С., Суч. С.*)[20].

Невід'ємним атрибутом новорічних святкувань молоді було ходіння з *кониками* (*cu căluţii, cu căiuţii*) – *Арб. С., Бор. С., Вол. С., Геїн. С., Дхш. С., Дмб. С., Кжв. С., Мрдж. С., Мел. С., Пел. С., Птр. С., Стр. С., Удш. С.*[21] У с. Пелтіноаса учасники дійства називалися *вершниками* (*călăreţi*). Народна вистава поширена на території проживання східних романців, особливо у Ботошанському, Галацькому, Бакеуському, Ясському, Нямцському, Васлуйському, Тутовському, Сатумарському повітах сучасної Румунії[22]. Зазвичай, голову *коника*, як і саму конструкцію (каркас), виробляли з дерева (*Арб. С., Мел. С.*), у деяких місцевостях використовували череп справжнього коня (*Бор. С.*). Голова *коника* оздоблювалася білим полотном, від каркасу до землі кріпилася біле полотно у вигляді спідниці. Його прикрашали кольоровими стрічками, намистом, люстерками, китичками, повідком, попругою тощо. Хлопці, які керували *кониками* переобиралися у військову форму, у Долхештах прийнято було призначати одного керівника двох *коників*. *Коники* виконували декілька спеціальних танців (у с. Арборе – шість). Зазвичай у дійстві брали участь від двох і більше *коників*. Наприклад, у Думбревенях зафіксовано 4-5 *коників*[23].

Ходіння *з коником* могло бути включене до складу великих гуртів: *Маланки* у Воловцях та Петрівцях, *кози* у Геїнештях[24], в Удештях *коники* ходили на пару з *ведмедем*[25].

Східнороманське населення Буковини запозичило від українців термін *Маланка* як назву карнавального дійства, подекуди і слова народної вистави. Про це свідчить той факт, що у більшості румунських сіл, згідно джерельних матеріалів, під цією назвою проводились суто румунські вистави, такі як *ведмідь*, *коза*, *жієни* та ряджені (*чорт*, *янголи*, *євреї*, *дід*, *баба*) у с. Ватра Молдовіцей[26]. Під назвою *Маланка* проводились *жієни*, *Ірод*, *ведмідь*, *коник*, *коза* та ряджені (*цар*, *пані*, *священик* та ін.) у с. Воловец; *коза*, *ведмідь* та ін. у с. Гренічешти; *ведмідь*, *коза*, *коник*, ряджені у с. Петрівці[27]. У деяких місцевостях під цією назвою ходили гурти ряджених: у Нижньому Вікові – *циган*, *наречений*, *наречена*, *священик*, *весільні батьки*, *гайдук*, *мисливець*[28] – персонажі різних румунських народних вистав – *весілля*, гайдуцькі вистави тощо; у Стражі та Старих Фратівцях – *священик*, *бабка*, *дід*. У жодному населеному пункті не був зафіксований персонаж – *Маланка*, в тому розумінні, в якому він проводився в українців. Про запозичення цього терміну як назви гурту ряджених свідчать дані з Лінгвістичного атласу, які стосуються с. Стража, де звичаю ходити з *Маланкою* передувало ходіння з *ведмедем*; у с. Марджіня інформатори повідомили, що раніше *Маланки* ходили лише з *козою* та *коником*[29].

Експедиційний матеріал, зібраний нами у 2008 р. у селах Сучавського повіту, підтверджують наявність подібних явищ і в наші дні. Так, наприклад, у с. Пожорита гурти маскованих персонажів на Новий рік називаються *Ряджеными* (*Mascatii*), *Партією* (*Partia*) або *Маланкою*. До складу групи входять: 3 *кози*, *ведмідь*, *чабан*, *ветафул* (керує дійством) та ряджені (*циган*, *циганка*, *дід*, *баба*, *наречений*, *наречена*, *жандарм*). Учасники карнавального дійства щедрують під вікном, потім відбувається сцена у хаті, слідує танець *кози*, а потім *цигана* з *ведмедем*[30].

Слід наголосити на тому, що термін *Маланка* частіше зустрічається у змішаних україно-румунських селах або у румунських селах, розташованих по сусідству з українськими. Наприклад, с. Петрівці,[31] с. Гренічешти,[32] с. Воловец[33].

Слід зазначити, що даний термін був поширений лише на півночі історичної Молдови: Сучавський (*Ват.М. С.*, *Вол. С.*, *Грн. С.*, *Мрдж. С.*, *Мел. С.*, *Ниж.В. С.*, *Птр. С.*, *Стр. С.*, *Суч. С.*, *Ст.Фр. С.*, *Шкея С.*)[34] та Ботошанський (*Келінешти*)[35] повіти Румунії.

У деяких селах на початку XX ст. під терміном *Маланка* зустрічався і деградований обряд *папаруда*. Інколи в румунів *Маланкою* називають і новорічний обхід *з плугом*, який супроводжується виконанням відповідної пісні[36]. У цьому контексті не слід забувати про існування у східнороманського населення своїх давніх народних вистав таких як *Весілля*, *Діди* та ін., які за змістом нагадують українську *Маланку*.

Про запозичення румунами назви та деяких елементів української *Маланки* згадує І. Ребошапка. За твердженням дослідника, серед румунів воно побутує на півночі історичної

Молдови, інколи доходячи до міст Пашкани та Ясси. Учасники цієї ритуальної гри – *маланкарі* (*malancarii*), - носять на голові військові кашкети, прикрашені намистом та китицями кінської шерсті, оперезані навхрест двома косинками, поверх яких висять стрічки. До пояса прикріплені рушники, вони носять білі спідниці, червоні фланелі. За твердженням І. Ребошапки, румунська обрядова гра – виконання танцю з нагоди Нового року – зазнала впливу української драматичної гри *Маланки*, як *весілля*, на що ясно вказують хустки, рушники тощо[37].

Більш детально вплив української драматичної гри *Маланки* на румунські народні вистави можна прослідкувати на прикладі, зафіксованому у с. Нижній Віков. Тут існували окремі гурти: *коза*, *ведмідь* та *Маланка*. Учасники гуртів уникали зустрічей. Головними учасниками *Маланки* були *наречений*, *наречена*, *священик*, *вінчальні батьки*, *циган*, у деяких випадках *гайдук* та *мисливець*. Основний мотив дійства – це весілля: *циган* співав на скрипці, *наречені* танцювали, потім вінчалися. При наявності у гурті *гайдука* та *мисливця* розігрувалася наступна сценка: *мисливець* затримував *гайдука*, звертаючись до нього – „Radu mamei / Dă-te legat / Dacă – nu, vii împărat" / „Мамин Раду / Здавайся / Якщо ні, станеш королем". *Гайдук* здавався, і всі присутні починали танцювати хору[38]. Отже, під терміном *Маланка* відбувалося дійство, відоме у румунів під назвою *Весілля*, в яке були вплетені елементи гайдуцьких карнавальних вистав (як наприклад *Банда Жояна та ін.*).

Матеріали, зібрані через анкетування, містять також опис одягу ряджених персонажів. Так, зазвичай, *циган* був одягнений у кожусі, капелюсі, при ньому – барабан і тайстра (*Ниж.В. С.*); *наречена* – вінок з вуалем (*Ниж.В. С.*), *наречений* – у народному одязі (*Ниж.В. С.*); *мисливець* – у одязі лісника, капелюсі, з рушницею (*Ниж.В. С.*), *дами* – у спідницях та сорочках, на голові біли хустини (*Дмб. С.*); *офіцери* – у військовій формі (*Дмб. С.*); *король* – у шоломі зеленого кольору з гусячими пір'ями; міністри – у головних уборах жовтого кольору[39].

Крім описаних карнавальних традицій, на території південної частини Буковини зафіксовані наступні дійства: ходіння *з оленем* (*cu cerbul*), з *дідом* (*moşneagu*) (*М.Пр. С.*), *Жієній*, *Жоянул* (*Jienii, Joianul*) (*Арб. С., Вол. С., Гейн. С., Дхш. С., Кжв. С., Мрдж. С.*)[40], *Груєю Новака* (Gruia lui Novac), *бандою Бужора* (*banda lui Bujor*) (*Брн. С.*), *туркою* (*cu Turca*) – *Бос. С., Мон.Х. С., бунгерями* (*Вама С., Кимп.М. С.*)[41], *Іродом* (*Арб. С., Брн. С., Ват.М. С., Вол. С., Кжв. С., Мел. С., Пел. С., Ст.Фр. С., Фнд.М. С.*) та ін.[42] Зафіксовано також існування гурту, що складався з десяти *дам* і десяти *офіцерів* (*Дмб. С.*); гурти, в яких головними персонажами були *наречені* – *Ниж.В. С., Стр. С.*[43]

На цій ж території зафіксовані великі формації ряджених, до складу яких входили персонажі різноманітних румунських народних вистав. Так, наприклад, у Стражі разом

ходили з *козою*, *ведмедем*, *чарівником*, *боярами*, *бабою*, *нареченою*, *циганами*, *євреями*, *турками*, *гайдуками* тощо[44]. У більшості випадків такі формації крім терміну *Маланка*, мали свою назву – *банди* (benzi) – *Поян.С. С.*, у деяких випадках гурти називались іменем найбільш поширеного у місцевості народної вистави: *турка* (*Бос. С.*, *Мон.Х. С.*), *коза* (*Геїн. С.*, *Кжв. С.*) тощо[45].

В аналізі акультураційних процесів, які відбувалися у сфері карнавальних традицій, показовим є ритуальний текст зафіксований у с. Великі Долхешти, який виконувався гуртом ряджених персонажів під загальною назвою Маланка: „La teiul plecat, / La chilia lui Novac, / Babalâc, Baba Novac, / Şade-n cârjă răzămat / Şi era bun de sfat. / Ş-avea 70 de nepoţei / Şi 70 de veri primari. / S-a făcut o masă / Ca să-i vadă, / Care ar putea / După dânsul rămânea. / Şi-a zis pe când la ei se uita: / - D-alei, nepoţeii mei, / Toţi beţi şi toţi mâncaţi. / Dar Ioviţă nici nu bea, / Nici nu mănâncă. / Ori calu ţi-ai obosit, / Ori straie le-ai ponosit, / Ori galbenii ai sfârşit? / - D-alelei nene Novace, / Am umblat 9 ani şi 9 ţări / Şi 9 cai am omorât / Şi 7 am obosit / Şi soţ pe plac nu mi-am găsit. / Iar acuma am găsit / În târgul Odriului, / La fata cadiului, / Latinul spurcatului. / Iar Novac aşa i-a zis: / - D-alei, nepoate Ioviţă, / Na cheile grajdului. / Când în grajd vei întra, / Cată-n ochii surului; / Lângă suru şede / Negru pana corbului, / Lângă negru-i felegos, / La picioare-i cam flocos, / C-acela ţi-i de folos. / El în grajdu a întrat / Şi pe negrul l-a luat, / Şi când a încălecat, / Cu corbaciu când i-a dat, / Şapte hotare-a sărit / Şi la Smărăndica ajungea / Iar ea nainte-i ieşea / Cu 50 roabe după ea ...". / «Біля схиленої липи, / Біля келії Новака, / Бабалик, Баба Новак, / Сидить, опершись на палицю / Готовий порадити. / Мав він 70 онуків / І 70 двоюрідних братів. / І запросив їх до столу / Аби побачити, / Хто з них міг би / Його наслідувати. / Дивлячись на них, він промовив: / - Далей, онуки мої, / Всі п'єте та їсте, / Але Йовіце і не п'є, / І не їсть. / Чи твій кінь втомився, / Чи одяг поносився, / Чи золоті закінчилися. / - Далей, дядько Новак, / Ходив я 9 років і 9 країн / 9 конів заїздив / І 7 зморив / І наречену для душі не знайшов. / А зараз знайшов / На ярмарку в Одрі, / Доньку мусульманського судді, / Латинянина, мерзотника. / А Новак так йому сказав: / - Далей, онуче Йовіце, / Візьми ключі від конюшні. / Коли до конюшні зайдеш, / В очі сірого подивись; / Біля сірого стоїть / Чорний як вороняче перо, / Чорний гордовитий, / З волохатими ногами, / Він тобі буде у пригоді. / Він до конюшні зайшов / Чорного взяв, / І коли осідлав, / Як батогом вдарив, / Сім кордонів перестрибнув / І до Смерендіки доїхав / І вона його зустріла / У супроводі 50 рабинь ...».

З даного ритуального тексту чітко можна прослідкувати, що мотив одруження, весілля, вплетений у текст гайдуцької вистави.

Наявні джерельні матеріали надають змогу ознайомитись крім карнавальних традицій з іншими календарними ритуалами, як-от: *вєрджєл* – гра з зіставленими предметами напередодні Нового року (*Поян.С. С.*); ремінісценції давно зниклого свята –

недся (*нідея*) – на св. Іллю, коли чабани спускалися з гір «із замурзаними сорочками» і перебували кілька днів у селі (*Пжр. С.*)[46] та ін.

Таким чином, проаналізовані джерельні матеріали дають змогу розкрити у основних рисах комплекс карнавальних обрядів румунів південної частини Буковини, простежити їх еволюцію від другої половини XIX – до 70-х рр. XX ст. Зокрема, за їхньою допомогою можна провести як типологізацію матеріалу (дату та особливості проведення, склад учасників, ритуальні тексти та їх спрямованість, реквізит тощо) про такі карнавальні традиції румунів, як ходіння з козою, ведмедем, кониками, Маланку та ін., так і реконструювати в основних рисах різдвяно-новорічні обряди. Не дивлячись на фрагментарність даних, вміщених у деяких з цих джерел, на їх основі можна простежити ареал поширення різдвяно-новорічних карнавальних дійств на території південної частини Буковини, вони створюють підгрунття для проведення картографічного аналізу зимових звичаїв та обрядів населення Буковини. Подальше ареальне вивчення явищ східнороманського етнографічного середовища на Буковині має бути зорієнтоване на акумулюванні якомога більшого об'єму фактичного матеріалу, кількісного та якісного примноження корпусу карт, що дадуть змогу відобразити аналітичну картину ситуації у вивчаємій сфері як по відношенню до східнороманського населення, так і в сусідніх українців на Буковині, а також на прилеглих територіях.

Скорочення населених пунктів

Сучавський повіт Румунії (С):

Арб. С.	– Арборе	Мрдж. С.	– Марджіня
Бая С.	– Бая	Мел. С.	– Мелінь
Бог. С.	– Богденешти	Мон.Х. С.	– Монастир Хуморулуй
Бор. С.	– Бороая	М.Пр. С.	– Монастир Пробота
Бос. С.	– Босанч	Ниж.В. С.	– Нижній Віков
Брш. С.	– Броштени	Пел. С.	– Пелтіноаса
Брн. С.	– Бродіна	Птр. С.	– Петрівці
Ват.М. С.	– Ватра Молдовіцей	Пжр. С.	– Пожорита
Вама С.	– Вама	Поян.С. С.	– Пояна Стампій
Вел.Д. С.	– Великі Долхешти	Рдж. С.	– Руджіноаса
Вол. С.	– Воловец	Ст.Фр. С.	– Старі Фратівці
Геїн. С.	– Геїнешти	Слк. С.	– Солка
Грн. С.	– Гренічешти	Стр. С.	– Стража
Дмб. С.	– Думбревени	Стр.В. С.	– Строєшти Васкани

Дхш. С.	– Долхешти	Стл. С.	– Стулпікани
Кжв. С.	– Кажвана	Суч. С.	– Сучевіца
Кал. С.	– Калафіндешти	Удш. С.	– Удєшти
Кимп.М. С.	– Кимпулунг Молдавський	Фнд.М. С.	– Фунду Молдовей
Клш. С.	– Кілішень (Удешти)	Шар.Д. С.	– Шару Дорней
Кор.Л. С.	– Корнь Літени	Шкея С.	– Шкея

У даній статті робиться спроба проаналізувати дані про карнавальні традиції східнороманського населення південної частини Буковини у відповідях на анкети, розповсюдженні як окремими дослідниками (Б.П. Хаждеу – 70-80-ті рр. XIX ст.; Н.Денсушану – 90-ті рр. XIX ст.), так і науковими інституціями з кінця XIX – 70-х рр. XX ст.: відповіді «Румунського етнографічного атласу», «Румунського лінгвістичного атласу». Зокрема, був типологізований матеріал (дату та особливості проведення, склад учасників, ритуальні тексти та їх спрямованість, реквізит) з даних джерел про такі карнавальні традиції румунів, як ходіння з козою, ведмедем, кониками, Маланку та ін.

This article attempts to analyze carnival traditions of East-Romanic population of Bukovyna according to questionnaire returns distributed by both independent researchers (B.P. Khazhdeu – 70-80s of the XIX century; N. Densushany – 90s of the XIX century) and scientific institutions beginning from the XIX until the 70s of the XX century: data of "Romanian Ethnographic Atlas", "Romanian Linguistic Atlas". And in particular, a typological layout of findings from the mentioned sources was offered about such Romanian carnival traditions as walking with the goat, bear, horses, Malanka, etc.

Примітки:

1. Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Haşdeu. – Bucureşti: Minerva, 1970. – 634 p.

2. Fochi A. Datini şi eresuri populare de la sfârşitul secolului al XIX: Răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densuşianu. – Bucureşti: Minerva, 1976. – 392 p.

3. Sărbători şi obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Oltenia. – Bucureşti: Editura enciclopedică, 2001. – T. I. – 399 p.; 2002. – T. II. – 320 p.; 2003. – T. III. – 449 p.; 2004. – T. IV. – 440 p.

4. Весь зібраний польовий матеріал було заплановано опублікувати у 20 томах розподілених за тематикою: 1) Свята і обряди (календарна і сімейна обрядовість, громадський побут, міфологія); 2) Сільська цивілізація (село, господарство, інтер'єр житла тощо); 3) Заняття і ремесла (землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, ремесла); 4) Народний одяг, мистецтво тощо. По кожній з 4 цих тематичних блоків було заплановано випустити 5 томів по окремих зонах Румунії: 1)

Олтенія; 2) Банат, Крішана; 3) Трансільванія, Мараморощина; 4) Молдова, Буковина, 5) Мунтенія, Добруджа. На даний час вже надруковані перші 4 томи матеріалів експедиції

5. *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova şi Bucovina. Date despre localităţi şi informatori / Alcăt. de V. Arvinte, S. Dumistrăcel, I. Florea, I. Nuţă, A. Turculeţ. – Bucureşti Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1987. – 420 p.*

6. *Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 36-38, 219; Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 307-333; Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 36, 38, 53, 55, 57, 63-64, 66, 69, 71, 82, 84, 86, 95, 98, 103, 105, 119, 121, 137, 229; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, 2004. – Т. 4, с. 271-308.*

7. *Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 36-38; Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 307-319, 331; Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 53, 55, 63, 64, 66, 82, 84, 86, 95, 98, 105, 121, 229; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 1, с. 256; Т. 2, с. 206; Т. 3, с. 263-264; Т. 4, с. 283-285, 291, 297, 301, 304.*

8. *Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 307-319; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 285.*

9. *Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 36-38.*

10. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 285.*

11. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 53, 84, 98.*

12. *Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 36-38; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 291.*

13. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 291.*

14. *Там само, с. 301, 304.*

15. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 38, 53, 55, 57, 63, 66, 69, 82, 84, 86, 95, 98, 105, 119; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 286, 293-294, 302.*

16. *Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 330; Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 2, с. 206; т. 3, с. 263; т. 4, с. 283.*

17. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 286, 294.*

18. *Там само, с. 293-294.*

19. *Там само, с. 302.*

20. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 55, 57, 66, 86, 105.*

21. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 64, 66, 84, 98, 105; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 295, 303.*

22. *Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 331; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 2, с. 210; т. 4, с. 283, 287.*

23. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 287, 295, 303.*

24. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 66, 98, 105.*

25. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 287.*

26. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 55; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 287.*

27. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 66, 86, 105.*

28. *Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 304.*

29. *Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 38, 63-64.*

30. *Матеріали етнографічної експедиції, проведеної членами студентського наукового гуртка «Етнос» в румунському селі Пожорита Сучавського повіту Румунії. Зберігається у етнографічному музеї факультету історії, політології та*

міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2008 р.): від Чернеуцяну Віоріки Георгіївни, 1938 р. н.; Кодряну Домініки Філаретівни, 1946 р . н.

31. село умовно розподіляється на дві частини (кута): «румуни» (у долині) і «русини» (на горі); крім того воно розташоване у безпосередній близькості до українських сіл Дерменешти, Келінешти.

32. село Гренічешти розташоване поблизу українських сіл Шербівці, Васілаке, Балківці, Келінешти, Мілішівці; с. Воловец – поблизу укр. сіл Бурла, Кліт.

33. Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 66, 86, 105.

34. Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 38, 55, 57, 63-64, 66, 86, 103, 105; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 301.

35. Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 307.

36. Pamfile T. Sărbătorile la români: Crăciunul. Studiu etnografic.– Bucureşti: Librăriile Socec & Comp., C.Sfetea, 1914, с. 194-196.

37. Ребошапка І. Ой у саду – винограду. Збірка світських величальних пісень. – Бухарест: Критеріон, 1971, с. 26-27.

38. Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 298, 301, 304.

39. Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 119; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 298.

40. Головними персонажами гурту були Жоян (Жіан), мисливець, Жіанка (наречена Жояна), 3-4 жіана (Арб. С., Дхш. С.); Зазвичай, Жоян був у великому капелюсі, білих онучах, з бубонцями прикріплених до ніг; мисливець – у одязі мисливця; Жіанка – у національному костюмі (катрінца з трьохкольоровим поясом) – Дхш. С. [Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 306, 308]. У деяких досліджених селах відзначається інформаторами той факт, що банда Жояна – з'явилася пізніше ніж інші вистави (Мрдж. С., Кжв. С.), у Геїнештях зафіксовано „що п'єса народного театру банда Жіанулуй ось вже кілька років як була принесена" [Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 64, 84, 98].

41. Рідкісна народна вистава – бумбгерь зафіксована лише у двох селах Буковини (Вама, Кимпулунг Молдавський) [Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 71], назва походить від рум. бумб. – гудзик (маються на увазі гудзики австрійської військової форми) – гурти хлопців чи парубків, які танцюють специфічний танець - bumbgereasca, маючи одяг що нагадує австрійську військову уніформу.

42. Fochi A. Datini şi eresuri populare ..., вказ. праця, с. 36-38, 63, 219; Muşlea I., Bârlea O. Tipologia folclorului ..., вказ. праця, с. 307-333; Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 36, 38, 53, 55, 57, 63-64, 66, 69, 71, 82, 84, 86, 94-95, 98, 103, 105, 119, 121, 137, 229; Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 271-308.

43. Sărbători şi obiceiuri ..., вказ. праця, т. 4, с. 287, 304.

44. Там само, с. 287.

45. Noul Atlas lingvistic al României ..., вказ. праця, с. 26, 82, 84, 98, 119.

46. Там само, с. 26, 53.

Петрова Н.О.

ТРАДИЦІЙНЕ ВЕСІЛЛЯ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ: ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПАРАЛЕЛІ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДВЕСІЛЬНОГО ЦИКЛУ)

Дослідження етнокультурних паралелей в європейському контексті завжди були актуальними для дослідників різних країн, особливо якщо вони мають спільну історичну чи культурну спадщину. У даному випадку нас цікавить наявність спільних обрядів чи окремих елементів у весілля українців та поляків, оскільки вони розширюють наші знання про давньослов'янську основу весільної обрядовості. У даній розвідці, порівнюються деякі структурні частини передвесільного циклу українців та поляків, простежуються відмінності і спільні риси в обрядовості, здійснюється порівняльний аналіз термінології атрибутики передвесільних обрядів в кінці XIX – першій половині XX ст. У якості джерельної бази використовується відповідна історіографія, польові матеріали.

Розглянемо, насамперед, послідовність ритуальних дій, наявні особливості, що визначають специфіку передвесільної обрядовості українців і поляків.

У обох народів оформлення шлюбу, створення нової сім'ї — один з важливих етапів в житті. Однак, як в українців, так і у поляків, форми шлюбу різні, вони відображають історичні етапи, етнічні особливості культури.

Слід зазначити, що, велика кількість праць з зазначених проблем достатньо повно висвітлює весь комплекс весільних обрядів. Серед публікацій цього напрямку слід відмітити дослідження словацького вченого Яна Комаровського, присвячене традиційному весіллю слов'ян. [1] Структуру і зміст традиційного весілля поляків досліджував видатний польський етнограф Оскар Кольберг.[2] Описуючи сільський побут усіх регіонів Польщі, він приділяє увагу і весільним обрядодіям, які доповнює текстами обрядових пісень. Дослідження С.Двораковського присвячені вивченню сімейної обрядовості також різних регіонів Польщі. На основі зібраних польових матеріалів він систематизував сімейні звичаї та обряди, а весільні описані найбільш детально.[3] У дослідженні Д.Марковської особлива увага приділяється вивченню трансформації весільних звичаїв, яких вони зазнали.[4] Цінна джерельна база з проблем дослідження весільного ритуалу поляків зберігається в експедиційних архівах Ягеллонського університету та Етнографічного музею в Кракові.[5] До узагальнюючих досліджень з проблематики шлюбних відносин поляків, в яких також детально проаналізовані весільні обряди з зазначенням регіональної специфіки Польщі відносяться праці О.Ганцкої.[6]

В Україні у 1970-80-х роках, особливо в період незалежності видано чимало праць присвячених дослідженню традиційного весілля українців. Чимала увага приділялась вивченню спільних рис у весільній обрядовості, особливо слов'янських народів. У монографії Н.Здоровеги "Нариси народної весільної обрядовості на Україні" [7] одним з основних завдань якраз і стало вивчення питань походження та еволюції шлюбних обрядів в Україні, які своїм корінням сягають слов'янської доби. Проблеми типологізації весільної обрядовості українців розглядаються у монографії В. Борисенко "Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження)"[8]. У монографії В.Кушніра та Н.Петрової проведено реконструкцію форм дошлюбного спілкування молоді, висвітлені цикли весільної обрядовості – передвесільний, власневесільний і післявесільний. Визначені типологічні і структурні особливості обрядів, їх розвиток у поліетнічному середовищі та локальна специфіка весільного обряду Півдня, зокрема Одещини.[9]

Весь складний комплекс весільної обрядовості за його змістом дослідниками як в українській, так і в польській історіографії умовно поділено на три цикли: передвесільний, власневесільний та післявесільний.[10]

В польському традиційному середовищі кінця XIX – першої половини XX ст. переважала форма шлюбу за сватанням, якому передували розвідки — *звяди* або *вивяди, довяди* (*zwiady, wywiady, dowiady*), їх мета полягала у визначенні шансів жениха на позитивний результат у вирішенні питання про шлюб. Окрім цього, під час цих обрядодій поляки також дізнавалися про статок родини нареченої. В українців *розвідка, запити, ходіння за рушниками* також мали місце, однак поступово втрачають актуальність та зникають.

Власне весіллю передує сватання, як один з головних санкціонуючих обрядів в передвесільному циклі. При всій різноманітності форм, конкретного виконання, варіативності суть його є скрізь однаковою: завершення вибору шлюбного партнера, досягнення згоди родин на шлюб своїх дітей. Для порівняння ключових сюжетних моментів сватання виокремимо наступні: основні персонажі обряду, обрядова атрибутика, обрядові тексти, що супроводжують сватання, завершення і закріплення досягнутої угоди.

Сватання, як перший серед обрядів відділення молодої від свого роду, складається з певних структурно-функціональних компонентів з відповідною логікою розвитку подій: від вдаваного небажання віддати доньку (неминуча втрата члена роду) до погодження на шлюб. Слід відмітити, що розмова старостів (сватів) з батьками дівчини велася в формі діалогу про купівлю-продаж. При цьому «предметом» купівлі могла бути телиця, курка, гуска та інш. і така форма спілкування притаманна (з певними регіональними варіаціями) як для українців, так і для поляків.

В українців основними дійовими особами сватання були молодий, старости. Коло учасників сватання значно розширюється у післявоєнний період, особливо в 60-ті роки XX ст., коли, наприклад у Південно-Східному Поділлі [11] в обряді беруть участь і представники родин.

Головною дійовою особою проведення сватання був сват (в українців: *сват*, *староста*, у поляків: *дзевослемб* (*dzewosłeb*), *дзевослумб* (*dzewosłumb*) - Мазовії, *сват* (*swat*), *старший сват* (*starszy swat*), *рай* (*raj*), *райек* (*rajek*), *райко* (*rajko*) – Підляшшя, Мазовії; *староста* (*starosta*) – краківські села, *маршалек* (*marszałek*).[12]

Серед обрядових атрибутів також знаходимо чимало аналогій. В українців, насамперед це хліб, рушники, дарунки для молодих і батьків молодої. Поляки приходили на сватання з горілкою, якщо бітьки дівчини не давали згоди на шлюб їхньої доньки, то в такому випадку горілку від свата не приймали, а дівчина не подавала молодому склянку і сама не куштувала принесеної горілки. В такому випадку сват та жених відразу після відмови, того ж вечора, як зазначають польські дослідники, могли йти сватати іншу дівчину.[13] Якщо ж згода досягалася, то за сватанням відбувалася наступна обрядова дія, спрямована на закріплення угоди про шлюб.

Однією з ознак сватання в українців є обрядові тексти алегоричного характеру, з яких й розпочинається сватання. В їх основі закладена ідея пошуку однією стороною дівчини, але в образі лисиці, куниці, тощо, з обов'язковим віднайденням у іншої. Лише після такої вступної частини з метою досягнення впевненості щодо бажання сторін до діалогу, розпочинається предметна розмова. Теж спостерігаємо і у поляків. Зазвичай сват вів розмову про продаж телички, або питав, чи не зникла курка, або намагався придбати гусиню.[14]

Закріплення досягнутої угоди – важливий санкціонуючий момент сватання. В українців він завершується, перевязування старостів рушниками, обміном так званих дарунків, які насправді є своєрідними предметами фіксації домовленості на згоду взяти шлюб. У поляків, як вже було зазначено, згода демонструвалася виносом чарок та спільним коштуванням принесеної сватом горілки.

До передвесільного циклу відносяться традиційні зустрічі двох сторін для обговорення умов проведення весілля, в українців це *договір*, у поляків – *умувини*, *змувини* (*umuwiny, zmuwiny*) – обговорення батьками питань організації і проведення весілля, складу приданого. Поступово, особливо з другої половини XX ст. *договір* в українців стає складовою сватання. Спільною для українців та поляків є також наявність обряду *оглядини*, юридична сила якого звільняла одну з сторін від взятих на себе передшлюбних обов'язків, головною метою якої було ознайомлення з господарством жениха, в українців – *оглядини*,

у поляків – *опатри* (*opatry*). В українців оглядини втрачають актуальність за радянської системи що пов'язано із зникненням приватної власності.

Звичай договору (*договір, змовини)*, на відміну від інших, не втратив свого значення. Він виконує суто технічну функцію, і, власне, не є обрядом. Однак його значимість в тому, що ще на стадії піготовки до весілля відбувається зближення двох родів, що притаманне післявесільній обрядовості.

Заручини, запоїни (українці), або *заренчини (zaręciny)*, *зренковини (zrękowiny)*, *запоїни (zapoiny)*, *змувини (zmuwiny)* (поляки) були своєрідною формою санкціонування шлюбу, його визнання рідними та сільською громадою. У поляків відбувалися заручини у домі *нареченої* (*narzęczona*), куди приходив наречений (*narzęczony*) з батьками, сватами, друзями. Традиційно, саме на заручинах, сват (староста) зв'язував нареченим руки на хлібині хустиною або рушником, а потім роздавав нареченим та всім присутнім по шматку цього хліба. Відбувався також обмін подарунками між молодими, наречений дарував нареченій черевички *(trzewiczki)*, вона йому - власноруч пошиту сорочку. Для поляків також характерний звичай обміну весільними каблучками саме на заренчинах. Хоча, слід зауважити, що цей звичай не був загально розповсюдженим. Обряд заручин має локальні варіанти як в українців, так і у поляків.[15] Так, у поляків, як зазначають дослідники, у деяких районах (Гостинь, Бискупин та інш.) роль хліба відігравало яблуко, як відомий для багатьох етносів символ кохання та плодючості. [16] В українців використання яблука в обрядодії заручин не зафіксовано, натомість обов'язковими є хліб та вино. Один з локальних варіантів заренчин у поляків, характерний для любельських селян, полягав у тому, що головну роль на заренчинах, що відбувались у нареченої, виконував наречений, який саме у цей день питав згоди, хто буде на весіллі *старостой, старостиной, маршалком, дружбой (старшим дружбой)*. Після досягнення згоди обіймати ту чи іншу весільну посаду, хто-небудь з новообраних роздавав присутнім шматки хліба з сиром. При цьому виголошувалося, що «женіх та невеста просять на чотири коня». Присутні по черзі мали з цими шматками хліба з сиром бігти до порогу та імітувати, що намагаються затримати четвірку коней весільного возу. Після цього нареченим одягали каблучки.[17] Для українців під час обряду заручин обов'язковим є використання таких атрибутів, як хліб вино, рушники. На знак своєї згоди та непохитності рішення про одруження дівчина відрізала скибку від хлібу, дарувала парубкові хустку. Детальний опис обряду заручин українців Поділля свого часу зробив М.Дучинський.[18]

Коровайний і барвінковий обряди, запросини, дівич-вечір (головиця), які відносились до передшлюбних дійств власневесільного циклу, з часом трансформувались і їх можна віднести до перехідної групи від передвесільного до власневесільного циклу, оскільки

вони складаються з передшлюбних обрядів відокремлення від молодіжної громади і покривання молодої, яке фіксує її перехід до жіночого стану.

Власневесільний цикл більшості слов'янських етносів до середини XX ст. розпочинався за традиційною схемою з запрошення гостей на весілля. Тут маємо варіативність *запросин* як в українців, так і в поляків. В обряді *запросин* переплітаються регіональні українські традиції. Тут спостерігається як особисте запрошення родичів молодими, так і через посередників (дружба, батько, староста). Обряд зберіг архаїчні риси, такі як культ померлих пращурів, прощання молодої з громадою.

Серед особливостей зазначимо, що полякам келицьких селищ притаманно запрошувати на весілля не заздалегідь, а в день обряду, робив це староста, дружба та скрипаль. Водночас з запрошенням на весілля в тарновсько-жешівських селищах молода та бабка (сусідка старшого віку) звертались до запрошених за благословінням та допомогою, що відбилось і у назвах відповідної обрядодії *ходити по куделю (po kądzieli)*. Саме так іншомовно називали матеріальну допомогу для майбутнього весілля одне з проявів взаємодопомоги. У поляків зафіксовано варіативність запросин на весілля, це могли робити старший дружба, староста (як вже зазначалось вище), або наречена в супроводі дружок.

Для українців та поляків характерно проведення обрядів прощання дівчини та парубка з молодіжною громадою *головиці (дівич-вечор, dziewiczy wieczór)*. Відома також інша назва вечора напередодні весілля – розплетини *(rozpleciny)*, оскільки саме в цей вечір відбувався обряд розплетення коси нареченої. Сам обряд розплетення коси має певну варіативність виконання і в деяких випадках, як в українців, так і у поляків відбувався іноді в день весілля.

Серед спільних для слов'ян і українців та поляків весільних атрибутів, зокрема є *вінок* (українці) або *в'янек (wianek)* у поляків. Вінок – символ незайманості молодої. В українців ще в середині минулого століття, дівчина, що втратила цнотливість до весілля, не одягала вінок з барвінку, а у поляків, щоб уникнути публічного сорому, така дівчина не одягала вінка до костьолу. Серед інших спільних весільних атрибутів досить розповсюдженим було весільне деревце: *гільце* (українці), *хоинка, яблонка (choinka jabłonka)* у поляків.[19] Це весільне деревце уявляло собою сосну або ялинку з гілками або з'єднані між собою гілки сосни, ялинки, яблуні. Таке гільце прикрашали стрічками і квітами. На відміну від українців, у поляків зафіксовано використання гороху для прикрашення деревця, а також те, що під виготовлене деревце саджали курку та клали два яйця. Курка є загальновідомим слов'янам жіночим символом, але в українському весіллі вона більш повно представлена у власневесільних та післявесільних обрядах.

Приготування весільного вінка для молодої, гільця, весільних букетів для молодого і дружбів – основне функціональне призначення барвінкового обряду в українців, місцева назва якого — *вінок*. Характерний для Карпат, Поділля і Волині обряд існував і в східноподільському регіоні. І хоч він став складовою *дівич-вечора* (*головиці*), у Південно-Східному Поділлі молода запрошувала подруг на *вінок*, як на окрему обрядодію. *Дівич-вечір (вінок, головиця)* зафіксований на всій території України. Обряд багатокомпонентний, поєднує в собі елементи, які існували до цього як окремі обряди: барвінковий, передшлюбне омовіння, інші. Структурно він не мав суттєвих відмінностей в українців та поляків і складався з таких елементів, як: виготовлення (звивання) гільця, його "викупу", плетіння вінка і букетів, ритуального омовіння молодих, розплетення коси молодої, посадом молодих. Обряд є санкціонуючим, оскільки тут здійснюється розплетення коси молодої – черговий крок відокремлення дівчини від роду і громади, посад молодих як заключна дія передвесільного вечора.

Велике семантичне значення мав обрядовий весільний хліб *колач, коровай (kolacz, korowaj)*. У передвесільному циклі обрядодій, обряди, пов'язані з випіканням обрядового хліба зафіксовані у всіх регіонах України та Польщі. В українців та поляків на середину XX ст. збереглися практично всі основні традиційні види весільного хліба: *коровай (korowaj), калач (kolacz), шишки (szyszki), гуски (huski)*, інші. Етнічна розмаїтість України наклала відбиток на обряд, зумовивши його специфіку, а саме, побутування різноманітних його варіантів. Полякам також характерна варіативність у видах весільного хліба, так *колач* був розповсюджений у західних районах країни, а *коровай* – у східних.

Отже, у весільних звичаях та обрядах переплелися дії, символи, вербальні формули, виникнення яких відноситься до різних епох, відтак вони відображають соціальні, правові, морально-етичні, релігійні норми, а також характерні для тих чи інших регіонів України або Польщі елементи традиційної культури. На підставі аналізу термінології та змісту обрядодій передвесільного циклу можна констатувати, що для українців та поляків притаманна регіональна специфіка обрядової практики, однак це не впливає на загальну структуру обряду, не порушує її санкціонуючого шлюб характеру.

Відтак, можна визначити, що спільними для українців та поляків, основними персонажами обряду сватання були свати. В обрядовій атрибутиці передвесільного циклу головну роль відігравав хліб та вино, горілка (українці) або горілка (поляки). Для сватання характерно виголошення обрядових текстів алегоричного характеру з регіональними відмінностями. Закріплення досягнутої угоди про шлюб відбувалося після розрізання хлібу та обміну подарунками.

Найбільш розповсюдженим і вживаним, спільним для слов'ян весільним атрибутом є *вінок*, побутування якого для українців та поляків є достатньо стійким. Спільним для

українців та поляків звичай, за яким дівчина, що втратила цноту до весілля, не мала права одягати вінок.

Структурно не мав суттєвих відмінностей в українців та поляків багатокомпонентний обряд прощання з молодіжною громадою, що поєднує в собі елементи окремих обрядів: барвінкового, передшлюбного омовіння, інших і є санкціонуючим.

Щодо обрядового весільного печива, то для українців та поляків на середину XX ст збереглися практично всі основні традиційні види весільного хліба, з деякими регіональними відмінностями. Питання дослідження різновидів коровайного обряду українців та поляків, спільного та особливого та проблем трансформації заслуговує окремого розгляду.

Стаття присвячена визначенню спільних та особливих рис у весілля українців та поляків по основі аналізу термінології та атрибутики передвесільного циклу обрядів.

In work reconstruction and the comparative analysis is carried out, specific lines of pre-wedding rites of Ukrainian and Polish. The typological and structural peculiarities was devoted and their development the local differences between them are determined.Wedding has kept traditional structure of a ceremony as a whole, but has the local features.

Примітки:

1. *Komarowski J. Tradična svadba u slovanov. Br., 1976.*
2. *Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1961-1986.-T.1-68.*
3. *Dworakowski S. Zwycaje rodzinne w powiecie Wysoko-Mazowieckim. W-wa, 1935.*
4. *Markowska D. Rodzina w społeczności wiejskiej – ciągłąść i zmiana. W-wa, 1976.*
5. *Uniwersytet Jagielloński: Katedra i zakład etnografii słowian; Archiwum Rękopisów; Muzeum Etnografiozne w Krakowie: Archiwum Rękopisów.*
6. *Ганцкая О.А. Польская семья.-М., 1986; Ганцкая О.А. Поляки. // Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы.- М.: Наука, 1988.-С.8-33.*
7. *Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні.-К.: Наукова думка, 1974.*
8. *Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження).–К., 1988.– 192 с.*
9. *Кушнір В.Г., Петрова Н.О. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. Одеса 2008.*
10. *Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні.-К.: Наукова думка, 1974; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження).-К., 1988; Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы.- М.: Наука, 1988; Ганцкая О.А. Польская семья.-М., 1986. та інші.*
11. *Кушнір В.Г., Петрова Н.О. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. Одеса 2008.-С.90-91.*
12. *Ганцкая О.А. Поляки. // Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы.- М.: Наука, 1988.-С.13-14.*

13. *Там само.-С.14.*
14. *Там само.*
15. *Kolberg O. Dzieła wszystkie. -Т.6.- S. 28; Т.3.-S.250, 251; Т.16.-S.190-192; Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні.-С. 30-31; Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні.-С.71-74; Ганцкая О.А. Поляки.- С.14-17; Кушнір В.Г., Петрова Н.О. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. Одеса, 2008.-С.93-94.*
16. *Ганцкая О.А.Поляки. -С.15.*
17. *Kolberg O. Dzieła wszystkie. -Т.6.- S.190-192.*
18. *Дучинский Н. Свадебные обряды в Ольгопольском уезде Подольской губернии // Живая старина.– Вып. III.– Год шестой.– СПб, 1896.– С. 502.*
19. *Ганцкая О.А.Поляки. -С.16-17.*

Прігарін О.А.

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ У СТАРООБРЯДЦІВ БУДЖАКУ: СПРОБА ОКРЕСЛЕНИЯ МОДЕЛЕЙ ТА СУБ'ЄКТІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТРАДІОНАЛІСТСЬКИХ СПІЛЬНОТ[1]

Постановка проблеми. *Об'єкт і предмет уваги.* Дослідники соціальних і культурних змін сучасних пострадянських суспільств більше уваги приділяла проблемам націоналізму та етнічної мобілізації. На цьому тлі у тінь відійшли процеси включення до загальносвітових тенденцій і процеси глобалізації. У сьогоднішній українській історіографії дану тему слід визнати аматорсько-імпортною. Всі інтелектуальні сили кинуті на аналіз і пропаганду специфічності, українській винятковості як в історико-культурному вимірюванні, так і в актуальній практиці. У загальному масиві бібліографії приємним виключенням є збірка «Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів»[2]. Не дивлячись на різницю у методологічних підходах, авторам вдалося показати стадіальність модернізації і уніфікації різних комплексів культурно-побутових традицій в XX - початку XXI століття, їх етнорегіональні особливості в Україні.

Виходячи з цього досвіду, а також думки соціолога Роланда Робертсона про локально-наочну форму проявів глобалізації як «глокалізації»[3], нам представляється продуктивним розглянути рівні співіснування традиційного і модерного в одному з регіонів України - Бессарабії або Буджаку. Співвідношення загальних і своєрідних рис складає основу сучасної побутової практики і може виступати предметом спеціального дослідження. Навряд чи ефективною виявляється увага до мікросоціумів з позицій тільки «імпорту» зовнішнього суспільства споживання. У межах такого підходу глобалізація усвідомлюється виключно як результат знищення «традиційних місцевих етнічних підвалин і культурних архетипів»[4]. На наш погляд, сучасну епоху постмодерна варто визнати діалектною - не тільки якісь «загальнолюдські цінності» привносяться у локальну

спільність, але й створюються або привласнюються безпосередньо у ній. Місцеві ринки безумовно, залежать від транснаціональних, але і самі виступають активними суб'єктами цього ринку. Так саме навряд чи варто розуміти як стандартизовану модель сприйняття того самого елементу у різних етнокультурних середовищах[3]. Їхній шлях до досягнень інших також є шляхом «винаходу» і «освоєння», що може бути навіть складніше й суперечливіше, ніж властиво відкриття і виробництво.

Таким чином, дослідницьке питання можна сформулювати у наступній редакції - наскільки саме суспільство виявляється здатним, підготовленим до сприйняття інновацій і яким образом вони входять до органічної структури культури? Подібний аспект знімає з нас відповідальність від аксіологічних зітхань романтиків про «добрі старі часи» і «справжність національної культури». Він дозволяє звернутися до сюжетів реального проникнення глобальних явищ у конкретне середовище. Підкреслимо, що саме середовище не може відігравати роль пасивного споживача, як би не хотілося цього будь-якому умовному «центру».

Спробуємо це проілюструвати на матеріалі старообрядницьких общин українського Буджаку. Це вимагає попередніх уточнень про методи і особливості предмета уваги.

Нюанси регіону. Буджак (південно-західні райони Одеської області, степове Дунай-Дністровське межиріччя) - особливий історико-етнографічний регіон Південної України. Це назва (від тюркського «кут») застосовується до цього територій з XVI сторіччя, коли тут проживали скотарі-ногайці. Їхнє об'єднання - Буджацькі Ногаї, Білгородська орда входили до складу Сілістринського єяляту Османської імперії. У містах - Ізмаїл, Кілія, Татарбунари, Акерман – мешкали турки, вірмени, греки та інші.

Із середини XVIII століття у Буджак починають проникати представники багатьох народів - українці, росіяни, молдоване, болгари, гагаузи, греки, німці, євреї, роми (цигани) і т.п. Особливо цей процес підсилюється після приєднання Бессарабії до Російської імперії (1812 р.), а також примусового виселення ногайців (1807 р.). Зацікавлений у заселенні та господарському освоєнні буджацького степу, уряд створив пільгові умови для поселення й розвитку «задунайських» (болгари, гагаузи, греки, албанці) і «німецьких» колоністів (крім німців - швейцарці, поляки). Певна ліберальність політики була також характерна і стосовно державних селян (українці, росіяни, молдавани). Виразну групу становили козацькі верстви населення (Усть-Дунайське Буджацьке (1807) і Дунайське (Новоросійське) (1828 - 1868) козацькі війська).

Після поразки у «Кримській» війні, з 1856 року придунайська частина відійшла до складу Дунайських князівств васалів Османської імперії. Тоді частина з жителів Буджака переселилася в Приазов'я. З 1878 по 1918 р. ці території знову об'єднався в склад Бессарабської губернії Росії. Протягом 1918-1940, а також 1941-1944 р. ці райони входили

до складу Румунії. 1945-1957 р. на українській частині Буджака була створена Ізмаїльська область УРСР, що після реформи 1956 року ввійшла до складу Одеської.

За даними перепису 2001 року всього у регіоні проживало 623 662 осіб або 25 % усього населення Одеської області[6]. З них 40,4 % (або 251 778 чоловік) визнали себе українцями, 20,2 % (125 988) - росіянами, 20,7 % (129 023) - болгарами, 12,3% (78 888) - молдаванами й 3,9 % (24 888) - гагаузами. Крім того, тут проживають у невеликій кількості албанці, роми (цигани), греки, євреї, німці та інші.

Таким чином, регіон характеризується історичними та етнокультурними особливостями: відносно пізніше освоєння, полікультурність, соціально-економічна модерність і т.д. Важливим у контексті теми є те, що регіон представляється традиційним практично до середини XX століття. Умовно раннє включення регіону до капіталістичних відносини сполучаються зі специфікою модернізації в румунський і радянський періоди. Ці трансформації в соціально-економічній і матеріально-технічних галузях життєдіяльності практично не торкнулися «традиційність» приватних практик мешканців. Сформувалася унікальна сегментованість або «пакетність» (див. нижче) повсякденності, що надає широкі можливості для спостережень над сучасними процесами глобалізації.

Нюанси групи. У числі інших етнокультурних груп виділяється своєрідна група росіян старообрядників або «липован»[7]. Феномен старообрядницької культури у загальнослов'янському контексті не зводиться до простого різноманіття історико-етнографічних та етноконфесійних варіантів російської культури, але і визначається самобутніми типами світогляду і їхнім втіленням в оригінальні форми практики, які зберегли у сучасності чимало архаїчних рис. Завдяки цьому старообрядницьке середовище зберігало виразні комплекси, які за її межами вже давно стали найрідшими анахронізмами (крюковий спів, візантійські канони іконопису, стародруки й рукописні традиції й т.п.). «Особливу важність... має необхідність і вміння члена старообрядницької громади, - визначала І.В. Поздеєва, - жити відразу у двох епохах, володіти двома «культурними кодами»: давнього духовного та сучасного матеріального життя»[8].

Липовани - один із субетнічних варіантів російської культури. Серед його властивостей варто виділити: транскордонність (розташування на прикордонні та орієнтованість на міжнародні масштаби життєдіяльності); етноконфессійність (група виникла та функціонує у результаті одночасної дії етнічних і релігійних факторів); замкнутість і традиціоналізм (свідома світоглядна орієнтація на сакралізацію «старого», «традиційного»); субетнічність (наявність всіх ознак такого роду груп, включаючи унікальну структуру ідентичності); діаспорність (паралельне усвідомлення своєї приналежності до різних політичних просторів із збереженням романтичного зв'язку з

історичною батьківщиною). На сучасному етапі липовани становлять значну групу населення (більше 100 тисяч чоловік) в Україні, Молдові, Румунії та Болгарії.

Аж до теперішнього часу внутрішньо-групова інтеграція зумовлена синхронною дією етнокультурних і конфесіональних факторів. Усвідомлення себе частиною російського народу, незважаючи на майже трьохсотрічний період власної історії, сполучається із ревнивим збереженням свого старообрядництва. Перебуваючи в іноетнічному середовищі, культура липован зазнала значний вплив досвіду своїх сусідів, але зберігаючи основне ядро своєї етнічності[9]. У ряді випадків, спостерігається взаємодоповнюваність і взаємозамінність етнічних і конфесіональних стереотипів і символів. Наприклад, «церковний» одяг уявляє собою ані щось інше, як традиційний костюм. Внутрішній білінгвізм липован (старослов'янська мова як ритуальна і російська діалектна як побутова) співіснує із зовнішньої діглосією - активне спілкування із сусідами їхніми мовами.

Така «багатоличність» сполучається зі стійкістю духовного стрижня на груповому й індивідуальному рівнях. Специфіка сучасного етапу дещо дублює попередній досвід, сприймаючись черговим випробуванням. Але якщо раніше моделі вступали в механічне протиріччя - вижити означало не прийняти навколишній світ, представники якого нерідко репресивне переслідував людей старої віри, те тепер - цей мир виявився включеним до старообрядницького середовища. «Для більшості віруючих неминуче збільшення фрагментації, життя у декількох реальностях, які принципово відрізняються правилами взаємин, - пише Д.Є. Расков про «постмодерне як оболонку» у старообрядницькому середовищі, - Неминуче зіткнення й використання новітніх технічних винаходів і досягнень сучасного інформаційного суспільства. До таких «новин», як картопля, тютюн, чай, електрика, телевізор тепер додалися комп'ютер, цифровий штрих-код на всій товарній продукції, кредитні картки та багато інших речей, які вимагають осмислення»[10].

Виявляється, що традиційні структури як ніколи затребувані в обставинах глобалізації. Досвід групи переконливо свідчить про містично-метафізичне очікування Спасіння духу та паралельну успішну активну практику адаптації і пристосування до зовнішнього світу. Цей неначебто логічний парадокс переконливо розкривається відносно ролі старообрядників в економічному та технічному прогресі російського суспільства[11].

У силу цього сучасна практика групи надає яскраві й оригінальні евристичні можливості для спостережень над сучасною глобалізацією.

Отже, наші спостереження проводилися у самобутньому регіоні Буд жака, у виразній групі старообрядців. Акценти предмета можуть бути позначені як прикордонні або периферійні, що вимагає своїх підтверджень в інших етнокультурних середовищах надалі

Методи й концептуальна проекція. Для подібного аналізу вдалим виявилася операційна схема «пакетности» - співіснування різних укладів життя та практичних стратегій в епоху глобалізації. Дивним образом спостереження дослідників старообрядництва стали співзвучні ідеям П. Бергера[12]. Для характеристики процесів глобалізації, вчений використовує поняття «пакет/пакети» (package, packages), що пропонує розуміти як моделі поводження і свідомості людей, що традиційно проявляються у певних сферах соціальності. В умовах глобалізації деякі «пакети» легко комбінуються між собою без зупинки модернізації, інші, же, навпроти, вступають у протиріччя та викликають конфлікти змістів.

Подібне розуміння паралельного співіснування та одночасна спів-дія «мов або кодів культури» ще раніше зложилося у дослідженнях ревнителів «древлего благочестя». Крім вищевказаних прикладів варто також привести аналіз Є.Е. Анастасової. Їй належить ідея про циклічність моделей (читай - пакетів) старообрядницької культури: етноконфесійна спільність (дитинство та старість) - маргінальна спільність (зрілість)[13]. Це важливо для розуміння механізмів відтворення соціуму, в основі якого перебуває релігійна традиція. Центральними акторами процесу є когорти у процесі соціалізації та які готуються до переходу в інший світ. Крім цього, до конфесіонального центра ставляться особи, що обрали праведне життя як стратегію - священство, ченці, читці, дяки й т.д. Інші члени громади менш пов'язані із традицією й забезпечують її фізичне та матеріальне виживання. Така модель дає розуміння і сьогодення, і минулого групового досвіду.

Емпіричні матеріал нашого дослідження - результати польових досліджень останніх десяти років, які ми проводили в основних анклавах старообрядників Подунав'я. Методичною основою були: включене спостереження, глибинні, тематичні та експертні інтерв'ю[14], біографічний метод (із застосуванням нарративного аналізу)[15]. Експедиційні дослідження цілком вписуються до класичних принципів польової роботи етнології / антропології[16].

Збір джерел здійснювався у містах Ізмаїл, Кілія і Вилкове, селах Приморське, Мирне, Василівка Кілійського, Стара і Нова Некрасівки, Муравльовка Ізмаїльського районів Одеської області. У містах старообрядники становлять значні громади (в основному, зосереджені в окремих кварталах), а по селах - границі територіальної і релігійної громад практично збігаються, за винятком Мирного та Василівки, які уявляють собою біетнічні та двохконфесійні поселення (сусідство, відповідно, україно-молдавського та російського ніконіанського населення). Схожість життєдіяльності та процесів дозволяє нам моделювати матеріал у якості спільної схеми - «старообрядницька громада Буджака» у цілому, указуючи, де це потрібно специфіку. Така свідома анонімність продиктована ще й

етичними аспектами дослідження - явища з економічних, соціальних і релігійних сфер сучасності вимагають від нас такого коректного підходу.

Традиція та інновація: сприйняття нововведень і їхні знакові якості. Сучасний досвід переживання глобалізації для старообрядників уписується до попереднього контексту. У містичних концептах «глобальність» у вигляді тотального «Кінця Світу» наступала неодноразово для світогляду старовірів. Ознаки глобальності сприймаються та розцінюються у рамках стійкої есхатологічної проекції.

Уявлення про кінцевість Світу - важлива складова християнського світогляду, яка багато у чому визначала шляхи розвитку старообрядництва. Містичне очікування Другого Пришестя у старообрядницькому середовищі не було сугубо споглядальним процесом. Їм було породжене заперечення соціальної активності разом із неприйняттям нововведень. Але їм же й було зумовлене почуття мобілізації в ім'я протистояння Антихристові. «...Кінець світу потрібно зустрічати творячи, - вважали старовіри XX століття, - Господь повинен застати нас не в зневірі, а у творенні»[17]. Така трансформація визначила своєрідність соціальної практики, наприклад, у питаннях формування капіталізму та ролі у ньому старообрядницької складової[18]. Ще однією важливою якістю есхатології є ціннісний фільтр перетворення сучасних подій і вибудовування минулого групи, як ознак наближення Страшного Суду.

Напруженість і активність есхатологічних очікувань спостерігаються у періоди рубіжних дат (зміна століть, тисячоріч - по світських або православних календарних системах), соціальних потрясінь (революцій, війн), незвичайних природних явищ (посуха, неврожай, комети, повінь, затьмарення й т.д.). Іншими словами «різкі історичні розлами сприймаються як кінець старого, звичного та початок нового, ще не відомого миру»[19]. Незважаючи на достаток у досвіді липован такого роду подій, відношення до них відрізнялося відносною стриманістю. Очікування Страшного Суду не породило скільки-небудь самобутній стрункої регіонально-культурної концепції (принаймні, поки не виявлено[20]). У переддень 2000 року наші спостереження показали, що містичний настрій старообрядницьких громад навряд чи був вище, ніж серед оточення. Ідея рубіжності часу скоріше транслювалася ЗМІ, ніж породила внутрішні рефлексії. Приведемо лише один приклад. В одному зі старообрядницьких хуторів дяк Єгор довго й охоче спілкувався з нами на тему Апокаліпсиса, але, указуючи на його наближення, брав явні приклади з газет. Повне сонячне затьмарення повинне було породити посилення релігійного передчуття. Односільчани зібралися у храмі та влаштували спільне моління. Практично відразу цей факт знайшов напівміфологічну форму усвідомлення серед сусідніх болгар, молдаван, українців - вони розповідали, що липовани всі оголилися й очікували

затьмарення у воді, читаючи рятівні молитви. У цьому випадку, невідомість ритуальної практики старовірів породила марновірні домисли.

По всіх поселеннях липован носіями таких есхатологічних настроїв виступали начотчики або люди близькі до конфесіонального центра. Саме з їхніх слів транслювалися описи Останнього дня і його ознак (з посиланням на «книгу», у якій це все було написано). У цих меморатах звертає увагу, що атрибути Другого Пришестя виходять на перший план, затьмарюючи зміст Страшного Суду. Сучасна технічна модернізація життя привела до відповідної реакції - установленим фактом є семіотізація нововведень як ознак Кінця Світу - залізниці, телефони, переписи населення, паспорти тощо[21]. У свій час - чай, тютюн, картопля та інші інновації[22].

Соціальні зміни кінця 1940-1950-х рр., а також урбанізація культури надалі, привела до вертікально-когортної диференціації. «Старі» продовжували жити по-старому, відмовляючись від інновацій: «Мати моя казала: «Ви як хочете, а мені залиште кухоньку». І електрику туди провести відмовилася, і радиво. Коли прийшла Радянська влада, а в мене матка вже була старенька, то проводили радивопроводку. Я хотів провести, а матка сказала: «Якщо приведеш Чорта до хати, то я знадвору піду». Радиво вважали від нечистого. Я вважаю, що все від Бога. А от матка, навпаки. Потім, коли матка у кухні жила, я радіо провів. Один раз службу з Ватикану передавали. Я матку покликав - вона послухала та каже: «О, синок, там теж Бог сидить». І з тих пор стала іноді слухати... «Москва говорить, Ксенія, Москва». «Те не Москва говорить, то чорт говорить»[23]. Або: «Фотографуватися батя не давався: «Чорту буду показувати свою особу?!» Такою була релігія»[24].

Окремі нововведення були прийняті з особою «теологічною» виправленням. Наприклад, у Вилкові човни на моторах стали застосовувати достатньо швидко. І тут існує бувальщина, що один дід говорив: «Погано, коли чорт на тобі їздить, а от якщо ти на ньому, то це навіть бравенько [добре - О.П.]».

Як нам удалося зафіксувати, саме у поколінні 1900-1910 р.н. існували подібні есхатологічні повір'я, які потім активно транслювалися до представників наступних когорт, однак вже з меншою інтенсивністю. Характерно також, що в кожному із сіл називалося по пам'яті лише дві-три ознаки приходу часів Антихриста. Показовий набір цих ознак - він мав чітке локальне вираження. Так, в одному із сіл стійко вказували, що «вино стане коштувати дешевше вина» (прикладом такої ситуації приводили Кока-колу або аналогічні напої); в іншому - «жінки одягнуть чоловічий одяг, перестануть чоловіки від жінок відрізнятися»; у третьому - «усіх пронумерують» і т.д. «У Писанні сказано: будуть дівиці-безсоромні особи. І, правда - зараз жінки як з чоловіки»[25], - говорила нам одна з липованок.

Розрив у радянський період традиційних механізмів передачі релігійних знань привів до випадання з подібних есхатологічних настроїв цілого покоління. На момент наших досліджень «знавцями» знаків Антихристу виступало «пізнє радянське» населення. Це успішні люди, цілком включені до всіляких комунікаційних та соціально-економічних мереж до передпенсійного віку «відродили» стару світоглядну парадигму. Залишкові дитячі знання у сполученні з новими рефлексіями нерідко породжують у них образи «глобальної катастрофи». Вона досить синкретична та виділити у ній рівні старообрядницьких або загальнолюдських уявлень не представляється можливим. «Бесівські знаки» ними бачаться й у Горбачові[27], і у самому переході до нових держав і режимів, і у штрих-коді (EAN), і у рості злочинності та в інших проявах глобалізації. Це не заважає їм активно освоювати технологічні нововведення - мобільні телефони, комп'ютерну техніку, банківські картки й т.п.

В одній з рукописів - варіанту твору «Про появу звіра сатани» К.К. Горбунова[28] - всі ці ознаки глобалізації розглядаються як прояв волі Люцифера. Цікаво, що в одному з списків провідниками його волі визначаються «ілюмінати - сучасні «блага», до яких прагне **все людство** [тут і далі виділення моє - А.П.] мати: машину, розкішний будинок, квартиру, одяг модну, килими й т.д.» А як можна уникнути цього? Захисним механізмом традиційного праведного шляху були раніше ізоляція та міграції. Сьогодні це вже не актуально - «Ви самі - рішення всіх Ваших проблем... Якщо Ви перевірите, кого вибираєте та що Ви підтримуєте щодня, **увесь світ** буде для Вас виглядати по-іншому, а Ілюмінати не будуть мати над Вами ніякої влади. Під словами Вами я розумію **всіх жителів цієї планети**».

Очевидна й актуалізація сучасного оповідачам досвіду. Звичайно, зберігається пам'ять про «залізних коней / птахів», «павутину по усьому світі» (цей образ серед покоління людей знайомих з комп'ютерами та Інтернетом переживає реституцію) і інші широко відомі образи, але вони відходять на другий план і «припоминаються», не маючи серйозних емоційних нюансів у конотаціях.

Ретроспективність есхатологічного досвіду демонструється ще одним моментом. Погіршення соціально-економічного положення та розхитування моральних основ у суспільстві привело до трагічних масових крадіжок ікон з будинків і храмів. «Діди говорили, як будуть Богів красти, то часи настануть неясні» - розцінюють сучасні реалії як справджені пророкування.

Всі ці глобальні ознаки Кінця Світу і становлять сенси старообрядницького сприйняття сучасних процесів. Інновації стимулювали міркування та тлумачення, які звертаються до вже наявних прецедентів у минулої релігійної практики рефлексії. Сакральний перехід зробив світогляд старовірів - якщо споконвічно Апокаліпсис

усвідомлювався як процес глобальний, те тепер його значення перейшло на індивідуальний рівень - від «Великої» до «Малої Есхатології». Воцаріння Антихриста у світі вивело на передній план питання власного порятунку, очищення душі особистості та общини. Такі процеси вкрай співзвучні поняттю «глокалізації» - загальна бесівська стихія приведе до локальних протестів і опору.

Моделі включення до глобальних тенденцій у старообрядницькому середовищі. При всьому подібному типу сприйнятті нововведень, самі ці інновації достатньо активно використаються у старообрядницьких громадах. Цей якийсь парадокс можна розкрити через класифікацію моделей включення свідомо ізольованих релігійних співтовариств. Відповідно до наших спостережень таких моделей сучасної трансформації може бути запропоноване декілька.

Загальногрупові практики (урбанізаційний фон на селі). Зміни зовнішнього побуту та виробництва на сучасному етапі є результатом підвищення комфортності і продуктивності. Ось чому старовіри виявляються утягненими до загального масштабу процесів проникнення технічних та матеріальних інновацій. Всі вони виробляються «десь» у центрі й транслюються на сільську периферію. Їхнє застосування розцінюється як ефективне продовження минулих технік (див. вищенаведений приклад сприйняття човнових моторів у Вилкове).

Практично по всіх галузях господарства (рибальство, землеробство, торгівля) проявляється інноваційний потенціал. Нерідко при цьому саме зовнішність походження таких нововведень не вимагає спеціальних рефлексій.

Приведемо кілька яскравих прикладів такого роду глобалізаційних моделей. Два з липованських поселень внаслідок торговельної кон'єктури ввімкнулися до вирощування ранньої картоплі. Незважаючи на дискусії в інших регіонах старообрядців про картоплю як «бесівський плід», ці общини досить швидко стали провідними виробниками цієї агрокультури. Аналогічно виглядає справа із вирощуванням тютюну (!), що був і залишається основою життєдіяльності ще одного старообрядницького села. Підприємці зі старообрядницького середовища придунайського містечка ще за радянські часи стали піонерами виготовлення та продажу капронових панчіх і колгот.

Явища цього порядку ми схильні розцінювати як неминучий прояв імпорту міської культури до традиційного середовища. Завдяки цьому створюється перманентне «урбанізаційне тло» - прагнення у побуті та в економічних стратегіях рівнятися на досягнення цивілізації. При цьому для старообрядників ці інновації не повинні вступати у видиме протиріччя із традиційним. Яскравий прояв цього - збереження курних парних лазень надворі, незважаючи на наявність ванн, душів і джакузі у самому будинку. Зворотний приклад - численні приходи проповідників усіляких сект. У відмінності від

сусіднього населення старовіри не прийняли цих агентів глобалізації - у жодному із поселень їм не вдалося влаштуватися (виключення становить лише Мирне, де молитовня євангелістів розташовується на «хохляцької» (ніконіанської) частині села).

Іноді «місто» або «цивілізація» сама наполегливо стукається у відкриті двері старообрядницьких громад. Наприклад, Вилкове та Приморське стають міжнародними туристичними центрами, у т.ч. завдяки екзотичному побуту їхніх мешканців. Однак туристи, що приносять дохід цим громадам, який є порівнянний із традиційними господарськими укладами, вимагають нових стандартів.

Агентурні зв'язки. Крім загальних процесів урбанізації, нерідко їх крапкове або капілярне проникання. Явища проникання зовнішнього середовища в іманентні зв'язки самої громади за допомогою фрагментарного впливу пропонується визначати як «агентурні зв'язки».

Будучи активними у господарсько-економічному житті, липовани ще з XIX століття освоїли «відходництво» на промисли. З перебігом часу географія їхніх заробітків тільки розширилася. Серед таких традиційних занять, які виявилися затребувані на сучасному етапі, є: будівництво (муляри, теслі), візництво, роздрібна торгівля, грабарства й т.д. Рибальство частково трансформувалося у морську справу (досить великі частка моряків вихідців з історичних анклавів старообрядників). По функції близько до цього перебуває і служба в армії.

Такий уклад життя припускав проживання у зовнішньому світі, активну діяльність в «іншому» середовищі. Він вимагав поєднання, як мінімум, двох «кодів» різновекторної спрямованості. Наприклад, за звичаєм чоловік не повинен був голити бороду, що повністю було виключено на службі в армії.

В інших випадках комбінування життєвих пакетів відбувається у більше короткий термін часу. Наприклад, протягом доби - радіальна міграція до міста, на роботу. Парафіянин переборює соціокультурну дистанцію не тільки в територіальному вимірі, але і випробовує перманентний «перехід» - від «свого» світу до зовнішнього та назад.

Явний результат глобалізації - віртуальна подорож. Перебуваючи у межах своєї конфесійно-територіальної громади, старообрядник зв'язується за допомогою Інтернету з безліччю носіїв «інших» світоглядів і практик. Сприяння укладів і стандартів у цьому випадку менш очевидна, але відчутна. Вона менше стосується побутових атрибутів, а спрямована на ментальні рівні. Масштаби такої агентурності підкреслюються стрімким зростанням кількості і якості Веб-ресурсів - від форумів до Life-Journals, від інформаційних сайтів до користувачів простих поштових служб.

Обмірщення - внутрішній і зовнішній варіанти виходу. Зіткнення традиційних і сучасних елементів у старообрядницькому середовищі можуть приводити до виходу із

общини. Кажучи мовою самих носіїв даної культури - «обмірщення». Глобалізація породила більше м'які моделі цього процесу. Якщо в умовах домодерного співтовариства виключення із громад означало фактичну смерть особистості – таку особу виганяли із всієї сукупності соціальних комунікацій і змушували покинути общинний простір, то в сучасних практиках Світи продовжують співіснувати.

Лише деякі віруючі протягом всього життя виконують усі приписання етикетно-ритуальні норми своєї релігійної прихильності. Більшість же змушені у соціально активному віці включатися до зовнішнього світу, випробовувати вплив усе тій же глобалізації та уніфікації. Вже таке поводження може бути розцінено як «обмірщення». Які ж варіанти цієї моделі ? Їх виявляється всього два – вихід та виключенність.

Перший припускає остаточну перемогу глобального миру. Людина виявляється повністю утягненою у зовнішнє середовище. Як правило, вона переїжджає на нове місце проживання. Іноді причина міняється місцями з наслідком - відхід у місто сприяє розриву старих комунікаційних зв'язків зі своєю громадою. Елементи традиційного укладу та релігійної практики присутня в житті такої особи лише формально, на рівні окремих атрибутів - натільний хрестик, батьківська ікона, дідівська книга й т.д. Традиційна структура уявлень і, відповідного, поведінки виявляється зруйнованою.

Другий варіант - реліктове проживання у своїй територіальній громаді, але не входження в її релігійні кордони. У результаті радянізації та глобалізації ціла низка особистостей потрапила до маргінального положення у своїй рідній культурі. Яскраво це видно по людях із девіальною поведінкою - «табакокурам», п'яницям, наркоманам і т.д. Порушивши основні християнські заборони, вони самостійно виставили себе із общини своїх батьків. Мало того, що вони позбавлені ритуалів і таїнств своїх предків, самі предки виявляються поза «законом» - батьків, у яких діти живуть невінчаними (не говорячи вже про порушників заборон), священик має не відспівати у храмі, не пустити на сповідь, під хрест і т.д. З одного боку, це інструмент виховання, а з іншого боку - тяжке покарання.

«Глобалізатори» такої моделі виступають не тільки символом «нових часів», але і згодом можуть стати їхніми прямими трансляторами. Протягом життя всі вони намагаються зберегти свою емоційно-романтичну прихильність своїй малій Батьківщині. Найчастіше, це виражається у відвідуванні свого поселення та церкви на Великдень і/або престольне свято. Буваючи неодноразово на таких службах, нам доводило бачити мешканців далеких від даного анклаву Одеси, Москви, Кишинева й т.д. Крім того, згідно вірно поміченої моделі Є.Є. Анастасової, вступаючи у літній вік, багато хто повертаються до джерел. Починають жити «за законом», дотримують приписань старообрядницької віри, ходити до храму і т.д. Нерідко із таких «повертенців» формується конфесіональний центр громади. Наприклад, був дільничним став паламарем, був вчителем став ієреєм,

була комсоргом колгоспу виявилася активною крилошанкою (особа, яка співає служби на «крилосі») тощо.

Такими основними шляхами досягнення глобалізації активно включаються до старообрядницького середовища. Моделі цього, незважаючи на всю їхню різницю, цілком відбивають єдиний контекст сенсу - привносячи інновації, вони фільтрують їх крізь світоглядну парадигму доніконовського православ'я. Ось, напевно, чому старовіри виявилися практично спокійними до матеріально-технологічних аспектів «прогресу», але вкрай вимогливими до питань віри. Активні покоління сприймали нововведення для ефективного виживання як себе, так і своєї віри. Старше покоління піклувалося про її збереження та «перевіряло» відповідність християнським уявленням. А молодші - одночасно освоювали мудрість, духовність і широсердність дідів, а також технічний досвід батьків.

Актори глокалізації. Моделі проникнення глобалізаційних впливів до старообрядницького середовища реалізуються посередництвом діяльності провідних суб'єктів. Ці носії, як правило, традиційного світогляду, вступають до численних комунікацій із зовнішнім світом, привносячи інновації саме з нього. Типи таких «провідників» або «акторів» різноманітні. Приведемо лише основні з них.

Священик. Як це не парадоксально, але саме священство відіграє важливу роль у глокалізаційних процесах. Духовні наставники общин (можливо розширити цих акторів до всього конфесіонального центра) є найважливішими «фільтрами» інноваційного досвіду. Піклуючись про збереження духовних початків, вони, разом з тим, сприяють аксіологічної оцінці нововведень, які породжуються контактами із зовнішнім миром. Вони ж виконують основні репрезентативні функції групи перед суспільством у цілому, відображаючи недиференцованість традиційних галузей «влади» (духовної та світської). Підтримка ними християнського космічного світогляду породжує загальне тло глобалізації у православному її варіанті. У силу цього формується така риса ментальності як глобальність в оцінках і судженнях. На неї легко можуть «нанизуватися» зовнішні атрибути глобального миру, одержувати свої оцінки і прийматися/відкидатися для повсякденної практики.

Є ще один важливий фактор глобалізації, що реалізується за допомогою священиків. Якщо раніше їх вибирали зі своєї громади, то радянський період підірвав цей звичай. У силу ряду зрозумілих причин у 1990-х рр. общини опинилися без свого священства, за рідким виключенням. Тоді ієреїв почали вибирати із представників інших регіонів - Москва, Кишинів і т.д. З 7 існуючих ієреїв, лише два представляють місцеві поселення. Дивним образом ці сторонні ієреї представляють центри і духовного життя, і глобалізації одночасно.

Наприклад, священик в одному із сіл родом з Москви. З кінця 1980-х рр. він виїхав на ПММ до США, штат Орегона, де і одружився У 2003 році його поставили на один український приходь. Так в українському селі з'явилася родина «американців» - він з матушкою та їхні діти. Безумовно піклуючись про збереження чистоти віри, родина уявляє собою одночасно транслятора сучасної модернізації, при чому - в американському варіанті. Побутові та виробничі стандарти вступали в явне протиріччя з навколишнім життям. Наприклад, доводилося чути від односільчан не тільки комплімент їхньої святості, але і їхньому комп'ютеру («дик, майже, як у батюшки мій онук комп'ютер купив»). Приклад іншого вектора, але схожий за своїм значенням - інший протоієрей, місцевий за походженням, був тимчасово притягнутий до духовного окормлення старообрядницького населення Австралії («а наш батюшка до кенгуру поїхав» - з гордістю говорили парафіяни, підкреслюючи, що їхній наставник користується популярністю навіть на далекому континенті).

Важливим є, що особистісні соціальні зв'язки не були зруйновані. У гості та по духовних справах дунайські общини відвідують громадяни Німеччини, США, Австралії та інших «лідерів» вестернизації нашої держави. Та й самі священики, беручи участь у загальній життєдіяльності старообрядницької церкви достатньо мобільні. Все це сприяє стиску просторів, що становить важливу рису Світу, який переживає глобалізацію[29].

Важливим є й те, що група липован перебуває на прикордонному положенні між двома духовними центрами старовірства - Браїлою (Румунія) і Москвою. Не вступаючи до складних питань взаємодії цих двох митрополій, липовани активно підтримують міжприходське трансграничне спілкування. Тяжіння до свого релігійного світу руйнує не лише політичні кордоні, але і певні канонічні домовленості.

Підприємець. Економічна міць старообрядницьких громад являє хрестоматійний приклад їхньої життєдіяльності. Не дивно тому, що в умовах ринкових відносин вони повністю розкривають цей потенціал. Завдяки активній життєвій позиції, частина представників увімкнулося у всілякі форми підприємництва - торгівля, туризм, виробництво...

Важливо, що стійкі зв'язки із зовнішнім з неминучі при такому укладі ставлять звичайно підприємців у маргінальне положення у релігійній общині. Їх як би виштовхують на периферію конфесіональну сама ситуація. При цьому, остаточного розриву не відбувається. «Наша справа - піклуватися про те, щоб зараз вижити, а про душі наші - нехай церковні печуться. Коли можу на службу сходжу, намагаюся на більші свята в храмі постояти. А так - завжди на свічку через когось завжди передаю. Прав священик, але і я правий - якщо не зароблю, то на що всі ми, включаючи його, жити будемо», - ділився із мною один успішний бізнесмен.

Мобілізація таких людей відбувається у випадку серйозних подій. Їх залучають для ремонту або будівництва церков, «на столи» для святкових обідів і т.д. Звичайно, канула в Лету християнська традиція «десятини», коли десяту частину прибутків дарували «на Церкву». Але у реліктовій формі вона присутня у сучасній практиці - віруючі вважають за необхідне виділити храму якусь частину свого доходу.

Зміни виявляються у громаді інколи безпосередньо під впливом підприємців – наприклад, у розвитку етнокультурного туризму. Тут виявляється пактеність у співіснуванні сучасній культурі туристів із традиційною старовірів, яка при цьому стає своєрідним товаром. Дослідники подібних процесів відзначають, що у світі під час глобалізації формується нова «мозаїчна» культура, відбувається руйнування та вестернізація національних/етнічних культур. На цьому тлі у багатьох країнах відбувається «етнічний бум», що знаходить своє вираження у різних формах, у тому числі - у розширенні зеленого (сільського, етнокультурного) туризму. Не обійшов він стороною й старообрядницькі поселення Подунав'я - особливо Вилкове і Приморське. Специфічні природні можливості разом з екзотичним населенням стають брендами продажу для туристів Європи і СНД. На рівні яскравих символів старообрядницька (липованська) культура стає своєрідним орнаментом відпочинку.

Показово, що більшість утягнених у цей туристичний бізнес, відходять від церковної практики, зберігаючи лише пам'ять і усвідомлення «ми - липовани, старовіри, предки наші через віру сюди втікали...». Виразна локальність у сполученні із внутрішніми щиросердечними переживаннями стають усього лише продуктом ринкової індустрії, становлячи сегмент глобального туризму.

Справедливості заради варто помітити, що частина підприємців стало імпортувати «глобальний» товар для туристів і місцевих жителів. Так, наприклад, у старообрядницькому селі з'явилися «дискотеки», «бари», «луна-парки» і т.д. І все це влаштовано «за світовими стандартами» шоу-індустрії. До таким екзотичним придбанням сучасності є «Страусине ранчо».

Ще один дохідний різновид бізнесу підкреслює товарність місцевих умов для загальноєвропейського ринку. У той час, як місцеві мешканці стійко прагнуть покрити свої сучасні котеджі фінською або польською черепицею, їхній традиційний очерет виявився затребуваним в Європі (Голландія, Німеччина і т.п.), де спостерігається мода на екологічно чисті натуральні матеріали. Масштаб поставок настільки значний, що майже все населення Вилкове й округи утягнена в його заготівлю (за «євросніп» очерету заготівники платять 2-3 гривні, а отримують - 1-2 євро).

Так на зустріч один одному йде процес зрощування глобальних стандартів і реальної локальності. Взаємний імпорт приводить до феноменальної глокалізації

Влада. Якщо в історичний період влада не тільки не пускала старообрядників до себе, але й усіляко експлуатувала їх «іншість», то на сучасному етапі самі старообрядники не проявляють прагнення увійти в інституції не лише влади, але і самоврядування. Практично по всіх поселеннях ми зіштовхувалися зі своєрідною ситуацією - украй рідко старообрядники займали «посади» навіть на рівні директорів шкіл, голів КСП або рад. Ці посади віддавалися стороннім сусідам - українцям, молдаванам, болгарам і т.д. Якщо й попадалися старообрядники, то це виявлялися представниці жіночої статі.

Влада взагалі сприймається як породження (вірніше - присвоєння) «диявола». А от їхні нижчі таксони викликають лише індиферентність. Вікові традиції опору сполучалися із християнською смиренністю перед справами «кесарів». На цьому дуалізмі побудовано законоввічливість старообрядників.

Якщо в інших регіонах такі важливі акції урядів і адміністрацій як перепису населення, щеплення, складання фіскальних списків і т.п. викликали протести[30], то липовани майже завжди залишилися байдужими до будь-яких проявів владних ініціатив. Навпаки, активно включалися до роздачі приватизаційних сертифікатів, розпайування земель реформи 2001 року та інші.

Вертикаль влади як агент уніфікації виступає важливим провідником глобалізаційних процесів. Близькі функції виконують ЗМІ. Незважаючи на явний мережний, а не ієрархічний характер, сучасні комунікаційні засоби привносять у розміряне життя нововведення. В обставинах старообрядницької культури, свідомо орієнтованої на повагу й навіть - сакралізацію письмового коду, меседжі преси інтенсивно включаються в повсякденність, змінюючи неї.

Гендерные аспекти. Очевидний факт домінування в глобалізаційних проявах дітяче-підліткового поколінь над старшими. Орієнтовані на завтрашній день самою природою свого положення - соціалізації, молодь освоює інновації швидше своїх старших товаришів. І справа не лише в обтяженості попереднього досвіду, але й у самій глобальній культурі, що своїм суб'єктом бачить саме їх. Яскравий приклад - День Святого Валентина (14 лютого), який учні середніх шкіл назвали у низці своїх свят поряд з Різдвом, Великоднем і т.д. У той же час крім учителів це свято не відоме серед їхніх односільчан. Сучасна масова культура в її споживчому аспекті розрахована саме на молоді покоління.

Разом з тим, глолокалізація трансформувала семантичне навантаження статей. Якщо в домодерном суспільстві старовірів жінки відігравали роль у збереженні будинку та родини, а чоловіки – у ритуально-репрезентативному та інноваційному розвитку культури[31], то тепер акценти принципово змістилися. Жінки активно включилися не тільки до суспільно-економічного життя (вище ми вказували приклади входження їх до влади), але і почали займати провідні місця у храмі. Вони все частіше виконують

обов'язок церковних старост, скарбників і т.д. Ще в 1970-і рр. їх не допускали виконувати богослужіння перед вівтарем (на крилосі)[32], те тепер серед «крилошан» рідко зустрінеш чоловіків.

Нові часи змінили традиційний поділ статей і їхні функціональні навантаження істотно змінилися. На тлі цього жіноча стать зайняла провідні позиції не тільки у фізичному виживанні, але й у турботі про душі. Поки що погано зрозуміло - чи це є наслідками, чи передумовами глокалізації? Швидше за все, просто це її прояви та рушійна сила.

Висновки.

Таким чином, короткий розгляд глокалізації у старообрядницькому середовищі українського прикордоння дозволяє нам виділити декілька загальних тенденцій. Їхні прояви підкреслюються консервативністю і свідомою традиційністю розглянутого товариства. Це дозволяє не тільки простежити специфічність цього процесу в етноконфесійному ракурсі, але і вважати їх евристично цінними та адекватними для інших етнокультурних спільнот.

Зі спостережень слідує, що глобалізація сприймається не як простий механічний імпорт із якогось центру, а скоріше – як іманентний етап саморозвитку. Весь інноваційний досвід розцінюється як природне еволюційне продовження історії. В обставинах старовірського середовища категоріальні рамки процесу цілком уписуються до есхатологічної концепцію. Своя глобальність у вигляді Кінця Світу проектується на сучасні зміни.

Настання нових стандартів і умов життя не тільки уніфікує мир, скільки породжує «свято розмаїтості», розкріпачує іншість і емансипує несхожість. Наявність якоїсь центральної норми остаточно завершує процеси відчуження особистості від її групи. За рахунок невідповідності свого «закону» із загальносвітовим порядком свої парадигми легалізуються та надають право на самобутність.

Глобальні цінності йдуть до місцевих масштабів, де одержують своє право на побутування лише у випадках відповідності власному локальному виміру. Така діалектика цілком полісемантична та відповідає старообрядницькому світогляду. Різностадіальність їхніх культурних кодів вписується до вимог сполучення різних укладів життя (пакетів) сучасності. При цьому породжується надія на власне включення до загальносвітового простору - розрахунок на майбутнє своєї релігійної системи у низці інших світоглядних систем.

На основі польових спостережень над сучасною практикою старообрядців на Дунаї у статті розглядаються питання входження традиційного світогляду до сучасної модернізації. Зокрема, зосереджено увагу на передумовах, моделях та суб'єктах

включення до глобалізації. Демонструється амбівалентність цих процесів на рівні мікросоціальних спільностей - це не лише імпорт здобутків зовнішнього Світу, але й іманентне створення новітніх стандартів життя (глокалізація). Виявляється старообрядницька «поліфонія» - як традиційна риса світогляду - у культурному сприйнятті інновацій. Цей момент логічно відповідає актуальної епохи постмодерну та концептуальної схемі «пакетності» у структурі практичного досвіду П. Бергера.

On the basis of supervision above modern practice of Old Believers on Danube region in clause questions of occurrence of traditional outlook in modernization are considered. In particular, attention with concentration on preconditions, models and subjects of inclusion in globalization. Ambivalence of these processes at a level micro-social groups is shown is not only import of achievements of an external world, but also immanent creation of the newest standards of a life (glokalization). The "polyphony" - as traditional feature of the old believer's outlook - in cultural perception of innovations is traced. This moment logically answers an actual epoch of the Postmodern and the conceptual scheme "packages" in structure of practical experience (P.Berger).

Примітки:

*1. Матеріал збирався у межах реалізації міжнародного проекту **«Села, що розбігаються? Глобалізація по сільські»** за підтримкою Фонду Дж. и К. Макартурів (грант № 06-86346-000-GSS). У цьому вигляді був прочитаний на 63-ій звітній професорсько-викладацькій науковій конференції ОНУ імені І.І. Мечникова (листопад 2007 р.).*

2. Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України / Відп. ред. Г.А.Скрипник. – К., 2005.

3. Слово вперше було використано Акіто Моріата, керівником корпорації «Sony», для успішності стратегії японського бізнесу – перенесення на місцеві рівні глобальних завдань та перспектив. До термінологічного поля гуманітаристиці його ввели Р. Рудометтоф и Р. Робертсон (дет. див.: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.15-17).

4. Бондаренко Г.Б. Трансформація звичаєво-обрядової культури та морально-ціннісних орієнтацій сільського населення України в умовах глобалізації (с. Червона Слобода, Черкаська область) // Українська культура в контексті світових глобалізаційних процесів / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України / Відп. ред. Г.А.Скрипник. – К., 2005. – С.27.

5. Таке розуміння доволі органічно вписується до контексту сучасних парадигм історіописаній: Верменич Я. Парадигими «оновлення» в історичної науці: новий регіоналізм // Еідос. – Вип.2. – 2006. – С.202-205.

6. Підрахунки дані за: Численность и состав населения Одесской области по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года // www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/odesa

7. Prygarin O. Les "vieux-croyants" (Lipovane) du delta du Danube // Ethnologie française. – T. XXXIV. Ukraine-Україна: terrains, éveils. – 2004, № 2. – P.259-266; Пригарин А.А. Предпосылки

этноконфессиональной выразительности культуры русских-старообрядцев (липован) Юго-Восточной Европы // Ethnic culture: traditions and innovations. – Kaunas, 2004. – P.356 – 366.

8. Поздеева И.В. Материальное и духовное в жизни старообрядческих общин // Культура русских-липован в национальном и международном контексте. – Вып.4. – Бухарест: CRLR, 2006. - С.263.

9. Див.: Смилянская Е.Б., Денисов Н.Г. Старообрядчество Бессарабии: книжность, певческая культура. – М.: Индрик, 2007; Липоване: история и культура русских-старообрядцев. Вып.1-5. – Одесса, 2006-2008.

10. Расков Д.Е. Судьба старообрядчества в эпоху Постмодерна // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность. Зб наук праць та матеріалів Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ-Куреневка-Чечельник, 2007. – С.56.

11. Керов В.В. "Се человек и дело его...": конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства. – М., 2004.

12. Многоликая глобализация. - Пер. с англ., М.: Аспект-Пресс, 2004. – С. 19.

13. Анастасова Е.Е. Старообредците в България: мит - история - идентичност. - София. «Проф. Марин Дринов», 1998. - С.64-67.

14. Класифікація дана вслід за: Spradley J.P. The Ethnographic Interwiew. - New York: Holt, Rinehart and Winston, 1979; Spradley James P. Participant Observation. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1980.

15. Астафьева Е., Кошелева О., Мещеркина Е., Нуркова В. Биографическое интервью. – М. 2001. Биографический метод: история, методология, практика / Под ред.. Е.Ю.Мещеряковой, В.В. Семеновой. – М., 1994; Бурдье П. Биографическая иллюзия // Интеракция. Интервью. Интерпритация. – 2002, № 1. – С.75 – 84; Denzin N. Interpretative Biography. – Newberry Park, 1989 та інші.

16. Генчев С. Теренното етнографско изследване. - Велико Търново, 1989. Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований. - М., 1966; Полевая кухня: как провести исследование / Под. ред. Н.Гончаровой. – Ульяновск: "Симбирская книга", 2004; Bernard H. Russell. Research Methods in Anthropology. – Walnut Creek, 1995; Chiseri-Strater E., Stone Sunstein B. Fieldworking: Reading and Writing Research. Upper Saddle River. – New York: Prentice Hall, 1997. Handbook of Methods in Cultural Anthropology / Ed. Bernard H. Russel. – Walnut Creek, 2000. Kopczyńska-Jaworska B. Metodyka etnograficznych badań terenowych. - Łódź, 1971; Hammersley M. Atkinson P. Metody badań terenowych. – Poznań, 2000 та інші.

17. Трушкова И.Ю. Старообрядчество как позднесредневековое православие (этнокультурологический аспект) // Старообрядчество: история, культура, современность. – М. 2002. – С.448.

18. Керов В.В. "Се человек и дело его...": конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства. – М., 2004. – С.258-338.

19. Сморгунова Е.М. Современная жизнь в ожидании конца света (некоторые эсхатологические представления пермских староверов в последние годы XX века) // Старообрядчество: история, культура, современность. - М., 1996. – С.22.

20. Хоча саме у близької до липован групі дністровських старовірів був зафіксований самий пізній приклад радикального протесту - десятки родин замурували себе заживо, протестуючи проти перепису 1897 року, яка, на їх погляди, вказували на прихід антихристу (Печальный фанатизм среди раскола в виду переписи // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1897, № 10. – С.290-291). Також варто вказати, що у бібліотеках старообрядців регіону чимало виявлено книг і рукописів есхатологічного характеру. Але абсолютна більшість з них - привозні, а не оригінальні.

21. Сморгунова Е.М. Современная жизнь в ожидании конца света (некоторые эсхатологические представления пермских староверов в последние годы XX века) // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1996. – С.22; Анастасова Е.Е.

Старообредците в България: мит - история - идентичност. - София: "Проф. Марин Дринов", 1998. – С.39-41; Данилко Е.С. Старообрядчество на Южном Урале: очерки истории и традиционной культуры. – Уфа: Гилем, 2002. – С.98-106.

22. Див., наприклад, записи "віршів": Романов Е.Р. Из старообрядческой литературы // Могилевская старина: сборник статей "Могилевских губернских ведомостей" /Под ред. Е.Р. Романова. – Вып.II. – Могилев, 1901. – С.79-86.

23. Записане зі слів Наумова Клима Зиновеевича, 1924 р.н., росіянин, с. Мирне Кілійського району Одеської області [фрагмент інтерв'ю перекладений з «липованської» на українську, окремі слова приведені зі збереженням оригіналу].

24. Записане зі слів Димитрова Івана Семеновича, 1913, р.н., росіянин, с. Муравльовка, Ізмаїльського району Одеської області.

25. Записане зі слів Колеснікової Агрипини, 1927 р.н., росіянка, с. Стара Некрасівка Ізмаїльського району Одеської області.

26. Анастасова Е.Е. Старообрядцы в Румынии и Болгарии в период перехода // Культура русских-липован в национальном и международном контексте. – Вып.4. – Бухарест: CRLR, 2006. - С.24 – 38.

27. Парадоксальним чином зливаються образи негативного сприйняття радянської влади як воцаріння Антихристу з її кінцем. Ленін або Троцькій визнавалися як власне Антихрист (див., наприклад: Еп. Иннокентий (Усов) «Апокалипсические чудовища». - Кишинев, 1935).

28. Один з наставників Белокриницької згоди у США написав цей рукопис у 1980-х рр. З того часу ні раз його праця творчо пере усвідомлювалася у різних груп старовірів (див., наприклад: Соболева Л.С. Американское сочинение об Антихристе-компьютере в интерпритации уральского старовера // Исследования по истории книжной и традиционной народной культуры Севера. – Сыктывкар, 1997. – С.118-130). Нам доводилося з нею «зустрічатися» серед липован Румунії та України, а також у Чернігівської області.

29. Бауман З.Глобализация: последствия для человека и общества. – М.: Весь мир, 2004. – С.10, 112-145.

30. Зустрічалися зі старовірами, які не отримували пенсію у зв'язку з тим, що її «сам бес» (отдел социального страхования – СОБЕС) роздає (Чернігівщина). А серед липован останні масові протести викликали зачинення та руйнація церков у роки Радянської влади.

31. Пригарин А.А. Мужские стереотипы поведения в старообрядческой среде: на материалах русских-липован Подунавья // "Мужское" в традиционном и современном обществе. Материалы научной конференции (Москва, 16-18 апреля 2003 г.). – М., 2003. – С.61; Прігарін О.А. Борода та її знакові функції в уявленнях старообрядців Подунав'я // Тіло в текстах культур. – К., 2003. – С.63-68.

32. Смилянская Е.Б., Денисов Н.Г. Старообрядчество Бессарабии: книжность, певческая культура. – М.: Индрик, 2007.

Таранець С.

РОЗСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ БЕССАРАБІЇ
(кінець XVIII – початок XX ст.)

Бессарабія – як однин з основних напрямків колонізаційних прагнень російських старообрядців, давно приваблювала увагу визначних державних та церковних діячів, чиновників та вчених. У XIX ст. дослідження носили практичний характер, оскільки організовувалися російським урядом з метою подолання розколу[1]. Тим не менш, існували конкретно історичні дослідження[2].

В даний час дослідження історії, культури та побуту старообрядців Бессарабії здійснюється за трьома регіональними напрямками: російським (радянським), українським та молдавським. Російська група вчених представлена колишніми і нинішніми співробітниками Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова та ін. науковими установами (І. В. Поздєєва, Т. О. Круглова, О. М. Сморгунова, О. Б. Смілянська, Н. А. Кобяк, Е. К. Гусєва, М. М. Лоренман, М. Г. Денисов)[3]. В Молдавії цими питаннями займається Інститут національних меншин Академії наук Республіки Молдова (І. В. Табак, А. І. Анцупов)[4].

У свою чергу українська група дослідників представлена одеською, чернівецькою та київською школами. В одеському регіоні проблемами старообрядства займається кафедра археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (А. Д. Бачинський, О. А. Прігарін, А. І. Федорова)[5], в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті (І. Ф. Кучерявенко)[6], в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовікової історії (Б. М. Бондарюк, М. К. Чучко)[7], у Києві – відділ джерел історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (С. В. Таранець)[8].

Самим продуктивним центром у галузі вивчення даної проблеми є Одеський університет. Засновникам вдалося добитися щорічного їх проведення у місцях традиційного проживання старообрядців на Дунаї. Власне у цьому зацікавлені самі старообрядські общини, де не останнє місце належить настоятелям Кілійської старообрядської громади о. Миколі Муравйову та Старо-Некрасівської старообрядської громади о. Миколі Бобкову. З 2004 р. вийшло 5 чисел збірника: „Липоване: история и культура русских-старообрядцев"[9].

Період найбільш активної колонізації Бессарабії продовжувався з 90-х рр. XVIII ст. до реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. Важливо закцентувати, що народна колонізація и

Буджаку чисельно переважала дозволені урядом переселення. Серед маси населення держави, Бессарабія асоціювалася з землею обітованою та райською, на якій біглі могли знайти не тільки своє спасіння, але й покращити матеріальне становище.

Розглядаючи причини масового переселення старообрядців (і не тільки) в Бессарабію слід виділити наступне: 1. До 70-х рр. XIX ст. місцеве населення не відбувало рекрутської повинності. (Як відомо, на Бессарабію, як особливий геополітичний простір імперії, цей стан справ не розповсюджувався.) 2. Існувала свобода віросповідання для старообрядців, запроваджена в Ізмаїльському градоначальстві. 3. З візантійських часів Молдавія не знала кріпацтва. 4. У 1807 р. у Приазов'я були виведені ногайські орди, тому на початку XIX ст. Буджак був надзвичайно погано заселений. 5. Слід зазначити прикордонний статус Бессарабської області. До кінці 50-х рр. XIX ст. масовий приплив старообрядців у Бессарабію себе вичерпав, а загальна кількість населення збільшилася у 4 рази (з 250 тис. до 1 млн. чол. в 1851 р.)[10]. Концентрація цих сподівань стала основним фактором втечі в Бессарабську область.

Потік міграції населення з центральних російських губерній посилився після завершення війни 1806–1812 рр. Особливо різко збільшилася чисельність населення Ізмаїльського, Акерманського і Бендерського повітів. Наприклад, якщо у липованських Жебріянах в 1812 р. мешкало лише 19 родин старообрядців, то в 1822 р. їх нараховувалося – 80. Достатньо розповсюдженою групою біглого населення були бродяги, які отримали регіональне прізвисько „бурлак". Багато біглих перетинали російсько-турецький кордон, змінювали прізвища, ставали мешканцями турецьких округів чи поверталися в Росію під виглядом іноземних підданих.

З політичних міркувань, прощення біглим оголошувалося російським урядом після вдалого завершення війн. Для бурлаків, які залишалися на території Бессарабії, важливу функцію відігравали шлюби з корінним населенням. Одружившись на молдованці, чоловік вливався в громаду своєї дружини, при цьому асиміляційний процес відбувався в першому поколінні, оскільки не залишалося підстав зберігати свою етнічну приналежність. Проте, варто зауважити, що подібна практика не була характерною для старообрядців загалом. В регіоні приписували біглих росіян до сільських та міських громад під виглядом пропущених осіб під час проведення ревізьких переписів населення та знаходили інші методи легалізації втікачів.

Ще одним шляхом проникнення в Бессарабію був відхід на сезонні роботи, який, як правило, закінчувався постійною осілістю. Якщо до середини XIX ст. притік біглих серед звичайного населення практично припинився, то серед старообрядців, навпаки, він був достатньо інтенсивним. Після ліквідації кріпацтва на зміну прихованій міграції приходить відкрите відходництво на заробітки, викликане духом капіталістичного часу.

У північній, центральній та південній частині краю, старовірське населення продовжувало осідати в середині XVIII ст. В основі своїй старообрядці населяли передмістя і посади міст Бессарабської області. Зокрема в м. Хотині вони жили на Магалі Кацапській, Магалі Руській, Румблеї та хуторі Кам'яний Яр. В м. Кишинів населяли Баюкани, Велику Малину, Малу Малину тощо. В м. Бендери – Протягайлівку, Липкани, Борисівку, Гиску; в м. Акерман – Турлаки, Шабу, Попушой; в м. Рені – Липовани; в м. Кагул – Липованку; в м. Ізмаїл – Стару Некрасівку та Нову Некрасівку. На початку XIX ст. Ізмаїл був крупним пунктом зосередження старообрядців. В 1814 р. липовани та некрасівці складали чверть усього населення міста[11].

Історичне минуле регіонів України та Бессарабії не було однотипним. Перебуваючи у складі різних держав (Російської, Австрійської, Османської імперій та Речі Посполитої) цей край увібрав у себе політичну, правову, економічну і соціальну системи цих країн в їх етнічному та конфесійному різноманітті. На початку XIX ст. практично всі політико-культурні утворення України (окрім Галичини, Закарпаття та частини Буковини) увійшли до складу Росії. Тому не випадково, кожен з регіонів наклав свій історичний відбиток на розвиток тієї чи іншої області України та Бессарабії в рамках Російської імперії.

Народна колонізація України та Бессарабії російськими старообрядцями охопила період від початку розколу Російської Церкви та продовжувалася впригул до відміни кріпацтва в Російській імперії і далі. В першій половині XIX ст. втечі селян в Бессарабію продовжували носити масовий і постійний характер. Поміщики центральних регіонів імперії були надзвичайно стурбовані ситуацією, що склалася. Вони вимагали повернення втікачів у свої помістя. Якщо у XVIII ст. російський уряд повертав старовірів в Росію за допомогою військ, то в першій половині XIX ст. бурлаків повертали етапом, дуже часто за рахунок громади, звідки людина втекла.

Непослідовна політика царського уряду у стосунку біглих людей, рано чи пізно приводила до легалізації становища втікачів у межах нової батьківщини. Кількість старообрядців різко зростала в роки чергових рекрутських наборів.

Формування деяких старообрядських громад Буджака відноситься до початку XIX ст. У цей час липовани отримали від турків право на свободу віросповідання. У 1802 р. сформувалася Мирненська старообрядська громада, у 1805 р. – Приморська старообрядська громада, у 1820 р. – Ізмаїльська старообрядська громада, у 1827 р. – Василівська старообрядська громада. В 1840 р. вихідцями з-за кордону заснована Ялпугська Коса[12], в 1844 р. – Кагульська старообрядська громада[13]. Однак найстарішими громадами старообрядців регіону вважалися Вилківська та Мануїльська старообрядські громади (остання знаходилася у румунській частині Молдавії). За розповідями старожилів, старообрядці поселилися в Мануїлівці у першій половині – середині XVIII ст.

За даними І. А. Анцупова, в 1795 р. з Туреччини в Очаківську область переселилося більше 6,5 тис. старообрядців[14]. Згідно розпорядження російського уряду В. В. Каховський повинен був сприяти облаштуванню втікачів. З цією метою на кордоні з Подільською губернією була створена мережа рухомих кордонів на яку покладалися функції прийому та охорони прибулих переселенців у числі яких знаходилися і старообрядці. Проте далеко не всі з них бажали добровільно покинути насиджені місця. В 1771 р. І. В. Гудович примусово переселив 1240 сімей. Власне це переселення поклало початок таким селам як Калинівка, Золотарівка та Плоське у Новосербії. В листуванні В. В. Каховського з В. С. Поповим говорилося про переселення з Поділля 900 старообрядців[15], які просили дозволу облаштуватися у Катеринославській губернії. В 1792 р. відбувся повторний вивід російських старообрядців з Правобережної України. У прикордонних Речі Посполитої з Кримським ханством містах Балті, Ягорлику, Ольвіополі, Новомиргороді війська приймали колони російських старовірів. У стосунку до молдавських старообрядців були вчинені подібні заходи, проте на практиці їх не вдалося реалізувати.

Декілька версій існує з приводу заселення північної частини Бессарабії. Одну з них висловив відомий російський письменник П. Мельников-Печерський у праці „История старообрядческих архиереев", яка вийшла друком у 1863 р. в „Русском вестнике". Описуючи самозваних єпископів, які мали на меті приєднатися до старообрядства, П. Мельников акцентував увагу, що ховалися вони й у п. Вітрянці Хотинської раї, де у XVIII ст. функціонував старообрядський монастир, а в с. Довга Поляна діяла старообрядська церква[16]. Проте, вже у XIX ст. ні у Вітрянці, ні у Довгій Поляні старообрядців ми не зустрічаємо.

За іншими свіченнями, руські старообрядці з'явилися в Хотині і його околицях на початку XIX ст. Вони були переселенцями з Пруссії, Поділля, Чернігівщини та центру Росії.

Формування деяких старообрядських громад північної частини Бессарабії відбувається в середині XIX ст. у місцях раніше не характерних для їх розселення. Відомо, що до 1846 р. у м. Хотині старовіри взагалі не проживали. За неоднозначними свідченнями С. Маргаритова, основною причиною переселення старообрядців з Подільської губернії у м. Хотин було небажання відбувати рекрутську повинність. (Основним фактором перечислення подільських старообрядців до міщан м. Хотина слід вважати комплекс причин, пов'язаних з особливим геополітичним простором Бессарабії.) Спочатку сюди переселилися чотири родини, проте вже через декілька років тут сформувалася чимала старовірська громада, що нараховувала більше сотні людей. Згідно

відомості про чисельність розкольників та їх молитовень за 1850 р. в Хотині мешкало 157 старообрядців[17], проте клірові відомості 1851 р. повідомляють лише про 60 чоловік[18].

У 1876 р. існуючу хотинську громаду поповнили вихідці з с. Катеринівки Подільської губернії. Між обома частинами общини виник розкол, викликаний Окружним посланням[19]. Старожили виступили за рукопокладення у священики Пилипа Нікітіна, тоді як прибула частина бажала бачити в ієреях Івана Дубовика. 6 грудня 1877 р. між хотинськими старообрядцями сталося кровопролитна бійка, яку довелося зупинити місцевій поліції, і яка закінчилася розколом громади. У 1877 р. неокружники спорудили окремий молитовний будинок[20].

Село Грубно Хотинського повіту було заселене старообрядцями у 30-х рр. XIX ст. Його засновниками були вихідці з чернігівських старовірських посадів на місці раніше існуючого старообрядського скиту. З цього приводу священик панівної Церкви Георгій Гербановський писав: „Можно полагать, что Грубно основалось в начале настоящего столетия. Так, по крайней мере, говорят старики соседних деревень. Предвестник мой, покойный (с 1886 года) священник К. Быховский, уроженец соседнего с Грубном села Новоселий, проживший 90 лет и хорошо помнивший передвижение наших войск из Турции в знаменательный 12-й год, рассказывал, что в то время местность, занимаемая Грубно, была покрыта сплошным лесом и, где теперь Грубно, в овраге жило несколько старообрядческих монахов, имевших несколько келий, посещаемых разносчиками-коробейниками. Самое же село начало образовываться уже около 30-х годов из разного рода пришельцев из Черниговской губернии (в большинстве случаев беглецов, бродяг, словом, людей с сомнительным поведением)"[21].

Поселення старообрядців в с. Білоусівка Хотинського повіту відноситься також до 30-х рр. XIX століття[22]. Білоусівка належала до поселень змішаного типу. Крім російських старообрядців, там проживала значна частина українців. У 1850 р. у Хотинському повіті 92 безпопівці мешкало у с. Васькоуци. Загалом свідчення про старовірів цього населеного пункту непослідовні. Першими поселенцями м. Єдинці Хотинського повіту були вихідці з Пруссії. У 50-х рр. з м. Динабург сюди прибула друга партія переселенців у кількості чотирьох родин. У м. Секуряни старовіри з'явилися на початку XIX ст. Першими поселенцями містечка були вихідці з Подільської губернії. У 1854 р. тут проживало лише 6 чоловік.

У 1865–1867 рр. на інше місце проживання переселилися старообрядці сіл Михайлівка та Тирнова Хотинського повіту, хоча у складених раніше звітах, ці населені пункти не фігурували. У рапорті хотинського повітового справника за 1869 р., крім традиційних місць проживання старообрядців: м. Хотин (153 чол.), с. Грубно (620 чол.), с. Білоусівка (272 чол.), м. Секуряни (49 чол.), м. Єдинці (13 чол.), показані: слобода

Глинна – 87 чол., слобода Марлоуци – 25 чол., слобода Тирнова – 56 чол. і с. Зенківці – 5 чоловік[23].

Старообрядське с. Покровка Сорокського повіту було засновано вихідцями (30 родин) з слободи Пилипи-Борівські Ямпільського повіту Подільської губернії. Основною причиною переселення з Поділля стало безземелля. У 1856 р. в поміщика с. Низькі Руди Михайла Богуна вони придбали біля 300 дес. землі від долини Кода Рипий до річки Кайнар та поклали початок цьому селу. Воно отримало назву від спорудженої у 1870 р. Покровської церкви. В 1868 р. тут мешкало 283 особи[24].

Село Кунича Сорокського повіту було населено винятково старообрядцями. За словами С. Маргаритова: „Кунич довольно красивое село: с одной стороны оно окружено лесом и все в садах. Это старинное поселение старообрядцев, бежавших сюда из России"[25]. За свідченнями старожилів (90-ті рр. XIX ст.) Куниче засновано в середині XVIII ст.

З початку XVIII ст. старообрядці проживали в м. Оргіїв. В 60-ті рр. XIX ст. Оргіївська старовірська громада поповнилася за рахунок переселенців з с. Шолданешти Самашканської волості[26]. В с. Серкове цього ж повіту старообрядська громада існувала з кінця XVIII ст. До 1846 р. у Серкові існував чоловічий старообрядський монастир[27].

Крім того, старообрядці мешкали в м. Бельці, с. Ришканівка Бельцького повіту, м. Теленешти Оргіївського повіту, с. Нерушима та Котюжани Сорокського повіту.

Представлена російським урядом свобода віросповідання старообрядцям Ізмаїльського градоначальства привабила у цей край багато старовірів. У першій половині – середині XIX ст. ці переселення носили особливо виражений характер. Сюди переселяється значна група некрасівців, вихідців з Дону, які з 1778 р. закріпилися в Бабадагській області Румунії.

Після завершення чергової російсько-турецької війни у 1812 р., за пропозицією російського уряду частина некрасівців переселилася в Ізмаїл і його передмістя. Намісник Ізмаїльського градоначальства, генерал-майор Тучков приклав чимало зусиль щодо переселення некрасівців. Козакам оголошувалося „вечное прощение в прежних винах против государя и отечества российского"[28]. Крім того, проголошувалися трирічне скасування усіх податків, добровільного вибору роду занять, наділення кожної родини 40 дес. землі. Загалом в Ізмаїлі та його околицях старообрядці отримали 4 тис. дес. землі, проте головне чого вдалося досягти, це права на вільне сповідування старої православної віри.

Таким чином, в 1811 р. в Ізмаїл та його передмістя переселилося 100 родин некрасівців. Після закінчення російсько-турецької війни 1828 р., у пониззі Дунаю переселилася нова партія некрасівців. 30 родин отримали 270 дес. землі. До кінця 30-х рр.

практично всі румунські некрасівці повернулися в підданство Росії. Решта були поселені роками пізніше в с. Кугурлуй та Новій Некрасівці.

У першій половині – середині XIX ст. масово переселяються старообрядці з подільських старовірських слобод. В 1834 р. до ізмаїльських міщан були записані 3 родини з сл. Пилипів-Борівських Ямпільського повіту, 33 родини с. Перепеличе Брацлавського повіту, 19 родин м. Вербівця Ушицького повіту Подільської губернії. В 1836 р. в Ізмаїл переселилося 102 родини з сл. Пилипонівки-Бершадської Ольгопільського повіту, в 1851 р. 34 родини з м. Могилева Подільської губернії. Основною причиною переселення з Поділля стало безземелля та свобода віросповідання.

Згідно повідомлення ізмаїльського поліцмейстера від 12 травня 1852 р. бессарабському губернатору стало відомо, що старообрядці з Подільської губернії беруть свої паспорти через посередників в Ізмаїлі, які потім відправляють їх поштою у місця призначення. Органи влади були стурбовані таким станом речей, оскільки міщани знаходилися далеко від свого прямого начальства.

Загалом з Пилипів-Борівських до Ізмаїлу було приписано 149 старовірських родин, з Шури-Копіївської – 184 родини (з них залишалося безпосередньо в Шурі – 37 родин), з Пилипонівки-Бершадської – 140 сімей (з них спочатку на постійне місце проживання в Ізмаїл переїхало лише 6 родин, у Вилкове – 2 родини, у Шолданешти – 12 родин).

Уряд вживав заходів, щодо недопущення переселення старообрядців у Південну Бессарабію, проте вони не виконувалися у тому обсязі, коли мова могла йти про досягнення певних результатів. У 1855 р. бессарабський губернатор писав новоросійському генерал-губернатору, що крім 80-ти родин, що поселилися зверх визначеного терміну та придбали житло, решта з Ізмаїлу повинна бути вислана. Однак він відзначав, що ті старовіри, які підлягали відправці в Подільську губернію знаходилися у від'їзді, і влада зможе їх відправити лише тоді, коли останні з'являться.

Після відміни кріпосного права колонізація не припинялася. Вона придбала інші форми, інші ідейні мотиви, де не останню роль відігравала економічна складова. З кінця XVIII до початку XX ст. увесь цей процес можна розбити на два періоди: до і після проведення аграрної реформи в Російській імперії. Якщо до відміни кріпосного права, головними мотивами втеч старообрядців було кріпацтво та рекрутчина пронизані боротьбою за збереження старої віри, то після реформи 1861 р. основною причиною переселення старообрядців став пошук зручних та економічно вигідних центрів ведення господарства. У цей час старообрядці покидають місця компактного проживання та засновують дрібні громади, часто хуторського типу.

У 1868 р. у м. Акермані проживало 43 старовіра-безпопівця. Крім того, невеликі групи старообрядців, які займалися розносною торгівлею проживали в м. Татарбунарах

(20 ос.), станиці Миколаївці Новоросійській (вона ж Байрамна, 2 ос.), колонії Тарутино (вона ж Анчекрак, 10 ос.). Усі ці люди були вихідцями з старообрядського посаду Воронок Чернігівської губернії[29].

Власне торгівельні інтереси стали основною причиною переселення купців з Чернігівщини у німецьку колонію Тарутино. Перші поселенці оселилися тут в 1840 р. Це були купці Григорій Гребєнщиков та Діонісій Клачков. Поступово кількість осілих старообрядців збільшувалася, і в 1873 р. громада нараховувала до 150 чоловік[30].

Завдяки виділенню з крупних старообрядських общин Бессарабії, сформувалися нові населені пункти. Наприклад, с. Воля, Радове та Сакарівка були засновані вихідцями з с. Кунича; с. Нове Грубне та Єгорівка з с. Грубне, с. Стара Добруджа з с. Покровка, с. Слобідка з м. Єдинці[31].

До 1878 р. в м. Рені не проживало жодного старообрядця, проте в 90-х рр. XIX ст. тут сформувалася старообрядська громада з чернігівських старообрядських посадів, яка нараховувала більше десятка родин[32]. У цей самий час в м. Кагул старообрядці склали половину населення міста.

Старовіри проживали в колоніях задунайських переселенців, зокрема у Кагульській окрузі болгарського переселення на березі лиману Ялпух. В колонії Чешмеварунта виловом риби займалися 57 ізмаїльських міщан, а в колонії Болград, рибою торгували 6 осіб[33].

На початку XX ст. в 31-му населеному пункті старообрядці проживали окремими родинами: с. Ходороуци, с. Черепково, с. Кошерниця, с. Димитрівка, с. Васькоуци, с. Анфісівка, с. Болбочи, с. Фрумушина, с. Коболта, с. Снаяни, с. Мошани, с. Ліпник, с. Чернолевка, с. Климівці, с. Держани, с. Редю-Маре, с. Гриноцуп, с. Іванча, с. Ізбешти, с. Сипотени, с. Кабаєшти, с. Городище, с. Тиржолнети, с. Лозове, с. Киприяни, с. Ниспорени, с. Юрчени, с. Ново-Драгушени, с. Ново-Русешти, с. Чобручі, с. Оленешти[34]; у 8-ми поселеннях старообрядці не змогли організувати мікро громади (від 20 до 39 ос.): м. Тирнаве, с. Корбул, с. Вовчинець, с. Садове, с. Чадирлунга, с. Толмази, с. Раскайци, с. Болбока; у 8-ми випадках були організовані мікро громади (від 40 до 99 ос.): с. Серкове, м. Ганчешти, с. Спаське, с. Плахтіївка, м. Тарутине, м. Рені, м. Бельці, м. Акерман, у 9-ти населених пунктах існували общини середнього розміру (від 100 до 399 ос.): с. Нова Грубна, с. Липованка, м. Теленешти, с. Звьоздочка, с. Аннівка, с. Коса, с. Чичма, м. Оргіїв, м. Єдинці; у 6-ти населених пунктах діяли крупні старообрядські громади (від 400 до 999 ос.): с. Покровка (750 чол.), с. Підковка (600 чол.), м. Секуряни (460 чол.), с. Білоусівка (430 чол.), м. Кілія (в 1844 р. – 391 чол.), м. Кагул (в 90- р. XIX ст. липовани складали майже половину населення міста); у 12-ти населених пунктах розмістилися дуже великі старообрядські общини (від 1 тис. і більше ос.): п. Вилково (4652 чол.), м. Кишинів (в

1868 р. – 3069 чол.), с. Кунича (2183 чол.), с. Жебріяни (1700 чол.), с. Грубно (1361 чол.), с. Нова Некрасівка (1344 чол.), м. Ізмаїл (в 1844 р. – 1254 чол.), с. Корячка (1240 чол.), с. Стара Некрасівка (1204 чол.), с. Муравльовка (1124 чол.), м. Бендеры (в 1868 р. – 852 чол.), м. Хотин (в 90-ті рр. – 828 чол.).

Таким чином, на початку XX ст. в Бессарабії старообрядці проживали як мінімум у 74-ти населених пунктах, в т. ч. поселеннях, які повністю були населені липованами: Муравльовка, Коса, Нова Некрасівка, Стара Некрасівка, Жебріяни, Звьоздочка, Грубне, Покровка, Нове Грубне. У тих поселеннях, де липовани були представлені окремими родинами проживала значна частина молдавського, українського, єврейського, циганського населення. Іноді зустрічалися росіяни (православні), німці, болгари, гагаузи, поляки, представники інших національностей.

Нарешті, період найбільш активної колонізації Бессарабії продовжувався з 90-х рр. XVIII ст. до реформ 60-х–70-х рр. XIX ст. Цьому слугувало п'ять основних причин: 1. Впритул до 70-х рр. XIX ст. місцеве населення не відбувало рекрутської повинності. Як відомо, на Бессарабію, як особливий геополітичний простір імперії це становище не розповсюджувалося. 2. Старообрядцям Ізмаїльського градоначальства була дарована свобода віросповідання. 3. З візантійських часів Молдавія не знала кріпацтва. 4. Початком інтенсивної колонізації старовірами Південної Бессарабії слід назвати вивід (у 1807 р.) до Приазов'я ногайських орд. 5. Неабияку роль зіграв прикордонний статус Бессарабської області. Втечі та відходи на сезонні роботи стали основними мотивами проникнення в Бессарабію.

Інтенсивна народна колонізація України та Бессарабії російськими старообрядцями охопила період від початку розколу Руської Церкви і продовжувалася впритул до відміни кріпосного права в Російській імперії та далі. У першій половині XIX ст. втечі селян в Бессарабію продовжували носити масовий і постійний характер.

У північній, центральній та південній частинах Бессарабської області, старовірське населення осідало у першій половині – середині XVIII ст. Як правило старообрядці населяли передмістя та посади міст краю. На початку XIX ст. Ізмаїл став крупним центром зосередження старообрядців, де липовани та некрасівці складали четверту частину населення міста. На початку XX ст. у Вилковому проживало до 80% липован цього посаду.

Багато старовірських поселень було засновано на початку – першій половині XIX ст. при вже існуючих населених пунктах. По завершенню російсько-турецької війни 1812 р. і в наступні десятиліття, більша частина некрасівців переселилася з Румунії в Ізмаїл та його околиці. В 30-ті рр. XIX ст. покладено початок с. Грубно, Білоусівці Хотинського повіту, Покровці Сорокського повіту. Засновниками багатьох місць компактного проживання

старообрядців були вихідці з чернігівських старообрядських посадів, подільських старообрядських слобод, Пруссії, внутрішніх губерній Росії.

Після скасування кріпацтва колонізація Бессарабії російськими старообрядцями не припинялася, вона придбала інші форми, інші ідейні мотиви, де не останню роль відігравала економічна складова.

З кінця XVIII до початку XX ст. процес переселення старообрядців у Бессарабію можна розбити на два етапи: до і після проведення аграрної реформи в Російській імперії. До відміни кріпосного права, головними рушіями втеч старовірів були кріпацтво та рекрутчина, які були пронизані боротьбою за збереження старої віри. Після реформи 1861 р. основним фактором переселення старовірів став пошук зручних та економічно обґрунтованих (вигідних) центрів ведення господарства. У цей час старообрядці покидають місця компактного проживання, засновують мікро громади, а то й просто живуть окремими родинами при крупних молдавських, українських чи ін. населених пунктах.

У статті вивчено основні етапи та причини поселення російських старообрядців на території Бессарабії, показані місця їх компактного проживання, розкрито політику російського уряду, направлену на повернення втікачів до Російської імперії. Доведено, що переселення старообрядців відбувалися впродовж усього досліджуваного періоду.

In the article the basic stages and reasons of settlement of Russian Old-Believers are studied on territory of Bessarabia, demonstrate places them compact dwelling, the policy of the Russian government, directed on returning of fugitives to the Russian empire, is exposed. It is well-proven that migrations of Old-Believers took a place during all of the probed period.

Примітки:

1.Див.: Аксаков И. А. О бессарабских раскольниках // Русский архив. – М., 1888. – С. 434–451.

2.Див.: Скальковский А. А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // Журнал Министерства внутренних дел. –СПб., 1844. – Вып. 8. – С. 61–82; Константинов А. П. Русские в Южной Бессарабии // Русский архив. – М., 1902. – Кн. 2. – С. 151–160.

3.Див.: Смилянская Е. Б., Денисов Н. Г. Старообрядчество Бессарабии: книжность и певческая культура. – М., 2007. – 432 с.; Кобяк Н. А., Леменман М. М., Поздеева И. В., Смилянская Е. Б. Задачи и результаты комплексных археографических экспедиций Московского университета 1966–1980 гг. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (По материалам археографических экспедиций МГУ 1966–1980 гг.) – М., 1982. – С. 11–39; Круглова Т. А. Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-Украинской коллекции Московского университета // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. – М., 1982. – С. 238–244; Круглова Т. А. Краткое описание рукописей, найденных в 1973 г. на территории Молдавской ССР и Одесской области УССР // Из истории фондов Научной библиотеки Московского университета. – М., 1978. – С. 152–158.

4.Див.: Табак И. В. Русское население Молдавии: численность, расселение, межэтнические связи. – Кишинев, 1990; Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX вв. (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996.

5.Див.: Бачинский А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии (XVIII – начало XIX ст. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1971. Вып. 7. – С. 161–163; Пригарин А. А. Возникновение старообрядческих общин на Дунае у XVIII – первой трети XIX вв. // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2004. – Вып. 1. – С. 11–32; Пригарин А. А. Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце XVIII – начале XIX вв. // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2006. – Вып. 3. – С. 3–26; Федорова А. І. До питання про заселення старообрядцями Південної Бессарабії та їх чисельність у XIX ст. // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. Збірник наукових праць. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 238-239; Федорова А. І. Старообрядські общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2005. – 20 с.

6.Див.: Кучерявенко Н. Ф. Одна з сторінок історії заселення старообрядцями Бессарабії // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2004. – Вып. 1. – С. 67–71; Кучерявенко І. Ф. Старообрядські общини Подунав'я // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 20. – С. 27–34.

7.Див.: Чучко М. К., Бондарюк Б. М. Краткие замечания о липованах Буковины одного трансильванского румына в начале XIX в. // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2005. – Вып. 2. – С. 45–50;

8.Див.: Таранець С. Старообрядці в Південній Бессарабії (від початку поселення до 1917 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 7. – С. 6–91; Таранець С. Старообрядці Південної Бессарабії // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2002. – Вип. 12. – С. 19–20.

9.Див.: Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2004, 2005, 2006, 2007. – Вып. 1, 2, 3, 4.

10. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX вв. (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996. – С. 23.

11. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX в. (Социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996. – С. 32. Внаслідок поразки у Кримській війні, в 1857 р. згідно Паризької угоди Ізмаїльське градоначальство відійшло до Румунії. В 1878 р. по Берлінському договору Південна Бессарабія знову була повернута Росії. З 1874 р. Бессарабську область реорганізовано в Бессарабську губернію.

12. Воловей Ф. О измаильских старообрядцах. – М., 1896. – С. 8

13. Статистические сведения о раскольниках (липованах) в Молдо-Валахии (Румынии) // Кишиневские епархиальные ведомости. 1873. – № 2. – С. 75.

14. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX вв. (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996. – С. 44.

15. Там само. – С. 45.

16 Несколько слов о расколе, сектантстве и церковных школах в Хотинском уезде // Кишиневские епархиальные ведомости. 1898. – № 12. – С. 749.

17. НАРМ. Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 5556. – Арк. 56.

18. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. 1893. – № 1–2. – С. 17.

19. Окружне послання – підписане у Москві в 1862 р. архієреями Білокриницької старообрядської церковної ієрархії і Московською духовою радою, яке спрямовувалося на викорінення радикальних безпопівських вчень. Послання привело до розколу Білокриницької ієрархії

на окружників та протиокружників. Протиріччя вдалося владнати в повоєнний час (у 40–50-ті рр. XX ст.)

20. Несколько слов о расколе, сектантстве и церковных школах в Хотинском уезде // Кишиневские епархиальные ведомости. 1898. – № 12. – С. 750.

21. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. 1893. – № 1–2. – С. 20.

22. Там само. – № 3. – С. 57.

23. Національний архів Республіки Молдова (Далі – НАРМ). Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 8021. – Арк. 39.

24. Там само. – Арк. 32.

25. Маргаритов С. Старообрядцы северной части Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. 1893. – № 3. – С. 64.

26. НАРМ. Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 8021. – Арк. 35.

27. Там само. – Спр. 4506. – Арк. 21.

28. Воловей Ф. О измаильских старообрядцах. – М., 1896. – С. 4.

29. НАРМ. Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 8021. – Арк. 28.

30. Киранов С. Тарутинские раскольники // Кишиневские епархиальные ведомости. 1873. – № 1. – С. 8.

31. Анцупов И. А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII–XIX вв. (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1996. – С. 51.

32. С Дуная. (О старообрядцах в Рени и Галацах) // Братское слово. 1894. – № 8. – С.1.

33. НАРМ. Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4506. – Арк. 136.

34. Бутович В. Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. – К., 1916. – С. 28–56.

***Тафаев Г. И.* (Чебоксары, Россия)**

ЧУВАШСКИЙ КРАЙ В УСЛОВИЯХ ЭВОЛЮЦИОННОЙ «СМЕНЫ» ЦИВИЛИЗАЦИИ (с 1551 г.)

Урало-Поволжский регион находится на стыке двух мировых цивилизаций: христианской и мусульманской. С X века в регионе идет острая борьба между цивилизациями: Волжской Болгарией (Булгарией), Золотой Ордой, Казанским государством и Россией. Среднее Поволжье является многонациональном регионом с финно-угорским, тюркским и русским населением. В регионе постоянно шел процесс синтеза и смены цивилизаций. В середине XVI в. Чувашия мирно (добровольна) вошла в состав России. Начинается российский трансформационный этап. Российские историки называют этот этап «Московской модернизацией». До 1551 г. древнечувашская цивилизация формировалась как восточная цивилизация и только в условиях России она трансформируется из языческой в христианскую (православную).

Представленное исследование нацелено на решение следующих задач:

- теоретического осмысления научных понятий «радикальная» и «эволюционная» смена цивилизаций.

- охарактеризовать новые социально-экономические, политические особенности развития Чувашского края в условиях формирования российской цивилизации.

- раскрыть процесс колониальной европеизации Чувашского края.

В ходе национально-освободительной войны чувашского народа против Казанского ханства (1546-1552 гг.) Чувашия вошла в состав России. С 1546 г. по июнь 1551 г. следует рассматривать территорию Чувашии независимой от Казанской администрации. С 1551 г. для Чувашии начинается эпоха российской трансформации. Для чувашской аристократии и народа это – эпоха эволюционной «смены» цивилизации.

Мы предлагаем понятия:

1. радикальная «смена» цивилизации;

2. эволюционная «смена» цивилизации.

Период радикальной «смены», по нашему мнению, для древнечувашской цивилизации начинается с 1236 г. (монголо-татарского геноцида).

Рассмотрим особенности ордынской трансформационной эпохи (радикальная «смена» цивилизации). Мы вводим научные понятия:

1. Ордынская трансформационная эпоха (1243-1552 гг.).

● Процесс начинается с 1236 г. – монголо-татарским разгромом Волжско-Камской Болгарии.

● Процесс ускоряется в годы Золотой Орды (Болгарская земля).

● Казанское ханство мы рассматриваем как «осколок» Золотой Орды (власть, госструктура, татаро-кыпчакский язык, татарская этнокультура и т. д.).

2. Радикальная «смена» цивилизации. Выдвигая данное понятие, мы исходим из следующего:

● «Смена» начинается с 1236 г. монголо-татарским нашествием.

● Под «сменой» мы подразумеваем процесс замены древнеболгарской (древнечувашской) цивилизации татаро-кыпчакской цивилизацией.

● Процесс «смены» занял 300 лет – до 1551 г.

3. С 1551 г. эволюционная «смена» цивилизации начинается в условиях формирования российской цивилизации.

● В условиях российской цивилизации, с 1551 г. древнечувашская цивилизация трансформируется к 60-90-х гг. XIX в. в локальную цивилизацию. Чувашский этнограф Г. И. Комиссарова (1883-1969 гг.) 90-е гг. XIX в. называл «Чувашским Возрождением»[1].

● Русский славянофил XIX века Н. Я. Данилевский (1822-1885 гг.) в работе «Россия и Европа» писал, что условием формирования культурно-исторического типа (цивилизации) должна быть независимость[2], но процесс определенной национально-

территориальной самостоятельности чуваши получают в 20-х гг. XX в. (Чувашская АССР).

● Процесс, начатый в июне 1551 г. в условиях России мы называем российской трансформационной эпохой. Н. В. Никольский (1878-1961 гг.) в работе «Очерк истории чувашской народности» называет «русским периодом»[3], мы считаем, что точнее можно назвать «российской эпохой».

4. Вводим понятие для Волжской Булгарии (500-летний исторический цикл) языческо-мусульманская цивилизация (по А. Тойнби[4], С. П. Хантингтону[5] основой (базисом) цивилизации является религия).

● Таким образом, мы отмечаем религиозный фактор цивилизации.

● Золотая Орда, Казанское ханство мы рассматриваем как мусульманско-языческую цивилизацию.

● Российская трансформационная эпоха рассматривается нами, как языческо-православная (христианская) локальная чувашская цивилизация. В 60-90-х гг. XX века «смена» для чувашской цивилизации завершается. Формируется чувашская локальная (православная) цивилизация в рамках российской.

Обратим внимание на матрицы (модули по Г. И. Тафаеву[6]) цивилизации:

а) религия;

б) территория;

в) культура;

г) менталитет;

д) экономика.

По Н. Я. Данилевскому, нет политической «независимости», но имеется территориальная самобытность этнокультуры и этноязыка[7].

Конечно, по Н. Я. Данилевскому инородцы России не могут иметь своей цивилизации. Они, малые народы, России являются этнографическим материалом для русского культурно-исторического типа (цивилизации).

Рис.1.

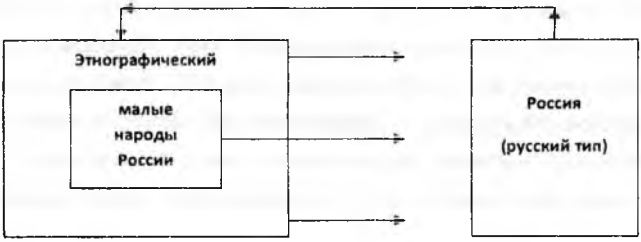

Если рассматривать российские процессы в русификаторском направлении, то малые и средние народы России являются «этнографическим материалом». С позиции Освальда Шпенглера (1880-1936 гг.), изложенного им в работе «Закат Европы»[8] и А. Тойнби (1889-1975 гг.), высказанное им в работе «Постижение истории», народы России имеют право на существование, как «локальные большие сообщества»[9].

По Н. Я. Данилевскому «только для конкретного типа (цивилизации) можно ввести понятия древней, средней и новой истории. Общечеловеческой же цивилизации не существует» («Россия и Европа»).

Исследователи народов России рассматривают историю своих народов в понятиях древней, средней, новой и новейшей истории, общечеловеческой цивилизации нет (конец XIX века).

На сегодня в мире (по А. Тойнби и С. П. Хантингтону) имеется 7-8 мировых цивилизаций:

1. Восточно-христианская;
2. Западно-христианская;
3. Китайская;
4. Японская;
5. Исламская;
6. Африканская;
7. Латиноамериканская;
8. Индийская;

По А. Тойнби, планетарная (общемировая, общечеловеческая) цивилизация может быть, но необходимы два фактора:

1. Вселенская церковь (религия);

Вселенско-мыслящие лидеры («святые»).

По Н. Я. Данилевскому среди этих типов (цивилизаций) существуют уединенные и преемственные, результаты, деятельности которых передавались от одного к другому «как материалы для питания, или удобрение… той почвы, на которой должен бы развиваться последующий тип». Преемственные типы: египетский, ассирийско-вавилоно-финикийский, еврейский, греческий, римский и германо-романский, или европейский. Ни один из культурно-исторических типов не может бесконечно развиваться.

Имеет ли право на историческое существование национально-региональные (локальные) цивилизации России? Мы понимаем, что процесс унификации и стандартизации российской цивилизации продолжается. Этот процесс бесконечный, крайне болезненный, но он идет.

Малые народы России могут быть хорошим «удобрением» и «питанием» российской этнопочвы (по Н. Я. Данилевскому «Россия и Европа»).

Н. Я. Данилевский пишет, что «временно проявляющиеся феномены…как гунны, монголы, турки, которые, совершив свой разрушительный подвиг, помогши испустить дух борющимся со смертью цивилизациями и разнеся их остатки, скрываются в прежнее ничтожество» (бичи Божьи) («Россия и Европа»). Это – отрицательные деятели человечества. Гунны, как известно, были тюрки. Древние чуваши – болгары и сувары (а также часть славян, германцев, финских племен Поволжья, армяне, древние грузины и ираноязычные племена Северного Кавказа) входили в империю Аттилы[10].

По Н. Я. Данилевскому, существуют племена (например, финские), которым не свойственна ни положительная, ни отрицательная роль. Они не достигают исторической индивидуальности и составляют лишь этнографический материал для культурно-исторических типов[11]. Кто они? Финские народы России: марийцы, мордва, удмурты, коми, карелы и ряд других. Тюрки – чуваши, татары, башкиры, якуты.

Конечно, Н. Я. Данилевский оказался бы прав в случае сохранения Российской империи и продолжении унификации по-русски. Национально-территориальные образования (АССР) остановили процесс поглощения «этнографического материала».

Как отметил исследователь, на долю народа могут выпасть три роли: положительная деятельность самобытного культурно-исторического типа, разрушительная деятельность бичей Божьих, в качестве этнографического материала.

Невзирая на негативное отношение Н. Я. Данилевского к малым (неславянским) народам России (конец XIX века), мы используем пять законов исследователя. Можем ли мы, изучая законы Н. Я. Данилевского, видеть себя в культурно-исторических типах (цивилизациях)?

Закон 1. Всякое племя или семейство народов, характеризуемое отдельным или группою языков, довольно близких между собою для того, чтобы сродство их ощущалось непосредственно, без глубоких филологических изысканий, – составляет самобытный культурно-исторический тип, если оно вообще по своим духовным задаткам способно к историческому развитию и вышло уже из младенчества.

Рис. 2.

Закон 2. Дабы цивилизация, свойственная самобытному культурно-историческому типу, могла зародиться и развиваться, необходимо, чтобы народы, к нему принадлежащие, пользовались политическою независимостью.

Закон 3. Начала цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа. Каждый тип вырабатывает ее для себя при большем или меньшем влиянии чуждых, ему предшествовавших или современных цивилизаций.

Закон 4. Цивилизация, свойственная каждому культурно-историческому типу, тогда только достигает полноты, разнообразия и богатства, когда разнообразны этнографические элементы, его составляющие, – когда они, не будучи поглощены одним политическим целым, пользуясь независимостью, составляют федерацию или политическую систему государств.

Закон 5. Ход развития культурно-исторических типов всего ближе уподобляется тем многолетним одноплодным растениям, у которых период роста бывает, продолжителен, но период цветения и плодоношения – относительно короток и истощает раз и навсегда их жизненную силу.

Пять законов Данилевского вписываются в понятие «чувашская локальная цивилизация»:

1. Этноязыковая, этнокультурная самобытность.

2. Древнечувашская (древнеболгарская) цивилизация прошла все стадии развития цивилизаций и имела свою государственность.

3. Древнечувашская (древнеболгарская) цивилизация имела все параметры (матрицы) цивилизации.

4. С 20-х гг. XX века чувашская (локальная) цивилизация имела автономную независимость и входила в федерацию (СССР, РСФСР).

5. По мнению исследователей, жизнь цивилизаций продолжается до 1500 лет, но процесс дезинтеграции (развал СССР, Югославии) показал, что процесс создания новых локальных цивилизаций («откочевание» по Н. Я. Данилевскому)[12] может продолжаться (в рамках мировых цивилизаций). Мы заменяем это слово понятием «трансформация» цивилизации. Этот процесс бесконечен.

На сегодня сформировались различные подходы роли и места российской цивилизации:

1. Российская цивилизация (Л. И. Семенникова[13], М. П. Мчедлов[14]).

2. Русская цивилизация (О. А. Платонов[15]).

3. Евразийская цивилизация (Н. С. Трубецкой, П. Н. Савицкий[16]).

4. Восточно-христианская цивилизация (А. Тойнби[17], С. П. Хантингтон[18]).

Исследователь Л. И. Семенникова отмечает:

1. Россия не является самостоятельной цивилизацией и не относится ни к одному из типов цивилизаций в чистом виде.

2. Россия представляет собой цивилизационно неоднородное общество. Это особый, исторически сложившийся конгломерат народов, относящейся к разным типам развития, объединенных мощным, централизованным государством с великорусским ядром.

3. Россия геополитически расположена между двумя мощными центрами цивилизационного влияния – Востоком и Западом, включает в свой состав народы, развивающиеся как по западному, так и восточному варианту. Неизбежно в российском обществе сказывалось как западное, так и восточное влияние.

4. При крутых поворотах исторические вихри «сдвигали» страну то ближе к Западу, то ближе к Востоку. Россия представляет собой как бы «дрейфующее общество» на перекрестке цивилизационных магнитных полей. В связи с этим для нашей страны, как никакой другой, на протяжении всей истории крайне остро стояла проблема выбора альтернатив[19].

До 1551 г. Чувашия относилась к восточной цивилизации (Золотая Орда, Казанское ханство). С 1552 г. процесс развития начинается в составе российской цивилизации. Условно мы можем разделить развитие чувашского этноса в составе России на несколько периодов.

С 1551 г. мы входим в российскую трансформационную эпоху. Направления трансформации:

- Военно-политическое.
- Социально-экономическое.
- Территориальное.
- Антропологическое.
- Этнокультурное (этноязыковое).

- Религиозное.

В российской политологии имеется деление истории на ряд модернизационных периодов:

- Московская.
- Петровская.
- Советская.
- Российская (современная).

Таким образом, мы можем рассматривать историю Чувашии с учетом российской истории:

- Московская (1551-1700 гг.).
- Петровская (1700-1917 гг.).
- Советская (1918-1991 гг.).
- Российская (современная) (с 1992 г.).

Московскую и Петровскую модернизации Чувашского края мы рассматриваем с учетом «европейской» модернизации Чувашского края. В учебной программе проблема звучит во II разделе: «Развитие Чувашии в составе Российской цивилизации».

Тема 12: «Чувашская трансформация в условиях российской цивилизации»

В Московский, Петровский периоды для чуваш «сквозным» был вопрос о Возрождении чувашского народа, в советский период – вопрос о государственном строительстве; в российский период – этнокультурного (этноязыкового) и религиозного Возрождения. На всех трех этапах истории на первое место выдвигалось «Национальное Возрождение»:

1. Возрождение языка культуры.
2. Зарождение и закрепление христианства в духе синкретизма чувашского народа.
3. Возрождение государственной независимости (автономия).
4. Возрождение национального самосознания[20].

Чувашский край активно участвовал в различных бунтах: Степана Разина, Емельяна Пугачева, Акрамовской войне 1842 г. и других. Н. В. Никольский в работе «Очерк истории чувашской народности» пишет, что боевые припасы состояли, главным образом, из лука и стрел, топоров, рогатин; немного имелось пищалей, пороха и даже пушек.

Атаману Сергушки Васильева сделаны были три пушки деревянных. Разиновцы не щадили «государственных людей»: били, убивали, грабили и в воду метали.

Результаты движения для участников были печальны: наиболее активные разиновцы четвертовались, вешались, сажались в тюрьмы, цепи, все вообще были приведены к шертному целованию, «чтоб им впредь никакие воровские прелести не скланятца и к воровству ни приставать и бунтов не всчинять».

На многих этапах истории Чувашское Возрождение шло параллельно с выступлениями населения. Причины понятны, как спрашивает Н. В. Никольский, в какие условия в новой России был поставлен труд чуваш? До 1718 года служилые иноверцы, как и служилые русской крови, наряжались по очереди в походы; несли станичную [сторожевую] службу; наряжались также на работы в крепостях или же вносили деньги – до 1712 г. 5 руб. с 5000 чел., а с 1712 г. по 10 руб. с 5000 чел. Ревизия устранила различие между служилым и ясачным чувашином. Все вообще обязаны были давать рекрут, посылать на работы в Санкт-Петербург целые артели своей братии; нести усиленные налоги, прямые и косвенные; угодья, за которые до сих пор платились лишь малые оброки или вовсе не платились, были обложены повышенными оброками.

Тяжелые обязанности и повинности побуждали чуваш, как и других тяглых людей, бежать от государственного тягла. С 1710 г. до 1714 г. было показано убылых дворов только на одну Казанскую губернию 35215. Слишком 1/4 населения уклонялась от государственного тягла, кто побегами, кто закладничеством и закабалением за частными лицами, кто переходом из крестьян в дворовые и деловые люди, кто вследствие незанесения в переписные книги. Тяжесть государственных повинностей, приходившихся за эти убылые дворы, должны были выносить на себе оказавшиеся налицо дворы.

Ревизия должна была послужить основанием для новой системы раскладки, вместо прежней подворной. Со времени ревизии с каждой души, внесенной в ревизские сказки, полагалась определенная подать на содержание войска, а именно: 74 коп. в казну ежегодно, а буде кто из них не был за помещиком, то сверх того, вместо помещичьего доходу, еще по 40 коп.

Чуваши, таким образом, как несостоявшие в большинстве за помещиками, должны были платить с души 1 р. 14 к. или же, переводя на хлеб, от 10 до 11 пудов ржаной муки. Не легка была и воинская повинность. Но, увеличивая податное бремя чуваш и прочего населения, правительство высказывается против закрепощения инородческого элемента за помещиками.

В особенности в этом отношении пользовались покровительством власти принявшие крещение. «Которые из иноверцев ясачных людей крестились; и таковых разных чинов люди, крепя себе, поженили на крепостных своих девках; и тех от них освободить». Согласно указу 1722 г., крестившиеся рекруты освобождались от военной службы.

Часть чувашского населения должна была платить государству натурой Вместо уплаты деньгами, с них брались люди для корабельных работ. С 1718 года повелевалось: «к рубке, теске и возке корабельных лесов и для других к тому принадлежащих работ брать на работу Казанской Нижегородской и Воронежской губерний».

С Петровского периода модернизации Чувашского края ускоряется процесс ликвидации чувашской, марийской, татарской, мордовской аристократии «Приравненная» с крестьянством, аристократия уничтожилась

Ни мурзы, ни ясачные, конечно, не были довольны новым своим положением. Ведь, сравнительно с прошлыми временами, они платили в 5 раз больше. Кроме того, мурзы в XVII в. не несли черной работы, пользуясь прежними привилегиями. Поэтому и мурзы и ясачные ищут выхода из создавшегося положения – одни в бегстве, другие в крещении.

Своим противодействием нововведениям ни чуваши, ни другие народности не могли поколебать этих нововведений. Напротив, новые порядки, внесенные в быт народностей Поволжья при Петре I и связанные с ними тотальные общественные и экономические отношения, все более и более крепнут в последующие за Петром I время.

В положении инородцев, приписанных к работам корабельных лесов, после Петра происходит следующее изменение.

В 1725 г. велено с корабельных людей собирать положенные на других податных подушные деньги, также брать рекрут и прочие поборы. Таким образом, служилые мурзы и ясачные принуждены были вдвойне против рабочих податных работать на казну. Неоднократно же и другие просят правительство об облегчении их бремени, но напрасно. Уволены были от корабельных работ лишь крестившиеся инородцы, да русские, которые, как казалось, были приписаны вопреки указам.

Правда, правительство на протяжении всего XVIII в. заявляет, что заботиться о благосостоянии населения его долг, ибо «главная государственная сила состоит в народе, положенном в подушный оклад», но податным от того нисколько не становилось легче. Наоборот, они должны были нести еще новые налоги.

Чуваши несли рекрутскую повинность, которая «высаживала» наиболее здоровую часть мужского населения Чувашского края. Как отмечает Н. В. Никольский «пути для выхода из тяжелых общественно-экономических условий были следующие: чисто культурные, с одной стороны, и волнения – с другой. В XVIII в. до 1762 г. применяются, главным образом, мирные средства для улучшения быта»[21].

Мы отметили следующее:

1. Национальное Возрождение ←——→ Восстания;

2. Национальное Просвещение (культура, христианство) ←——→ Волнения (по Н. В. Никольскому)[22].

Мы под Национальным Возрождением понимаем Возрождение чувашского самосознания, языка и культуры. Петровская модернизация характеризуется:

1. Военно-политическая интеграция (губернизация) Чувашского края.

2. Социально-экономическое развитие Чувашского края.

3. Христианизация чувашского народа.

4. Просвещение чувашского народа.

Н. В. Никольский о христианизации чувашей пишет следующее: «Чуваши почти все были обращены в христианство. Но внешне православные, внутренне они оставались при прежнем миросозерцании. Развитие их не пошло дальше предметов их житейского обихода. Права их также не улучшились сравнительно с прежним временем.

Внутреннему культурному росту чуваш препятствовало то, что они не имели опытных, вполне подготовленных, знавших их язык просветителей.

Мирское духовенство, служившее в чувашских приходах, не отличалось высоким умственным уровнем. Вынужденное постоянно заботиться о куске хлеба, оно не имело возможности заняться ни собственным развитием, ни развитием прихожан.

Христианство поддерживалось внешними мерами. Пропаганда иноверия допускалась специальными указами правительства.

Главным образом, чувашская народность лишена была возможности подняться культурно, а чрез это выйти из состояния бедности и бесправия»[23].

По его мнению, с 1740 по 1764 гг. было окрещено свыше 300 тыс. чуваш.

Наша позиция следующая:

1. «Невзирая на определение «перегибы» процесса христианизации среди чуваш, необходимо понять, что этот процесс спас чуваш от исламизации и татаризации».

2. «Невзирая на процесс христианизации более 200 тыс. (по некоторым данным – до 700 тыс. чуваш) до 90-х годов XIX века «ушло» в ислам».

По мнению В. Д. Димитриева из 400 чувашских деревень около 200 деревень отатарилось, по Н. В. Никольскому – 80 татаро-чувашских деревень, приняв ислам отатарилось[24]. Мы считаем, что порядка 200 тыс. чуваш отатарилось. Если процесс отатаривания начать с эпохи Золотой Орды и Казанского ханства, конечно, 400-600 тыс. чувашей («худых болгар») приняло ислам. Г. И. Комиссаров о чувашах писал, что сердце чувашина само по себе мягкое и доверчивое. Чувашин простодушен, искренен, жалостлив. Чувашин уступчив и миролюбив. Но за новое дело он принимается с оглядкой[25]. Женщина-чувашка в семье исстари занимала, видимо, не особенно приниженное положение[26].

Таким образом, во-первых, большим достижением Петровской модернизации (Российской трансформационной эпохи) является христианизация чуваш. Во-вторых, – социально-экономическое развитие Чувашского края.

Петровская модернизация завершается в 1917 г. С приходом большевиков к власти начинается советская модернизация российской цивилизации.

Выводы:

1. В 1551 г. чувашская аристократия и народ добровольно вошли в состав России.

2. Чувашский край на начало XIX века был аграрно-индустриальным краем.

3. К 1917 г. чувашский народ сформировался как христианский народ (православный).

4. На 1918 г. чуваш в России было около 900 тыс. человек.

5. К началу XX века чувашский народ «созрел». По Н. В. Никольскому «о необходимости иметь родных деятелей не только в школьном просвещении, но и во всех других сторонах жизни».

6. Петровская модернизация подготовила (способствовала) созреванию (воспроизводству) «родных» деятелей, которые стали у руля Чувашского государства (автономии).

7. Нет смысла спорить о регрессивности и прогрессивности нахождения чуваш в составе Золотой Орды, Казанского ханства и России. Путь вхождения и развития мордвы чуваш, марийцев, удмуртов в составе России спас народы Среднего Поволжья от исламизации. Языческие народы трансформировались в христианские, но они сохранили свои обычаи, культуру, язык, свою душу.

8. Яковлевское Национальное Возрождение в условиях Петровской модернизации российской цивилизации подготовило новую народную аристократию (элиту), которая поддержала идею национального государства (автономии).

9. Следует рассматривать историю Среднего Поволжья в процессе прогрессивного развития Московского, Петровского, Российского модернизационных периодов российской цивилизации.

10. Эволюционная «смена» цивилизации привела в начале 20-х гг. XX в. к созданию национально-территориальных автономий.

В статье исследуется процесс эволюционной смены древнечувашской (восточно-языческой) цивилизации, который начинается с вхождением Чувашии в состав России. Процесс смены происходит уже в составе России и длится более 450 лет. В 90-е годы XIX века (в ходе Яколевского национального Возрождения) происходит окончательное формирование новочувашской (чувашской) локальной (национально-региональной) цивилизации. Россия стала матерью (национально-региональной) локальной чувашской цивилизации. Православие (восточное христианство) стало душой новочувашской цивилизации.

In article is researched of the evolution of ancient-Chuvash (east-pagan) civilizations, which begins with entering Chuvashiya in composition of the Russia. The Process of the change occurs in composition of the Russia already and last more than 450 years. In 1890 years (in the course of Yakolev's national Renaissance) occurs final shaping the new-Chuvash (Chuvash) local (national-regional) civilization. Russia became the mother (national-regional) to local Chuvash civilization. The Orthodoxy became the soul the new-Chuvash civilization.

Примечания:

1. Комиссаров Г. И. О чувашах. – Чебоксары, 2003. – С. 10-11.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М, 1991.
3. Никольский Н. В. Собр. соч. – Т. 1. Труды по этнографии и фольклору чувашского народа. – Чебоксары, 2004.
4. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 2004.
5. Хантингтон С. П. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
6. Тафаев Г. И. Чувашская цивилизация. Монография. – Чебоксары, 2005.
7. Данилевский Н. Я. Указ. соч.
8. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 2004.
9. Тойнби А. Дж. Указ. соч.
10. Тафаев Г. И. Введение в чувашскую историю. – Чебоксары, 2002.
11. Данилевский Н. Я. Указ. соч.
12. Там же.
13. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – М., 2003.
14. Мчедлов М. П. Российская цивилизация: Учебное пособие для вузов. – М., 2003.
15. Платонов О. А. Русская цивилизация. – М., 1992.
16. Семенникова Л. И. Указ. соч. – С. 108.
17. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. ? 2003.
18. Хантингтон С. П. Указ. соч.
19. Семенникова Л. И. Указ. соч. – С. 109.
20. Тафаев Г. И. Чувашская цивилизация.
21. Никольский Н. В. Указ. соч. – С. 47.
22. Там же. – С. 48.
23. Там же. – С. 49.
24. Там же.
25. Комиссаров Г. И. Указ. соч. – С. 42.
26. Там же. – С. 59.

Чабан М.І.

КИЛИМАРСТВО СЕЛА ПУЖАЙКОВЕ НА БАЛТЩИНІ

Північна частина Одеської області входить до історико-етнографічної області Поділля і межує зі Степовою Україною. Самобутні традиції, обряди, звичаї, організація побуту і господарської діяльності створили етнокультурні особливості регіону що знайшло своє відображення у ткацтві.

Ткацтво – однин з видів традиційної господарської діяльності населення с Пужайкове, однак в історіографії воно не знайшло належного висвітлення, якщо не брати до уваги дослідження ткацтва Прусевичем у Балтському повіті на початку XX ст Завданням даної статті є аналіз ткацтва і ткацьких виробів конкретного села

Найдавніші зразки ткацької продукції, що збереглись, за часом виготовлення відносяться до другої половини XIX ст. Технологія виготовлення ткацьких виробів, їх орнаментика, функціональне призначення та сировина для ткання репрезентують ткацькі традиції даної місцевості.

Ткацтво було найбільш поширеним домашнім ремеслом. Практично у кожному селянському господарстві всі дорослі члени сім'ї були зайняті у трудомісткому процесі отримання сировини з конопель і вовни.

Всі вироби, виготовлені в процесі домашнього ткацтва, розподілялись за характером сировини Найбільш поширеними були конопляні вироби. Крім конопляних виготовлялись також вовняні та комбіновані. Лляних виробів ткалось мало, оскільки вирощування льону не було тут традиційним

Сировиною для ткання конопляних виробів були коноплі («прадіво»), які мали чоловічі стебла - «плоскінь» і жіночі - «матірку».

З метою отримання насіння («сім'я») вирощували «гайдурі». Такі коноплі сіяли рідко попід стежку чи навкруг городу, щоб росли великі та крислаті. Їх влітку прошаровували, восени молотили, віяли. З «сім'я» готували ще й різні страви: робили молочко («пражили» в печі, розтирали в макітрі, як мак, проціджували, розводили кип'яченою водою і їли з кашею чи мамалигою), варили «гурду» (приготовлене молочко клали у горщику в піч, воно кипіло, зверху збігалась «гурда», яку збирали ложкою, змішували з коржами, свіжим хлібом і споживали).

«Прадіво» висівали навесні густими посівами, не піддаючи подальшому обробітку. Місце, де сіяли «прадіво», називали «підмет». Це були добре вгноєні ґрунти. Не в багатьох на вулиці чи кутку були такі, тому й казали: «От на тому городі «підмет» хороший». Саме від якості ґрунту та посіву залежала якість «прадіва». Чим тонше та густіше – тим краще.

Коли коноплі відцвітали, врожай збирали. Спочатку вибирали «плоскінь», згодом - «матірку». Обробка «плоскіня» і «матірки» був однаковим. «Прадіво» не жали серпами, а микали, вибирали «горстками» - невеликими жмутками. «Горстки» в'язали у сніпки - «мадлі» (по 5 – 6 «горсток»), везли до річки, ставка чи копанки та занурювали у воду («мочили»). Для того, щоб стебла не спливали, їх прикидали землею, прибивали кілками. Коноплі вимочували за теплої погоди 6–8 днів, за холодної – до двох тижнів. Потім стебла висушували біля садиби - «стурцували» (ставили вертикально) попід пліт, хату. Висушені коноплі «били» на бительні, після чого терли на «терниці», відокремлюючи волокно від потовченого стебла («терміття»). Отримане волокно («ручайки») вичісували металевою щіткою («дерганкою»), спочатку великою з рідкими зубцями, потім меншою з густішими. Вичесане волокно називали «кукла», а те що залишалось на щітці - «клоча».Для покращення якості волокна куклу вичісували на дерев'яній чесальній щітці і отримували «пачіски». У клоччі волокна були коротші, а у пачісках- довші й тонші. З пачісок ткали полотно, рушники, скатерки, з клоча- рядна, мішковину.

Крім конопель у домашньому ткацтві використовували вовну, з ниток якої ткали килимові вироби, виготовляли сукно для одягу: піджаків, свит тощо. У Пужайковому було досить поширене вівчарство. Овець вирощували у багатьох селянських господарствах та у колгоспі в період з 1930-х по 1980-ті роки.

Пачіски, клоча або вовну намотували на кужіль, закріплюючи мотузкою. З них прядильниця виготовляла нитку, яку змотувала на веретено. Катушка ниток на веретені називалась «починок». Конопляні нитки пряли також і за допомогою «прадки»- спеціального пристрою з колесом, який прискорював процес прядіння. Особлива увага приділялася якості ниток. Стежили щоб не було потовщень («гуцків»), які погіршували якість тканого виробу. Виготовленням ниток займалось в основному жіноцтво. В осінньо – зимовий період дівчата й жінки більшу частину часу приділяли прядінню та підготовці ниток до ткання.

Перед початком самого процесу ткання першочергово визначали кількість ниток. Для цього використовували «мотовило» (жердину з ріжками на одному кінці і перекладиною на іншому). Мотовило менших розмірів називалося «талька». На мотовилі нитки розділяли на «пасьма».Одне пасьмо складалося з десяти чисниць, чисниця- з трьох ниток. Щоб нитки не плутались, кожне пасьмо перев'язували. Пасьма рахували і в'язали в «мітки» та «валівці». Міток - два рази зняті з мотовила нитки по чотири пасьмі (всього- 8 пасьом), валівець - один раз (тобто 4 пасьмі).

При потребі мітки та валівці прали, вибілювали, фарбували. Прали у річці чи у ставку, у «лугові» (дерев'яний попіл заварювали водою, суміш настоювалась і в ній прали). Для вибілювання конопляних ниток використовували видовбану з дерева велику

ступу без дна- «бодню» (ін. назва- «жлухта»). Нитки кидали у бодню, пересипали дубовим чи соняшниковим попелом, заливали окропом. Цей процес називався золінням. Тривав він одну добу, після чого нитки прали.

Фарбували нитки хімічними або рослинними барвниками, використовуючи для цього кору дуба, вільхи, сік бузини, лушпиння цибулі та ін. Пофарбовані в різні кольори та підготовлені до ткання нитки називали «поробок».

Після вибілювання та фарбування нитки змотували у клубки, використовуючи для цього вияшки. Ті нитки, з яких ткали тонке конопляне полотно, ще шліхтували житнім клейстером. Підготовляючи до ткання на ткацькому верстаті, передбачала снування ниток на снувалці, визначаючи при цьому густоту основи (повздовжніх ниток) майбутнього ткацького виробу. Тонші нитки снували на більшу кількість пасьом (10;12;16), грубші - на меншу (4;8). Всновані нитки розкидали на ритки, намотували на верхній навій верстата і присукували до ниток начиння. Для кожного виду ткацьких виробів (полотна, рушників, ряден тощо) начиння було окреме.

На цівки для човника нитки намотували на сукайлі. Ними ткали (поперечні нитки)

Більшість ткацьких виробів виготовлялось на ткацькому верстаті. Ткацькі верстати, на яких виготовлялись ткацькі вироби, були не в кожній хаті, тому ті, в кого їх не було, віддавали нитки до ткання ткачам – майстрам, які ткали як для потреб своєї сім'ї, так і на замовлення за відповідну плату. Верстат складався з двох «рамин» з'єднаних внизу дошками, між якими знаходились нижній і верхній «навій», «ритки», «ляда», в ляді – «блят» (бердо) з «начинням» і «шофтами», «підніжки», «човник», «цівки», «лавка»; з зовнішньої сторони на нижньому і верхньому навоях кріпилися «трибки».

Ткацтво, як частина народної господарчої культури, знайшло своє відображення у фольклорі та повір'ях, наприклад, побутувало вірування, що не можна снувати нитки в понеділок, ткати і прясти кужіль у п'ятницю, неділю та великі релігійні свята.

Вироби з конопляних ниток

Найбільша кількість ткацьких виробів виготовлялось з конопляного волокна. Їх називали «гребінні», «портові» («порт»): полотно, рушники, скатерки, радна, мішки тощо.

Полотно ткали на 10,12,16 пасьом шириною 40-60см. (фото1). Довжина тканого полотна вимірювалась в аршинах (72см). З одного мітка ткали близько чотирьох аршин полотна. Домоткане конопляне полотно використовували для пошиття різноманітного одягу: сорочок, хусток, спідниць, штанів та ін. Відповідно до призначення ткані вироби вибілювали, фарбували. Вибілювали полотно на сонці. Розстеляли на траві і постійно зволожували, доки воно не змінювало колір з сірого на білий та ставало м'яким на дотик. Користувалися й іншим способом вибілювання. Одяг чи полотно змочували, пересипали

мокрим попелом з вільхи або бадилля соняшника і ставили на деякий час в гарячу піч. Так як і мітки домоткані вироби фарбували рослинними та хімічними барвниками.

Рушники. Для рушників нитки основи снували на 5,6 пасьом. Ткали на 4 підніжки. На відміну від полотна рушники виготовляли за різними технологіями і були багатофункціональними. Ними прикрашали хату, використовували в народних обрядах, користувались у побуті. Краї рушників прикрашали вишитим або тканим орнаментом. Човниковим тканням ткали смуги певного кольору - «перекидали» фарбованими конопляними чи бавовняними нитками («заполоччю»). Перебірним тканням робили «узір» (фото 2). У XX ст. найчастіше вишивали хрестиком («парами») і гладдю («мальованим»).

Скатерки ткали в 8-10 пасьом на 4 підніжки шириною 65-75 см. одним полотном. Великі за розміром скатерки зшивали з двох полотен, краї оторочували (скручуючи нитки робили «тороки»). Орнамент цих ткацьких виробів складався з вузьких кольорових смужок (фото 3).

Рядно («радно») - загальна назва групи виробів з грубого полотна, до якої входили налавники та доріжки для застелення підлоги. Друга назва вказаних виробів - «пілки». Рядна снували на 8 пасьом і ткали на дві або чотири підніжки одним полотном 60-75 см. завширшки. Вироби ткали «у звій» і розрізали відповідно до потреби. За орнаментом рядна поділялись на ткані у клітку («клєтку») (фото 4) і «під тінь», останні ткали як на дві так і на чотири підніжки, рядна з орнаментом у клітку ткали тільки на чотири підніжки. Орнамент доріжки тканої «під тінь» складався з чергування смуг темних і світлих (яскравих різнокольорових). Для світлої різнокольорової смуги підбирали нитки певної кольорової гами, в якій відтінки одного кольору переходили від світлішого до темнішого (фото 5).

Рядна виготовляли човниковим тканням. Технікою перебірного ткання ткали так зв. « павучок» одинарний (фото 6), або парний (фото 7). Одна доріжка з групи виробів «рядна» називалась «ряднина» або «пілка». Доріжка під назвою «пілка», окрім побутового вжитку, використовувалась також в родинній обрядовості: під час весілля (пілку стелили через поріг хати коли молодий і молода повертались з церкви); у поховальному обряді - коли несли покійника (стелили через поріг хати, у воротах двору, цвинтаря). Її орнамент і техніка ткання були типовими для ряден. Досить цікавою за свою орнаментикою є пілка виткана з конопляних різнокольорових ниток (фото 8), оскільки на ній виткано різні види орнаменту: квітковий, геометричний, смугами, «під тінь», «павучком» та поєднано орнаменти притаманні різним видам ткацької продукції: ряднам, килимам тощо.

Рядном ще називають зшитий з двох пілок конопляний чи вовняний тканий виріб. Гребінними ряднами застеляли ліжка; вовняні вішали на стіну замість килима. (фото 9).

Налавники - ткацькі вироби, якими застеляли лавки, ослони. Техніка виготовлення та орнаментика налавників однотипна з рядними (фото 10).

Вироби із вовняних ниток. Килимові вовняні вироби прикрашали інтер'єр селянської хати. Це: підвіконня, килими, наскринники, радна. Виготовляли їх на ткацькому горизонтальному верстаті чи на кроснах. За основу були конопляні, лляні та промислового виробництва нитки; ткали («поробляли») вовняними нитками

Ткали також вовняне полотно, з якого шили свити, піджаки, хустки тощо. З метою отримання сукна вовняну тканину віддавали «на фелюші», тобто на обробіток до фелюшної майстерні в селище Завалля (Кіровоградська обл.).

Підвіконня - ткані довгі вироби шириною 60-70 см.. які вішали у хаті на стіни попід вікнами. Ткали їх технікою перебірного ткання з різнобарвних ниток. Переважно на чорному тлі виконували геометричний, стилізований чи квітковий орнамент. Підвіконня, що за часом виготовлення відносяться до другої половини XIX ст., мають стилізований геометричний орнамент (фото11) в основі якого символічне зображення «дерева життя» («вазону») (фото 12). По нижньому і верхньому краю - кайма з трикутників (фото11,12). Для орнаментів першої половини XX ст. характерні яскраві квіткові композиції у вигляді вазону з зображенням квіткового пагону по краях виробу (фото 13) та різнобарвних смуг «лент»(фото14). У 1950-80-х роках для підвіконня стали також використовувати конопляні рядна. .

Килими («киліми») - найбільші за розмірами та найкращі за естетикою ткацькі вироби для інтер'єру житла, здебільшого затильної стіни над ліжком у великій і малій хаті. Ткання килимів у Пужайковому має свої давні традиції. Ним займались майстрині, що спеціалізувались на цьому виді ткацького ремесла. В пам'яті старожилів села залишились імена найвідоміших з них: Параска Склярова, Ганна Кацапка, Максименко Явдоха Сидорівна (1923р.н.), Марусич Килина Фомівна (1920р.н.). Авторство більшості килимових виробів(килимів, підвіконня, ряден) на сьогодні встановити практично неможливо, відомі тільки прізвища власників.

Килими ткали на замовлення, або купували на базарах. Вони були дорогими і лише заможні родини могли дозволити собі таку розкіш. Молода (наречена) в посагу якої був «килім» вважалась багатою. Ті, хто не мав тканого килима, наймали майстринь настінного розпису, які малювали «килім» на стіні. Характерно, що стиль орнаменту тканих і мальованих килимів зберігався. Ткали килими технікою перебірного ткання. За основу брали нитки конопляні (найдавніше ткання), лляні (ткання на кроснах, 1930-ті роки), та промислового виробництва(друга половина XX ст.); «поробляли» вовняними нитками. Зразок орнаменту килимів називався «озір». На кроснах озір (друга назва «шаблон»)прикріплювався до верхньої перекладини, по ньому ткали (як по канві). Для

килимової продукції, яка виготовлялась на горизонтальних верстатах за озір слугував попередньо тканий виріб. Озір міг бути й абсолютно новим, тобто створюватись в процесі ткання, залежно від вміння, навичок та фантазії майстрині. Килими були різні за розміром (від 1,5 до 5 метрів) та орнаментом, що складався з стилізованих квіткових та геометрично-квіткових композицій. Відповідно килими розрізняли: на 2,3,4,5 квіток, (вазонів). У першій половині XX ст. килим з квітковим орнаментом називали «цвітний», з геометричним - «на парах». Тло («поле») в килимах було найчастіше чорного, рідше гірчичного чи синього, кольору. Відповідно до часу створення орнамент килимів змінювався. У найдавніших зразках килимів (друга половина XIX ст.) орнамент складають стилізовані композиції у вигляді вазонів (фото 15, 16). Ці великі килими (до п'яти метрів в довжину)) ткали трьома частинами: середньою (90 см.), де розміщувався основний орнамент, та двома крайовими (вгорі і внизу килима по 35 см.) Стиль орнаменту крайових хоча й відповідав основному, був іншим (тканий у вигляді стилізованого квіткового пагону). Основний орнамент виділявся двома поперечними смугами червоного кольору; по краях килимів виткано кайму іншого кольору ніж тло виробу та орнамент у вигляді трикутників. З боків килими прикрашали китиці. На початку XX ст. в орнаментиці килимів (як і підвіконня) набувають поширення яскраві квіткові композиції. У ткацьких виробах, що за часом виготовлення відносяться до першої чверті століття, поряд з основним квітковим орнаментом по краю виробів мали місце ще кайма і трикутники (фото 17). Майстри ткали килими дотримуючись певних орнаментів, але щоразу вносили зміни, навіть коли виготовляли подібні вироби (фото 18,19).

З 1936 по 1941 рік у Пужайковому існувала килимова артіль («кустрем») в якій працювало до 100 ткачів. В основному це була молодь віком від 14 до 20 років. Деякі з них, отримавши навички килимового виробництва, продовжували ткати килими й після припинення роботи артілі (наприклад: Максименко Є.С., Марусич К.Ф.). У кустремі килими ткали на горизонтальних ткацьких верстатах і на кроснах. За основу брали лляні нити, які були тонші від конопляних. З 1936 по 1940 рік килимовою артіллю завідувала Матюхова М. Г. Пужайківська артіль входила до об'єднання кустарних майстерень Молдавської АРСР. З Тирасполя постачалась сировина, зразки орнаменту для ткання килимів («шаблони»). Орнаментика килимів тканих у кустремі складалась з стилізованих квіткових та геометрично-квіткових композицій, що продовжувало ткацькі традиції XIX ст.(фото 20, 21).

У XX ст. домінуючим в орнаментиці килимів стає різноманітний квітковий орнамент (фото 22); найпоширенішим було зображення троянд (фото 23, 24). Поряд з насиченими квітковими орнаментами мали місце й більш простіші, наприклад, орнамент килима 1930-х років (фото 25).

Наскринники – невеличкі килимки, якими застеляли скриню. Вони були обов'язковими у посагу молодої (нареченої). За технікою ткання та орнаментикою ідентичні килимам (26, 27).

Вироби з комбінованого ткання набувають поширення у 1950-60- ті роки (фото 28). Сировиною для ткацтва послугував старий одяг розрізаний на смужки. Ткані вироби такого типу використовувались для застелення підлоги.

У другій половині XX ст., у зв'язку з поширенням тканих виробів промислового виробництва, ткацьке домашнє ремесло починає занепадати. Ще в 1990 -х роках декілька сільських майстринь ткали для власних потреб рядна та доріжки зі старих речей, проте на сьогодні ткацтво, як ремесло, в Пужайковому вже не існує. Все менше залишається ткацьких виробів виготовлених у процесі домашнього ткацтва; йдуть з життя люди, які володіли ткацьким ремеслом, тобто втрачається частина народної культури, яку вже не можна відродити. Саме тому дослідження ткацтва необхідне і потребує подальшої роботи.

У статті розглядається килимарство села Пужайкове. Аналізується технологія виробництва килимів, описуються місцеві традиції килимарства.

This article deals with carpet making in the village of Puzhaikove. The carpet making technology and local carpet making traditions are described and analyzed here.

Примітки:

Фото 1. Домотканне полотно.

Фото 2. Рушник з «узором».

Фото 3. Скатерка.

Фото 4.Ряднина з орнаментом в «клєтку».

Фото 5. Ряднина з орнаментом
«під тінь».

Фото 6. Орнамент ряден «павучок».

Фото 7. Ряднина з орнаментом «парний павучок».

Фото 8. Пілка з різними видами орнаменту.

Фото 9. Рядно («радно»).

Фото 10. Налавник.

Фото 11. Підвіконня з квітково-геометричним орнаментом.

Фото 12. Підвіконня з стилізованим орнаментом «вазон».

Фото 13. Підвіконня з квітковим орнаментом «вазон».

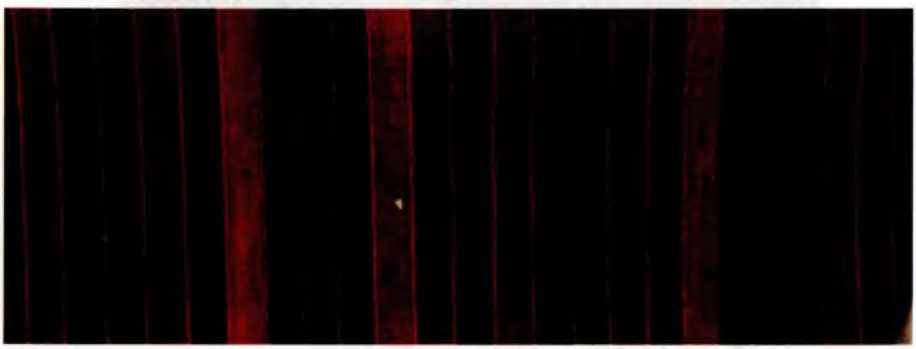

Фото 14. Підвіконня з орнаментом «лєнти».

Фото 15. Частина килима з орнаментом «вазон».

Фото 16. Килим з орнаментом «вазон».

Фото 17. Килим з квітковим орнаментом «вазон».

Фото 18. Килим з квітковим орнаментом «вазон».

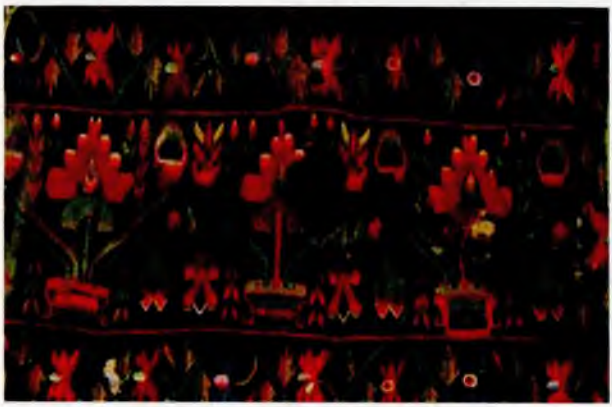

Фото 19. Килим з квітковим орнаментом «вазон».

Фото 20. Килим з стилізованим орнаментом типу «вазон».

Фото 21. Килим з квітково-геометричним орнаментом.

Фото 22. Килим з квітковим орнаментом.

Фото 23. Килим з орнаментом «троянди».

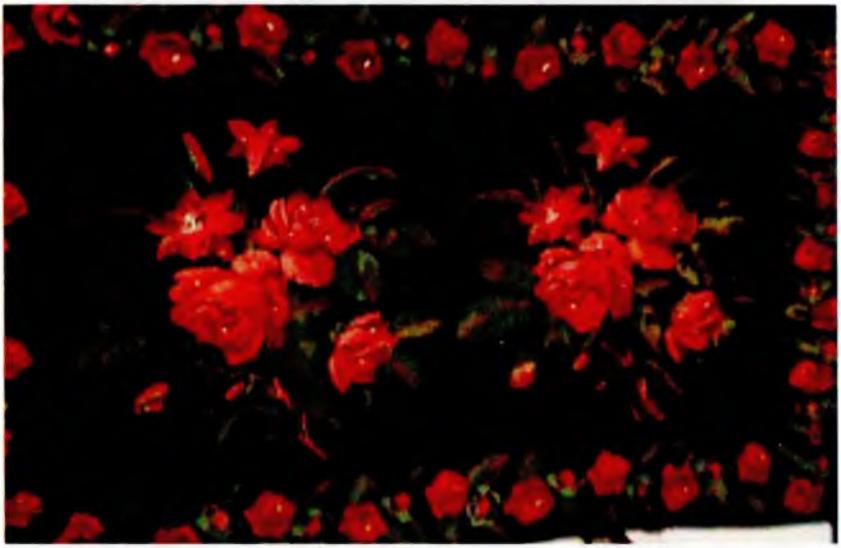

Фото 24. Килим з орнаментом «троянди».

Чижов Г. П.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ОДЕЩИНИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Національні меншини посідають значне місце серед населення Одеського регіону. Їх представники, особливо такі багаточисельні та компактно розселенні як росіяни, молдовани, болгари, гагаузи, а в минулому й німці, з початку землеробського освоєння степів Південної України відігравали і відіграють велику роль в історії та культурі, соціальному та політичному розвитку краю. Не зважаючи на це й дотепер їх місце в політичної системі тих держав, до складу яких вони входили, залишається мало дослідженим. Якщо етнологічні студії, що стосуються етнічних груп Одещини, доволі багаточисельні, та достатньо повно висвітлюють різні аспекти їх етнічної історії та культури, то етнополітологічних праць, присвячених ним, поки що практично не існує.

Метою нашого дослідження є розглянути ті основні завдання, висвітлення яких дозволить визначити місце національних меншин Одещини в політичної системі незалежної України, проблеми та перспективи їх подальшого етнополітичного розвитку в контексті розбудови держави.

Добре відомо, що Одеська область не лише найбільша за територією в Україні, але є регіоном, що має певні національно-культурні особливості. Особливості ці випливають в тому числі з історії цього регіону. Одеська область включає до свого складу землі принаймні трьох історичних регіонів України.

Північ Одещини є частиною історико-культурного регіону Поділля, одна частина якого до 1793 р. перебувала під владою Речі Посполитої, а інша (так звана "Ханська Україна") до 1791 р. була у складі Османської імперії та Кримського ханства. Поділля було досить густо заселеним вже в середині XVIII ст. В кінці XVIII – на початку XX ст. зазначені землі входили до складу Подільської губернії Київського генерал-губернаторства (Балтський повіт).

Центральну частину Одещини складають степи, що до Яського миру 1791 р. перебували під владою Османської імперії та Кримського ханства. Інтенсивне їх заселення почалося з другої половини XVIII ст. До 1917 р. ця частина Одещини входила до Херсонської губернії Новоросійського генерал-губернаторства.

Частина північних та центральних районів сучасної Одеської області (Кодимський, Балтський, Котовський, Ананьївський, Краснооксянський райони) у 1924-1940 рр. була

включена в склад створеної тоді Молдавської АРСР, що входила в Україну, а Балта в 1924-1929 рр. була столицею цього державного утворення.

Південна частина Одещини складає окрему історико-культурну область України – Південну Бессарабію або Буджак. Цей край перебував під владою Османської імперії та кримських і буджакських татар де-факто до 1806 р., а де-юре до 1812 р. Після цього, під владою Російської імперії він входив до складу Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабської області (пізніше – Бессарабської губернії) Новоросійського генерал-губернаторства. Знане місце в історії Буджака займає і його перебування під владою Румунії у 1918-1940 та 1941-1944 рр. (а частково – Придунав'я та Припруття – й у 1856-1878 рр.)[1].

Особливості історичного розвитку регіону вплинули й на сучасний етнічний склад Одещини. Як зазначається у результатах перепису населення України 2001 р. (загальна кількість населення в Одеській області за цим референдумом становила 2 млн. 469 тис.) „Особливістю національного складу населення Одеської області є його багатонаціональність, за даними Всеукраїнського перепису населення, на території області проживали представники 133 національностей і народностей"[2]. Одещина є регіоном, в якому 17 національностей сягають кількості більше 1000 осіб (українці, росіяни, болгари, молдовани, гагаузи, євреї, білоруси, вірмени, цигани, поляки, німці, грузини, азербайджанці, татари, греки, албанці, араби).

Така ситуація є фактично унікальною для України (схожою є строкатість національного складу населення лише в Києві). Окрім того, окремі національні меншини Одещини мають місця компактного проживання, де вони складають більшість населення або є найчисельнішою національною групою. Наприклад частка болгарського населення в Болградському районі складає 60,8 %, а другою за чисельністю національною меншиною в цьому районі є гагаузи частка яких складає 18,7 %. Болгари є також найчисленнішою національною групою у Арцизському (39 %) та Татарбунарському районах (37,5 %). Молдавани є найчисельнішою національною групою у Ренійському районі, де вони складають 49 % населення, а росіяни у м. Ізмаїлі – 43,7 % населення[3].

Дослідження національних меншин цього регіону розпочалися невдовзі після приєднання краю до Росії. Неабияку роль в цьому, зокрема, зіграв «Геродот Новоросійського краю» – А. О. Скальковський[4]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явились узагальнюючі праці, присвячені історії та етнології болгарської[5] та гагаузької[6] етнічних груп Північного Причорномор'я. Дослідження етнокультури народів Буджаку були перервані у зв'язку з приєднанням краю в 1918 р. до Румунії та її політикою по відношенню до нерумунського населення. На Одещини плідні дослідження болгарської етнічної групи продовжив у 20-ті роки XX ст. С. І. Цвєтко, чиє ім'я та його творчість

пізніше були забуті, в зв'язку з тим, що його було репресовано, і лише з кінця минулого століття ця особистість та його надбання почали повертатися історії[7]. Новий етап у дослідженнях національних меншин Одещини розпочався з рубежу 1980–90-х років, коли з'явилась низька праць, присвячених історії та етнології деяких народів нашого краю[8] болгар[9], гагаузів[10], албанців[11], росіян[12], чувашів[13].

Але дотепер етнологи передусім приділяли увагу дослідженню етнічної історії та традиційної етнокультури національних меншин, не торкаючись питань етнополітичного розвитку цього населення, його місця в етнополітичної структурі сучасної України. Лише деякі праці, що з'явились в останній час, торкаються питань етнополітичного розвитку етнічних груп на Одещині[14].

Справа в тому, що національні меншини мають значний вплив на динаміку політичного процесу як у регіоні, так і в країні в цілому, цей фактор, як відомо, використовується різними політичними партіями та силами для мобілізації мас у своїх корисних інтересах, але відсутність наукових досліджень не дозволяє проводити раціональну державну політику щодо національних меншин та використовувати їх політичний потенціал на користь стабільному та динамічному розвитку країни.

Потребує значних змін й законодавство України щодо національних меншин. Маючи, в цілому, прогресивний характер, воно, тем не менш, страждає декларативністю, нерозробленістю деяких ключових понять (таких як «національні меншини», «корінні народи», «національні групи» та ін.) та відсутністю механізмів їх виконання[15]. Вдосконалення нормативних актів, перш за все, може проводитись, враховуючі практичний досвід взаємодій органів державної влади та місцевого самоврядування з представниками національних меншин та базуючись на наукових дослідженнях їх культурних та соціально-політичних потреб, проблем та уподобань.

В контексті вивчення національних меншин Одещини в політичної системі незалежної України передусім необхідно дослідити яким чином державні органи влади (центральні, обласні, районні) та органи місцевого самоврядування враховували національно-культурні та інші потреби національних менших Одещини. Як вирішення цих потреб відбивалося в програмах кандидатів в депутати різних рівнів, кандидатів на посади керівників місцевого самоврядування на виборах, що відбувалися у зазначений період. Простежити якою мірою ці кандидати виконували вищезгадані обіцянки після свого обрання.

Досліджуючи рівень політичної активності національних меншин Одещини потрібно визначити, зокрема, якою була явка виборців на виборні дільниці в місцях їх компактного проживання. Розглядаючи політичні уподобання виборців, можливим буде визначити

ступінь ефективності агітації різних кандидатів та її впливу на представників національних меншин регіону.

Окрім того необхідно дослідити врахування потреб національних меншин Одещини в програмах політичних партій України, в діяльності їхніх керівних органів та місцевих осередків. Слід розглянути різні форми взаємодії політичних партій та національні меншини Одещини, зокрема: чисельність представників національних меншин серед членів політичних партій; потужність та впливовість осередків політичних партій в місцях компактного проживання національних меншин.

Важливим також є розглянути роль національно-культурних товариств у політичних процесах, що відбувалися в регіону. Тут варто розглянути політику держави щодо національно-культурних товариств (в тому числі правову базу їхньої діяльності). На особливу увагу заслуговують форми співпраці з національно-культурними товариствами державних органів місцевої влади та місцевого самоврядування.

Абсолютно недослідженою залишається роль національно-культурних товариств під час виборчого процесу. В цьому плані необхідно розглянути взаємовідносини, а також форми взаємодії та співпраці національно-культурних товариств та осередків політичних партій або кандидатів на виборах. У тому числі й участь членів та керівників національно-культурних товариств у виборних перегонах.

Безперечно важливий вплив на вищезгадані процеси та явища мали ЗМІ. Тому необхідно дослідити як ЗМІ у зазначений період висвітлювали проблеми національних меншин, якою була частка матеріалів присвячених національним меншинам Одещини у загальнодержавних, обласних та місцевих, а також у ЗМІ державних та приватних. Особливу увагу слід надати партійній пресі, а також висвітленню політичного життя України в ЗМІ орієнтованих на національні меншини регіону (національній пресі, передачах мовами національних меншин тощо).

Ретельного аналізу також потребують соціально-політичні уподобання представників різних етнічних груп Одещини в їх динаміці. Зокрема, особливості їх самоідентифікації та етнічної самосвідомості, погляди на міжнаціональні стосунки в країні, проблеми етнодержавотворчого процесу, на мовне та релігійне питання, уподобання в питаннях внутрішньо- та зовнішньополітичної стратегії розвитку України. Без урахування результатів таких досліджень не можливий гармонічний розвиток міноритарних етнічних груп держави та їх громадянська консолідація, гармонізація міжетнічних відношень в державі. Більш того, відсутність урахування цього фактору підвищує конфліктогенний потенціал поліетнічних регіонів, який до того ж зростає завдяки діяльності деяких суспільно-політичних сил з боку сусідніх країн[16].

Розглянувши вищезгадані та деякі інші проблеми, пов'язані з місцем національних меншин Одещини в політичні системі України, можна буде як повніше зрозуміти політичні процеси, що відбувалися в регіоні в кінці XX – на початку XXI ст., так і вдосконалити знання про життя національних менших в незалежній Українській державі. Такі дослідження, без сумніву, мають велике не тільки пізнавальне, але й практичне значення.

У статті аналізується місце національних меншин Одещини в політичної системі незалежної України наприкінці XX – на початку XXI. Автор статті підкреслює велике значення та невивченість проблеми етнополітичного розвитку етнічних груп цього регіону.

The paper analyzed of the status of the minority national groups of Odessa's region into political systems of independency Ukraine in end XX – beginning XXI centuries. The author of paper gives considerable attention to problems of ethnopolitical development of the ethnical groups of this region

Примітки:

1. Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII – 1975 г.) //Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К., Одесса, 1976. – С. 68-91; їх же. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII – 1975 г.) //Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. – Вып. 1. – Одесса, 1992. – С. 53-55.

2. http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_odes/

3. http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa/

4. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Т. 1-2. – Одесса, 1850 та ін.

5. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. //СбНУН. – 1914. – Кн. 29.

6. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. – Кишинев, 2004.

7. Шабашов А. В. Сергей Ильич Цветко: судьба и творческий путь этнолога и фольклориста болгарского населения Украины //Проблемы славяноведения. Сборник научных статей и материалов. – Вып. 1. – Брянск, 2000.

8. Загальний огляд праць плідно працюючій у цьому напрямку кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова див.: Кушнір В. Г., Прігарін О. А., Шабашов А. В. Культурно-побутові процеси на Одещині у XIX-XX ст. у дослідженнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова у 1999-2003 рр. //Записки історичного факультету. – Вип. 15. Присвячується 140-річчю Одеського (Новоросійського) університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004.

9. Шабашов А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи //Записки історичного факультету. – Вип. 16. – Одеса, 2007; його ж. Этнографические группы болгар Тарутинского района Одесской области //Записки

исторического факультета. – Вып. 9. – Одесса, 1999; Станко В. Н., Шабашов А. В. Етнографското изучаване на българите от Южна Украйна в Одеския университет: методика и направление на изследванията //Българска етнология. – 1996. – Кн. 2; Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. – София, 1993; Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. – Одесса, 2003 и др.

10. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса, 2002 и др.

11. Шабашов А. В. Система родства албанцев. 2. Система родства албанцев Украины //Записки исторического факультета. – Вып. 7. – Одесса, 1998.

12. Пригарин А. А. Субэтнические группы русских Юго-Восточной Европы //Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Секція 1. Теоретичні проблеми етнології. – К., 1999; його ж. Семья у некрасовцев Бессарабии: по материалам ревизских переписей первой половины XIX века //Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002; його ж. «Пилипони» в Подунаві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. //Записки исторического факультета. – Вып. 14. – Одесса, 2003; Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект. Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Одеса, 2005 та ін.

13. Шабашов А. В. Чувашская диаспора Украины. Постановка проблемы //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2008. – Вып. 2.

14. Чижов Г. П. Проблема етнологічного і правового визначення статусу етнічних спільнот України в контексті євроінтеграції //Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. Матеріали наукової конференції 6 червня 2007. – Одеса, 2007; його ж. Этническая структура населения Украины (на примере Одесской области) //Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса, 2007; його ж. Этнические группы Одесщины в контексте этнонациональной политики Украины //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2008. – Вып. 2.

15. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К., 2003.

16. Шабашов А. В., Чижов Г. П. Конфликтный потенциал украинского Причерноморья в условиях социально-экономического кризиса //Проблеми соціально-економічного розвитку Українського Причорномор'я в умовах фінансово-економічної кризи. Матеріали науково-практичної конференції. Одеса, 3 березня 2009 р. (у друці).

Чокан К.П.

СТРУКТУРА ТРАДИЦІЙНОГО ВЕСІЛЛЯ УКРАЇНЦІВ В с.НОВОШМІДТІВКА НОВООДЕСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження весільної обрядовості українців лісостепового та степового Побужжя (Миколаївщина) знаходиться на початковій стадії вивчення, тому завданням автора було дослідити насамперед структуру весільної обрядовості українців зазначеного села.

Джерельною базою для з'ясування цього питання є польові розвідки автора у зазначеному селі. Респонденти – мешканці села, віком від 50 до 80-ти років, є носіями знань про весільну обрядовість 40-60-х років XX століття. Надана ними інформація відображає всі цикли весільного обряду.

Весільна обрядовість с. Новошмідтівка складається з передвесільного, власневесільного і післявесільного циклів. До передвесільного циклу входить сватання, оглядини, випікання короваю; до власневесільного - запросини, викуп молодої, посад молодих, обдарування, покривання молодої; до післявесільного – обряди введення невістки в родину чоловіка, розподіл короваю, вшанування батьків.

Першим обрядом **передвесільного циклу** є *сватання*. Воно відбувалося переважно в суботу, або, в окремих випадках, у четвер. Хлопець з дівчиною попередньо домовлялися та попереджали батьків про наміри одружитися і, у разі згоди, вони готувалися до сватання. Наречений зі сватом, це частіше за все був родич, брат чи дядько, з хлібом та горілкою приходили до батьків дівчини. Зайшовши до хати, сват починав розмову про телицю-дівицю. Дівчина в цей час знаходилася в іншій кімнаті. Після традиційних слів, староста передавав хліб матері, який вона клала на накритий стіл. Хлопець шукав і знаходив дівчину, яка демонструвала свою згоду на шлюб перев'язуванням старости вишитим власними руками рушником, а нареченому клала на тарілку хустину, за яку отримувала від нього гроші. В цей день про організацію весілля не домовлялися. Бувало, батьки дівчини десь через тиждень здійснювали оглядини господарства батьків хлопця, тоді ж могли обговорити дату весілля, кількість гостей та ін.

За три дні до весілля, у четвер, *випікали коровай*, *дівування* та *парубкування*, якщо весілля відбувалося на дві хати. Випікати коровай запрошували сусідок та родичок, які добре жили у шлюбі та були гарними господинями. Тісто на коровай робили здобне, солодке. Місили його в парі. Мати нареченого (нареченої) перев'язувала руки коровайниць рушником «вісімкою», щоб молоді жили дружно. До тіста могли додати гроші, щоб молоді жили у достатку. Коровай мав вигляд круглої паляниці, яку вставляли у калач. Прикрашали коровай різними фігурками з тіста. Виконання обряду випікання

короваю супроводжувалося піснями. Окрім короваю, з тіста випікали шишки. Спеціально для запросин на весілля випікали великий калач.

Дівування обов'язково випікали у нареченої. Його завжди виготовляли з вишневої гілки. Гілку зрізували молоді дівчата. Тісто, пісне, місили окремо. Дівування виготовляли ті ж жінки, які випікали коровай, проте його могла зробити і мати дівчини.

У хаті хлопця виготовляли *парубкування* – обмотували три комишини тістом і запікали. У формі піраміди парубкування встромляли у коровай і прив'язували до стелі.

В день перед весіллям (якщо весілля розпочиналося в неділю то це була субота, якщо в суботу – п'ятниця) молодь прикрашала дівування і парубкування цукерками, паперовими квітами. Іноді всі гуртом прикрашали дівування у нареченої, а потім прикрашали парубкування у нареченого. Проте частіше ці обряди здійснювались окремо у нареченої і у нареченого.

Власневесільний цикл розпочинався *із запросин* у п'ятницю або суботу. До 40-х років XX століття запрошувати їздили на підводі, встеленої пілками, два хлопці, друзі нареченої або нареченого, яких називали *«канакари»* - ті, що їздять на конях. Потім ці ж хлопці з боку нареченого могли бути боярами на весіллі. З середини 40-х рр. вже їздили запрошувати на мотоциклі. Мати дівчини перев'язувала їх рушниками, давала калач, листівки-запрошення від молодого чи молодої. Зайшовши до хати, канакари віддавали господарям листівку і запрошували на весілля, тримаючи в руках калач: «Ми та наречена, її (його) батьки запрошують Вас на весілля в такий-то день, на стільки-то годин». У першу чергу запрошували родичів, потім інших. Хрещені мали прийти, до початку весілля, до того, коли наречений приїде за нареченою, для реєстрації шлюбу. Гуляння хрещених не обмежувалося у часі, тоді як молодь гуляла тільки до вечора. Щоправда з 80-х років XX ст. молодь залишалась разом з іншими до кінця весілля. Слід відзначити, що з 80-х років XX ст. зникає звичай, за яким запрошені приходили на весілля з хлібом та пляшкою горілки.

До 50-х рр. XX ст. весілля розпочиналось тільки у *неділю*, з 50-60-х рр. – у суботу. Зранку дружки вбирали наречену у куплену молодим весільну сукню. У волосся нареченої інколи вплітали червону стрічку, що означало, що вона чесна дівчина. Якщо стрічка була іншого кольору – блакитного, це означало, що дівчина нечесна. Чесність чи нечесність дівчини „визначалася" громадою, залежно від її репутації. Наречена під час одягання сиділа на подушці. Коли вона вставала, дружки намагалися швидко сісти на її місце – щоб швидше вийти заміж.

Наречений вранці з батьками, сватами, світилкою, боярином або боярами, хрещеними батьками, молоддю приїздив за нареченою для реєстрації шлюбу. Родичі, старости та хрещені вже були перев'язані матір'ю нареченого в його домі (чоловіки –

рушником, жінки - платком). Мати нареченої перев'язувала їх ще раз у своєму домі, як і родичів свого роду.

Біля воріт відбувався обряд обміну хлібом, після чого бояри та наречений викупляли у дружок та нареченої букети. При виході з хати родичі дівчини ставали (по черзі) у дверях і вимагати викупу за наречену, а дружки в цей час співали таку пісню:

Пам'ятай, пам'ятай

Даєм тобі, доглядай

Щоб вона в тебе боса не ходила

Щоб свекруха русу косу не крутила

Щоб зачинялися вікна і двері

Щоб не лягали спати без вечері

Щоб не стояла боса під вікном

Щоб не втирала дрібні сльози рукавом.[1]

Після цього у клубі чи сільраді проходила реєстрація шлюбу.

Після реєстрації молоді їхали до дому молодої. Дорогу молодим переливали водою, молодий повинен був на руках перенести молоду через перелите, а боярин давав гроші чи пригощав чаркою тих, хто перелив.

На воротах молодих зустрічають хрещені батьки, жінки співають:

Вийди, матінко, проти нас,

Спитай, матінко, усіх нас

Де ж твоє дитя бувало?

Воно під вінцем стояло.[11]

Хрещений батько дає молодій в руку хустку і за неї заводить молодих у двір. На порозі їх очікують батьки молодої: мати - з іконою, батько з хлібом-сіллю. Батько так само за хустку заводить молодих за стіл на покуть, вони сідають на вивернутий кожух. До столу запрошують спочатку молодь (бо їй дозволялось бути присутньою тільки до вечора), потім інших. За столом «хазяйнував» дядько молодого або молодої, чи староста.

Бували випадки, коли молоді не маючи коштів лише реєстрували шлюб і жили якийсь час як подружжя, але згодом влаштовували весілля. У таких випадках до організації весілля залучались родичі: хтось замовляв музику, хтось купував рушники, хтось горілку. Казали: «Все повинно бути законно». Тільки після того, як справлять весілля, чоловіка і жінку вважали подружжям.

Обдаровували молодих за першим столом. Дружка ставала на стіл і частувала дівуванням. Дарувати запрошував той, хто «хазяйнував» на весіллі. Він підносив на тарілці чарку, шматок дівування та шишку. Першими запрошували дарувати батьків, потім хрещених, далі родичів і ін.

Після другого столу молоді йшли до молодого. До оселі молодого від молодої мала їхати тільки дружка та дві пари родичів. Участь молоді у весіллі припинялась. Гості продовжували весілля. Всього було три столи.

Біля воріт оселі молодого хрещені батьки зустрічали їх на воротах, заводили за хустку до хати, садовили на покуті. Молода приїздила з хлібом. Весілля у молодого проходило за сценарієм, як і у молодої. Також було три столи. Тільки під час дарування, давали парубкування та шишку.

Фату з молодої знімали після закінчення весілля у молодого. Молода сідала на подушку на колінах молодого. Він виймав шпильки і за кожну цілував молоду. Знімав і кидав фату, а дружки її ловили. Вірили – та, що зловить фату, першою вийде заміж. Для цього ж дівчата намагалися швидше сісти на місце молодої. Знявши фату, свекруха покривала молоду хусткою, яку вона їй подарувала.

Перша шлюбна ніч могла бути у сусідів, родичів або хрещених батьків. Чесніть молодої демонстрували червоними стрічками, які прикріплювали до палиці і встановлювали на димарі житла. Але згодом цього звичаю вже не дотримувались.

Післявесільний цикл розпочинався *на другий день* в оселі молодого і молодої. Гості, що запізнилися могли потрапити на подвір'я тільки через дробину, на яку клали та качали рубелем, та ще й заплативши гроші. Зібравшись, гості несуть сніданок молодим. Від молодої могли прийти хрещені та рідні. Брали: кабак, качани кукурудзи, капустину, моркву, картоплю, редьку. За другим столом різали та продавали коровай. Були *цигани* (ряджені). Гості віталися з молодими через хустину в руці.

На третій день купали батьків, якщо вони одружували останню дитину. Їх везли на тачці до криниці та обливали водою. Проте з 70-80-х рр. батьків купали одружували не останню дитину. На гроші, які зібрали за коровай і які отримали від тих, що запізнилися, батькам купували «подарунки»:верхній одяг і білизну, ляльки, соску. Всі дії супроводжувалися піснями, жартами і танцями.

В цей же день *готували курі*. Кожен з весільних гостей вранці приходив з куркою. Снідали, потім з відрами, кришками від каструль, качалками ходили, пригощали всіх, кого зустрічали. Зібравши курей, поверталися до оселі молодого. З курей, яких принесли зранку варили юшку і пригощалися. Могли гуляти цілий тиждень.

Отже, структура весільного обряду в с. Новошмідтівка є традиційною і складається з трьох циклів: передвесільного, власневесільного, післявесільного[iii]. Проте під впливом економічних, культурних та соціальних факторів в суспільстві деякі елементи весільної обрядовості були втрачені, зокрема в структурі весільного обряду зникли:

«змовини, домовини» - як перехідний етап від сватання до весілля, або вони об'єднуються зі сватанням;

обряд «комора» - як завершальний у переході дівчини з одного соціального стану до іншого.

Деякі обряди трансформувалися або спростилися. Так при випіканні короваю була втрачена значна частина обрядодій, не виконуються пісні, значно зменшився асортимент весільного печива, порівняно з 80-ми роками XX ст.[iv] Від «дівич-вечора» (хоча така назва не зафіксована) залишилася тільки одна обрядодія – прикрашання дівування.

На матеріалах польових етнографічних досліджень розглядаються всі цикли (передвесільний, власневесільний, післявесільний) традиційної весільної обрядовості українців у Степовому Побужжі (на прикладі села Новошмідтівка). Звертається увага на регіональні особливості обрядових дій у весільній обрядовості українців у Степовому Побужжі порівняно з іншими регіонами України.

On materials of the field ethnographic researches all of cycles (prewedding, wedding, postwedding) of traditional wedding rite of Ukrainians are examined in Steppe Pobuzhzhi (on the example of village of Novoshmidtivka). Attention applies on the regional features of ceremonial actions in the wedding rite of Ukrainians in Steppe Pobuzhzhi by comparison to other regions of Ukraine.

Примітки:

1. *Половинкина Т. Свадьба в Новошмидтовке // Вечерний Николаев, 1992. 20 августа. – С.4.*
2. *Там само.*
3. *Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні /історико-етнографічне дослідження/. – К., 1988. – С. 35*
4. *Там само. – С. 143.*

Шабашов А. В., Худайбердиєва (Аширгельди-гизи) О. А.

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ФОРМ РЕЛІГІЙНОЇ ПРАКТИКИ У МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Добре відомо про виняткову роль тюркських народів в історичній долі Східної Європи в цілому і Північному Причорномор'ї зокрема. Після остаточного ухвалення ісламу в Золотій Орді при ханові Узбеку (1312/1313-1341 рр.) як державної релігії[1], він визначає багато найважливіших особливостей духовності, побутової і політичної культури тюрків цього регіону.

Після розпаду Золотої Орди, іслам зберігається у основного населення Кримського ханства, що виникло на його руїнах, а також у різних кочових груп «континентальної» частини Північного Причорномор'я і Приазов'я, за якими згодом закріпилася назва «ногайські татари» або «ногайці». Розширення території розселення останніх і збільшення їх чисельності пов'язане, по-перше, з агресією Османської імперії, що поступово розширювала свої володіння в Причорномор'ї і запрошувала кочівників для заселення новопридбаних областей[2], а, по-друге, – з розпадом Великої Ногайської Орди в нижньоволзьких і прикаспійських степах, попаданням її в залежність від Росії, а також калмицькою навалою на старі кочовища ногайців на сході[3]. З кінця XV ст. на півдні Пруто-Дністровського межиріччя починає формуватися Буджакська Орда ногайців[4] – одне з найбільш сильних і стійких тюркських об'єднань Причорномор'я.

Пізніше, у зв'язку з агресією Російської імперії, ареал розселення тюркських народів у Північному Причорномор'ї поступово звужується. Після 1791 р. Буго-Дністровське межиріччя покидає Едісанська Орда[5], останні представники Буджакської Орди виселені зі своїх етнічних територій в 1807 р.[6] Нарешті, в 1860-62 рр. йдуть до Туреччини останні представники ногайського етносу, які ще проживали поза Кримським півостровом, в Північному Приазов'ї на р. Молочна. З того часу іслам на території майбутньої України масово зберігається тільки серед корінного населення Криму.

Колонізаторська політика російського уряду, викликані нею неодноразові масові переселення кримських татар до Туреччини, а також залучення до Криму поселенців з внутрішніх губерній імперії і іноземних колоністів поступово привели автохтонне населення півострова до положення неповноправної меншини[8]. Етнокультурні процеси, що відбувалися в Криму в період його приналежності Російської імперії, а потім і СРСР не могли не позначитися на особливостях релігійної практики мусульманського населення.

З 1944 р. і до кінця 1980-х років кримські татари взагалі опинилися в депортації в середньоазіатських республіках і інших східних районах Радянського Союзу. Тут вони, в основному, були розселені серед також мусульманського, а часто і близького в етнолінгвістичному відношенні населення (більшість кримських татар було депортовано в Узбекістан[9]). Проте релігійні і побутові традиції мусульманського населення Середньої Азії значно відрізняються від таких у кримських татар. Дотепер залишається нез'ясованою ступінь впливу середньоазіатської релігійної традиції на етнокультуру кримських татар.

В останні десятиліття роль ісламу в суспільно-політичному житті Криму і України в цілому значно підвищилася. Це пов'язано як з поверненням на батьківщину кримських татар і відродженням у них традиційних цінностей, так і активною діяльністю в країні представників різних ісламських течій з мусульманських регіонів колишнього Радянського Союзу, Туреччини, арабських країн[10].

У Криму зіткнулися різні типи ісламської релігійності – традиційна конфесійна культура кримських татар, що відрізняється толерантністю і синкретичним характером, і є продуктом багатовікового культурно-історичного досвіду народу, а також різні напрями модернізованого ісламу, зокрема так званий «політичний іслам». Від того які тенденції запанують у релігійній свідомості і практиці у мусульманського населення Криму залежить не тільки майбутній розвиток цієї конфесії і її носіїв на півострові, але і багато в чому – динаміка історичного процесу в Україні в цілому.

Виняткова роль ісламу в історичній долі народів, що його сповідають, пов'язана з такими його особливостями, як тісний зв'язок між доктринальною і практичною стороною, спрямованість на зовнішню експансію, соціальна і політична активність. Релігійна приналежність кримських татар і різних груп ногайців грала найважливішу роль у формуванні і розвитку особливостей їх побуту, суспільно-політичної структури, духовної культури, ментальності, відносин з сусідніми немусульманськими народами і державами. І зараз мусульманська приналежність кримських татар є чи не визначальним чинником їхнього етнополітичного і етнокультурного розвитку.

Проте, головне значення відіграє не сам факт приналежності до ісламу, а ті конкретні форми, які під впливом різних історичних обставин в різні епохи набував практичний іслам в широких масах тюркського населення Північного Причорномор'я – так званий «народний» або «побутовий» іслам[11]. Іслам набув тут синкретичного характеру, включивши в свою практику різні культи, вірування, магічні практики, що мають як доісламський (язичницький), так і неісламський (християнський) характер. Серед них «кочовий іслам» (специфічне відношення і дотримання мусульманських обов'язків в кочовому середовищі), культ предків, святих і природних об'єктів (азізізм), тотемізм, дуваїзм, суфізм, а в останній час – неосуфізм, «політичний іслам» та ін. Цей синкретизм

відображає особливості походження тюркських народів Причорномор'я (багатокомпонентний склад, включаючи іраномовний, грецький, готський та ін. субстрати), різні етнокультурні впливи в ході їх історичного розвитку, своєрідність їх традиційної культури, господарства, побуту, а тюркські народи, як відмічають дослідники їх культури, відрізняються стійкою прихильністю до своїх споконвічних традицій, особливим консерватизмом у побуті, пошаною до звичаїв предків[12].

Таким чином, одним з актуальних завдань сучасної етнологічної науки є виявлення форм і дослідження еволюції релігійної практики у мусульман Північного Причорномор'я протягом їх історичного розвитку (початок XIV – початок XXI ст.), а також визначення їх впливу на побутову, суспільну і духовну культуру означених народів.

Актуальність дослідження форм релігійної практики у мусульманських народів Північного Причорномор'я підвищується у зв'язку з їх слабкою вивченістю. На сьогоднішній день практично відсутні наукові розробки в області історії і сучасності ісламу в Криму. Загальне негативне відношення радянської науки до досліджень ісламу у народів СРСР у даному випадку посилилося депортацією кримських татар з історичної батьківщини. Не кращим є положення і в західній науці. Спеціальних наукових досліджень, присвячених особливостям релігійних вірувань тюрків Північного Причорномор'я дотепер, за рідким виключенням, немає. Проте, у ряді робіт, так або інакше, автори торкаються даної проблеми.

Вірування тюрків даного регіону досить давно привернули увагу дослідників. Серед перших авторів, які писали про кримських татар і ногайців, спираючись на записки мандрівників, які безпосередньо спостерігали побут і релігійну практику цих народів, а також – на інші джерела, слід назвати Міхалона Литвина, польського письменника XVI ст.[13]

У XVIII ст. німецький професор університету в Галле Тунманн підготував дослідження, присвячене Кримському ханству[14]. Він зумів, хоча і стисло, але достатньо точно охарактеризувати особливості релігійної практики тюрків Північного Причорномор'я. Він так характеризує релігійні уявлення ногайців: «Ногайці – суннітські магометани, як і кримці, але у них дуже обмежені уявлення про свою релігійну систему. Постів і інших обрядів погано дотримуються. У них збереглося багато марновірств язичницьких монголів. Так, наприклад, вони все ще вішають кінські голови на огорожі, вважають кожен тринадцятий рік нещасним і т. д. Але вони не переслідують нікого із-за його релігії і зовсім не прагнуть обертати інших у свою віру» .

Низка робіт, присвячених релігії кримських татар, з'явилась після приєднання півострова до Росії[16]. Проте вони, в основному, носили описовий характер. Дослідження релігійної культури кримських татар знаходиться на початковому етапі і в даний час. В

якості ілюстрації можна згадати дослідження кримських татар в російської серії «Народи світу», що претендує на фундаментальність, в якому, проте, релігії присвячено всього три з половиною сторінки, з яких значну частину займає опис загальномусульманських постулатів[17].

Що стосується середньовічних ногайців, то на сучасному науковому рівні поставив проблему вивчення їх релігійності російський дослідник В. В. Трепавлов. Але він лише дуже стисло охарактеризував особливості ісламу у ногайців. При цьому він, в основному, спирався на інформацію про ногайців Великої Орди, а не їх одноплемінників з Північного Причорномор'я.

На основі писемних джерел, В. В. Трепавлов вказує на «стійку вкоріненість» у них ісламу, відсутність «релігійного фанатизму, характерного для неофітів», те, що «ряд ознак дозволяє бачити в ногаях вже мусульманське суспільство». Разом з тим, автор відзначає і «не всеосяжне панування ісламу в світогляді кочівників. У ногаїв зберігалися вельми значні пережитки домусульманських вірувань... Проводились обряди жертвоприносень за неісламськими канонами, поклоніння домовому вогнищу, використання кінських черепів як амулетів. Ногайській мові і фольклору знайомі стародавні позначення верховного божества – Кудай і Тенгрі. У ногайців практично до етнографічної сучасності існували примовляння, заклинання, ритуальні прокляття, замовляння добробуту. Ними займалися чаклуни, чародії, чарівники, віщуни, знахарі, свого роду гіпнотизери, шамани, ритуальні музиканти, ті, хто замовляв добробут чи проклинав, ворожки – все це люди, за народними віруваннями, виняткові, такі, що мали надприродні властивості». В. В. Трепавлов розглядає також ступінь виконання релігійних постулатів ногайцями: намазу, рамазану, хаджу, наявність мечетей, поховальну обрядовість, питання про існування чи відсутність у них духовенства[18].

В останній час вийшло друком декілька публікацій О. А. Худайбердиєвої (Аширгельди-гизи), присвячених релігійним віруванням ногайців Буджакської Орди[19].

Проте низка наявних джерел може дозволити в цілому реконструювати динаміку релігійної практики тюрків Північного Причорномор'я, а етнографічне вивчення сучасних кримських татар – пролити світло на особливості їх сучасної мусульманської культури, а також бути екстрапольованими на минуле народу.

Серед джерел, важливих для вивчення ісламу у тюрків України, слід назвати описи іноземних мандрівників, дані археології, лінгвістики, а для пізнішого періоду (після приєднання до Росії) також архівні і опубліковані документи.

Описи іноземних мандрівників не раз використовувалися для реконструкції культури кочового населення Північного Причорномор'я, і це не випадково. Враховуючи

відсутність у ногайців власної писемної традиції саме записки іноземців, разом з документами іноземного походження, що стосуються взаємин сусідніх держав з ними, є основними видами джерел, що проливають світло на історію кочівників Південної України. Це, проте, практично не стосується релігієзнавства. Крім того, далеко не всі наявні описи ногайців і кримських татар введені в науковий обіг або вони ще недостатньо використовуються для вирішення відповідних завдань[20].

Іншим важливим джерелом з проблеми є дані археології. Такі археологи як А. О. Добролюбський, Л. В. Субботін, А. М. Дзиговський, А. С. Островерхов, С. М. Агульников хоча безпосередньо не досліджували вірувань середньовічних кочівників, але вивчали поховання цього населення. Декілька могильників і десятки поховань, що знаходяться в них та визначаються як ногайські, були розкопані на півдні Одеської області. Серед них – курганні могильники у сел Нерушай, Мирне, Дракуля, Новоселиця, Кочковате, Траповка, Вишневе, Білолісся, Лиман[21].

Оскільки поховальний обряд відображає уявлення людей про потойбічний світ, а також зазвичай строго регламентується релігією, його реконструкція відіграє унікальну роль у розумінні духовної культури народу. Вищенаведеним авторам не вдалося визначити конфесійних особливостей населення, що залишило розкопані поховання, але опубліковані ними матеріали, при співставленні з іншими даними, включаючи аналіз постулатів ісламу відносно поховання, в цілому, дозволяють це зробити.

У цілому, поховальний обряд ногайців мав синкретичний характер, поєднуючи в собі як мусульманські, так і давньотюркські, язичницькі риси. До мусульманських рис їх обрядовості можна віднести те, що достатньо великий відсоток небіжчиків було обернуто обличчям у бік Мекки; наявність в могилах каменів, котрі, ймовірно, притискували саван, щоб за нього не потрапляла земля; відсутність у багатьох могилах інвентарю, характерного для домусульманського обряду кочівників. До немусульманських відносяться такі особливості поховання: небіжчика клали на спині, головою на захід, могили були впущені в кургани попередніх епох, у ряді поховань виявлений інвентар (монети, ґудзики, намиста та ін.), залишки заупокійної трапези, частина кістяків мала пошкодження (відсутні кінцівки рук і /або стоп ніг)[22].

Могильники, що, можливо, пов'язані з буджакськими ногайцями, досліджувалися і в Південній Молдові біля міста Комрат та сіл Балабани і Гайдар[23]. В останній час в Україні досліджено ще декілька курганів, в яких знайдені, зокрема, ногайські поховання[24]. Зазначене, разом з відсутністю узагальнюючого дослідження поховань ногайців Північного Причорномор'я у співставленні з мусульманськими канонами, а також практикою інших, близьких до середньовічних кочівників Східної Європи етнічних груп, репрезентований напрямок досліджень є дуже перспективним.

О. А. Худайбердиєвою (Аширгельди-гизи) вперше для реконструкції релігійних вірувань ногайців Буджакської Орди були використані лінгвістичні джерела, а саме – дані антропонімії, котрі дозволяють визначити ступінь вкоріненості в них ісламу, а також – збереження домусульманських вірувань та звичаїв[25]. Номенклатура особистих імен ногайців Буджакської Орди, була виявлена в картографічних та топонімічних джерелах (у зв`язку з тим, що тюрки за звичаєм називали аули іменами своїх ватажків або пращурів), в різного роду історичних документах. У результаті автору вдалося дійти до висновку про те, що в системі найменування особи відображенні як мусульманські традиції, що є свідоцтвом про достатньо тверду вкоріненість ісламу у ногайців, так і давні домусульманські традиції тюркських кочівників[26]. Цей напрямок дослідження є достатньо перспективним, а його можливості ще далеко невичерпані.

Майбутній археографічний пошук також може дати важливі матеріали для реконструкції релігійних вірувань кримських татар і ногайців.

Нарешті, виключну роль для рішення поставленого завдання мають матеріали польових етнографічних досліджень. Такі дослідження проводились влітку 2007 і 2008 рр в ході етнографічної практики студентів історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова під керівництвом А. В. Шабашова в селах Коккоз (Соколине) і Пичкі (Баштанівка) Бахчисарайського району. В результаті вдалось зібрати унікальний матеріал, що розширює наші знання про релігійні вірування кримських татар.

Серед найсуттєвіших результатів – фіксація факту збереження 12-річного звіриного циклу, котрий, як вважалося раніше, вже давно не використовується у кримських татар, більш того – унікального для цього народу варіанту номенклатури звірів, що позначала роки давньотюркського за походженням календаря[27].

Була відкрита форма народного ісламу, котру ми пропонуємо позначити як «дуваїзм». При такій формі ісламу населення ідентифікує себе як мусульмани, однак, практично не дотримується правил догматичного ісламу, в тому числі не практикує один із основних стовпів ісламу – намаз (ас-салат). Замість нього за різними значущими приводами та подіями в житті людини і родини влаштовуються колективні моління з громадським пригощанням – дува. Розпорядниками та ведучими цього ритуалу, як правило, являються члени територіальної громади, ті з представників старшого покоління, які мають особливий авторитет у селі і знають традиції цього обряду. Хоча дува – молитовне звернення до божества і не суперечить канонам ісламу, воно, природно, не може підміняти, як це має місце у кримських татар, обов'язкової молитви. У зв'язку з цим, дуваїзм треба вважати особливим культом, формою народного (побутового) ісламу. Він є результатом релігійного синкретизму. Вочевидь, на формування цього культу вплинули власне іслам (дува читається арабською мовою, тому її зміст не завжди зрозумілий для

тих, хто молиться), доісламські шаманські вірування (віра в потойбічні сили, котрі можуть вплинути на хід подій реального життя, здійснювання символічного жертвоприношення для того, щоб «задобрити» ці сили, використовування провідників між силами цього та «іншого» світу), суфізм (а суфійські радіння також, по суті, є результатом синтезу ісламських і шаманських традицій). Залишається відкритим питання – в якому ступені походження цього культу має кримськотатарські коріння, а в якому пов'язано із середньоазіатським впливом. Як відомо, для народів цього регіону також дуже характерні подібні релігійні практики.

Дуже актуальні і етносоціологічні дослідження різних форм ісламу («політичного ісламу»), котрі зараз активно розповсюджуються в Криму[28].

Таким чином, треба констатувати, що розпочате дослідження маловивчених питань релігійної культури сучасних та історичних мусульманських тюркських народів України є актуальним як з пізнавального, історичного, так і з практичного боку. Таке дослідження потребує комплексного підходу і повинне спиратися на методи та джерела різних галузей знань: власне історії, археології, етнології, лінгвістики. Результати дослідження можуть висвітлити ще одну білу пляму в історії і культурі народів нашої країни.

У статті аналізуються форми релігійної практики у мусульманських народів Південного Причорномор'я: кримських татар та ногайців. Автори вважають, що в релігійній культурі цього населення комбінуються догмати «класичного» ісламу та практика «народного ісламу», котра включає азізім, дуваїзм, культ пращурів та ін.

The paper analyzed of the forms of religion practices in Islamic peoples of North Black sea regions: Crimean Tatars and Nogay's. Authors suppose that in religion culture this peoples is combined of Islamic orders and practices of "folk Islam" include azizism, duvaism, cult of ancestors etc.

Примітки:

1. Султанов Т. А. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006. – С. 237-240; Васильев Д. В. К вопросу о становлении ислама в Золотой Орде //Сборник тезисов региональной научной конференции «Проблемы взаимодействия национальных культур» (Межэтнические общения в полиэтническом регионе). – Астрахань, 1995. – С. 23 та ін.

2. Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595). – Кишинев, 1992.

3. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М., 2002. – С. 130-133, 450-452 та ін.; Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 49-50.

4. Шабашов А. В. Центральноазиатские древности Буджака (к вопросу о соотношении родоплеменного состава ногайцев Буджакской Орды и государства кочевых узбеков)

//Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – Вып. 1. – Одесса, 2007. – С. 114-131.

5. Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область, в 1790 и 1840 годах //ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 259.

6. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С. 46-53.

7. Сергеев А. А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. //Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь, 2005. – С. 419-440.

8. Щербаков Н. Переселение крымских татар //Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С. 36-54; Левицкий Г. Переселение татар из Крыма в Турцию //Забвению не подлежит... – С. 118-161.

9. Очерки истории и культуры крымских татар. – Симферополь, 2005. – С. 76.

10. Исламская идентичность в Украине. – К., 2006. – С. 43-71.

11. Басилов В. Н. Народная культура в исламе и задачи ее исследования //Ислам и народная культура. – М., 1998. – С. 7-16; Wulff I. Islamic and Non-Islamic Elements in Yakan Death Rituals //Folk. Vol. 25. – 1983. – P. 186; Waardenburg J. Official and popular Religion in Islam //Islam and Society. Special Issue of «Social Compass.». – Vol. 25. – № 3-4. – The Hague, 1978. – P. 315-341.

12. Трубецкой Н. С. О туранском элементе в русской культуре //ЭО. – 1992. – № 1. – С. 99; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001. – С. 621.

13. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

14. Тунманн. Указ. соч.

15. Там же. – С. 48.

16. Радде Г. И. Крымские татары //Крымские татары... – С. 371-379; Кондараки В. Х. Религиозные правила, догматы и обычаи крымских татар //Крымские татары... – С. 270-279; Степанов В., Шабашов А. Єгор Шевельов. Народні татарські вірування //Неопалима купина. – 1995. – № 5-6. – С. 233-242.

17. Мусульманская культурная традиция в Крыму //Тюркские народы Крыма. Караимы. Крымские татары. Крымчаки. – М., 2003. – С. 313-317.

18. Трепавлов В. В. Указ. соч. – С. 49-50.

19. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Религиозные верования ногайцев Буджакской Орды //Матеріали 64-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. 22 квітня 2008 р. – Одеса, 2008; ее же. Антропонимия и религиозные верования ногайцев Буджакской Орды //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2008. – Вып. 2. – С. 119-126; ее же. Религиозные верования северопричерноморских ногайцев и крымских татар в записках иностранных путешественников //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2009. – Вып. 3. – (У друці).

20. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Религиозные верования северопричерноморских ногайцев и крымских татар...

21. Добролюбский А. О. Могильники средневековых кочевников в междуречье Днестра и Дуная //Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 85-92; Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Погребальные памятники Буджакской Орды //Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1988. – С. 131-144; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. – Одесса, 1998.

22. Добролюбский А. О., Субботин Л. В., Сегеда С. П. Указ. соч. – С. 132-138; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. – Одесса, 1998. – С. 11, 13, 14, 17, 18, 21, 23, 27, 32.

23. Агульников С. М. Археологическое наследие Буджака. Краткий очерк археологических памятников Буджакской степи //Revista de etnologie şi culturologie. – 2008. – Vol. 3. – С. 232.

24. Усна інформація С. М. Гізера.

25. Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О. А. Антропонимия и религиозные верования ногайцев Буджакской Орды. – С. 119-126.

26. Там же. – С. 120-123.

27. Шабашов А. В. Новое в изучении животного календаря у крымских татар //Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса, 2007. – С. 309-313.

28. Брилев Д. В. Суфизм в Украине: история и современность //Лукоморье: археология, этнология, история Северо-Западного Причерноморья. – 2009. – Вып. 3. – (У друці).

Розділ II
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баковецька О. О.

ОСВІТНІ УСТАНОВИ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВЩИНИ В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1921-1923 ТА 1932-1933 РР.

Голод 20-30 – х років в Україні є темою, яка потребує особливої уваги з боку суспільства. Для вшанування пам'яті загиблих в наш час розроблено програму (28 березня 2007 року № 250/2007 вийшов Указ Президента України "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні", а також доручення Кабінету Міністрів України від 26.11.07 № 48453/1/1-07 про виконання плану заходів на 2007-2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні), яка має на меті зібрати по крупицях усю інформацію про події того періоду з використанням всіх видів джерел. Реалізацією заходу, безумовно, займаються працівники галузі освіти і науки України. Мета – оживити мову документів, закрити чорні дірки, які виникли внаслідок знищення частини документів по вказаному періоду, нарешті дати можливість людям, що пережили жахіття голодоморів, розповісти про пережите майбутнім поколінням.

Протягом 90 – х років XX ст. – початку XXI ст. з'явилося чимало наукових праць, присвячених темі. Даною проблемою займаються такі українські вчені: Шитюк М.М., Шкварець В.П., Горбуров С.Г., Кіщак І.Т., Соболь П.І. та інші.

Одним з найжахливіших проявів голоду в Україні стало питання виживання дітей – найбільш незахищеної частини суспільства. Метою даної роботи є спроба визначити умови, в яких опинилися установи освіти в період голоду 1921-23 та 1932-33 років. На основі раніше не задіяних архівних матеріалів розкрити рівень руйнації в системі освіти, методи боротьби із проявами голоду, наслідки штучного голоду для майбутнього української нації.

Голод 1921 – 23 років, пов'язаний насамперед із злочинною політикою центральної влади, поставив перед місцевими чиновниками Миколаївської губернії завдання - надати допомогу підростаючому поколінню, використовуючи для цього будь-які можливості. На певний час заклади освіти вимушено перетворюються в установи для харчування голодуючих дітей. Вивіз зерна та інших продуктів з території Миколаївщини, поряд із неврожаєм, практично унеможливлює нормальну роботу в сфері освіти.

На засіданнях губернських і волосних комітетів допомоги голодуючим (Губкомдопгол і Волкомдопгол), створених в липні-серпні 1921 року, регулярно розглядаються методи порятунку потерпілих, зокрема дітей. З цією метою, наприклад,

Привольнянським Волкомдопголом 22 січня 1922 року було розроблено і прийнято план проведення тижня допомоги голодуючим, за рахунок додаткового оподаткування громадян, які ще не вмирали від голоду[1].

Такий захід був не поодинокий. Починаючи з листопада - грудня 1921 року на заклик ЦК РКП/б/ про організацію шефства над голодуючими більш заможних громадян відізвались усі місцеві комітети допомоги голодуючим різних рівнів.

В той же час архівні матеріали свідчать - подібні методи боротьби із голодом були малоефективні. 11 травня 1922 року на засіданні Петровського Волкомдопголу заслухано доповідь голови комісії т. Левіна про розміри голоду на території цієї волості. В документі повідомлялося: „...стан в якому опинився регіон є загрозливим. Необхідна термінова допомога. Більше за інших голодуючих серед дітей, є дуже багато гостро виснажених. За час роботи комісії зареєстровано 115 голодних смертей. Зібраними пайками ситуацію на врятувати. Серед дорослого населення повністю знищені будь-які батьківські почуття, стан дітей критичний. На свої кошти ми можемо прокормити не більше 25 чоловік протягом одного місяця, а голодуючих дітей у волості сотні...”[2].

21 вересня 1922 року зібрана 3-тя губернська нарада Комдопголу і Губробіткомдопголу Миколаївщини. Згідно із протоколом на засіданні оприлюднена така інформація: „...через неотримання фінансування із центру та його повної відсутності на місцях – дитячі будинки на Миколаївщині являють собою сумне видовище. Діти, що перебувають в них приречені на вимирання... З наближенням зими постає ще одна проблема – дитячі будинки мають жахливий вигляд, вікна без скла, не відремонтовані системи обігріву, відсутність одягу, постільної білизни. Народний комісаріат просвіти одягом не забезпечує, сподівається, що цим повинен займатися Гупкомдопгол....”[3].

Наведена характеристика розкриває реальний стан дитячих установ на початку 20-х років. Доповнює картину такий факт – до 80% дітей в дитбудинках хворіли на сухоту. Але, не зважаючи на всі жахи дитячого існування в спеціалізованих установах, перелічені в документі, поза їх межами було ще гірше. Свідченням цього є спроби батьків, які були не в змозі прокормити своїх дітей, отримати дозвіл на їх перебування у дитячих будинках[4]. На думку багатьох, це був порятунок. І зрозуміло чому. В даний період рівень голоду став настільки неймовірним, що одним із найжахливіших його проявів стають випадки людоїдства[5].

В 1923 році ситуація з дитячими будинками не покращується. Висновки комісій констатують погіршення становища. Страждали діти, а разом з ними і працівники дитячих установ. В Миколаївську окружну інспектуру народної освіти регулярно надходили листи з учбових закладів, в яких службовці дитячих будинків скаржились на тяжкий матеріальний стан, на значну заборгованість по заробітній платі. Прохання про допомогу,

що містилися в листах, були останньою надією для цих людей: „...просимо виділити нам мануфактури на одяг або білизну і сподіваємося, що ви не відмовите в нашому проханні, за що будемо вам дуже вдячні...", „...просимо виділити нам насіння для проведення посівних робіт на городі дитячого будинку..."[6].

Перелічені документи вказують на абсолютну безпорадність місцевої влади перед існуючою бідою. Згодом, розуміючи, що виправити ситуацію не вдається, а допомога дітям шляхом додаткового оподаткування „не голодуючих" громадян, які вже виплачували на той час окрім податків ще й голпайки (пайки голодуючим), місцеві чиновники повертаються до ідеї поступового повернення дитячих будинків на утримання місцевого і державного бюджетів[7].

Дитячі колонії, школи змушені вирішувати проблему харчування самотужки, під особисту відповідальність керівників навчальних закладів. З метою впорядкувати ці поодинокі спроби, рішенням Одеського Губвиконкому від 18.04.23 р. було дозволено засівати шкільні ділянки[8].

Продовженням програми став наказ від 30.06.23 р. Окрнаросвіти, направлений всім районним відділам народної освіти, в якому говорилося: „...ви повинні пам'ятати, що зібраний врожай зі шкільних ділянок на протязі всього майбутнього учбового року буде єдиним джерелом господарського життя школи... ОкрВНО попереджає - облік посівів своєчасно був проведений. Самостійний розподіл або не своєчасне використання збіжжя буде вести до карної відповідальності..."[9].

Документи, покликані начебто допомогти дітям, навпаки загострювали ситуацію. В звіті одного із завідуючих дитячою сільською колонією №2 „Інтернаціонал" І.П.Знамельського за квітень, травень, червень місяці 1923 року до Окрсоцвиху, вимальовується справжній стан речей щодо харчування дітей і наслідки вище наведених рішень влади для подальшої долі викладацького складу школи, її керівництва. Будь-які спроби самостійно розподілити зібраний з таким трудом врожай серед голодуючих дітей колонії міг закінчитися для завідуючого закладом та інших працівників установи вироком і певним терміном ув`язнення[10].

12 січня 1924 року на засіданні секції Наросвіти Міськвиконкому був прийнятий план дій по реформуванню системи Соцвиху. Характер цього документу значно відрізняється від попередніх постанов або планів. На зібранні піднімалися питання про необхідність підняття педагогічної кваліфікації працівників дитбудинків, потребу викоренити положення, при якому дитбудинки міста Миколаєва являють з себе харчові осередки. Планувалося на початку частково приблизити дитячі будинки до їхнього справжнього призначення – установ соціального виховання. Для виконання цього завдання, на думку чиновників, необхідно було зменшити навантаження педагогічного

персоналу з 25 дітей на одного вихователя до 15, відповідно до операційного плану Окрінспектури Наросвіти, який було прийнято губернською плановою комісією[11]. Різка зміна завдань в планах пояснюється не стільки значним покращенням в справі боротьби із наслідками голоду, скільки із зміною політичної ситуації в країні.

Сфера освіти не обмежувалася лише переліченими закладами. В Місті Миколаєві, станом на 1-ше липня 1923 року, було зареєстровано: інститут народної освіти (ІНО); 2–ві професійно-технічні школи: технікум імені К.А.Тимирязєва і Залізнично-Дорожній технікум; 8-м шкіл фабрично-заводського учнівства, серед яких школа ІЗО (мистецтв), Торгово-промислова школа, Професійно-технічна школа, школа ФЗУ при заводі імені А. Марті-Бадіна, школа при заводі «Плуг і Молот» і т.і. В березні 1924 року кількість вузів в місті збільшується до 4: ІНО, технікум імені К.А.Тимирязєва, вечірній робочий технікум, технікум путів сполучення і 2 робочі факультети при Окрпрофбюро і технікумі імені К.А.Тимирязєва. В них навчалося 977 чоловік, з яких 641 особа складали чоловіки і 336 – жінки. Соціальний склад студентів був таким: 25 чоловік – червоноармійці, 379 – робочі, 263 – селяни, 327 – службовці, 46 – не визначена соціальна приналежність. Збільшилась кількість шкіл ФЗУ. Їх нараховувалося 9[12].

Ситуація в місті не набагато відрізнялася від того, що було на селі. Студентам і учням шкіл доводилося так само страждати від голоду. За інформацією ректора ІНО т. В.М.Фідровського, яку він оприлюднив на засіданні секції Наросвіти Миколаївської Міськради, студенти, що прибували з інших міст округа, знаходились у вкрай важкому становищі. На підставі виступу В.М.Фідровського, пленум приймає рішення: «Констатуя тяжке матеріальне становище студентів, які не мають заробітної плати в місті, а через бідність батьків не отримують ніякої допомоги від них, зібрання вважає за необхідне просити Президіум Міськради підтримати студентство і допомогти реалізувати план організації Будинку студентства (гуртожитку)[13].

На засіданнях секції Наросвіти Миколаївської Міськради постійно відзначалася мізерність сум, які отримували студенти ВУЗів і Робфаків на харчування, констатувалася вкрай важка матеріальна ситуація серед пролетарської частини студентів, яка складала 68%. З метою надання допомоги, Миколаївським Партійним Комітетом і Окрвиконком разом із Міськвиконбюро пролетарського студентства проведено в грудні місяці 1923 року 2-х тижневик допомоги пролетарському студентству. Результатом акції стала сума біля 2600 червоних рублів. За розпорядженням Окрвиконкому, частина суми в розмірі 467 кірбованців передана Міськвиконбюро пролетарського студентства на облаштування Будинку студента і їдальні на його території. Відносно інших грошей, вони затримані Окрвиконкомом, в зв'язку з тим, що перераховувались до Губвиконкому. На цьому ж засіданні говорилось про умови, в яких живуть студенти у гуртожитку: «...відпочивають

по 2-3 чоловіка на одному ліжку, або просто на підлозі, коштів на харчування з трудом вистачить до 20.03.24 року... Враховуючи ці обставини, секція Наросвіти Міськвиконкому просить президіум Міськвиконкому клопотати перед Окрвиконкомом про залишення зібраних коштів в 2-х тижневий термін у розпорядженні округу, а також про пересилання додаткових коштів із сум, які раніше збиралися у загально губернському масштабі для допомоги голодуючому студентству...»[14].

В офіційних звітах Наросвіти ситуація виглядала зовсім по іншому. Так, наприклад, на пленарному засіданні Миколаївського Міськвиконкому від 17.08.24 р. заявлено «...1923-24 навчальний рік є першим, який пройшов при сприятливих умовах з матеріального боку... В Миколаєві, станом на 10 серпня 1924 року, нараховувалося: 26 шкіл Соцвоса, 260 вчителів і 4985 учнів. Мережа навчальних шкіл міста (трудових) охоплює 42% дітей шкільного віку. Середній заробіток вчителів складає 30-35 рублів на місяць. Підручниками і письмовими приналежностями учні забезпечені на 90%...»[15].

Такий оптимізм пояснюється: частково поступовим покращенням ситуації - врожай 1923 року був більш вдалим; частково директивами центральних органів влади. Експертна комісія, яка розпочала свою роботу 17 березня 1923 року, поклала край відкритому розповсюдженню інформації про голод в Україні[16]. Відкрито мова могла вестися лише про результати кампанії по боротьбі із голодом і про допомогу голодуючим.

Голод 1932 – 1933 років мав свої відмінності в порівнянні із голодом 1921-1923 років. Початок 30-х років XX століття хронологічно співпадав ще з одним із проявів тоталітарного комуністичного режиму – репресіями проти мирного населення країни. Відповідно, публічне визнання голоду для будь-кого з громадян, було вкрай небезпечним. Відповідно в архівних установах не збереглися окремі фонди саме цього періоду. Зокрема, відсутніми є справи за 1932-33 рр. фонду Облвно (Обласний відділ народної освіти), Миколаївської інспектури Наросвіти. Матеріали даного фонду, а це, насамперед, акти обстеження учбових закладів, листи, скарги, постанови, звіти, тобто вся інформація про стан освітніх установ і дітей, які там навчалися, повинні були містити докази, що доводили факт голоду і гибелі від нього дітей. Однак, навіть незважаючи на тиск, в документах даного періоду залишилися окремі відомості про жахи голоду 30-х років.

В протоколах шкільних педрад міститься інформація про кількість хліба, яка видавалася голодуючим дітям – 50 грамів борошна на одного школяра, в травні 1933 року норма була збільшена до 120 грамів на день[17].Подібні норми, навіть «збільшені», викликають вкрай важке усвідомлення неможливості існування людини за таких умов.

Постачанням харчових продуктів до закладів освіти в означений період займалися Робкоопи (робочі кооперативи), Райспілки (районні спілки), Райспоживспілки (районні споживспілки) та інші організації. Протягом 1932-33 років на адресу цих установ

регулярно надходять директиви від управлінських структур з вимогами покращити справу із постачанням продовольчих продуктів до дитячих закладів. Однак ситуація, згідно документів, не покращується[18].

Навіть наприкінці 1934 року, з'ясовується, що стан із дитячим харчуванням залишався складним, незважаючи на те, що в цей рік, вважається, ситуація змінилася на краще. У директиві від 22.12.34 р. Одеського обласного фінансового відділу зазначається: «Неодноразово підкреслювали необхідність безперебійного фінансування РКШ (районні колгоспні школи), в межах асигнувань, що їх визначено за місцевим бюджетом для цієї мети. Але знову надходять скарги про неуважне ставлення до фінансування шкіл, а окремі райони зовсім безпідставно відмовляються переказувати кошти на утримання шкіл. Таке положення приводить до зриву навчання, навіть до закриття шкіл... Виходячи з цього, пропонується вам безперебійно фінансувати РКШ... та прийняти всі заходи до ліквідації заборгованості по РКШ за 1934 рік та надалі забезпечити нормальне фінансування.»[19].

Цими документами влада, всупереч своєї доктрини – заперечення голоду, офіційно визнавала факт такого в Україні. А заходи, щодо покращення харчування дітей силами окремих організацій, були лише спробою перекласти відповідальність за злочин перед народом на плечі чиновників місцевого рівня, від яких залежало не багато.

Важким випробовуванням для вчителів став цей період. З одного боку, вони як і інші люди тих часів, страждали від голоду, з іншого – на їх очах гинули діти, яких вони наскільки це можливо, намагалися підтримати. До цього додавалися вимоги адміністрації – виховання дітей повинно здійснюватися на засадах комуністичної ідеології. Також на вчителів покладалися обов'язки політичних агітаторів, метою яких було «роз'яснення» населенню необхідності даної ситуації. В перші дні вересня 1932 року перед вчителями Велико – Мечетнянської семилітньої школи виступив завідуючий школи Д.Рябоволик, який зазначив: «... явка учнів до школи недостатня... З метою збільшення харчового фонду при школі, проводити систематично збір колосків, з'ясовуючі учням користь і необхідність цього, і створюючі матеріальну зацікавленість учнів у збиранні колосків...»[20]. Також зазначено, що несприйнятним є поведінка окремих груповодів, які сіяли думки серед учнів про погане харчування й брак сніданків для всіх учнів.

В січні 1933 року на педраді школи прийнято рішення: «...відповідно до ухвали райкому (номер не зазначено), обов'язком всіх освітян є прийняття активної участі у вирішенні хлібозаготівлі до 1 лютого. Зміст громадсько-партійної роботи освітян повинен полягати в роз'ясненні серед населення потреби добровільно викривати ями з хлібом та повертати незаконно роздані аванси...»[21].

На черговій педнараді озвучено наступні зауваження по роботі педперсоналу: «...увага вчителів протягом року була скерована лише в бік академічної роботи, вони

абсолютно не займалися виховною роботою. Не зверталася увага на розвиток самодіяльності учнів... Учнів не втягнуто в громадську роботу, не розвивалась ініціатива учнів... Не було екскурсій, частково через об'єктивні умови, а частково з вини викладачів... Основним недоліком роботи викладачів було те, що вони забували про потребу виховної роботи...»[22].

Від голоду страждали учні інших навчальних закладів. Ось характеристика побутових умов в Миколаївській школі міського кооперативного учнівства, відповідно до щорічного звіту, складеного директором МКУ – т.Лец: «...2.Харчування: ця справа проводилась в надзвичайно важких умовах. Фондів Облспоживспілка не відокремила зазделегіть, окрім надісланої запізно пшоної крупи. Курсантів зняли з хліба, увесь час відкріпляли з їдальні, нарешті довелося скоротити терміни навчання за рахунок збільшення кількості лекцій щодня... Нарешті відкрили при школі буфета для курсантів, але робкоопи не відпускають продуктів і тому з буфета пили один чай... 3.Фінансування курсів: взагалі треба зазначити, що гроші поступали не своєчасно, тому стипендію курсантам виплачували з великою затримкою, через що курсанти голодували. Надалі в таких умовах проводити курси ні в якому разі не можна. Треба, щоб гроші надсилалися вчасно»[23]. Курсанти Миколаївського учбового комбінату громадського харчування, який 1 січня 1932 року було організовано на основі комбінату кооперативної освіти Вукоспілки і до якого з 16 травня 1932 входили технікум громадського харчування, планово-економічний факультет і ФЗН куховарів (школи фабрічно-заводського навчання), також, відповідно до архівних документів, потерпали від нестачі харчування і кількомісячній затримці у виплаті стипендій[24].

В 20-30-х роках, з метою підтримки робітничої молоді, створено товариство «Друзі дітей». У віданні цієї організації знаходились гуртожитки для учнів Рабфаків, також вони надавали матеріальну допомогу вихованцям дитячих будинків. Наприкінці 1932 року на утримання товариства було передано із підпорядкування Наросвіти гуртожиток імені К.Ворошилова. 23 лютого 1933 року складено акт обстеження гуртожитку, за яким «...(мова про опочивальню дівчат) холодно, бруд, рами відчинені та б'ються на повітрі, дівчата малі лежать по 2 на ліжках, вкриті матрацами, пальтами, різними тряпками... (описаний стан гуртожитку, нестача їжі, призвели наприкінці року до епідемії тифу серед його мешканців[25]). Всі підлітки, з яких 51- безробітні, нагадують по більшості «безпритульних з підвалу», обідрані, голодні, більшістю десь блукають на базарі, на залізниці та під елеватором збирають зерно, кукурудзу, не організоване будь-яке харчування. Особливо в тяжкому стані 18 дівчат, які прибули з дитмістечка №1. Їм не дали змоги закінчити школу і кинули на призволяще... З цими підлітками майже неможливо вести розмову – сльози та тяжка апатичність, це вся відповідь на

запитання...»[26]. Доповнює цю картину заява студентів І курсу Рабфаку до центрального комітету «Допомоги дітям», які були вихованцями дитячих будинків і знаходились фактично на утриманні товариства: «Минулого року ми одержували допомогу від «Допомоги дітям» за вашим дозвілом. Цього року нам відмовили в ній. Становище зараз в нас жахливе. Харчові продукти подорожчали на 95%, стипендії знизились на 5% і від неї залишається, не враховуючи пральних і дрібних витрат – 3 карбованці на місяць ...»[27].

У 1930 році відкрито Миколаївський художній технікум. За дорученням Миколаївської інспектури Наросвіти бригада в складі т.Зуєва (Партосередок Наросвіти), т.Паталаха (Наросвіта), т.Бродського (спілка Робос), протягом 14-16 січня 1934 року провела обстеження технікуму, на основі якого складено акт. В ньому надавалася характеристика фінансово-матеріальній частині закладу: «Бюджет технікуму за минулий 1933 рік не покривав повністю не тільки потреби установи в обладнанні приміщень й в поточному ремонті, але й в потребах поточного життя... Стипендіями забезпечено студентів не на 55%, як це повинно бути, хоча потреба в них є набагато більшою, а на 44% (з 90 студентів, стипендіями були забезпечені лише 40). Розмір стипендії від 25 крб. в своїй мінімальній частині не спрможний покрити фактичних витрат, тому що годування студента на місяць (в день на обід студент витрачає 1 крб. 20 коп.) коштує 36 крб. Річний бюджет 1933 року замість 69000 крб. перетворився в 59500 крб., що ще в більшій мірі загострило скрутне становище технікуму... Гроші переказуються з великим запізненням. Так стипендії студентам сплачено з запізненням на 4 місяці (липень-жовтень 1933р.)...»[28].

Ситуація з Миколаївським педагогічним технікумом ще більш загрозлива. Пов'язано це частково з тим, що технікум перевели до села Мішково-Погорілове, яке перебувало в ряду найбільш постраждалих від голоду населених пунктів. Від працівників навчального закладу, які разом із студентами знаходились на межі виживання, підготовлено і направлено листа до правління ЗСК (з'єднання споживкооперації), миколаївської прокуратури, газети „Шлях індустріалізації": „...Миколаївський педагогічний технікум рішуче виступає проти бездушної системи повного ігнорування обов'язків, що покладено на ЗСК і що веде до загрози цілковитого розвалу життя технікуму... Півроку, систематично не даючи законних студенських харчових норм, правління ЗСК вперто намагається перетворити тезнікум на свого постачальника і жити за рахунок тих продуктів, що технікум у важкій боротьбі заготовив собі, виключно, щоб покращити харчування студентів..."[29].

Підтвердженням катастрофічної ситуації в педагогічному технікумі є списки і заяви студентів на отримання матеріальної допомоги на харчування. Розмір сум, про які просять студенти вражає, в більшості це 3 крб., і у виключних випадках 6 - 10 крб. Але видавали не більше 3 крб. на студента. Тексти заяв були такими: „Прохаємо видати нам чеків за

рахунок стипендії, тому що нам немає за що харчуватися", „Цим прохаю Директора щоб мені дали чеків тому, що мені нічим харчуватися"[30].

Загалом, в документах визначеного періоду і тематики, відбулися кардинальні зміни в порівнянні з матеріалами 20-х років. Подається мінімум інформації про реальний стан речей, лише загальні фрази: „заходи направлені на покращення матеріального побуту студентства", „політико-моральний стан студентства характеризується невитриманістю, також від матеріального стану", „професура живе в дуже поганих помешканнях", „негативно те, що професура стоїть цілими годинами в черзі за хлібом", „матеріальний стан студентства дуже поганий"... І все ж, всупереч бажанню приховати свій злочин, влада допускала помилки, несвідомо залишаючи документальні свідоцтва, нехай навіть і непрямі.

Голод 20-30 – х років XX століття поряд із нищівними репресивними діями влади зруйнував генофонд української нації. Регіони, найбільш постраждалі від цього, штучно створеного лиха, втратили зв'язок із своїм минулим, ментальність українського народу зазнала відчутних змін. Сукупність перелічених наслідків була підсилена тим, що саме освітня галузь – а це представники культурної еліти України і підростаюче покоління – надія кожної нації на світле майбутнє, були, в більшості своїй, жорстоко знищені.

В статье ставится завдання розкрити основні причини, хід та наслідки голоду 1921-23 і 1932-1933 років для сфери освіти на регіональному рівні, проводиться порівняльний аналіз подій у зазначений період.

In article is put problem to reveal the main reasons, move, and consequences of the hunger 1921-23 and 1932-33 for sphere of the formation on regional level, is conducted benchmark analysis event in named period. Teritorialinye frames of the study - Nikolaevskaya area.

Примітки:

1. ДАМО. – Ф. - 614. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.3.
2. Там само. – Арк.133-135.
3. Там само. – Спр.57. – Арк.87.
4. Там само. – Ф.- 99. – Оп.1. – Арк.207.
5. Там само. – Ф. - 614. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.106-107.
6. Там само. – Ф. - 99. – Оп.1. – Спр.5. – Арк..136.
7. Там само. – Спр.7. – Арк.40,42,44.
8. Там само. – Спр.14. – Арк.47.
9. Там само. – Спр.16. – Арк.27.
10. Там само. – Спр.6. – Арк.181-182.
11. Там само. – Спр.14-б. – Арк.141.
12. Там само. – Арк. 11,144.

13. Там само. – Арк. 138.
14. Там само. – Арк.117,144.
15. Там само. – Арк.161.
16. Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв. -1997. – С. 285.
17. ДАМО. – Ф.- Р-2753. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.177 – 178;
Там само. – Ф.- Р- 6. – Оп.1. – Спр.474. – Арк.220.
18 Там само. – Ф.- Р-6. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.41-42.
19. Там само. – Ф. – Р-1287. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.5.
20. Там само. – Ф. - Р-2753. – Оп.1. – Спр.3. - Арк.149.
21. Там само. – Арк.165.
22. Там само. – Арк.170-171.
23. Там само. – Ф. – Р-1177. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.1-3.
24. Там само. – Ф.- Р-1167. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.13.
25. Там само. – Ф. – Р-1175. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.39.
26. Там само. – Арк.4.
27. Там само. – Ф. – Р-1175. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.58.
28. Там само. – Ф. – Р-1170. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.5-6.
29. Там само. – Ф. – Р-1210. – Оп.1. – Спр.24 – Арк.101.
30. Там само. – Ф. – Р-1210. – Оп.1. – Спр.80.

С. А. Бандурко

ЧЕРНЕЦТВО І ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ ХЕРСОНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ЧЕРНЕЦТВА

Переступивши тисячолітній рубіж своєї історії, православна церква увійшла в новий пострадянський період ослабленою, витісненою державою на периферію суспільної значимості, затиснутою у вузькі рамки внутрішнього церковного життя. Святкування 1000-річчя хрещення Русі було тим відправним пунктом, від якого почалося відродження православної церкви. Зріс інтерес суспільства до історії церкви, заснованої на історично правдивій інформації. Недостатня вивченість теми також сприяла прагненню глибше пізнати сторінки історії православ'я. Тому, незважаючи на практично вікову богоборчу ідеологію держави і відхід від віри більшої частини народу, на сучасному етапі існує потреба в переосмисленні історії православної церкви.

В останні два десятиліття відбувається відродження чернечого життя. Для точного уявлення про місце і роль монастирів в історії православ'я на наших землях, з моменту прийняття християнства і до наших днів, доречно навести дані про кількість монастирів у різні періоди. У домонгольський період відомо про 68 монастирів[1]. За два наступні століття, попри перебування під монголо-татарським ігом, на руських землях нараховувалося вже більш як 180 монастирів. Посилаючись на «Історію російської ієрархії», митрополит Макарій указує на швидке зростання кількості монастирів у XIV і

XVII ст., коли було створено 100 і 220 обителей відповідно[2]. До трагічного перелому у своїй історії православна церква підійшла, маючи більш 1250 монастирів: від лавр і великих монастирів до невеликих обителей (дані на 1916 р.)[3]. Зіставивши дані, видно, що на XVIII, XIX і поч. XX ст. приходиться облаштованість більше половини з існуючих монастирів. Причому, в основному, нові монастирі будувалися або відновлювалися на новоприєднаних землях Російської імперії: в південній Україні й у Криму. Тільки на території сучасної Херсонської області було побудовано чотири досить великих монастирі.

Аналізуючи історіографічний доробок з визначеної проблематики, варто погодитись з думкою одного з провідних дослідників історії православної церкви на півдні України І. Лимана, який стверджує: «Зважаючи на специфіку церковної проблематики, традиційна періодизація на «дорадянський – радянський – пострадянський» етапи в розвитку історіографії, твердження про принципові відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів мають сенс не лише з огляду на відмінності політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, на зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, на досягнення кожного з етапів, але значною мірою і зважаючи на трансформацію світоглядних імперативів, на суттєві зміни „релігійності мислення"»[4]. Так, вивчення церковної історії стало важливим напрямом на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», де низкою дослідників висвітлювались факти біографій духовенства, історія окремих храмів і монастирів, деякі помітні події релігійної історії. Слід звернути увагу на праці архієпископа Гавриїла та М. Мурзакевича[5]. Уже в другому томі „Записок..." побачили світ „Відомості про деякі православні монастирі" Херсонської і Кишинівської єпархій, в яких М. Мурзакевич, подав більш-менш систематизовану, хоча і значною мірою уривчасту коротку інформацію про дві південноукраїнські обителі, Григоріївський Бізюков і Корсунський Успенський монастирі. Кілька разів передруковувались в інших виданнях і широко використовувались наступними поколіннями дослідників церковної історії матеріали статті „Єпархіальні архієреї Новоросійського краю"[6]. Дослідник Н. Ногачевський видав окрему працю про Григоріївський Бізюков монастир[7]. Згодом вийшла розвідка присвячена пастирсько-місіонерській семінарії цього монастиря[8].

Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних напрямів. Самі праці, які стосувались Південної України, навіть якщо не згадували про церкву та духовну сферу, є надзвичайно важливими для розуміння умов, у яких розвивалось релігійне життя краю. Так, зокрема, це роботи А. Чиркова, М. Родіонова, Н. Заозерського, І. Воскресенського, Ф. Міляновського та інших[9].

В узагальнюючих дослідженнях, які публікувались у Радянському Союзі, спостерігався досить тенденційний підхід і до підбору, і до тлумачення фактів, зумовлений апріорною необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, їхній негативний вплив на розвиток демократичних рухів. Вивчення історії православного чернецтва і монастирів, у цілому, в радянський період було неактуальним, виключенням є лише матеріали археологічних розкопок на середньовічних пам'ятниках (Крим, Новгород, Київ та ін.).

Поряд зі статтями та тезами в останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. вийшло з друку декілька монографій, які стосуються церковної історії Півдня. Найбільш «популярна» серед авторів тематика — минуле монастирів: побачили світ роботи В. Шавшина «Балаклавський Георгіївський монастир», ігумені Серафіми «Молитовні лампади. Історія Одеських монастирів» та ін[10]. З церковної проблематики низка дослідників захистили дисертаційні роботи , зокрема, Ю. А. Катунін, В. Г. Тур, О. П. Тригуб[11].

Метою даної статті є визначення ролі й значення християнських церковних інститутів у формуванні культури народу, їхнього впливу на соціальні й політичні процеси. Автор ставить завдання розглянути становище й розвиток монастирів і чернецтва на території Херсонського краю, з'ясувати їх облаштованість, ступінь самостійності, вплив на духовність суспільства.

Для представлення більш чіткої картини історії облаштованості монастирів і чернецтва, необхідно розглянути період прийняття християнства в Київській Русі. У період офіційного хрещення і прийняття православ'я як державної релігії на землях Київської Русі з християнським віровченням уже були добре знайомі. На це вказують багато дослідників, посилаючись на Візантійські і болгарські хроніки і руські літописи[12].

Головним чином це були представники князівської дружини, які знайомилися з новим для них віровченням під час військових зіткнень з візантійцями. При Константинопольському Патріархові Фотієві в 866-867 р. прийняли християнську віру Київські князі Аскольд і Дір. Однак, після насильницької смерті цих князів і захоплення Київського князівського престолу Олегом, християнство не одержало широкого поширення. За часів князя Ігоря в статтях договору з Візантією 944 р. жителі Київської держави були розділені на хрещених і нехрещених, причому присягу хрещена частина російської дружини давала в соборній церкві св. Іллі в Києві. І як справедливо вказав митрополит Макарій, що якщо був собор, значить були й інші церкви[13]. Пройшло більше 100 років з моменту першої спроби утвердження християнства, перш ніж справа дійшла до хрещення всієї землі Руської. За цей період, хрестилася княгиня Ольга, яка привезла із собою чорноризців і протопопів, побудувавши церкви в Києві і Пскові[14]. Утвердження

князем Володимиром християнства державною релігією дало поштовх швидкому процесу християнізації, що був би неможливим без хоча б елементарного знайомства з основами християнського віровчення раніше. Ці знання несли, послані на Русь Константинопольським Патріархом ченці і священики із греків і південних слов'ян. Імовірно, що в цей час з'являються і перші ченці з росіян. Так, вже в 1016 р. під актом Афонського монастиря Ксилургу є підпис "ченця Герасима, пресвітера й ігумена обителі руської". А в 1169 р. скит Старий Русик, за актом, підписаним всіма ігуменами Святої Гори, "дарований на вічні часи руським, як людям старанним у справах життєвих і ведучим життя похвальне"[15]. Свята Гора стала духовним джерелом для руського чернецтва, саме звідси воно бере свій початок. За літописом преп. Антонія, повернувшись з Афона і бажаючи почати в Києві чернече життя, треба "ходити по монастирях", так само як і Феодосій набагато пізніше "обійди усі монастирі, хоча їх і багато"[16]. Пресвітер Іларіон, що жив у містечку Берестове, для відокремленої молитви і подвигів подвижництва вирив печеру в горі. На цьому самому місці незабаром і виник майбутній Печерський монастир. А Іларіон на вимогу князя Ярослава зборами був обраний митрополитом, ставши першим русичем на митрополичій кафедрі Київської Русі. Імовірніше всього, що монастирі і ченці вже були в значній кількості й до будівництва князем Ярославом Георгіївського і Ірининського монастирів (1037 р.), перших згаданих Нестором[17]. Однак для того щоб представити, що це були за обителі, необхідно з'ясувати до якого типу монастирів, відносилися перші руські монастирі та який їхній внутрішній уклад. Спочатку, як справедливо вказує А. В. Карташов[18], перші бажаючі вести відокремлений спосіб життя, прийнявши постриг, селилися при парафіяльних храмах, побудувавши по 10-20 келій. Цей звичай створив на Русі сприятливий грунт для широкого поширення не колективного, а келіотського чернечого статуту – "идіоритма"[19]. Келіотство, що має сенс життя у пустелі або глухому лісі, у сусідстві з мирським життям легко перетворювалося через слабкість людську у привільне життя і зручне користування земними благами. Крім цього із середовища келіотів виділився особливий прошарок взагалі не осілих, а вільних, бродячих по світу ченців[20]. З часів князювання Ярослава досить швидко почалося будівництво монастирів. Найбільша кількість монастирів розташовувалися в князівських містах: Київ, Новгород, Чернігів, Смоленськ, Ростов, Галич, Псков, Володимир. Пізніше обителі були побудовані також у Твері, Ярославлі, Угличі, Нижньому Новгороді, Москві, Устюзі. В основному це були міські або підміські монастирі, причому більшість з останніх при стрімкому зростанні міст також стали міськими. З 68 монастирів дві третини були побудовані князями і воєводами за прикладом грецьких, 10 монастирів побудували ченці, що, прийнявши постриг, усе своє майно

передали на облаштування обителі. Саме таким був Печерський монастир, заснований преп. Антонієм і обладнаний преп. Феодосієм.

Преподобні Антоній і Феодосій Печерські стали родоначальниками двох напрямків у руському чернецтві. В основі житія преп. Антонія, лежить подвиг суворої аскези, заснованої на єгипетській і сірійській школах чернецтва. Засновник руського печерного проживання і затворництва преп. Антоній, узявши за приклад печерні монастирі Сходу, заглибився в землю, прирікаючи себе на виснажливе існування серед вічної вогкості, при відсутності світла і свіжого повітря. Тільки Києво-Печерський Патерик зберіг дані про подвижницьке життя в монастирі, але і цього досить, щоб переконатися, що початок руського чернецтва, виявив такі зразки суворого, жорстокого чернечого подвигу, вказавши шлях до порятунку всім майбутнім поколінням, як ченцям, так і мирянам. Літописець пише, що «Когда Стефан правил монастырем и блаженным стадом, собранным Феодосием…такие чернецы как светила в Руси сияют: ибо одни были постники крепкие, другие на бдение, третьи – на преклонение коленное, четвертые – на пощение, через день и через два, иные же ели только хлеб с водой, иные – овощи вареные, другие сырые. В любви пребывая, младшие покорялись старшим…»[21]. Саме завдяки монастирям російський народ засвоїв аскетичне, виключно монастирське розуміння християнства. Взагалі важко переоцінити роль монастирів в просвітництві Русі. Монастирі мали бібліотеки, самі переписували книги, будували лікарні, допомагали під час лиха тощо.

У XIV ст. створені пустелі, зрівнялися по кількості з побудованими міськими монастирями, а в наступному столітті вже перевершили їх більш ніж удвічі. До того ж в цей період монастирі, побудовані ченцями, перевищили в багато разів побудовані на гроші сторонніх людей. З багатьох таких пустель незабаром виросли великі духовні центри: Троїцько-Сергієва лавра, Соловецький монастир, Кирилов і Феропонтов монастирі на Білому озері й ін.

У цілому XV століття було золотим століттям руського чернецтва. Крім подвигів подвижництва і високої святості, цей час характеризується сильним грецьким впливом, що відбилося на високому освітньому рівні чернецтва. У монастирях перекладали і виправляли Євангеліє, богослужбові і житійні книги з грецьких оригіналів, підтримували тісні зв'язки з грецьким духівництвом. На Афоні проходили чернечу пробу багато майбутніх засновників нових монастирів. Створювались прекрасні монастирські ансамблі, де архітектура і навколишня природа складали єдине ціле.

Однак у наступному столітті намітився розкол, в основі якого різні погляди на облаштованість монастирського життя, як духовного, так і економічного, а також на роль держави в церковних справах. Учні преподобного Сергія розійшлися в різні сторони.

Представник «північного» напрямку преподобний Ніл Сорський єдиний, хто залишив написане повне і точне керівництво духовним шляхом та склав «Скитський Статут»[22]. Він сповідував радикальний аскетичний спосіб життя, убогість, не сприймав насильство в будь-якому прояві, чим прирікав себе і учнів на скорботний і мученицький шлях.

Частина учнів преподобного Сергія пішла з Троїце-Сергієвої лаври на південь, заснувала Симонів і Спасо-Андроніков монастирі в Москві, монастирі в Серпухові і Звенигороді, Глутвині, Боровську, утворивши навколо Москви кільце Троїцьких колоній. На відміну від "північного" цей напрямок менш духовний, але як виявилося більш впливовий. Преподобний Йосип Волоцький представник і глава цього напрямку чернечого шляху. У великому Статуті, іменованому Духовною грамотою, написаному Йосипом вказівки про духовне життя дає перший розділ – про "соборну", тобто церковну молитву. Взагалі з 14 глав Статуту дев'ять присвячені зовнішньому монастирському побутові і благочинності.

Фатальним для православного чернецтва стала середина XVI ст., коли пішло з життя покоління учнів преподобних Ніла і Йосипа, були розгромлені "заволзькі" скити, а разом із ними згас містичний напрямок у чернецтві. У релігійному житті встановився тип статутного благочестя "обрядової сповіді", що створило сприятливий ґрунт для старообрядництва, а Йосип Волоцький став головним святим для старообрядців. Після Никонової реформи з російської церкви пішла велика, хоча і вузька релігійна сила, удруге знекровивши її. Занепад святості в XVII ст. відбився на стані суспільної і сімейної моралі Петро I зруйнував лише хитку оболонку окремішності православ'я, практично не зустрівши духовного опору.

Православна церква в Синодальний період російської історії майже цілком утратила свою самостійність і була усього лише складовою частиною державного апарату. Те ж саме трапилося й з монастирями. У 1722 р. був виданий "Додаток до регламенту про правила причту церковного і чину чернечого", де більш докладно регламентувалися монастирські правила і порядок прийняття постригу[23].

Право вирішення питань про створення нових обителей передавалося Святійшому Синодові і безпосередньо Імператорові, як Главі Церкви. Так, згідно з іменним Указом імператора Олександра I 14 грудня 1803 р. наказувалось Новогригоріївську пустелю (або Софроніївське подвір'я) у Херсонському повіті перетворити в другокласний штатний монастир[24].

Юридично закріплене державне керівництво церковною діяльністю негативно позначилося на інституті чернецтва. Тільки в 1881 р. право затверджувати нові монастирі, було знову повернуте спархіальним архієреям. Колективні монастирі керувалися архімандритами або ігуменами. Ще відповідно до Статуту Василя Великого настоятель

мав обиратися з числа братії і затверджуватись єпархіальним єпископом. У синодальний період кандидатури настоятелів, обраних тільки мантійною братією по представленню архієрея затверджувалися Св. Синодом, а в штатні монастирі призначалися єпархіальним архієреєм або Синодом[25]. До обов'язків настоятеля входили: контроль за дотриманням чернечих обітниць і правил, своєчасне і благопристойне здійснення богослужінь, нагляд і організація за господарською діяльністю. Найбільш важливі питання він був зобов'язаний вирішувати спільно із "старшою братією" монастиря. Іноді для допомоги настоятелеві монастиря обиралася рада з братії. Крім цього, за представленням архімандрита обиралися з числа братії і затверджувалися архієреєм: економ, духівник, скарбник, благопристойний і ін. Регулярно настоятель звітував перед єпархіальним архієреєм про життя і господарську діяльність монастиря[26].

Православні монастирі в Російській імперії поділялися на колективні і неколективні, штатні і позаштатні. Усі монастирі на території Херсонщини були колективними, чоловічими: Григоріїв Бізюков – першокласний штатний, Корсунський – першокласний штатний, жіночі ж обителі були позаштатними, тобто в них не було затвердженої статутом визначеної кількості черниць.

Прикметним для колективних обителей було те, що все необхідне братія одержувала від монастиря, а згідно з призначенням настоятеля результати своєї праці надавали на користь обителі. Усі ченці не мали права мати у своєму розпорядженні власність. Згідно з "Духовними штатами", виданими Катериною II 26 лютого 1764 р. у чоловічих монастирях першого класу передбачалася наявність 33 ченців. До кінця XIX в. сувора регламентація штатів монастирів уже не дотримувалась і цілком залежала від рішення Святійшого Синоду. Монастирське життя регламентувалося в цілому церковними і, зокрема, монастирськими статутами. В основі церковних статутів були рішення семи Вселенських і ряду помісних соборів, рішення Святійшого Синоду з урахуванням російського законодавства. В основі монастирських статутів лежав древній Ієрусалимський статут. Усі три статути визнані у православ'ї: Палестинський або Ієрусалимський св. Сави Освяченого (пом. 532 р.), Константинопольський або Студійський св. Феодора Студита (пом. 826 р.) і Афонський св. Панаса (пом. 1001 р.) – дуже подібні один до одного і побудовані на основі статутів Пахомія і Василя Великих. На Стоглавому Соборі була вироблена всебічна регламентація монастирського життя[27]. Після церковної реформи зазнали змін і деякі положення статутів.

У Росії в синодальний період, усупереч 40-му правилу Трульського Собору, що допускав постриг у 10-літньому віці, державне законодавство дозволяло постриг для чоловіків не раніше 30 років, а жінок – 40. Виключення робилося тільки для слухачів духовних семінарій і академій, а також овдовілих священиків. Їм дозволялося приймати

постриг з 25 років. В усіх інших випадках клопотання про постриг у більш ранньому віці розглядалися тільки на рівні Св. Синоду і були виключенням. При вступі в монастир не було таких суворих правил, як при посвяті у священики. Для прийняття постригу вимагалось мати трирічний послух, а інколи й більше. У виняткових випадках час послуху міг бути скорочений. Крім того, відповідно до указу Святійшого Синоду від 25 травня 1832 р. від послуху звільнялися овдовілі священнослужителі і випускники духовних навчальних закладів. Звичайна кількість послушників складала не більше 30-50 %, однак у Григоріїво-Бізюковому монастирі навіть у перший період його існування доходило до 70 %, а в жіночих монастирях і того більше. Виключенням був тільки Корсунський монастир і то, тільки до середини XIX ст. Це створювало певні труднощі у питаннях дисципліни. Монастирська братія складалася з ченців, що поділялися на 3 чини: рясофорних ченців, тих, що отримали чорну чернечу рясу під заставу майбутніх обітниць чернецтва; дійсних, або мантійних ченців, які одержали при постригу мантію і проголосили три встановлених обітниці – слухняність, цнотливість, некорисливість, схимників, зв'язаних обітницею повного зречення від світу і людського суспільства. До кінця XIX – поч. XX в. кількість послушників значно перевищувала кількість рясофорних і мантійних ченців. Життя більшості монастирів відрізнялося суворістю і порядком, передбаченим статутами. Про складність виконання монастирських статутів говорить той факт, що наприклад, у святкові дні тільки при виконанні "загального правила" після опівночі, чернець робив 150 поклонів і читав 200 молитов[28].

У синодальний період монастирі уже формально не використовувалися для ув'язнення неблагонадійних осіб або насильницького постригу, однак у виховних цілях, священнослужителі з числа білого і чорного духовенства як і раніше направлялися в монастирі. У монастирях знаходилися і душевно хворі або одержимі. Сказане вище можна віднести тільки до Григоріїво-Бізюкового монастиря. У Корсунському монастирі такої практики не було, а в жіночих монастирях це взагалі не практикувалося. Не тільки насильницький постриг, але і будь-який примус до чернечого постригу кваліфікувався згідно з законами Російської імперії як карний злочин.

Найбільш складним у церковному праві є питання власності. Воно вирішувалося в безпосередній залежності від державних законів. Після секуляризації земель у 1764 р російські церковні установи, включаючи монастирі, позбавилися вотчинного землеволодіння і могли мати лише невеликі ненаселені ділянки землі. У той же час церква не була обмежена в придбанні рухомого майна і нагромадженні коштів. З погляду церковного права «Церква – створений Богом інститут, але у своїй земній частині Церква поставлена в звичайні умови життя і має потреби у земних матеріальних засобах»[29], тобто культових будинках, землях, майні і грошах. Усе монастирське майно поділялося на дві

категорії: речі священні – до них відносяться мощі, ікони, Євангеліє, покрови, священні судини, храми, каплиці, купелі, лампади, Богослужбові книги, дзвони й ін.; і речі церковні – нерухомість (крім освяченої), земля, гроші й ін. Усе майно могло здобуватися або шляхом одержання від держави чи від приватних осіб (дарувальників), або за власні кошти. Питання власності, у першу чергу земельної, відігравало величезне значення для монастирів. У загальній кількості, чотири монастирі Херсонщини володіли близько 30000 десятин землі, з них: Григоріїво-Бізюков – 25 963 десятини (земля, виділена державою і дарована князем Потьомкіним), дохід 500 тис. карбованців на рік, жалування по штату 758 руб. 51 коп.; Корсунський – 3000 десятин (виділені державою), зі скарбниці тільки дохід від солі, жалування немає; Благовіщенський – 425 десятин, виділених поміщиком Скадовським, жалування немає; Успенський – ледве більше 2 десятин (общинна земля) жалування немає[30].

Стосовно питань майна, необхідно врахувати, що відповідно до Статуту Василя Великого і шостого правила Дворазового Собору[31] ченці не могли мати особистої власності; усе майно, внесене ними в монастир, належало монастиреві. Тому до постригу послушники були зобов'язані розпорядитися своїм майном на власний розсуд. За ченцями не визнавалося права на заповіт або права одержання спадщини за заповітом. Деяке виключення робилося лише для настоятелів штатних монастирів: вони мали право розпоряджатися своїм майном, за винятком речей ризниці. Ці речі, навіть придбані за особисті кошти передавалися монастиреві. Архімандрит Григоріїво-Бізюкова монастиря Арсеній пожертвував монастиреві «чимало коштовних речей: Євангеліє, дарохранительницю, потир, хрест, ікони, палицю та ін., усього на 1910 руб. 75 коп.»[32].

Російське законодавство гарантувало монастирям широкі пільги в області оподаткування. Від поземельного збору звільнялися монастирські землеволодіння, дані урядом, і будь-яка нерухома власність, що не приносить доходів[33]. Від податку на нерухомість у містах звільнялися будь-які монастирські будівлі, що не мали доходів від здавання у найм. Усім ченцям заборонялася торгівля, за винятком предметів культу або виготовлених їхніми власними руками з дозволу керівництва. Будь-які заклади по виготовленню і реалізації літератури духовно-морального змісту, свіч, ікон, лампадної олії і т.п. також звільнялися від податків[34]. У цілому безмитна торгівля майстерними виробами складала значну частину доходу Благовіщенського й Успенського жіночого монастирів.

Від мита звільнялося майно, що надійшло від товариств і приватних осіб[35]. Більше того, монастирі звільнялися і від акцизних зборів на виготовлення спиртних напоїв[36]. Таким чином, податкове законодавство Російської імперії надавало широкі пільги монастирським господарствам, що дозволяло при вмілому керівництві не тільки

забезпечувати своє існування, але і вкладати гроші в благодійні заходи, розвивати власне господарство, надавати допомогу нужденним.

З другої половини XIX ст. зростала кількість монастирів, зміцнювалася їхня матеріальна база. Імператорська влада надавала всебічну допомогу: скасували деякі заборони, полегшили процедуру облаштування обителей, увели пільгове оподаткування і багато чого іншого. На рубежі XIX–XX ст. відзначалося також зростання кількості монастирської братії й підйом авторитету монастирів. Однак усі ці заходи були спізнілими, адже духовний вплив монастирів на суспільство слабшав. Підпорядкування державному апаратові негативно позначилося на становищі церкви

Однак, незважаючи на це, з'явилися нові молитовники і подвижники. Пожвавлення духовного життя принесло і зовсім нові форми святості – старецтво, як особливий інститут духовного дару і служіння світові, духовне життя в миру і, нарешті, священицьку святість. Були подвижники і на землі Херсонській: у Григоріїво-Бізюковому і Корсунському монастирях виривали печери і ставили скити для відокремленої молитви. Що ж стосується двох жіночих обителей, то вони мали скоріше значення інститутів суспільного піклування, притулків і богаділень, більше несли соціальне служіння, ніж подвиги аскетизму і подвижництва.

Таким чином, наш православний християнський народ протягом своєї багатовікової історії створив чимало неповторних пам'яток історії та культури – церков, скитів, монастирів. Не була виключенням і територія сучасної Херсонщини, де також діяла низка православних монастирів як джерел духовності і чистоти віри. Без правдивого чернечого життя немає православ'я, бо православ'я – це не тільки збереження непошкодженим Божественного Одкровення і християнського віровчення, але і його втілення в життя. Християнство та інші релігії в усі часи підкреслювали і продовжують підкреслювати неминущу цінність моральних норм людського життя. Втілення загальнолюдських моральних принципів є умовою збереження цілісності людської особистості, сім'ї і нації.

У статті висвітлено розвиток чернецтва і православних монастирів Херсонщини в контексті історії православного чернецтва. Прослідковано історію створення монастирів, їх статус, функціонування, вплив на духовний розвиток суспільства. Приділено увагу особливостям внутрішнього монастирського життя, а також динаміці, пов'язаній із зміною кількості монастирів і їхньою роллю в житті населення краю

The article clarified development of monasticism and Orthodox monasteries Kherson region in the context of Orthodox monasticism history. It retraced a foundation of monasteries history, their status, functioning, and influence on spiritual development of the society. Attention

is paid to features of internal monastery life, and dynamics associated with changes in number of the monasteries and their role in life of regional population.

Примітки:

1. Карташов А. В. История русской церкви. – М., 1991. – С. 225.

2. Макарий митрополит. История Русской Церкви. – М., 1994. – Т. 4. – Гл. Ш. Р. IV.

3. Павлова Н. Пасха красная. – М., 2008. – С. 324.

4 .Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя, 2004 // http://www.cossackdom.com/book/liman

5. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — Одесса: в городской типографии, 1848. – 71 с.; Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. II. – Отд. I. – С. 302-329.

6. Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. IX. – Отд. II. – С. 297-302.

7. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса, 1894. – 83с.

8. Пастырско-Миссионерская семинария при Григорие-Бизюковом монастыре, Херсонской епархии. – Одесса, 1915. – 24 с.

9 Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепровском уезде Таврической губернии на левом берегу Днепра // ЗООИД. – Одеса, 1881. – Т. 12; Родионов М. Статистико-хронолого-историческое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор. – Симферополь, 1872. – 269 с.; Заозерский Н. Право православной церкви как предмет специальной юридической науки. – М., 1888. – 187 с.; Исторический очерк Алешковского Успенского женского монастыря / Сост. прот. И. Воскресенский. – Симферополь, 1911. – 30 с.; Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1902. – CVIII+278+XXXIII с.

10. Шавшин В. Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. – Симферополь: Таврия, 1994. – 160 с.; Серафима. Молитвенные лампады. История Одесских монастырей. – Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1996. – 192 с.

11. Катунін Ю. А. Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (друга половина XIX – початок XX століття: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.; Тур В. Г. Православні монастирі Криму у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. – К., 1999. – 20 с.; Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.).: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 16 с.

12. Макарий митрополит. История Русской Церкви. – М., 1994. – Т. I. – Гл. 1. – Р. IV.

13. Там само.

14. Преподобный Нестор летописец. Повесть временних лет. Жития. – М., 1997. – С. 93.

15. Макарий митрополит. Вказ. праця. – Т. I. – Гл. 1. – Р. IV.

16. Карташов А. В. Вказ. праця. – С. 224.

17. Преподобный Нестор летописец. Вказ. праця. – С. 133.

18. Карташов А. В. Вказ. праця. – С. 224.

19. Там само. – С. 226.

20. Там само. – С. 227.

21. Преподобный Нестор летописец. Вказ. праця. – С. 151.

22. Федотов Г. П. Святые древней Руси. – PARIS, 1989. – С. 159.

23. Родионов М. Вказ. праця. – С. 42-43.

24. Ногачевский Н. Ф. Вказ. праця. – С. 32.

25. Цыпин В. А. Церковное право. 2-е изд. – М., 1996. – С. 182.

26. Определение Священного Собора Православной Российской Церкви о монастырях и монашествующих. 31 августа (13 сентября) 1918 г. // Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг. – М., 1994. – Вып. 4. – С. 33; Цытин В. А. Вказ. праця. – С. 183.

27. Цытин В. А. Вказ. праця. – С. 184.

28. Определение Священного Собора Православной Российской Церкви о монастырях и монашествующих. 31 августа (13 сентября) 1918 г. // Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг. – М., 1994. – Вып. 4. – С. 34.

29. Цытин В. А. Вказ. праця. – С. 377.

30. Дионисий. Сведение о второклассном Григорьевском Бизюкове монастыре // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1862. – № 8. – С. 515; Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – 1897. – № 35. – С. 963-964.

31. Там само. – С. 179.

32. Ногачевский Н. Ф. Вказ праця. – С. 80.

33. Родионов М. Вказ. праця. – С. 50-51.

34. Там само. – С. 371.

35. Там само. – С. 298.

36. Там само. – С. 125.

Вінцковський Т.С.

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1917 РОКУ

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ "ЮЖНЫЕ ВЕДОМОСТИ")

Таврійська губернія посідала особливе місце поміж усіх 9 губерній Російської імперії, які були включені Центральною Радою спочатку до сфери свого впливу, а згодом до територіальних меж Української Народної Республіки хоча й в усіченому вигляді. Її специфіка полягала проте не лише в такому своєрідному територіальному дуалізмі. Вона визначалася низкою й інших факторів, а саме: меншим відсотком, у порівнянні з рештою 8-ма губерніями, українського населення; сильними позиціями, окрім традиційних для України політичних сил, мусульманських об'єднань; розташуванням такої потужної військової сили як Чорноморський флот, матроси і офіцери якого за умов розвитку революційних подій перетворювалися нерідко в активних учасників політичних процесів; домінуванням аграрного сектора в народному господарстві, а отже селянства в соціальній структурі, що впливало на специфіку діяльності політичних партій. Традиційно вважається, що ще однією характерною ознакою Таврії була слабкість і недорозвиненість, навіть у порівнянні з іншими південними регіонами, українського національного руху, який не піднявся на вищий рівень протягом усієї революції 1917-1921 рр.

Разом з тим, доводиться констатувати, що комплексно дану проблему ні у вітчизняній, ні у світовій історичній науці не вивчали. Радянські історики, досліджуючи розвиток революції в Таврії зазвичай торкалися зазначеного не лише побіжно, але й даючи упереджені оцінки[1]. При цьому в обов'язковому порядку використовувалися відомі ідеологічні ярлики – українські буржуазні націоналісти, прислужники світового капіталізму, зрадники українського народу тощо. Зрозуміло, що за таких обставин корисними можуть бути не оціночні характеристики подій, а фактологічний матеріал. Щоправда і в пострадянський період науковці не набагато наблизилися до більш адекватного вивчення проблеми. Адже переважно праці мають чітко визначену києвоцентристську орієнтацію, що виносить на периферію наукових пошуків регіональний вимір революції. А отже, штучно звужує предмет дослідження. Певним винятком є розробки істориків Л.Гарчевої, В.Федунова та ряду інших, у яких автори намагаються як переглянути усталені погляди, так і доповнити тематику новими сюжетами[2]. Принагідно зауважимо, що кримські фахівці все ж таки не ставили за мету дослідити винесене у заголовок питання, звертаючи більшу увагу на інші проблеми.

Таким чином, у запропонованій статті ми прагнемо з'ясувати основні особливості розгортання і пожвавлення українського національного руху в перших півроку революції як у губернії загалом, так і в її окремих частинах; слід простежити динаміку цього процесу з півночі на південь Таврії згідно густоти розселення українського етносу; чи помітною була еволюція цього явища принаймі в оглядовий період – до виборів у міські органи влади та губернського українського з'їзду; яким було співвідношення з іншими національно-політичними групами і об'єднаннями. Одним з найцінніших джерел для відповіді на поставленні питання є щоденний (окрім понеділка) сімферопольський часопис "Южные ведомости". Це загальнополітичне видання регулярно поміщало інформацію про ситуацію в регіоні, в тому числі про процеси, які відбувалися у партійному будівництві, етнокультурному середовищі, на флоті й у війську, в органах влади і т.д.

З перших днів березня 1917 року номери газети рясніють повідомленнями про маніфестації та загальні настрої різних етнічних груп після повалення монархії в Росії. Місцеві єврейські, польські, татарські громади радо вітали зміни в колишній імперії й висловлювали повну підтримку організації нової системи влади у центрі та на місцях. Окрім цього, кримські татари певну увагу звертали й на духовні потреби народу. Так, на 25 березня в Сімферополі було призначено з'їзд представників татар Кримського півострова для обговорення низки питань мусульманського життя[3]. Різні національні групи у ці ж дні намагалися продемонструвати свої наміри за нових умов бути толерантними щодо російської держави. Це стосується представників караїмських общин, що на своєму з'їзді в Євпаторії 15 березня вітали Тимчасовий уряд, єврейської громади, німців-колоністів, які підтримували скасування національних обмежень[4]. Дещо осібну позицію зайняла польська група. 9 квітня на своєму зібранні, чисельністю 600 осіб, одностайно прийняла резолюцію про заснування "Дому Польського" з метою згуртування в культурно-національному аспекті усіх місцевих поляків незалежно від соціального становища і політичних переконань. Об'єднуючим гаслом для цього народу став заклик: "Хай живе вільна і демократична Росія! Хай живе незалежна, об'єднана Польща!"[5]. Як бачимо підтримка революційних змін в Росії поляками не обмежувалася тільки вітаннями революційного уряду, але й пов'язувалася зі сподіваннями на відновлення власної держави. У цьому вони були послідовними впродовж усіх наступних місяців і у всіх частинах колишньої імперії, населених ними, аж до того часу, коли нарешті не добилися поставленої мети. Незабаром склали присягу на вірність російській державі релігійні громади різних конфесій[6].

Перша згадка про позицію українського населення краю припадає на 17 березня. Того дня у Мелітополі відбувся мітинг, на якому один з промовців – вчитель

комерційного училища К.Залізняк – виступив з промовою від "вільнолюбного народу прекрасної України" у якій висловив думку, що після перетворення українців у московських кріпаків, згодом підлеглих петербургських департаментів, вони хочуть волі[7]. У ці ж дні відбувається консолідація одноплемінників у губернському центрі – Сімферополі. Тут 26 березня у приміщенні товариства прикажчиків відбулося велелюдне зібрання місцевих українців. Як зазначала редакція "Южных ведомостей", на зборах не було запропоновано якихось доповідей, воно мало характер скоріше обміну думок щодо поточного моменту й найближчих завдань "синів України". З'ясувалося в ході спілкування, що викристалізувалися дві основні мети для подальшої діяльності, які загалом перегукувалися з тими настроями, що панували в різних українських землях: 1)необхідність організуватися для національно-культурної роботи, 2)підтримка гасла про автономію України. Тоді ж присутні обрали тимчасове правління українського товариства (земляцтва) у складі 12-ти осіб, на чолі з Дем'янко. Правлінню доручили розробити статут товариства й намітити заходи для найближчої їх реалізації[8]. Подібні тенденції спостерігалися у перші тижні весни 1917 року повсюдно в Росії, де компактно проживали українці. Зокрема, сподівання на кращу долю після падіння монархії у вітальних телеграмах і резолюціях висловлювали у Катеринодарі, Воронежі, Миргороді, Владивостоці, Харкові, Москві, Полтаві, Києві та інших місцях[9].

Наступні збори українців Сімферополя призначалися на 9 квітня в приміщенні місцевої повітової земської управи. Й хоча у часописі не зазначається ні мета заходу, ні реалізація його на практиці, можна припустити, що на ньому мали бути запропоновані перші напрацювання тимчасового правління та намічені наступні кроки в розгортанні насамперед національно-культурницьких заходів. Адже на ранній стадії можна було швидше здійснити саме цей напрям задуманого. Це підтверджується наступними інформаційними повідомленнями, де мова йшла про сімферопольську українську громаду як діючу структуру, яка займається, в основному, культурною діяльністю – концертами, виставами і т.ін[10].

Одними з найактивніших і організованих в Таврії проявили себе українці Мелітополя. Окрім вказаного вище, вони прагнули гучно заявляти про себе під час святкування різноманітних свят і пам'ятних дат. Так, 18 квітня у місті відзначали день солідарності трудящих (*за старим стилем – Т.В.*). На мітингу, окрім червоних, виділялися синьо-жовті знамена, які принесла з собою театральна група Глазуненка. Останній разом з вчителем К.Залізняком виступили з полум'яними промовами українською мовою, що було нечуваним раніше явищем, яке свідчило про великі сподівання на максимальне забезпечення прав кожної нації на вільний розвиток без побоювання переслідувань з боку влади. За тиждень на панихиді в честь Т.Шевченка йшлося вже й про політичні моменти.

Директор комерційного училища І.Бакуменко (очевидно цей навчальний заклад був провідним осередком тутешніх українців) та К.Залізняк виступили з закликами підтримати гасло автономії України[11], а отже запропонованої політичної платформи Центральної Ради, яка була затверджена 6-8 квітня на Всеукраїнському національному конгресі.

Ще одним помітним центром діяльності таврійських українців стала Феодосія. Тут, ймовірно 20 квітня, при місцевому вчительському інституті організовувалося українське земляцтво, лідерами якого були працівник даного закладу Є.Григорук, М.Шаймак і військовий лікар І.Залізняк. На перших зібраннях, як годиться, головні промовці роз'яснювали тогочасну політичну ситуацію в країні та світі, приділяючи чималу увагу подіям на фронтах Першої світової війни та формують керівництво. Головою громади феодосійці обрали директора гімназії А.Кучинського, секретарем – учня П.Нечипоренка[12]. Про подальші кроки земляцтва в "Южных ведомостях" знаходимо доволі скупі дані. Повідомляється, що на початку травня на зібранні виступали з доповідями А.Кучинський, доктор К.Беліловський, М.Хороз, прапорщик Шуйський. Військовий виголосив промову на тему "Якого нам треба ладу?", торкнувшись питання про бажану форму української державності у вигляді національно-персональної автономії[13].

Окрім Сімферополя, Мелітополя й Феодосії розгортання українського національного руху фіксувалося і в інших містах губернії, хоча з деяким запізненням. Зокрема, такі факти мали місце в Алушті та Євпаторії. У першому з міст місцеві українці оголосили про підтримку Центральної Ради та приступили до організації низки заходів у царині культури – вистави, заснування клуба, читання лекцій з українознавства та інше[14]. 24 квітня відбулися другі збори (про перші відшукати інформацію не вдалося) членів української громади Євпаторії на яких оголосили про створення національної організації. Тоді ж обрали її раду в такому складі: голова К.Іващенко, товариші (заступники) голови Б.Шульга-Асауленко і прапорщик З.Максименко, секретарі П.Ковань та Іващин, казначей Кравець, члени правління Я.Губар, І.Бережний, Д.Пиповаленко[15]. Помітно, що у всіх п'яти містах явно превалювали саме культурницькі заходи, а головними "локомотивами" реалізації програми національного відродження виступали освітяни та меншою мірою військові. Політична складова не виходила за межі декларацій, проте скрізь відзначалася солідарність з програмним курсом Центральної Ради на створення автономної української держави.

Початкова (організаційна) стадія згуртування українського земляцтва Сімферополя завершилася 4 травня. На цей день організаційна комісія скликала загальні збори українців міста й округи для затвердження статуту, виборів членів правління, ревізійної комісії та заслухання доповіді про діяльність організаційної комісії. Закінчення роботи

зібрання вже традиційно мало ознаменуватися масштабними гуляннями і виставою. У приміщенні чоловічої державної гімназії, де й проходили збори було ухвалено створення організації під назвою "Сімферопольська українська громада" на чолі з правлінням у складі: Дем'янко, П.Близнюк, Стогній, Тютюник, Федоровський, Клименко, Смухаєвський, Г.Дідик і Коваль. До числа кандидатів увійшли Маламуж і Височин[16]. За газетними публікаціями не можна з'ясувати, які цілі перед собою в дальній перспективі ставила новостворена група, адже не було опубліковано статутних чи програмних документів. Але очевидно, що учасники проекту мали зосередитися на тих самих напрямах, які оприлюднили ще 26 березня.

Одночасно з "Сімферопольською українською громадою" у місті існував Сімферопольський український військовий клуб імені гетьмана Петра Дорошенка, очолюваний прапорщиком Мацьком, про дату заснування якого часопис не повідомляв. Прикметно, що обидві організації ділили приміщення приватної чоловічої гімназії М.Волошенка, де проводили свої зібрання, й нерідко спільні культурні акції[17]. Одна з таких відбулася 28 травня, коли вулицями міста пройшов військовий парад під національними прапорами і гаслами "Хай живе Україна!", "Українці, об'єднуйтесь!" і т.д[18]. Слід відзначити, що військові додали більшого динамізму в діяльність таврійських українців. Вони значно частіше вимагали практичної реалізації ідеї про національну свободу і самовизначення, аніж цивільні. 23 травня військовий клуб звернувся телеграмою до Центральної Ради з проханням втілити в життя усі постанови, резолюції І-го Всеукраїнського військового з'їзду, зокрема про українізацію військових частин[19]. А безпосередньо на місці ставили ці вимоги перед керівництвом сімферопольського гарнізону. 13 червня солдати-українці під національними стягами й з музикою направилися до управління начальника гарнізону полковника Кондратьєва з проханням сформувати український полк та виділити для них окреме приміщення (*очевидно казарму – Т.В.*). Результатом перемовин став дозвіл на утворення при кожному запасному полку окремих українських батальйонів, що стало компромісним рішенням. Варто констатувати й те, що не всі військові-українці перебували під впливом клубу ім. Гетьмана П.Дорошенка, відмовляючись слідувати такій тактиці. Вони вважали за необхідне не виокремлюватися в національні частини чи підрозділи[20]. Зрештою, дане питання викликало серйозні дискусії в гарнізоні. Доходило до цілеспрямованої агітації з боку полкових, ротних комітетів, командного складу для недопущення виділення частини українців, що в свою чергу приводило до виникнення міжнаціонального тертя. Тим більше, що невдовзі до українців з такими ж вимогами приєдналися кримські татари, яким щоправда у цьому було відмовлено[21]. З цього часу згадувані етнічні групи нерідко діяли спільно і не тільки у військовому питанні.

На рубежі весни – літа 1917 року поступово у своєрідний другий національний центр у губернії перетворюється Феодосія. Саме тут українська організація виявила себе не лише активною, але й доволі чисельною. До даної групи входило декілька сотень осіб, у тому числі євреїв. Більшість з них становили солдати та вихованці вчительського інституту разом з педагогічним колективом. Наприкінці травня вони створили за взірцем багатьох інших міст України культурне товариство під назвою "Українська хата" і спеціальний фонд, до якого спромоглися зібрати 400 рублів. Він мав бути направлений до Києва на потреби Центральної Ради. Журналісти "Южных ведомостей" відмічали, що доповідь А.Кучинського про національний фонд була сприйнята "дружелюбно і робітники стали вносити свої трудові копійки..."[22]. А 4 червня, як за місяць до цього у Сімферополі, в Феодосії закінчилася організаційна стадія виборами ради місцевої національної громади у складі 25 постійних членів й 5 кандидатів, і прийняттям статуту. 7 червня відбулися вибори президії ради. Головою став викладач В.Письменний, заступниками А.Грищенко і П.Нечипоренко, скарбником С.Захарченко, секретарем Є.Григорук[23]. У повсякденній роботі українська рада майже нічим не відрізнялася від подібних до неї в інших місцевостях. Як правило, на її засіданнях зачитували різноманітні доповіді на політичну тематику, які були співзвучними з позицією теоретиків Центральної Ради. Для прикладу, на початку липня Є.Григорук зачитав виступ "Автономна Україна в федеративній Росії", а прапорщик Бойко – "Націоналізація війська". Схожими були промови цілого ряду доповідачів, запрошених з Сімферополя, колишніх військовополонених і т.д[24].

Така активізація українського руху в Таврійській губернії і в цілому по Україні на початку літа, спровокована в тому числі проголошенням І Універсалу, не залишилася непоміченою редакцією часопису. Якщо навесні тональність висловлювань по відношенню до нього була нейтральною, то тепер вона стала скоріше негативною. Позиція газети співпадала з думкою переважної більшості загальноросійських партій та Тимчасового уряду – автономія України не на часі, лише Всеросійські Установчі Збори можуть вирішувати такі питання. Щоправда реакція на активність місцевих українців виявилася стриманішою, що можна пояснити меншою питомою вагою даної політичної сили серед інших груп населення.

Своєрідним каталізатором активності й радше впливовості тих чи інших сил на цей період часу стали вибори до міських дум, які проходили в липні. Характерно, що у Феодосії, Ялті, Керчі, Євпаторії, Бердянську українські партії участі не брали взагалі. Значить не можна визначити рівень їхньої підтримки. По іншим містам даних часопис не подавав. Виняток становили лише Сімферополь і Севастополь. У губернському центрі місцева українська громада утворила єдиний список з мусульманами у якому з 29 місць 15 належали українцям: №2 – М.Волошенко (директор гімназії), №5 – І.Мацак (службовець

Селянського банку), №11 – М.Клеопа (службовець губернського земства), №13 – Є.Рудницький (вчитель комерційного училища), №15 – П.Близнюк (службовець повітового земства), №17 – М.Думинський (вчитель гімназії), №19 – М.Нельговський (службовець повітового земства), №21 – Ф.Передерій (службовець вакуфної комісії), №22 – А.Великодний (службовець Селянського банку), №23 – Г.Дідик (службовець губернського земства), №24 – І.Романовський (вчитель комерційного училища), №25 – Г.Перський (судовий пристав), №26 – І.Гончаренко (секретар з'їзду мирових суддів), №27 – В.Волик (службовець Селянського банку), №28 – Х.Марченко (конторський службовець). У підсумку зазначений блок виборов 3-є місце з 9% голосів, що дало можливість делегувати до міської думи 7 гласних[25]. У Севастополі вибори проходили за складнішою системою, окремо по місту та військовому виборчому округу. З 71 новообраного гласного 3 представляли український блок (В.Лащенко, І.Лихонос, А.Коломійцев)[26].

Така пасивність в політичному житті краю навіть у північних повітах, населених переважно українцями, свідчила про недостатню розвиненість цього руху в губернії. На нашу думку, це пояснюється тривалістю переходу від культурницької до політичної стадії розвитку вказаного явища, який відбувався протягом усієї весни – літа 1917 року. Умовною датою відліку наступного етапу може слугувати 27-29 серпня 1917 року, коли у Мелітополі відбулася губернська нарада (з'їзд) українських організацій Таврії. Ще 25 серпня у "Листі про стан українського руху у Таврії", надісланому В.Сильченком до "Нової Ради" стверджувалося, що "майже уся Таврія усіяна українськими гуртками", які до цього часу існували окремо один від одного. Їм часто вчиняють перешкоди, простежується й байдужість, проте 12-13 серпня у Сімферополі пройшов перший з'їзд представників українських організацій Таврії. А для подальшої згуртованості у Мелітополі має бути обрана губерніальна рада, "котра служитиме осередком усього українського життя на Таврії"[27]. Серед постанов з'їзду виділимо декілька: ...2. Збори протестують проти розділу України, який зробив Тимчасовий уряд і вимагають, щоб Таврійська губернія увійшла до складу автономної України ... 4. Там, де більше української людности школа повинна бути з навчанням на українській мові ... 5. Від Таврійської губернії представником в Центральній Раді обрано одноголосно К.Залізняка ... 7. Ухвалено після з'їзду залишити у Сімферополі Український Губернський Виконавчий Комітет, який складається з п'яти членів: Андрієвський, Асауленко, Гавриленко, Гончаренко і Рудницький. Кандидати: Близнюк, Дідик, Краянський[28]. Цей Комітет виконував функції губернської ради за взірцем інших регіонів.

Для досконалішого розуміння значущості українських цивільних і військових структур в системі координат революційної Таврії не зайвим було б порівняти частоту

згадок протягом березня – серпня на шпальтах "Южных ведомостей". За окреслений період українські групи згадувалися, з різними оціночними характеристиками, 37 раз. В той час як усі інші національні групи разом взяті близько півсотні, серед них найчастіше татари і євреї. Разом з тим, по місяцям простежується повний паритет. Березень, квітень і травень дають 18 згадок, а червень, липень, серпень – 19, що засвідчує рівномірність розвитку руху. І в той самий час, очевидно його більшу "помітність" у порівнянні з іншоетнічними групами краю.

Підсумовуючи вище викладене, можна дійти наступних висновків. З початком революції 1917 року українське населення Таврійської губернії в активній його частині прагнуло зорганізуватися для вирішення нагальних питань національно-культурного і військово-політичного життя. При цьому, протягом оглядового періоду перше з них стало домінуючим. Найбільшою активністю вирізнялася громада Сімферополя, а також Феодосії та Мелітополя, що не повністю співпадає з особливостями етнічного розселення в регіоні. Північні повіти, де відсоток українців був найвищим, не виділялися прогресивною динамікою досліджуваного явища. Протягом шести місяців, з березня по серпень, український національний рух еволюціонував, проявом чого стало створення губернської ради (Губернського Виконавчого Комітету) як вищої форми організації. Ймовірно, що у порівнянні з іншими національними рухами український став одним з найпримітніших у краї, а отже виразніше впливав на хід революційних подій.

Стаття присвячена маловивченій проблемі формування українських національних культурницьких та військово-політичних структур у Таврійській губернії в умовах розгортання революції 1917 року на основі аналізу часопису "Южные ведомости". Автор приходить до висновків, що не зважаючи на певну запізнілість даного процесу в порівнянні з іншими регіонами, місцеві українці пройшли традиційні фази згуртування, підтримували гасла Центральної Ради й зконсолідувалися у загальногубернську структуру наприкінці літа 1917 року.

The article is dedicated to the problem of formation of the Ukrainian national cultural and military-political structures in the Tavriys'ka Province the conditions of increasing the Revolution of 1917 year, and is based on the analysis of the journal "Yuzhnye Vedomosti". The author comes to the conclusion that, inspite of some kind of delay of such process in the comparison with the other region, the local Ukrainians have gone through the traditional phases of unification, supported the main ideas of Tsentral'na Rada and united in the wholegyberns'ka structure in the end of summer 1917 year.

Примітки:

1. Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – 136 с.; Сьомін Г. Революційний Севастополь. – К., 1958. – 212 с.; Юрковский Н.К. Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте (1917 – 1918 гг.) // Революционное движение в русской армии в 1917 году. Сборник статей. – М., 1981. – С. 227-239; та інші.

2. Гарчева Л.П. Місцеві органи влади УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. – Сімферополь, 1997. – С. 22-25; Федунов В. Ставлення рад і самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР // Історія: Третій Міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – С. 73-77.

3. Южные ведомости. – 1917. – 15 марта, 16 марта.

4. Там само. – 17 марта, 31 марта.

5. Там само. – 13 апреля.

6. Там само. – 19 марта.

7. Там само. – 17 марта.

8. Там само. – 29 марта.

9. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 37-48.

10. Южные ведомости. – 1917. – 15 апреля.

11. Там само. – 23 апреля, 26 апреля.

12. Там само. – 21 апреля, 23 апреля.

13. Там само. – 4 мая.

14. Там само. – 27 апреля.

15. Там само. – 28 апреля.

16. Там само. – 2 мая, 11 мая.

17. Там само. – 11 мая, 19 мая, 27 мая.

18. Там само. – 31 мая.

19. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 333.

20. Южные ведомости. – 1917. – 14 июня, 8 июня.

21. Там само. – 15 июня, 20 июня.

22. Там само. – 27 мая, 30 мая.

23. Там само. – 8 июня, 15 июня.

24. Там само. – 4 июля.

25. Там само. – 8 июля, 18 июля.

26. Там само. – 20 июля.

27. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 681-682.

28. Южные ведомости. – 1917. – 14 сентября.

Діанова Н. М.

РОЛЬ КАТОЛИЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У РОЗВИТКУ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

24 серпня 2008 р. у римо-католицькому кафедральному соборі Успенія Пресвятої Богородиці, що знаходиться в Одесі на вулиці Катерининській, 33, відкрито пам'ятник видатному діячу Апостольської церкви папі Іоану Павлу II. Ця подія глибоко символічна Вона відображає давні католицькі традиції, які склалися у місті на початку XIX ст. Тоді представники римо-католицької церкви значною мірою сприяли його соціально-економічному і культурному піднесенню. Особливо відзначились: генерал-губернатори Новоросійського краю та градоначальники Одеси герцог де Рішельє та граф Ланжерон, один із перших архітекторів міста де Волан, директор Рішельєвського ліцею абат Ніколь та багато інших. У кінці XVIII ст. вихідці із Європи часто йшли на престижну службу до російської імператриці Катерини II. Частина із них брала участь у війнах із Туреччиною, а після їх завершення поселилась на приєднаних до Російської імперії землях Північного Причорномор'я.

В історіографії практично відсутні окремі роботи стосовно соціально-економічної, наукової та культурної діяльності католиків у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. В останнє десятиріччя посилився інтерес науковців до проблеми формування та розвитку окремих етнічних общин, які утворилися у південному регіоні в процесі його заселення. Найбільш розробленою є тема німецької колонізації, якій присвятили свої праці С. І. Бобильова, І. М. Кулініч, Е. Г. Плеська-Зебольд, М.А.Шевчук [1] та інші. Автори зосереджують увагу на дослідженні чисельних німецьких колоній і лише побічно торкаються питання розвитку німецьких католицьких общин у містах.

Тема формування польської громади в Одесі відображена у публікації Д. А. Горуна[2]. Автор розглянув не лише соціально-економічний, але й релігійний аспект діяльності поляків у місті, посилаючись на опубліковані джерела, в тому числі й польською мовою. Значний інтерес представляють матеріали трьох міжнародних наукових конференцій, присвячених полякам на півдні України, які з 2006 р. проводиться на історичному факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова.

Проте в історичній літературі бракує праць, де була б висвітлена діяльність католицьких громад у південноукраїнських містах у зазначений період. Тому метою даної роботи є дослідження ролі католицьких етнічних общин у соціально-економічному і культурному житті міст південного регіону. Для цього необхідно розглянути основні

аспекти духовного життя католиків, церковне будівництво, місце різних етнічних груп, які належали до католицького віросповідання, у суспільно-громадському та соціально-економічному житті міст.

Для висвітлення даної проблеми важливу роль відіграють архівні матеріали. Особливу цінність представляє група документів, що знаходяться у Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської академії наук в фонді "Кеппен П. І. Статистичні матеріали" (Ф.30). Це церковно-парафіяльні списки, зібрані П. Кеппеном з більшості парафій, в тому числі й римсько-католицьких, які дають змогу визначити чисельність католиків у містах Південної України.

У Державному архіві Одеської області зберігаються деякі матеріали за даною тематикою. Вони знаходяться у фондах: "Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора" (Ф. 1), "Головний статистичний комітет Новоросійського краю" (Ф. 3), "Опікунський комітет про іноземних поселенців південного краю" (Ф. 6), "Одеський будівельний комітет" (Ф. 59), "Правління римсько-католицької церкви св. Петра в Одесі" (Ф. 628). Тут зібрані відомості, які певною мірою висвітлюють діяльність католицького населення міст південного регіону, переважно Одеси. На жаль багато фондів католицьких церков були втрачені в період фашистської окупації 1941-1944 рр.

Поява іноземних, в тому числі й католицьких переселенців у містах Південної України на рубежі XVIII-XIX ст., була пов'язана із політикою російського уряду, який відводив їм провідну роль в економічному освоєнні Північного Причорномор'я. На запрошення Катерини II до цього регіону прибула значна кількість колоністів із самих різних європейських країн. Вони відзначалися надзвичайною етнічною строкатістю та поліконфесійністю.

Значна частина іноземних переселенців належала до римо-католицької конфесії. Це, насамперед, французи, поляки, італійці, частина німців, іспанці та інші. Деякі із них утворили свої колонії, а деякі оселилися в містах Південної України. Найбільша їх кількість проживала у містах Херсонської губернії, насамперед, Одесі, Херсоні, Миколаєві та Вознесенську, де були найкращі можливості для розвитку зовнішньої торгівлі, ремесел та підприємництва. Там, у відповідності із правом на свободу віросповідання, отриманим від уряду, діяли храми різних релігійних конфесій, в тому числі й католицькі костели [3].

Для духовного управління католиками Російської імперії, за розпорядженням Катерини II, була створена Могилівська католицька єпархія, яка була визнана Святим Престолом у 1798 р. Очолив її митрополит Станіслав Богуш Сестренцевич, який був фактичним виконавцем царської влади. Кордони і назви католицьких єпархій в подальшому змінювалися, в залежності від волі російських імператорів.

З метою забезпечення духовних потреб католиків Одеси, у 1795 р. на їх кошти був закладений костел на вулиці Катерининській. Згодом його приміщення стало тісним і віруючі попросили міську владу виділити їм землю для будівництва нового храму. В 1808 р. будівельний комітет виділив місце на воєнному форштадті Одеси для будівництва кам'яної церкви для католиків загальною площею 2 925 кв. саж. Через рік італійським архітектором Франческо Моранді розпочалися будівельні роботи, які тривали до 1853 р.

У 1811 р. католицьке духовенство звернулося до Одеського будівельного комітету з клопотанням про видачу відкритого листка на офіційне володіння виділеною під потреби церкви землею. Це прохання було задоволене і церква отримала право на вільне володіння землею у кварталі, який обмежувався вулицями Катерининською, Поліцейською (нині Буніна), Рішельєвською та Поштовою (нині Жуковського), за виключенням трьох будинків: лікаря Пєшки, аптекаря Шуманського та купця Андрича, які знаходилися на розі відведеної площі [4].

У Південній Україні на 1844 р. діяло 18 католицьких храмів, до яких належало 23 священнослужителя і 25 744 парафіян. Найбільша католицька церква в зазначений час була в Одесі, так як мала шість священиків і 5 000 парафіян. Значно менше віруючих було зазначено у парафіяльних списках костелів у Херсоні (1 200 осіб), Миколаєві (1 000 осіб), Ізмаїлі (445 осіб), Таганрозі (300 осіб), Севастополі (190 осіб), та Сімферополі (400 осіб). В кожній із цих церков було по одному церковнослужителю [5].

Активна діяльність католиків у містах півдня України відбувалась на тлі репресивних дій російського уряду по відношенню до католицької церкви, які розпочалися після польського повстання 1832 р. Впродовж 15-ти років здійснювалась політика, націлена на ліквідацію католицької церкви і підпорядкування її православній. Це викликало обурення папи Григорія XVI та негативну реакцію у Західній Європі. З метою залагодження інциденту Микола I змушений був поїхати до Риму, де 12 грудня 1845 р. мав аудієнцію з папою. Наслідком цієї зустрічі стала домовленість про початок переговорів з метою укладення майбутнього договору між Петербургом і Апостольською Столицею. Ці переговори тривали майже два роки, впродовж яких велася дискусія стосовно договірних статей. Лише у 1847 р. був підписаний конкордат між російським урядом і Апостольським Престолом. Він скасовував царські укази, які обмежували владу єпископів у консисторіях і духовних семінаріях. З цього часу єпископ являвся єдиним суддею і адміністратором у церковних справах, зберігаючи залежність від Святого Престолу. Поряд із багатьма іншими стояло питання про впорядкування кордонів римо-католицьких єпархій і створення нової – для колоністів-католиків півдня Росії і Поволжя. Через рік папа Пій IX спеціальною буллою заснував єпархію із центром у Херсоні. Це викликало бурхливі протести православної ієрархії. Тому російський уряд звернувся до

папи із проханням про перенесення столиці єпархії із Херсону до Тирасполя, де в той час проживало 125 католиків. 26 серпня 1856 р. була утворена нова – Тираспольська єпархія, яка приєдналася до Могилівської митрополії. Єпископська резиденція і кафедра знаходилися в Одесі, де у 1853 р. відбулося завершення будівництва кам'яного кафедрального собору, освяченого в ім'я Успенія Пресвятої Діви Марії. Його настоятелем став священик Єжи Безутович, якому допомогали чотири капелани: для поляків, італійців, французів і німців. Собор був найбільшим у південному регіоні про що свідчить чисельність його парафіян, яка на 1858 р. становила 4 121 особу [6].

Слід зазначити, що у другій половині XIX ст. позиції католиків у місті зросли. Про це свідчить клопотання Правління римо-католицької церкви Одеси перед Одеським міським управлінням про видачу акту на володіння землею та усіма будівлями згідно документів будівельного комітету від 31 липня 1811 р., утому числі й придбаними за цей час землею і будинком лікаря Пєшки, загальною площею 225 кв. саж. За рішенням міської думи у власність церкви переходила ділянка землі площею 2 894 кв. саж. у межах, зазначених у відкритому листку 1811 р., та будинки Діалегмено, Попадімопуло і Пєшки. З часом чисельність католиків у місті зростала, що зумовило необхідність подальшого церковного будівництва. У 1918 р. Успенська римо-католицька церква придбала у В. С. Еліота нерухоме майно на Молдованці по вулиці Балківській, загальною площею 408 кв. саж. за шість тисяч рублів [7]. Там була побудована спочатку каплиця, а потім церква св. Климента.

За списками римо-католицьких парафій Херсонської губернії, представленими в 1857 р. у Російську академію наук П. І. Кеппену, в Херсоні проживали 305 католиків (поляків, німців, італійців та французів), що становило 2, 6 % по відношенню до врахованого списками християнського населення; у Миколаєві 1 500 католиків (21, 9 %), у Вознесенську – 203 (поляки та декілька німців) – 3, 2 %; в Ананьєві – 30 поляків (0, 6 %). Найбільше католиків зареєстровано в Одесі – 3 063 особи (16 %). Переважну більшість серед них становили поляки, італійці, французи та німці [8].

Слід зазначити, що німецькі переселенці були неоднорідними за своєю конфесійною належністю. Більшість із них у конфесійному відношенні складали лютерани. У Херсонській губернії на 1858 р. мешкало 21 439 німецьких колоністів чоловічої статі. Серед них: 11 031 представник лютерансько-реформаторської конфесії і 10 467 – католиків [9].

У містах Катеринославської губернії кількість іноземних переселенців на 1858 р. була значно меншою. Більшість серед них становили поляки. Згідно церковних документів 142 поляка проживала у Катеринославі, 26 – у Верхньодніпровську, 22 – в

Олександрівську, 18 – у Павлограді та 14 – у Новомосковську. В Маріуполі в цей час налічувалися 30 католиків – поляків та італійців [10].

Звертає на себе увагу певна розбіжність між даними римо-католицьких парафій, представлених П. І. Кеппену та іншими статистичними документами, що свідчить про недосконалість статистичного обліку в Російській імперії.

Католицьке населення у містах Південної України відігравало роль провідних негоціантів, майстрів у ремісничих цехах, фахівців у галузі медицини, освіти тощо. Зокрема, французький негоціант Антоніо Антуан став одним із перших іноземних купців в історії торгівлі Франції із Південною Україною. Його пропозиція про налагодження торгівлі через Чорне море, викликала схвальну реакцію російського уряду. Указом від 4 січня 1783 р. іноземним купцям надавалась можливість піднімати російський прапор на своїх торгових судах і таким чином заходити в Чорне море, торговельні шляхи через яке контролювала Порта [11]. Антуан заснував торговий дім у Херсоні, встановив торговельні стосунки із Росією і проклав шлях для франко-польської торгівлі через Чорне море [12].

Впродовж першої половини XIX ст. чисельність іноземних купців, які проживали у містах південного регіону, постійно зростала. Найбільше їх у 1859 р. було в Одесі – 869 осіб, в тому числі й 64 купці 1-ї гільдії. Серед них: 28 німців (3,2 %), 30 італійців (3,6 %), 8 поляків (0, 9 %) і 6 французів (0, 7 %) [13].

Частину міського населення півдня України становили німці-католики. Вони займались підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. У 1803 р. в Одесі було 5 великих торгових домів: 1 французький, 1 італійський, 1 англійський та 2 німецьких. Через два роки найбільш багатими купцями, які користувалися значним авторитетом були німці. Серед них: Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба. Дехто з німецьких купців вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Эдвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство по виготовленню чавуну [14].

Німці зарекомендували себе хорошими ремісниками, зокрема, вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами по виготовленню ковбас тощо. Німецькі ремісники створили в містах ремісничі колонії, які представляли різні види ремесел. Найбільші із них були в Одесі та Олександрівську. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Реміснича вулиця. Вони не замикалися у межах етнічної корпорації, а навчали своєму ремеслу українців і росіян, які бажали стати їх учнями.

Суспільні та національні інтереси південноукраїнських німців-колоністів виражала та відстоювала їх національна преса. Впродовж 1843 – 1863 рр. в Одесі та Олександрівську виходили журнал і газета німецькою мовою. Із середовища німецьких

колоністів вийшла ціла низка блискучих вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Німці обиралися до міських дум і земських органів управління [15].

Перші покоління німецьких переселенців зберегли свою мову, звичаї, культуру і релігію. Цьому сприяли вимоги віри, серед яких важливе місце відводилось необхідності освіти для парафіян. Це спостерігалося здебільшого серед протестантів та менонітів і дещо менше – серед католиків. Проте освіта відігравала важливу роль й у житті німецьких католицьких общин. Школа розглядалася як вагомий фактор виховання молодого покоління згідно із принципами віри. Це було обумовлено тим, що католицькі священики, як і протестантські пастори та менонітські духовні проповідники, з самого початку переселення до Південної України контролювали практично всі питання, які мали відношення до освіти у своїх колоніях чи общинах. Німецькі переселенці перенесли на нове місце проживання взірець ортодоксально-конфесійної школи, з притаманними їй характерними рисами. Вона передбачала: загальне обов'язкове навчання для усіх дітей шкільного віку, керівництво школи з боку пастора, тісний зв'язок школи із общиною, яка без допомоги уряду утримувала її на свої кошти, а значить і керувала нею [16].

На початку XIX ст. у Херсоні, Миколаєві та Одесі поселилися французькі торговці, ремісники і вчителі, значна частина яких прибула із Марселя. Це було зазначено французьким консулом, який у 1836 р. писав у своєму звіті в Париж про невелику французьку колонію чисельністю 350-400 осіб, яка знаходилась в Одесі. Її представляли лікарі, купці, годинникарі, книготорговці, які займали вагомі позиції у соціально-економічному житті міста [17]. З часом чисельність общини зросла і виникла потреба у власній церкві. У 1913 р. на її кошти був побудований римсько-католицький костел Св. Петра на вулиці Гаванній.

Важливий період в історії Одеси (1803 – 1823 рр.) тісно пов'язаний з іменем талановитого адміністратора – дюка де Рішельє. Молодий французький католик-аристократ, який був призначений градоначальником міста, користувався великою популярністю серед його багатоетнічного населення. Значні зусилля він направив на зростання економічного потенціалу Одеси, який базувався на розвитку зовнішньої торгівлі. З цією метою Рішельє запропонував впровадити режим порто-франко, який мав сприяти розширенню торгівлі й залученню іноземного купецтва. Втілення цього проекту в життя випало на долю його наступника – француза-католика Ланжерона у 1817 р. У період адміністративної діяльності Рішельє Одеса досягла міжнародної значимості. У бюджет міста направлялось 1/5 частина митного збору, що сприяло розвитку ремесел і культури. Завдяки клопотанням градоначальника у місті працювали банк, біржа, страхова компанія, комерційний суд і митниця. Це, в свою чергу, сприяло зміцненню торгових зв'язків з Іспанією, Італією та країнами Близького Сходу.

На запрошення одеського градоначальника до міста прибув французький емігрант – абат Ніколь, який мав допомогти в організації діяльності навчальних закладів. Маючи значний досвід педагогічної роботи, абат у 1814 р. склав "Начерк правил виховання в обох Шляхетних інститутах" (чоловічому та жіночому, які були засновані за ініціативою де Рішельє у 1804-1805 рр. для дітей дворянства). Ніколь був призначений директором чоловічого Шляхетного інституту, на базі якого у 1817 р. був відкритий Рішельєвський ліцей. Він став першим вищим навчальним закладом на теренах України, де отримували освіту вихідці з різних регіонів Росії і навіть із-за кордону. Серед вихованців і викладачів ліцею були представники різних віросповідань. До правління цього навчального закладу входили спочатку Херсонський генерал-губернатор граф Ланжерон, одеський комендант – генерал-майор Кобле та негоціант – Людовик Пеццер. Нагляд за навчальною та виховною частиною здійснювали директор – абат Ніколь (1817-1820 рр.) та його помічник і перший інспектор – Реммі-Жильє. Про значний вплив єзуїтів свідчить наявність в ліцеї католицької церкви із власним священиком, який викладав богословські дисципліни для вихованців католицького віросповідання [18].

Серед вихованців ліцею були католики із різних етнічних общин, в тому числі й польської. Там навчався син Аполлона Олександровича Скальковського – Костянтин, брати Ружицькі, Костянтин Володкович та інші.

Поляки займали особливе місце серед населення півдня України. Вони належали до вищих та середніх прошарків суспільства і жили переважно у містах. Слід зазначити, що не всі вони були католиками. Серед тих, хто вважав польську мову рідною, були й православні, протестанти, іудеї та представники інших віросповідань, але переважна більшість належала до римо-католицької церкви.

Близько півсотні поляків у кінці XVIII ст. поселилися в Одесі. У першій половині XIX ст. їх чисельність значно зросла. Представники польської общини міста брали активну участь у розвитку зовнішньої торгівлі. Вони дуже швидко оцінили переваги міжнародної торгівлі зерном через Одеський порт. А тому "Польське товариство", центр якого знаходився спочатку у Херсоні, граф П. Потоцький впродовж 1798-1803 рр. перевів до Одеси. Він став одним із найбільших торгових домів того часу у місті. До нього входили Прот і Северин Потоцькі, які очолювали це товариство, Ліпковські, Родоські, Држевецькі та Чацькі. Для подальшого розширення діапазону торгових операцій, Држевецький і Чацький відновили судноплавство по Дністру, започатковане у 1785 р. польськими поміщиками Дзедушицьким і Віллямовецьким. Уже в 1803 р. по Дністру ходило судно "Тадеуш Чацький", яке займалось перевезенням не лише пшениці, а й горілки та турецьких фруктів [19].

На присутність поляків у місті вказують будівлі, які унікальні по своїй архітектурі. Найбільш красиві палаци в Одесі або належали польській знаті, або були побудовані за проектами польських архітекторів. Зокрема, шахський палац побудований польським архітектором Феліксом Гонсіоровським, Сабанскі казарми (нині Інститут внутрішніх справ), побудовані графом Сабанським, як приміщення для зберігання зерна та іншої продукції для потреб торгівлі. Навіть назва вулиць в Одесі свідчить про наявність значної кількості поляків. На Польській вулиці та на Польському спуску знаходились будинки та магазини польської шляхти. Відомі польські аристократи Потоцькі, Собанські, Ржевуські, Маньковські, Чарторийські та інші, отримували відкриті листки на будинки, акти про виділення земельних ділянок під будівництво магазинів, складів і житлових будинків на Воєнному і Грецькому форштадтах міста. В честь дружини Потоцького – Софії – була названа вулиця Софіївська, на якій знаходився їх палац. Назва вулиці Колонтаївської пов'язана з іменем місцевого інженера – племінника польського суспільного діяча Гуго Колонтая.

Вагому роль у розвитку південного регіону відіграла родина польських шляхтичів Скадовських, яких занесено до оксамитової (дворянської) книги Херсонської і Таврійської губерній. Представники цієї великої родини зробили значний внесок у розвиток економіки, торгівлі, науки і мистецтва.

Помітний слід в історії краю залишили Скаржинські, Шеміоти, Грохольські, Комаровські, Грабовські та інші. Так, В. П. Скаржинський значною мірою сприяв розвитку сільського господарства півдня України. Йому належала ідея устрою лісосмуг у причорноморських степах, а сформований ним у 1812 р. на власні кошти ескадрон прославився бойовими подвигами в боях із армією Наполеона. Про економічні зв'язки між Росією і Польщею свідчать документи про переселення фабрикантів і ремісників із Польщі до Новоросійського краю, про вивезення єлисаветградськими купцями худоби до Польщі для продажу та про влаштування ектрапошти між Варшавою і Одесою. У Державному архіві Одеської області є справи про реакцію російського уряду на національно-визвольний рух у Польщі у 30-х рр. Це документи про висилку за кордон галиційських уродженців і заборону "польським емісарам" в'їздити до Росії (зокрема, Кароліні Наквaській-Потоцькій, Ленчковським, Вассоєвичу та іншим). У цей період постраждали родини Потоцьких, Собанських і Чарторийських, які були причетні до польського національного повстання. Їх майно було конфісковано і передано у військове відомство. Проте у 40-50-х роках вони мали нерухомість у місті [20].

Поляки не стояли осторонь культурного життя Одеси. Яскравим доказом цього була наявність польського театру, який був одним із перших аматорських театрів у місті. У 1806 р. для його театральних вистав перебудували приміщення зернового складу, що

належало графині Ржевуській. В подальшому, коли в Одесі завершилося будівництво першого оперного театру (1809 р.), його сцена надавалася не лише французьким та італійським але й польським гастролерам.

За часів генерал-губернатора Новоросійського краю і намісника Бессарабської області М. С. Воронцова (1823-1846 рр.) життя польської общини в Одесі значно активізувалось. К. Скальковський у своїх спогадах описав аристократичне коло Одеси, яке очолював генерал-губернатор М. С. Воронцов. До нього входили російські й польські дворяни та багаті іноземні негоціанти [21]. Сам М. С. Воронцов був одружений на Єлизаветі Ксаверіївні, яка походила із знатного польського роду Браницьких. Вона належала до православного віросповідання і прославилась своєю активною доброчинною діяльністю, дещо випередивши в цьому своїх колишніх співвітчизників. Разом із сестрою відомого дипломата і теолога Олександра Стурдзи – Роксандрою Едлінг, вона у 1829 р. заснувала "Новоросійське жіноче товариство піклування про бідних", яке згодом було перейменоване в "Одеське жіноче доброчинне товариство". В його діяльності, націленій на допомогу бідним, хворим і сиротам, брали участь найбільш багаті сімейства Одеси. Перше католицьке благодійне товариство було засноване уже в другій половині XIX ст. (1882 р.) поляком Костянтином Володковичем. Його діяльність значною мірою сприяла національно-культурному піднесенню польської громади у цей час.

У 1825 р. на заслання до Одеси прибув відомий польський поет і громадський діяч Адам Міцкевич, який поселився у квартирі Рішельєвськоого ліцею. У місті він познайомився із Кароліною Собанською, кохання до якої надихнуло його на написання нового циклу поезій.

Влітку 1843 р. Одесу відвідав польський письменник Ю. І. Крашевський. Тут він знайшов приємне товариство для спілкування, до якого входили професори Рішельєвського ліцею В. Линовський, В. Григорьєв, М. Мурзакевич та інші. Особливо близькі стосунки склалися у нього із А. Скальковським та М. Мурзакевичем. За рекомендацією останнього його обрано до Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Хоча Ю. І. Крашевський не зробив жодної публікації в Записках Товариства, але своїм іменем сприяв зростанню його авторитету. У 1845 р. він надіслав ОТІС примірник своїх спогадів про Одесу, один із розділів якого присвячено Товариству та Публічній бібліотеці [22].

Життя польської общини у південноукраїнських містах завжди відзначалося насиченістю. Поляки прагнули зберегти свої культурні традиції, створюючи свої національні навчальні заклади, храми, культурно-громадські установи, випускаючи газети і журнали, збагачуючи тим самим духовне життя краю.

Важливе місце в економічному житті Одеси зайняли італійські переселенці, які належали до римо-католицької церкви. Певну частину із них становили купці. Вони відкрили в Одесі свої торгові дома, що значно сприяло пожвавленню чорноморської торгівлі. Італійці зарекомендували себе кваліфікованими рибалками, перукарями, майстрами по виготовленню макаронів та музикантами. До того ж вони були непоганими знавцями медицини, банківської справи та архітектури. Економічні можливості деяких італійців дозволили їм стати власниками готелів та модних ресторанів.

А. Шмідт, який без особливої симпатії відносився до іноземців, із прикрістю писав, що Одеса стала не російським містом, а містом на російській землі, в якому іноземці впровадили свою торгівлю і суспільне життя. Він вважав, що свої капітали вони заробили уже поселившись у місті і більшість із них не мала справжньої освіти [23]. Можна не погодитися із таким категоричним висновком. Дослідник дещо перебільшував роль іноземців в Одесі. Проте маємо відзначити їх активну позицію у житті південного регіону. Помітне місце у цьому процесі по праву належить католикам. Вони належали до різних етнічних груп населення, кожна із яких зіграла свою позитивну роль у загальній справі розбудови та розвитку міст.

Католицьке населення міст Південної України у першій половині XIX ст. представляли італійці, німці, поляки, французи та інші національності. Вони утворили свої общини в містах регіону, будували католицькі храми, національні школи та різні соціальні об'єкти. Більшість католиків були купцями, ремісниками і вченими, які відігравали важливу роль у соціально-економічному і культурному розвитку краю.

Catholics of the south part of Ukraine in the first half of XIX century were represented by Italians, Germans, Poles, French & another nationalities. They formed the commons in the cities of the region, built the Roman Catholic churches, schools & another social objects. A lot of Catholics were merchants, handicraft workers, scientists & they played a key role in socioeconomic & cultural development of the marginally.

Примітки:

1. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) /Под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 232 с.; Бобильова С. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення й розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 16. – К.: Унісерв, 2004. - С. 22-29; Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18-30; Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920: Научно-популярное издание. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.;

Плеська-Зебольд Е. Г., Шевчук М. А. Причорноморські німці в історії Одеського регіону (кінець XVIII-XIX ст.) // Питання нової історії. – 1995. – Вип. 41. – С. 46-55.

2. Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – поч. XX ст. : коротка характеристика етапів розвитку // Записки історичного факультету. – Випуск 13. – Одеса, 2003. – С. 72-85.

3. ПСЗРИ-I. – Т. XXIII. – С.Пб., 1830. – № 17 320.

4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 628. – Оп. 1.–Спр. 1. – Арк. 3.

5. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 3, 9.

6. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 68, 76.

7. ДАОО. – Ф. 628. – Оп. 1.–Спр. 1. – Арк. 5-12.

8. С-Петербурзький філіал архіву Російської Академії Наук (далі ПФА РАН). – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 455-459.

9. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917. Библиографический указатель /Сост. В. В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 35.

10. ПФА РАН. – Ф. 30.– Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 401-405.

11. ПСЗРИ-I. – Т. XXI. – № 15 627.

12. Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. – С.Пб., 1836. – С. 15.

13. Список одесских купцов 1859 г. – Одесса, 1859. – С. 1-15.

14. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920. – С. 66, 68.

15. Діанова Н. М. Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) //Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 55.

16. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины... - С. 164.

17. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К., 1999. – С. 129.

18. Діанова Н. М. Роль православного духовенства Херсонської губернії у розвитку освіти в першій половині XIX ст. //Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006 рік. – Книга 1. – Львів: Логос, 2006. – С. 242-243.

19. Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – поч. XX ст. – С. 73-74.

20. Білоусова Л. Г. Українська Полоніка в документах Державного архіву Одеської області //Інформаційний бюлетень. – 2007. - №1. – С. 52, 54.

21. Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейскому, 1843-1869. – С.Пб., 1906. – С. 19.

22. Хмарський В. М. Письменник і наукова установа: до членства Ю. І. Крашевського в Одеському товаристві історії та старожитностей //Поляки на півдні України та в Криму. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2007. – С. 206-209.

23. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – С.Пб., 1863. – Ч. 1. – С. 538.

Захарченко Олексій

АГРАРНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКИХ ОКУПАНТІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї (1941 – 1944рр.)

Окупаційна аграрна політика німецько-румунських загарбників донедавна досліджувалась вкрай вибірково і обмежено [1]. Набуття Україною державної незалежності відкрило перед вченими великі можливості. Доступ до раніш закритих архівів дозволив впритул наблизитись до наукової розробки данної проблеми. В сучасній історіографії за останні роки з'явились ряд цікавих робіт, які, використовуючи значно розширену джерельну базу, дають можливість простежити складне і суперечливе коло питань щодо практичної реалізації «нового аграрного порядку» [2].

Завдання данної статті полягає в тому, щоб показати особливості здійснення німецько-румунськими окупантами аграрної політики в Північному Причорномор'ї, простежити діяльність німецької і румунської окупаційної влади по впровадженню «нового аграрного порядку», дослідити спробу господарського освоєння південноукраїнських степів, корекцію в аграрній політиці в залежності від перебігу подій на радянсько-німецькому фронті, що мала місце у 1942 – 1943 роках.

В завойовницьких планах поневолення східного простору нацистське керівництво найбільше приваблювали Південь України і Крим. На військовій нараді 27 липня 1941 року Адольф Гітлер чітко висловився з цього приводу: «Ми візьмемо південну Україну, особливо Крим, і перетворимо її у велику німецьку колонію. Не буде ніякої шкоди з того, що ми витіснимо все населення, яке там зараз проживає. Німецький колоніст стане солдатом - селянином... Тих із них, хто походить із селян, Рейх забезпечить повністю обладнаними фермами» [3]. Про важливість посідання у Північному Причорномор'ї з його подальшою колонізацією вихідцями з рейху наголошував своєму підлеглому рейхскомісару України Еріху Коху рейхсміністр у справах окупованих східних територій Альфред Розенберг. 18 листопада 1941р. він надіслав Коху таємну директиву в якій зазначалось: «У всякому разі треба вжити всіх заходів, аби оформити в німецьку колонію півострів Крим і поки що ще ближче не окреслену територію аж до Дніпра, потім по дузі до Азовського моря (генералкомісаріат Таврида)... посідання Криму з прилеглою до нього територією, яке було б підсилине великим німецьким поселенням, має вирішальне значення і для охорони німецького панування» [4]. В германізації Північного Причорномор'я величезну активність виявляв і керівник чорного воїнства - рейхсфюрер СС Генріх Гіммлер: «Населені озброєними селянами селища стануть основними поселеннями на сході, фундаментом європейської фортечної стіни» [5]. Гіммлер мріяв

навіть створити окрему есесівку державу [6]. Як основу німецького панування на цих землях рейхсфюрер СС плекав ідею створення низки поселень для солдатів - селян (Wehrbauern). На його думку таке селище мало включати від 30 до 40 господарств і кожний «вербауерн» отримає по 300 акрів землі у власність. «В присадибному домі, - вказував Гіммлер,-оселиться заслужений лідер СС чи партії, вибраний мною особисто з урахуванням його якостей як людини, так і солдата на полі бою. Він стане лідером селянської общини, з адміністративної точки зору бургомістром, з партійної точки зору - вождем місцевої групи... На цьому побудований увесь план. Кожне селище з 40 господарствами, селянами та їх синами, своєю бойовою силою відповідатиме роті, а ротний командир буде жити у присадибному домі. Усі вони будуть воювати за свою землю і за свої оселі» [7]. Роздачею землі і розселенням есесівців мало займатись спеціально створене ще задовго до початку війни Головне управління раси і поселень на чолі з обергруппенфюрерами СС Гюнтером Панке (очолював управління у 1939-1940 рр.) та Отто Гофманном, який, був на чолі управління з 1940 по 1943 рр. [8]. Для якнайшвидшого економічного освоєння окупованих південноукраїнських земель керівництво Третього рейху збиралось задіяти в першу чергу виховану в нацистському дусі молодь – членів Гітлерюгенду. «Діти – ось у чому наше спасіння! – заявляв А.Гітлер. - Право на землю, згідно вічному закону природи, належить лише тому, хто завоював його, виходячи з того, що старі кордони стримували зростання чисельності народу. І те, що у нас є діти, які хочуть жити, виправдовує наші прагнення на завойовані східні території» [9]. З моменту приходу до влади нацистів члени Гітлерюгенду мали проходити обов'язкову сільськогосподарську практику. Щорічно 17 тис. підлітків залучались до практики, набуваючи досвіду господарювання на землі [10]. Саме юні «арійці» мали заселити і обжити величезний східний простір, назавжди витіснивши з рідної землі місцеве населення. Керівник Гітлерюгенду рейхсюгендфюрер Артур Аксман закликав молодих німців розпочати негайну колонізацію краю: «Ми спорудимо на східному кордоні стіну із м'яса і крові, яка буде міцніше сталі і бетону. Для закріплення на східних землях нам знадобляться найкращі молоді люди. Тому, добровольці, вперед!» [11].

Крім переселенців із рейху в аграрній колонізації Північного Причорномор'я на думку фюрера слід було активно заангажувати близьких до «арійців» данців, шведів, норвежців, голландців, а у віддаленій перспективі – навіть германізованих англійців [12]. Особливу роль Гітлер відводив Криму, який називав у своїх планах Готенландом. Крим мав стати «німецькою Рів'єрою» - курортною зоною для відпочинку нацистської еліти. Передбачалось повністю виселити з півострова корінне населення і заселити Крим жителями з австрійського Південного Тіроля. На думку фюрера кліматичні умови Тіроля і Криму дуже схожі і австрійські переселенці доволі швидко зможуть тут адаптуватися [13].

Тому у 1942 році Гітлер призначив австрійця Альфреда Фрауенфельда генеральним комісаром «Таврії», пізніше перейменованої в генеральну округу «Крим». А. Фрауенфельд, як і рейхсміністр А.Розенберг виступали за більш м'яку політику щодо місцевого населення і були проти жорстоких методів, якими керувались по відношенню до українців рейхскомісар Е.Кох і рейхсферер СС Г.Гіммлер [14].

Зазіхали на землі Північного Причорномор'я і румунські завойовники, союзники рейху. 19 липня 1941 року маршал Іон Антонеску видав наказ №1500, в якому обіцяв щедро наділити нашою землею своїх солдатів і офіцерів, які відзначаться в боях [15]. За наказом помічника ставки румунського верховного командування генерала Тегерану в військових частинах почали навіть складати списки охочих заволодіти земельними наділами в Прибужжі та Придністров'ї [16]. На думку полковника Вільгельма Адама, ад'ютанта фельдмаршала Паулюса, ці обставини зумовили досить високу мотивованість і боєздатність румунських військ па початку війни і їхню пасивність і безпорадність в боях на берегах Дону і Волги восени 1942 р. [17].

Щодо місцевого населення, то їм, за висловом рейхсміністра землеробства рейху Вальтера Дарре, відводилась жалюгідна роль безправних рабів і наймитів. «На всьому східному просторі, - вказував він, - тільки німці мають право бути власниками великих маєтків. Країна, населена чужою расою, повинна стати країною рабів, сільськогосподарських батраків і промислових робітників.» [18]. І все ж, слід зазначити, що під впливом військових катастроф на Східному фронті деякі з нацистських бонзів переглянули свої попередні плани відносно місцевого населення. Так рейхсфюрер СС Гіммлер запропонував восени 1943 року негайно почати створювати на підступах до «Східного валу» (лінії укріплень вздовж Дніпра і до Азовського моря) з місцевих українських колабораціоністів мережу козачих поселень, виділити їм певну частину землі у приватну власність і саме на них покласти обов'язок нести прикордонну службу на східних рубежах Третього рейху. Гіммлер стверджував, що «оскільки Сталін і більшовизм відійти від колгоспної системи не можуть, то кожний одноосібний селянин в силу своєї природи стане ворогом більшовизму. Ніякого примирення між ними бути не може.» [19].

Головним завданням і основною метою нацистської аграрної політики було налагодження безперебійного постачання продовольством і сировиною вермахту і рейху. За рахунок сільськогосподарських ресурсів України цілковито утримувались і союзні Німеччині румунські, італійські, угорські, словацькі і хорватські війська. Конкретні форми аграрної політики до війни не розроблялись. Остаточне вирішення аграрного питання відкладалося на післявоєнний період. В ході ж війни окупантами проводилась політика, яка мала чимало протиріч і завжди пов'язувалась з перебігом подій на радянсько-німецькому фронті та з Рухом Опору на підконтрольній німецько-румунським

завойовникам території. Якщо в економічному відношенні аграрна політика мала задовольнити колосальні потреби в продовольстві та сировині, то її політичний аспект полягав у тому, щоб шляхом поступової, поетапної заміни колективного господарювання одноосібним привернути на свій бік українське селянство, як ту категорію населення, що найбільш постраждала від сталінщини в роки розкуркулювання і насильницької колективізації та голодомору 1932-1933 років і тим самим знайти в ньому, або хоч серед певної його частини, спільника й вагому опору в боротьбі з радянським підпільно-партизанським рухом. Нацистські аграрні «реформатори» завдяки роздачі землі у власність намагались внести також дезорганізацію в лавах Червоної Армії і радянського тилу.

В аграрній політиці окупантів у Північному Причорномор'ї чітко простежуються три основні етапи. Перший етап (з серпня 1941 р. по січень 1942 р.) характеризує аграрну політику військової і цивільної окупаційної влади в умовах «бліцкрігу» і до його провалу; другий - в період затяжної війни (лютий 1942 р. - липень 1943 р.), й третій, заключний етап, пов'язаний з великим загальним відступом німецько-румунської армії на південній ділянці Східного фронту, коли ворожі зайди вдалися до варварської тактики «випаленої землі» - тотальної руйнації, грабунку і спустошення промисловості і сільського господарства краю. Особливо жахливі часи настали безпосередньо перед самісіньким визволенням від загарбників — у лютому - березні 1944 року.

Ще задовго до початку війни за наказом фюрера військова розвідка (абвер), верховне командування вермахту, експерти в питаннях східного простору розробили конкретні заходи щодо досягнення політичних та економічних заходів, пов'язаних із здійсненням плану «Барбаросса». Цей план мав економічний розділ (кодова назва «Ольденбург»), основні ідеї якого до війни були деталізовані у «Директивах з керівництва економікою у заново окупованих східних областях» (так звана «Зелена папка» Герінга). Цей документ призначався для керівництва господарством зайнятих радянських територій і передбачав використання їх як економічного і сировинного додатка рейху. Про те з якою ретельністю готувались нацисти до агресії свідчить огляд стану сільськогосподарського виробництва і харчової промисловості України за станом на 1 березня 1941р. складений абвером. В огляді вказувалась вагома частка України в загальносоюзному виробництві зерна, кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків, рівень механізації сільскогосподорського виробництва, наявність молоко і м'ясокомбінатів, їх потужність в таких містах як Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ та інш. Нацистів цікавило абсолютно усе: врожайність культур, поголів'я худоби, форми управління виробництвом, структури колгоспів, радгоспів, МТС тощо [20]. Ключова роль в організації економічної експансії рейху належала Густаву Шлотереру, який у 1941 році зайняв за сумісництвом керівні посади по

управлінню економікою в рейхсміністерстві у справах окупованих східних територій і в створеному перед війною економічному штабі «Схід» [21]. Ще до початку воєнних дій господарський штаб «Схід» 1 червня 1941 р. видав таємне службове розпорядження №1 для окружних керівників сільського господарства, а також інструкції щодо прийняття і подальшого управління колгоспами, радгоспами і МТС [22]. В директиві Германа Герінга, підписаній в травні 1941 р. наголошувалося, що в сільському господарстві ні в якому разі не можна допускати будь-яких ускладнень у безперебійному постачанні діючої армії за рахунок окупованих територій, а тому «необхідно перш за все зберегти існуючі форми господарства колгоспної системи. Збереження колгоспної і радгоспної системи необхідно для того, щоб запобігти перебоям у постачанні німецької армії і Німеччини за рахунок російських просторів, які можуть бути визвані різкою зміною господарських форм» [23]. Тому самочинний розпуск колгоспів суворо заборонявся.

В серпні - вересні 1941 р. Північне Причорномор'я було окуповано німецько-румунськими військами. Разом з ними в наступі були задіяні італійські, угорські та хорватські частини. Швидке просування ворожих військ завадило завчасній евакуації вже зібраного збіжжя, поголів'я худоби, реманенту та сільгосптехніки в радянський тил. Наступаючих німецьких вояків вразили безкрайні поля, сади і виноградники, які їм дісталися як трофеї в нижньому Прибужжі. «На полях, які розкинулися вздовж річки - згадував у мемуарах військовий медик Пітер Бамм, який в складі 11-ї німецької армії брав участь в боях за Миколаїв, - стояли тисячі хлібозбиральних комбайнів, які широко використовувались в українських колгоспах. Росіяни змушені були їх просто залишити... Перш за все, нам довелося за допомогою коней зібрати комбайни покинуті вздовж річки в районі Миколаєва; потім ми переконали селян завершити збір урожаю, який перервала війна» [24]. Про незібраний великий врожай кукурудзи, соняшника, овочів і фруктів поблизу Херсона в своїх мемуарах описує й інший учасник «східного походу» - командир 1-го розвідувального батальону елітної дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» оберштурмбанфюрер СС Курт Мейер [25].

На першому етапі аграрної політики в умовах «блискавичної війни», захопивши за доволі короткий час значні території України, оголосивши всю завойовану землю власністю Третього рейху і взявши курс на створення воєнних поселень німецьких колоністів, гітлерівське керівництво вважало доцільним, передусім з економічних міркувань, зберігати деякий час велике сільськогосподарське виробництво, яке утворилося в Україні у передвоєнні роки. В своєму вузькому оточені Гітлер наполягав, що за будь-яких обставин слід повністю підпорядкувати собі існуючу колгоспну систему, створену Сталіним, оскільки вона давала змогу встановити абсолютний контроль за сільськогосподарським виробництвом, збором, вилученням і відправкою до Німеччини

великих партій продовольства та сировини. В кінці вересня 1941 року, одразу після жахливого розгрому радянських військ в Київському котлі, нацистам здалося, що війна з СРСР ось-ось завершиться перемогою рейху. Гітлер на нараді 29 вересня 1941 р. в категоричній формі, відмовив рейхсміністру в справах окупованих східних територій Альфреду Розенбергу почати розпуск колгоспів [26]. Розенберг, який непогано знав менталітет українців, вважав, що знищення ненависної колгоспної системи кине селянство в обійми до німців—визволителів від сталінської тиранії. Прибалтійський німець, колишній громадянин Російської імперії, цим заходом хотів заручитись, перш за все з тактичних міркувань, підтримкою українського селянства у боротьбі з більшовизмом. Однак Гітлер був переконаний у швидкій, тріумфальній перемозі й слухати про це не хотів, розуміючи наскільки важливо зберегти вже існуючу колгоспну систему для безперебійного постачання вермахту і рейху сільгоспресурсами для ведення війни.

У грудні 1941 р. Червона Армія перейшла у контрнаступ під Москвою. «Бліцкріг» з тріском провалився. На окупованій території ширився партизанський рух. У війну з рейхом вступила надпотужна держава світу-США. Ці обставини докорінно змінили ситуацію. Військове протистояння набуло затяжного, тривалого, виснажливого характеру. Все це змусило Гітлера все ж дозволити Розенбергу провести в дію «новий аграрний порядок» (neue Agrarordnung), оголошений рейхсміністром 15 лютого 1942 року. Згідно указу колгоспи перетворювалися на громадські господарства (Gemeinwirtschehaften), радгоспи на державні маєтки (Staatsguter), МТС - на опорні пункти. Другий етап реформи передбачав перетворення частини громадських господарств, які виконають поставки в рейх, до статусу сільськогосподарських кооперативів (Landbaugenossenschaften). На третьому етапі реформи передбачалося створення обмеженої кількості одноосібних селянських господарств (Einizelwirtschaften). Весь сільськогосподарський інвентар розподілявся по «десятихатках», на чолі яких стояв призначений окупантами бригадир, контроль за бригадирами здійснював сільський староста.

У румунській зоні окупації, в так званій «Трансністрії» (Одеська область, південні райони Вінницької і західні райони Миколаївської областей), аграрний закон був проголошений 14 березня 1942 р. згідно розпорядження №55 І. Антонеску - Г. Алексяну. За цим законом колишні колгоспи перетворювалися в трудові громади, а радгоспи - на державні ферми. Трудові громади ділилися на трудові бригади, які в середньому нараховували по 20-30 сімей. За ними в закріплювалося близько 200га землі [27]. Кожна трудова бригада обирала старшину, котрого затверджував румунський адміністратор-комунальний агроном. Він же нормував роботу [28]. Розподіл урожаю робився комунальними агрономами, старшиною бригади, старшиною общини, сільським старостою після перевірки урожаю. Цей наказ зобов'язував сільськогосподарську і

адміністративну владу повітів, районів і сіл негайно розподілити між общинами всю землю колишніх колгоспів [29].

Аграрна політика окупантів носила відверто хижацький, грабіжницький характер. 13 лютого 1942 р. генералкомісар Миколаєва обергруппенфюрер СС Опперман видав наказ про конфіскацію в колишніх колгоспах і радгоспах всього обмолоченого хліба, олійного, стручкового та іншого насіння. За невиконання цього розпорядження порушників чекало тюремне ув'язнення терміном не менше 2 років. При наявності недбальства або саботажу мірою покарання була смертна кара і грошовий штраф у необмеженому розмірі [30].

Слугувала тотальному грабунку сільського населення податкова система. Селяни мали сплачувати 12 видів податків на рік. В генеральній окрузі «Миколаїв» податок на одну собаку становив 300 крб. на рік, за другу та за кожну наступну вже 400 карбованців. За випас худоби встановлювались такі виплати: за коня - 200 крб, корови -200 крб, кози - 60 крб, вівці - 70 крб, свині - 70 крб. Німці ввели податок 1200 літрів молока з корови на рік, 2100 штук яєць з двору, 10 кг. курятини. В Голтянському повіті «Трансністрії» примарія встановила орендну плату 50 рейхсмарок за 1 га землі. Губернатор «Трансністрії» Г.Алексяну розпорядженням від 25 вересня 1942 р. дозволяв щомісячний помол на одного чоловіка встановити в розмірі 13,5 кг ячменю і 3 кг. кукурудзи. Без дозволу відповідних органів не можна було різати власну худобу. Для того, щоб отримати дозвіл на забій свині, потрібно було на користь німецького командування здати 90 кг м'яса. Селянам категорично, під загрозою суворих санкцій, а то і смертної кари, заборонялося забивати власну худобу і продавати сільгосппродукти на базарах і вдома. Всю продукцію вони мали здавати по значно заниженим цінам так званим заготівельним органам. Хто порушив «новий порядок» в питаннях забою худоби і торгівлі, той жорстоко карався окупантами. Миколаївська газета «Українська думка» 7 серпня 1943 року в статті «Смертні вироки за забій худоби» повідомляла про страту Л.Зайко, Л.Богданова і М.Полознюка, які не виконали розпорядження німецької влади про заборону забою худоби[31].

Як форма грабунку впроваджувалось так зване «отоварення» за здану сільгосппродукцію предметами першої необхідності (сіль, сірники, одяг, взуття). За один костюм селянин мав здати 4 корови або 100 пудів зерна, за 1 метр тканини 20 пудів зерна або свиню вагою не менше 100 кг [32].

Встановлювалися і тілесні покарання. По всій генеральній окрузі «Миколаїв» німецькі окупанти вводили такий порядок, що селяни, які відмовлялись виходити на польові роботи, зазнавали негайної фізично кари і штрафу: 10 ударів і 5 рейхсмарок за перший непослух, 25 ударів і 10 рейхсмарок - за другий, а якщо ослухався втретє, то

порушник віддавався до військового трибуналу. Це покарання з 15 червня 1942 р. почало діяти і в румунській зоні окупації «Трансністрії» [33].

В сільському господарстві селяни, що працювали в громадських господарствах отримували плату на основі виробничих трудоднів - 20-25 трудоднів на місяць. Переважно це була натуральна плата збіжжям, але траплялася оплата праці і грошима. Зарплата головам громадських господарств, агрономам, зоотехнікам, інженерам, ветеринарам, механікам були значно вищою ніж у простих селян і залишались на рівні довоєнної. Це робилося свідомо, щоб заохотити цю категорію до активної співпраці з німецькою владою. За старанну роботу передбачались навіть премії - від 1 до 3 місячних окладів, а за знання німецької чи румунської мови видавалось від 5% до 25% грошової надбавки [34].

14 липня 1942 р. Гітлер видав наказ про нагородження колаборантів-поліцаїв керівників господарств, старост і бургомістрів спеціальними медалями «За хоробрість» та «За заслуги» для східних добровольців. Чимало активних пособників окупантів отримали ці нагороди від німецької влади. Декому з них їх особисто вручив у червні 1943 року А Розенберг під час свого другого приїзду до Миколаєва. 26 вересня 1943 р на влаштованих гітлерівцями урочистостях з нагоди «Свята Урожаю» в приміщенні міського театру, представник німецького ландрату м. Миколаєва доктор Отто від імені нацистського керівництва рейху поздоровив 32 місцевих керівника - старост, бургомістрів, керівників господарств та вручив їм ці медалі [35].

Намагаючись матеріально зацікавити селянство до продуктивної праці 1 серпня 1942 р. Опперман видав розпорядження згідно з яким на 20 трудоднів в місяць норма мала складати 12 кг. зерна. Трудодні нараховувались починаючи з 14-річного віку [36]. 3 липня 1942 р.Опперман надіслав всім гебітскомісаром генеральної округи «Миколаїв» розпорядження щодо видачі премій за зразкове виконання сільгоспробіт. Виділялось чотири групи для отримання винагороди. Так, господарства найвищої, четвертої групи, які здали понад 90% встановленої норми, мали отримати за кожну здану понад 90% тонну - 100 штук цигарок, 600 грамів тютюну і 0,5 літрів шнапсу [37].

Як і в радянські часи, в якості винагороди передбачалися грамоти, які видавала районна окупаційна адміністрація за підписом «ландвіртсшафтсфюрера» (сільськогосподарського керівника).

Особливо велику увагу завойовники приділяли ідеологічній обробці населення. До десятої річниці голодомору 1932-1933 років практично в усіх україномовних газетах багато матеріалів було надруковано про цю трагедію українського селянства. Чимало місця присвятила цим подіям миколаївська газета «Українська думка», А загальноукраїнський часопис «Український хлібороб» (щотижневик накладом 250000

примірників), закликав «селян віддячити своїм визволителям від колгоспного ярма сумлінною працею».

Починаючи з весни 1942 р. масовим тиражем видавались брошури «Питання і відповіді по земельній реформі», «До нового життя», «Про новий порядок землекористування». Лише в травні 1942 р. в РКУ було розповсюджено 275000 кольорових плакатів, 259000, брошур, 415000 листівок і пам'яток, 924000 стінгазет, які доводили переваги «нового аграрного порядку» [38].

Особливо сподівалися нацисти залучити до співробітництва етнічних німців (фольксдойче), які мешкали на території України, переважно в сільській місцевості - 94,1% від загалу. До війни німці жили компактно на Півдні України в 151 колонії [39]. За німецькими даними на окупованій території України мешкало близько 200 тис. етнічних німців, які проживали в 486 населених пунктах [40]. Намагаючись зробити з них непохитну опору «новому порядку» рейхскомісар Кох видав «Тимчасові директиви по створенню сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче», якими передбачалось створення мережі сільськогосподарських, агротехнічних, землемірних, ветеринарних середніх освітніх закладів, на зразок тих, які існували в Німеччині [41].

Провал «бліцкрігу» змусив окупантів зосередитись на терміновій підготовці саме фахівців - аграріїв: землемірів, агрономів, зоотехніків, механізаторів, трактористів, механіків, тощо. З початком бойових дій велика кількість спеціалістів сільського господарства була евакуйована в радянський тил, а до бронетанкових військ РСЧА мобілізували майже усіх трактористів і механіків. Стурбоване величезною нестачею означених фахівців, командування вермахту до листопада 1941 року з концтаборів відпустило 277760 українських бранців, яких направили на потреби військової економіки, в першу чергу в її аграрний сектор [42].

Починаючи з лютого 1942 р. в багатьох містах України - в Києві, Дніпропетровську, Полтаві, Одесі, Черкасах, Умані, Херсоні, Харкові, Мелітополі, Гайвороні, Житомирі, Бобринцю, Кременчуці та інших почали діяти агротехнічні, ветеринарні, землемірні, механізаторські школи і курси по підготовці спеціалістів вузького профілю для потреб сільського господарства. Оскільки набирала обертів компанія по примусовому вивозу до Німеччини східних робітників-«остарбайтерів», то українська молодь, щоб уникнути депортації де рейху, активно йшла до цих навчальних закладів. До того ж наявність фахової освіти завжди давала перевагу при працевлаштуванні і значно більший заробіток. Відкривались подібні освітні заклади і в генеральній окрузі «Миколаїв». В серпні 1942 р. розпочав роботу агротехнікум в с.Шамівка Знам'янського району Олександрійської округи генерал –комісаріату «Миколаїв» [43]. Готували спеціалістів і при МТС. Кожній з

них дозволялось взяти одного-двох учнів, які за три роки мали засвоїти всі ремонтні роботі сільгосптехніки. Учням встановлювалося грошове утримання — перший рік навчання 50 крб. на місяць, на другий і третій відповідно 100 і 150 крб. [44]. Іноді здібну молодь відправляли на навчання за межі України. В серпні 1942 р. управління держферм Очаківського повіту «Трансністрії» зобов'язало держферму «Радсад» виділити 75 рейхсмарок інженеру-стажеру Валентину Берберу, який від'їхав до Румунії для продовження навчання [45]. Кадри фахівців середньої ланки на місцях організовували відділи продовольства та сільського господарства. Це були короткочасні курси, які готували виключно фахівців вузького профілю для конкретної роботи. З 5 по 12 червня 1942 р. в п'яти населених пунктах генерал-комісаріату «Миколаїв» проводилися тижневі курси по підготовці уповноважених по сівбі. Кожен з тринадцяти районних комісарів направив на ці курси по три агрономи [46]. В грудні 1942 р в «Трансністрії» для 13 маслозаводів були організовані румунською окупаційною владою десятиденні курси для підготовки завідуючих сепараторними відділеннями. На кожного слухача виділялось по 48 рейхсмарок за рахунок маслозаводу. В Очаківському повіті при Нечаянському маслозаводі курси мали пройти з 8 по 19 грудня, а в Глтянському повіті при Галтянському маслозаводі з 10 по 20 грудня 1942 р. [47].

Для швидкого впровадження «нового аграрного порядку» командуючий тиловим районом «Південь» 6 травня 1942 р. видав наказ про створення так званих «Особливих штабів аграрної реформи», які мали вести роз'яснювальну роботу для реалізації аграрної реформи. 25 травня 1942 р. розпорядженням відділу військової адміністрації створено спеціальний штаб «Новий аграрний порядок» при головній групі сільського господарства у Полтаві на чолі з доктором Шиллером [48]. 19 червня 1942 р. економічний штаб «Схід», головна група сільського господарства ухвалили розпорядження «Практичне здійснення нового аграрного порядку». В ньому німецькі пропагандисти мали в першу чергу наголошувати, що основним змістом «нового аграрного порядку» є поступовий перехід від колективного до одноосібного господарювання в межах кооперативів (хліборобських спілок). В РКУ в 1942 р. до цієї категорії господарств за станом на 1 грудня перейшло 10,4% громадських господарств. По Миколаївській області цей показник був одним з найнижчих - усього 4,9%, натомість в Запорізькій області він був найвищим- 20,4% [49]. В генеральній окрузі «Миколаїв», до якої входили Кіровоградська, Херсонська і частина Миколаївської області (по лівому берегу Південного Бугу), землемірні роботи вдалося здійснити в 194 громадських господарствах. Для 60 колишніх колгоспів розробили карти земельних наділів Планувалося до початку зими 1943 р. закінчити землевпорядження в 134 господарствах [50]. Збільшили окупанти і присадибні ділянки селян. У південних районах миколаївської генеральної округи 45000 сімей отримали 159972 га землі, а в

північних районах 20817 сімей отримали в користування додатково 6982 га присадибної землі [51].

Нацисти робили відверту ставку на створення під німецьким керівництвом державних господарств з колишніх радгоспів. Для керівництва сільгоспвиробництвом в Україну з Німеччини почали масово прибувати так звані сільськогосподарські керівники, або ла-фюрери (Landwirtschaftfuhrer). За станом на 15 квітня 1942 р. на Україну прибуло 7613 ла-фюрерів [52]. Вони в першу чергу направлялись в державні маєтки, яких на кінець жовтня 1942 р. нараховувалось 1493 з загальною земельною площею 3245000 га. На таємній нараді, яка відбулася у Києві 30-31 жовтня 1942 р. для керівників державних маєтків, що прибули з усіх куточків рейхскомісаріату «Україна» присутнім наголошувалось діяти наступним чином: «У нас немає ніякого сенсу віддавати землю в приватну власність українцям і було б за краще зберегти колгоспну систему за будь-яких обставин» [53]. Головним завданням ставилось значно збільшити кількість сільськогосподарських робітників і військовополонених в державних маєтках і змусити селян із громадських господарств переходити не до статусу одноосібного господаря, на чому особливо наголошувала німецька пропаганда, а до категорії безправного і безземельного батрака і наймита, що мав гнути спину в німецьких економіях-держаних маєтках.

В Україні в 1942 р. було створено спеціальне «Товариство по управлінню державними маєтками», в розпорядженні якого знаходилось 2215 великих господарств, переважно колишніх радгоспів. В генералкомісаріаті «Миколаїв» станом на 1 жовтня 1942 р. в державних маєтках округи працювало: 49167 чоловіків, 37243 жінки, 20267 дітей віком до 13 років, 4283 підлітків віком від 13 до 16 років, 16187 військовополонених. Був підготовлений окупантами звіт про стан і якість посівних площ, пасовищ в генеральній окрузі «Миколаїв» станом на 31 серпня 1942 р. Згідно звіту загальна земельна площа становила 4.788.261 га землі. З них 400000 га складали присадибні ділянки селян, рілля: 3.512.000 га. [54].

Величезною проблемою для окупаційної влади стала нестача тягла. Оскільки під час евакуації в радянський тил в 1941 р. було вивезено чимало сільгоспмашин, тягла і реманенту, то це не дозволило широко, як до війни, використовувати механізовану працю. До того ж колосальним дефіцитом було пальне для сільгосптехніки. Його ледь вистачало для потреб діючої армії. Так, у Миколаївській генеральній окрузі на липень 1942 р. для 1000 сільськогосподарських машин виділялося лише 1500 літрів пального, тобто всього 15 літрів палива на кожну машину, що унеможливлювало використання техніки на польових роботах [55].

Нестача пального і відсутність тягла заставила окупантів широко використовувати ручну працю, а подекуди в якості тягла виступали воли і корови. Тому терміново з Німеччини в Україну, особливо в південні області, почали завозити сільськогосподарську техніку і реманент. З квітня по вересень 1942 р. в Україну з рейху надійшли 2901 трактор, 8850 жаток, 1990 молотарок, 208 снопов'язок, 126 віялок, 735568 кіс. З Італії прибуло 93000 плугів [56]. Із Німеччини всього було вивезено сільгоспмашин на 173 млн.рейхсмарок, в тому числі тракторів на суму 48 млн. рейхсмарок [57].

В порівнянні з довоєнними роками на Півдні України в період окупації майже вдвічі знизилась врожайність основних зернових культур. Тому для покращення становища в сільськогосподарському виробництві, збільшення врожайності зернових і технічних культур, окупанти влітку 1942р. намагалися вжити деяких заходів по господарському освоєнню Північного Причорномор'я. Враховуючи, що південні області України становили зону ризикованого землеробства і завжди дуже сильно потерпали від посухи, німецька окупаційна влада зробила спробу розпочати меліорацію і господарське освоєння цих земель, які, як уже згадувалось, в першу чергу підлягали німецькій колонізації одразу після переможного закінчення війни з Радянським Союзом. 30 липня 1942 р. на ім'я Е. Коха надійшла пам'ятна записка відносно зрошення південної України і північного Криму водами Інгульця і Дніпра. План зрошувальної системи подавався на окремій карті з усіма подробицями і розрахунками. Реалізувати цей проект німці планували впродовж найближчих чотирьох років, асигнувавши 3-4 млрд. рейхсмарок. Для будівництва і риття каналів окупанти планували виділити біля мільйону військовополонених і місцеве населення. Німці почали розшук радянських фахівців, які до війни займались цією зрошувальною системою. Будівництво планувалося розпочати негайно і першу чергу інгулецько-дніпровської зрошувальної системи окупанти збиралися ввести в дію через рік - восени 1943 р. За розрахунками експертів врожайність мала збільшитись в 2-2,5 рази, валовий збір зерна мав складати близько 5 млн. тонн, що дало б змогу, на думку авторів проекту, повністю забезпечити продовольством прибулих з рейху 6-7 млн. колоністів [58]. Перш за все цим проектом зацікавився рейхсфюрер СС Г. Гіммлер. У 1922 р. він закінчив Мюнхенський університет, отримавши диплом спеціаліста - аграрія і розумівся на справі [59]. Німецький журналіст Ганс Йост, який часто подорожував з рейхсфюрером згадував, що Гіммлер полюбляв зупинити автомобіль і пройтися по полю обабіч дороги. «Нахилившись, - стверджував Йост, - він брав шматок землі розтирав її між пальцями, задумливо нюхав, а потім розглядав широкі безкрайні поля родючої землі, розмірковував в голос про те, як виростуть згодом тут дерева і кущі, як захистять вони врожай від холодних вітрів, дадуть вологу і забезпечать економічний підйом цих тепер уже німецьких земель» [60]. З притаманною німцям педантичністю вони підійшли до справи комплексно.

Оскільки степові райони Північного Причорномор'я завжди страждали від суховіїв, в липні 1942 р. головний відділ продовольства і сільського господарства рейхскомісаріату надіслав відділам продовольства і сільського господарства генеральних комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва і Мелітополя, господарський команді «Південь» розпорядження відносно обліку землі, відведеної під лісосмуги. Передбачалось в чотирьох кліматичних зонах висадити 7-рядні лісосмуги широкою 12 метрів і 5-рядні лісосмуги шириною 9 метрів [61]. Відповідне розпорядження, щодо висадки лісосмуг в степовій зоні України в липні 1942 р. рейхсфюрер СС Гіммлер надіслав департаменту планування Головного управління раси і поселень на Сході [62]. Так як вироблена селянами в громадських господарствах продукція знаходилася в колгоспних коморах, що значно полегшувало її охорону, зберігання і реквізицію в будь-який час і в необхідній кількості, то окупанти для того, щоб без перешкод відправляти зібраний урожай до Німеччини спланували будівництво польових вузькоколійних залізниць. 28 вересня 1942 р. генерал-комісар Миколаєва обергруппенфюрер СС Опперман наказав розпочати їх будівництво в генеральній окрузі. Вже до жнив 1943 р. планувалося прокласти такі залізниці: Вознесенськ -Єланець - Новий Буг; Снігурівка - Борислав; Новий Буг -Володимирівка - Олександрштадт - Качкарівка; Ново-Павлівка - -Привільне. Ці вузькоколінійні залізниці мали бути завширшки 60 см. [63]. У наказі особистий наголос ставився на тому, що ці польові залізниці будуватимуть лише для того, щоб суттєво полегшити вивіз збіжжя до рейху і тим самим запобігти актам саботажу з боку селянства.

Таким чином, на другому етапі аграрної політики нацисти намагалися налагодити економічне життя для подальшого ведення війни, розпочати господарське освоєння Північного Причорномор'я, але не для покращення життєвого рівня селянства, а виключно для більш ефективної експлуатації сільського господарства у власних цілях і закладення фундаменту для повоєнної колонізації краю вихідцями з рейху.

Після нищівної поразки під Сталінградом у війні наступив перелом і нацисти вдалися до термінових заходів, щоб знову виправити становище на свою користь. 18 грудня 1942 р. на спеціально скликаній А. Розенбергом у Берліні конференції вищі цивільні і військові чини рейху одностайно висловились за більш вагоме використання в боротьбі з більшовизмом політичних факторів боротьби, акцентувавши увагу на прискоренні саме аграрної реформи [64]. 15 лютого 1943 року відомство Розенберга з дозволу фюрера видало постанову, згідно з якою селяни в РКУ мали отримати у приватну власність 1га землі на одну особу. В результаті до кінця 1943 р. принаймі 1.300.000 осіб в Україні повинні були вже приватизувати землю [65]. 3 червня 1943 р. Розенберг вкотре намагаючись привернути на свій бік селянство, від імені рейху проголосив «Декларацію німецького уряду про приватну власність селян на землю». Сам рейхсміністр одразу після

оголошення декларації здійснив разом з рейхскомісаром Кохом інспекторську поїздку по рейхскомісаріату «Україна», в тому числі вдруге за період окупації побувавши в генеральній окрузі «Миколаїв». Він вимагав від місцевої німецької влади розпочати негайну приватизацію землі українськими селянами. Водночас його безпосередній підлеглий гауляйтер Кох щосили гальмував приватизацію і конфлікт між ними знову набув гостроти. Дошкуляючи Коху в постійній протидії його розпорядженням Розенберг в розпачі стверджував, що якби вдалося реалізувати основні ідеї аграрної політики, залучити селян до взаємовигідної співпраці, створити міцний прошарок власників землі, то на його думку, «у Червоної Армії не виявилося б жодного аргументу проти всієї нашої антибільшовицької пропаганди, яка має місце зараз» [66].

Сподівання нацистів привернути на свій бік українське селянство, як найбільш постраждалу категорію населення від сталінщини, повністю провалились. До того ж часу для термінового виправлення становища у гітлерівців вже не залишилось. Розбивши елітні війська вермахту і ваффен СС у вирішальній битві на Курській дузі в липні-серпні 1943 р., Червона Армія одразу, не зупиняючись, розгорнула широкий наступ і почала визволення Лівобережної України і Донбасу від завойовників. Нацистам бракувало часу на негайну зміну акцентів в окупаційній політиці в цілому і в аграрній зокрема. Тому заключний, третій, етап аграрної політики позначився відвертим хижацьким грабунком сільськогоспадарських ресурсів України. Оскаженілий від безсилої ярості фашизм остаточно зірвав з себе маску лицеміра, коли за наказом нацистської кліки починаючи з вересня 1943 р. застосував злочинну тактику «випаленої землі»-тотально спустошуючи при відступі територію України, піддаючи все довкола не баченому ще в історії людства пограбуванню, руйнації та нищенню. Жнива 1943 р. перетворилася на справжню битву за хліб між німецько-румунськими загарбниками і місцевим населенням. 24 липня 1943 р. генеральний комісар Миколаївської округи через газету «Українська думка» попередив селян, що в разі відмови збирати врожай чи актів саботажу під час жнив «винні будуть покарані - виключно до страти» [67]. Здійснення окупантами заходів по тотальному вилучено зібраного урожаю супроводжувалося жорстоким терором по відношенню до хліборобів. В Новобузькому районі селяни саботували жнива і приховували хліб від німецької влади, псували збиральні машини, не сплачували податків. Тоді на придушення опору населення в серпні 1943 р. прибув каральний загін на чолі з начальником жандармерії Миколаївської генеральної округи Максом Бютнером. За зв'язок з партизанами вони розстріляли 150 патріотів, понад 400 селян було заарештовано. Загін карателів під командуванням оберфельдфебеля охоронної поліції Рудольфа Міхеля в с. Калуга Березнегуватського району відправив на смерть 40 місцевих селян. У Вознесенському районі карателі схопили 62 відважних патріотів, що активно займалися

саботажем і шкідництвом в сільському господарстві. Після нелюдських тортур і знущань їх розстріляли в протитанковому рові поблизу с. Натягайлівка, а восьмеро героїв нелюди заживо спалили на вогнищі. За наказом керівника Кривоозерської сільської підпільної організації І.А. Гуртового селяни району, не дивлячись на категоричну заборону румунських окупантів восени 1943 р. сіяти озимину, - засіяли 17000 га озимого клину. До приходу радянських військ підпільники зберегли 30 тракторів, 60 молотарок, 50 плугів, 40 комбайнів, які були вже приготовлені до відправки в Румунію. Перед самим визволенням від румунських загарбників, на початку 1944 р. видані зрадниками загинули відважні керівники сільського підпілля І.А. Гуртовий (Кривоозерська підпільна організація) та А.Т. Мазепа (Богданівська підпільна група Доманівського району) [68].

Відступаючи під потужними ударами військ 2-го та 3-ій Українських фронтів, які в березні – квітні 1944 р. долаючи немислимі труднощі весняної повені і суцільного бездоріжжя визволяли від ворожих зайд Північне Причорномор'я, озвірілі загарбники масово спустошували колгоспні комори, селянські двори, знищували знаряддя праці, реманент, тотально конфісковували і вивозили всі наявні продовольчі запаси. Так в селі Трикрати відступаючі ворожі війська знищили увесь посівний матеріал. Жахливу пам'ять по собі назавжди залишили відступаючі німецькі і румунські війська. «Уся Трансністрія переповнена худобою, - вказувалось у донесенні економічного штабу «Схід» від 23 березня 1944р., - тут зібрано 63 тис. корів, 7800 коней і 190 тис. овець. Постачання гуртів худоби і догляд за нею становлять значні труднощі» [69]. Відступаючи з території Миколаївщини румунські війська тільки у березні 1944 р. вивезли велику кількість сільгосподарського реманенту, 24 трактори, 4143 плуги, 94 молотарки, 1190 сівалок. У Брезнегуватському районі після визволення не залишилось жодного трактора, а придатними для весняної сівби було всього 430 плугів. Німецько-румунські війська спалили 2700 і частково зруйнували 6361 колгоспний двір. Повністю зруйнували 9 МТС. Після звільнення в МТС залишилося 1573 тракторів (до війни було 7328), 707 комбайнів (3982 до війни). За цей час з колгоспів було вилучено 151,4 тис. голів великої рогатої худоби (ВРХ), 53,7 тис. голів свиней, із МТС вивезено і виведено з ладу 2,2 тис. тракторів, 628 - комбайнів. У колгоспах Миколаївської області після звільнення залишилось: 597 голів ВРХ (до війни 318900), - в населення 32,7 тис. голів; свиней - 185 (до війни 103922), в населення -5,5 тис. голів; овець -681 (до війни 204127), в населення -10,7 тис. У Снігурівському районі в колгоспах не залишилося жодної голови ВРХ, свиней, овець та коней [70].

Наведені факти красномовно свідчать, що колгоспи і радгоспи, тобто великі сільськогосподарські підприємства, німецько - румунські окупанти розглядали перш за все як дуже зручну і ефективну організаційно-виробничу систему і вигідну форму

контролю, нагляду, експлуатації та грабунку сільського господарства. Тому й використовували їх у власних інтересах майже незмінними увесь період окупації. Розмови ж про перетворення колишніх колгоспів на хліборобські спілки, надання селянам землі у приватну власність, створення незначного прошарку заможних селян-одноосібників, як основи «нового порядку» на селі носили виключно пропагандистський характер, зумовлений невдалим перебігом подій на радянсько-німецькому фронті. Те, що широко розрекламований «новий аграрний порядок» не виправдав покладених на нього сподівань його творців, свідчить той факт, що попри шалену ідеологічну атаку на колгоспний лад, нацистам так і не вдалося виконати ключове політичне завдання аграрної реформи - розпорошити міцну колективну згуртованість переважної більшості колгоспників, зробити селянство своїм слухняним спільником, налагодити з ним ділові і взаємовигідні стосунки, економічно зацікавити їх, створити хоча б серед невеликої маси селян надійну опору свого режиму. Постійні приниження з боку вищої «арійської раси», тілесні покарання, знущання, жорстоке поводження і залякування селян завойовниками, грабунки і реквізиції, які чинили по відношенню до населення німецька і румунська армії, спонукали колгоспне селянство до боротьби. Ось чому український народ, в основній своїй масі, не прийняв нацистської аграрної політики саме тому, що побачив у гітлерівцях перш за все своїх поневолювачів, які хотіли його уярмити і назавжди перетворити на слухняних і покірних рабів. Селянство взявши в руки зброю, долаючи немислимі труднощі і перешкоди, жертвуючи собою відстояло рідну землю й своє одвічне право жити й працювати на ній.

Примітки:

1.Динлевий П. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941-1944). //Український історичний журнал.- 1971. -№6; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). – М.,1974; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982; Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агресии против СССР: истоки, планы, реализация. 1.IX.1939-19.XI.1942.-Кишинев, 1981 та ін.

2.Лавринчук В.І. До питання про аграрну політику фашистів у західних областях України. //Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей //НАН України. Ін-т історії України. – К.2000.- Вип..5; Глушенок Н.М. Аграрна політика нацистського уряду Німеччини в рейхскомісаріаті Україна на початку окупації (червень 1941р.-лютий 1942р.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. –К.,2003. – Вип..5; Власенко С.І. Аграрна політика німецьких властей у військовій зоні України на початковому етапі окупації (вересень 1941-лютий 1942рр) //Історичний журнал.-2004. - №6-7; Захарченко О.О. Аграрно-політичні заходи нацистів в рейхскомісаріаті Україна напередодні літнього наступу 1943р. //Національний прогрес України: історичні передумови та пріорітети //Зб. наук. праць. – Миколаїв: УДМТУ, МРЦСД, 1997 та ін.

3.Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В2Т. – Смоленск, 1998.-С.313-314.

4. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С.543.

5. Мэнвелл Р., Франкель Г. Генрих Гиммлер. – Ростов на Дону, 2000.-С.246.

6. Хёне Гейнц. Орден «Мертвая голова». История СС.-Смоленск,2002.-С.368.

7. Керстен Ф. Пять лет с Гиммлером. Воспоминания личного врача. 1940-1945.-М.,2004.-С.178.

8. Семёнов К.К. Войска СС. –М.,2004.-С.17.

9. Кормилицын С. СС – мир для ариев. Преступления во имя нации. –М.,2005.-С.100.

10. Аникеев А.А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. - Ростов на Дону: Издательство Рост. Ун-та, 1990. – С. 105.

11. Кнопп Г. «Дети» Гитлера. - М.,2004. – С. 199.

12. Лесков В.А. Штрихи к портрету фюрера. –М.,2006.-С.244-245.

13. Там само. – С.246.

14. Бройнингер В. Противники Гитлера в НСДАП. 1921-1945. –М.,2006.-С.276.

15. Захарченко О.О. Аграрна політика окупантів на території Миколаївщини. //Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1945 (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). -Миколаїв,2004.-С.174.

16. Шульга З.П. Українське селянство не буде в фашистській неволі. –Уфа,1942.-С.22.

17. Вильгельм Адам. Катастрофа на Волге. Мемуары адьютанта Паулуса. – Смоленск,2001.-С.62.

18. Захарченко О.О. Нацистська аграрна політика в контексті окупації Півдня України. //Гілея. Науковий вісник. Історія. Філософія. Політологія. -2005.-№4.-С.81.

19. Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. –Смоленск,2000.-С.299.

20. Захарченко О.О. Аграрна політика німецько-румунських загарбників на Миколаївщині (1941-1944рр.) //»Миколаївщина: шляхами тисячоліть». Обласна науково-практична конференція, присвячена 70-річчю утворення Миколаївської області. –Миколаїв,2007.-С.82.

21. Мюллер Рольф-Дитер. Торговый партнёр или обьект эксплуатации? Германо-советские экономические отношения накануне Второй мировой войны. //Вторая мировая война: Взгляд из Германии: Сборник статей. –М.,2005.-С.40.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного Управління України (ЦДАВО України). –Ф.3206.-Оп.2.-Спр.118.-Арк.5-8, 26-28, 32-35, 39-40.

23. Немятый В.Н. Указ. соч.-С.126.

24. Бамм Питер. Невидимый флаг. Фронтовые будни на Восточном фронте. 1941-1943.-М.,2006.-С.48.

25. Мейер Курт. Немецкие гренадеры. Воспоминания генерала СС. 1939-1945.-М.,2007.-С.94-96.

26. Косик В. Вказ. праця.-С.84.

27. Захарченко О.О. Окупаційний «новий аграрний порядок» на півдні України (1941-1944рр.) //Інтелігенція і влада. Громадянсько-політичний науковий збірник. Вип.5. Серія: Історія.-Одеса,2005.-С.168.

28. Там само. – С.168.

29. Там само. – С.168.

30. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни..-С.449.

31. Захарченко О.О. Миколаївщина в період німецько-румунської окупації краю (серпень 1941р. – березень 1944р.) //Краєзнавчий альманах. – 2007. - №1. – С.77-78.

32. Там само. – С.78.

33. Там само. – С.78.

34. Там само. – С.80.

35. Українська думка.-1943.-2 жовтня.-С.2.

36. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.297. - Арк. 26-29.
37. Там само. – С.68.
38. Захарченко О.О. Аграрка політика нацистів на окупованій території України //Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник. Вып.2.-Одеса,2000.-С.45-46.
39. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки XX століття. - К.,2000. - С. 303-304.
40. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941 - 1944рр) //Український історичний журнал. - 1992. - №5. - С. 16.
41. ЦДАВО України. - Ф. 3206. - Оп.1. - Спр.50. -Арк.. 188зв.
42. Смыслов О.С. «Пятая колонна» Гитлера. От Кутепова до Власова. – М.,2004. – С. 118.
43. Українські вісті. – 1942.-29 серпня.-С.3.
44. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.297. - Арк.130.
45. Державний архів Миколаївської області. (ДАМО), - Ф.Р.1827. -Оп. 1.-Спр.26. - Арк.1.
46. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.297. - Арк.143.
47. ДАМО. - ФР. - 2178. - Оп.1. - Спр.140. - Арк. 228-236.
48. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.2. - Спр.461. - Арк.71.
49. Центральний державний архів вищих органів влади і громадянських організацій України (ЦДАГО України). - Ф.166.-Оп.3.-Спр.144.-Арк.58.
50. Українські вісті. – 1942.-23 вересня.-С.3.
51. Там само. – 1942.-15 липня.-С.1.
52. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.230. - Арк.21.
53. Захарченко О.О. Аграрна політика німецько-румунських загарбників на Миколаївщині...-С.90-91.
54. Там само.-С.91.
55. Там само.-С.91.
56. Там само.-С.91.
57. Как ковался германский меч. Промышленный потенциал Третьего рейха.-М.,2006.-С.307.
58. Захарченко О.О. Південь України в планах «Третього рейху». //Південна Україна і проблеми історичних досліджень.-Ч.II.-Миколаїв,1998.-С.113.
59. Чёрная Л. Коричневые диктаторы (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп). –Ростов на Дону,1999.-С.212.
60. Педфильд П. Рейхсфюрер СС. –Смоленск,2002.-С.285.
61. Захарченко О.О. Південь України в планах «Третього рейху»...-С.114.
62. Соколов Б.В. Генрих Гиммлер: Магистр Чёрного ордена. –М.,2005.-С.91.
63. Захарченко О.О. Південь України в планах «Третього рейху»... -С.114.
64. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.2. - Спр.188. - Арк.7.
65. Боляновський А. Дивізія «Галичина», Історія.-Львів.2000.-С.21.
66. ЦДАВО України. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.101. - Арк.95.
67. Українська думка.-1943.-24 липня.-С.2.
68. Захарченко О.О. Аграрна політика німецько-румунських загарбників на Миколаївщині...-С.94-95.
69. Там само.-С.95.
70. Там само.-С.96.

Кіндрачук Н.М.

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ В ПРОГРАМІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (1989 – 1990 рр.)

Бурхливі події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. викликані процесом завоювання Україною незалежності, вимагають наукового та об'єктивного дослідження, глибокого осмислення всієї соціально-політичної, економічної і духовної ситуації в країні, усвідомлення ролі та місця політичних партій, організацій в житті суспільства, аналізу їх програмових документів.

В цьому аспекті потрібно відмітити велику цінність Програми НРУ, що поставила за мету досягнення Україною спочатку державного суверенітету, а згодом повної незалежності, проведення демократичних перетворень, ринкових реформ, забезпечення вільного розвитку особистості, захисту прав людини і нації.

Приймаючи до уваги той факт, що проблема дослідження процесів українського державотворення, боротьби різних політичних сил за відродження державності українського народу є дискусійною, дана тема на сьогоднішній день є надзвичайно актуальною і вимагає особливого підходу у вивченні.

Проблема радикалізація ідеї державності України в Програмі НРУ (1989 – 1990 рр.) частково висвітлена в працях А. Камінського[1], М. Прокопа[2], Г. Гончарука[3], С. Кульчицького[4], О. Бойка[5] та інших. Однак, в науковій літературі дана тема до кінця не вивчена. Це дає можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даного дослідження – детальний розгляд основних принципів, завдань Програми НРУ, щодо визначення майбутньої національної форми державного устрою України, вивчення головних напрямків реалізації державотворення, їх подальшого впливу на розвиток суспільства.

Після інституювання ініціативної групи Народного руху України за перебудову, розпочалася її робота по написанню і впровадженню в життя проектів програмових документів майбутньої організації. Фактично, в усіх дослідженнях констатується, що ця напружена праця закінчилася на початку 1989 року, коли проект програми Руху, підготовлений українськими письменниками і працівниками Інституту літератури АН УРСР на чолі з В.Брюховецьким, які підключилися до роботи в грудні 1988 р., було підтримано загальними зборами київської письменницької організації, що відбулися 31 січня 1989 р., а 16 лютого – надруковано на сторінках „Літературної України". Всупереч переляканій цензурі 250 тисяч її примірників розлетілися по всій Україні та поза її межами[6]. Жодна інша газета не наважилася відкрито підтримати паростки „Нової

України" – це був справжній прорив[7]. Даний документ справив на населення надзвичайне політичне враження.

Крім того. на адресу „Літературної України" почали надходити листи-підтримки НРУ від громадян. Усього на день установчого з'їзду НРУ їх нараховувалось 800, а індивідуальних підписів – 5880[8]. Ще близько 11 тисяч листів надійшло на адресу СПУ, з них 1253 колективні. Відомо, що не менша кількість листів лежала мертвим капіталом на радіо і телебаченні, в редакціях газет і журналів[9]. Незважаючи на це, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький заявив на весь світ про не підтримку трудящими республіки ідеї Народного Руху[10].

В основному листи носили позитивний характер. Так в одному із них читаємо: „Потрібно якнайшвидше прийняти Програму НРУ за перебудову, яка складається на основі глибокого аналізу всіх процесів суспільного життя, та враховує недоліки і причини, що гальмують розвиток людства. Всіх хто зупиняє цей рух являється зрадником інтересів українського народу, заслуговує на ганьбу в поколіннях"[11]. Пропонувалося надрукувати проект Програми у всіх обласних газетах республіки, чітко і виразно прочитати по українському радіо і тоді вже на загальних зборах в кожному колективі вдумливо обговорити: „Щоб це була дійсно думка народу, а не її окремих представників"[12]. Були пропозиції повернути за допомогою Руху українському народові його національні символи[13], домагатися від Верховної Ради УРСР проголосити 22 січня святом українського народу – Днем незалежності і відзначити його як державне свято УРСР[14]. Аналіз більшості листів, дав наступні результати – майже всі висловлювались за суверенітет республіки, розширення її міжнародних прав, незалежність, самостійність[15].

Щоб уявити рівень зростання політичної, національної свідомості суспільства взагалі та членів НРУ зокрема, слід порівняти найактуальніші, ключові положення проекту, опублікованого 16 лютого, та власне Програми, прийнятої через сім місяців на Установчому з'їзді Руху.

В проекті зазначалось: „Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єдину ланку між перебудовчими ідеями партії та ініціативою найширших народних мас... Рух співпрацює з КПРС через комуністів, які входять до нього, проводить в життя рішення XXVII з'їзду та XIX Всесоюзної конференції КПРС"[16].

Хоч формально визнавалась керівна роль партії в проекті Програми, але від неї несло антипартійним духом, який притягував та згуртовував людей, що були у напівсвідомій опозиції до керівних структур КПРС. В'ячеслав Чорновіл заявляв, що деякі пункти розробленого письменниками проекту програми дисиденти вважали занадто компромісними – передусім визнання керівної ролі партії, що „70 років гнобила український

народ". На думку В. Чорновола, рух має обстоювати багатопартійну систему й визнавати широкий плюралізм думок[17].

Отож, вже в самій Програмі Руху бачимо зміни, які прийнято скоріше з дипломатичних, аніж суттєвих міркувань: „Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, Першим з'їздом народних депутатів СРСР"[18]. Наголошувалось: „Комуністична партія та інші організації співпрацюють із Народним Рухом через своїх членів – учасників Руху"[19].

Все це суперечило Конституції СРСР та Української РСР так, як стаття 6 Конституції СРСР установлювала, що „КПРС є керівною спрямованою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій"[20].

Пояснень на такі постанови Руху можуть бути чимало.

По-перше, непередбаченість того, що менше ніж через два роки розвалиться радянська імперія, якої жахалися не тільки українські патріоти, а й увесь світ. Тому робилися перші несміливі кроки до незалежності: рухівці боролися з імперією в межах можливого, не викликаючи на себе головного удару.

По-друге, автори Програми зважали на інертність ідеологічних та психологічних процесів у суспільстві, прагнули спиратися на широкі верстви, що знаходилися в стані комуністичного виховання. Таким чином, документ писався з метою залучення до Руху, а не для відштовхування від нього людей.

По-третє, небажання без міри дратувати не тільки Росію, а також українських можновладців, вихованих партією, стримувало остаточну відвертість авторів Програми.

На думку професора Г. Гончарука могло статися так, що вище перерахованих перших мотивів не існувало, засновники Руху сказали те, що думали. „На те були причини: ініціатори – теж продукт радянських взаємин, їхнє мислення хоч зуміло пробитися в щілини імперського панциру, щоб стати першими організаційними борцями за суверенітет України в радянський час, та хто може вийти сухим з води, або з калюжі чистим?"[21].

Отож, автори Програми тільки передовою думкою, точніше, частиною свого мислення, пробилися до розуміння моменту суверенітету, але все останнє у них ще належало КПРС.

Якщо в опублікованому 16 лютого в „Літературній Україні" проекті програми Народного руху України за перебудову є передбачення: „Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленінської програми федералізму", то вже в Програмі підкреслювалось: „Головною метою діяльності Рух визнає – побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде до-

сягнуто справжнє народовладдя, добробуту народу, умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації та усіх етнічних груп республіки і створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору"[22].

Невипадково газета „Правда" – орган ЦК КПРС була вражена ходом обговорення проекту. Вона з сумом констатувала: „Ну й конечно, от предлагавшейся в первом варианте программы формулировки... не осталось й следа"[23]. Їй залишилось задовольнитися тим, що хоч в Статуті Руху зазначалось, що НРУ при досягненні своєї мети буде співпрацювати з державними установами, радянськими та партійними органами.

Зрозуміло, що перед тим, як пропонувати напрямки розбудови демократичної держави, слід назвати мотиви, докази неспроможності старої держави виконувати свої функції. Саме жорсткій критиці радянської системи, що в останнє десятиріччя XX віку опинилася у стані гострої кризи – політичної, економічної, соціальної, ідеологічної, моральної – була присвячена „Преамбула" першої Програми НРУ. Безпосередня причина цього бачилась рухівцями у насильницькому впровадженні сталінської моделі тоталітарного псевдо соціалізму[24]. Тут, зокрема, говорилося: „...терор проти селянства під фальшивими гаслами „розкуркулення" та примусова колективізація; штучний голодомор 1933 року з мільйонами жертв, майже цілковите винищення національної інтелігенції в добу сталінських репресій; придушення будь-якого вияву національної свідомості під виглядом „боротьби проти українського буржуазного націоналізму"; грубі порушення прав людини і народу; обкрадання, викривлення та паплюження національної історії і культури; Чорнобильська трагедія – такі далеко не всі злочини сталінських і неосталінсько-брежнєвських верховодів проти українського народу"[25].

Володимир Яворівський під час проведення Установчого з'їзду НРУ, дав свою оцінку таким речам: „Сотні років рабства наклали на народ України глибокі сліди, які не дали нам вчасно включитися в нове життя країни і вибрати в Верховну Раду СРСР людей перебудови. Наша національна культура розчавлена. Наша рідна українська мова повністю витіснена із сфери науки й культури, відсутня в урядових колах. Це призвело до повного духовного зубожіння народу"[26].

Здавалося, рухівці глибоко усвідомлювали близьку катастрофу української нації у складі Радянського Союзу, проте, жоден з виступаючих на з'їзді, окрім Левка Лук'яненка та Василя Барладяну, не наважився відверто сказати, що тільки в незалежній Україні можливо врятувати свій народ від знищення в ньому всього національного. Тобто радикальних цілей на початку рухівці намагалися досягти в межах радянських законів, що було утопічним завданням.

Однак, як зазначає професор Г. Гончарук, ідея виходу України з Радянського Союзу ніяк не спроможна була зненацька з'явитися зразу у масовому продукті всеохоплюючого комуністичного виховання. До цього потрібно було ще дорости і свідомістю, і морально, і психікою[27].

Час, що відділяв перший з'їзд НРУ від другого, був періодом політичної еволюція проукраїнських поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності Батьківщини. Як відомо, в подальшому це було продекларовано змінами та доповненнями Програми Руху Другими Всеукраїнськими зборами, що відбулися 27 жовтня 1990 року.

Як зазначалось на сторінках газети „Одеські вісті" перше чим різниться ця програма від попередньої, це відсутність у назві слова „за перебудову" – яскраве свідчення того, що збори не вірили вже в перебудову, ініціатором якої був М. Горбачов[28] . Щоправда, можна припустити, що на Першому з'їзді НРУ мало хто вірив у перебудову, але використовували цей термін для того, щоб не дратувати зайвий раз КПРС-КПУ, особливо Москву, яка звикла братися за зброю при першій підозрі на націоналізм, сепаратизм. А тепер обставини дещо змінилися – перебудову було поховано. Як згадують члени Руху: „Додаток „за перебудову" ми відкидали з перших кроків, бо НРУ сприймали як інструмент Самостійності України"[29].

Якщо у першому варіанті Програми НРУ ставилася мета: „... створення суверенної української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору", і було ще багато положень аналогічного характеру, то змінена Програма – визначала мету Руху у двох чітких положеннях:

– досягнення державної незалежності України;

– створення ненасильницькими методами демократичної республіки[30].

Інстинкт самозбереження підказував єдиний шлях відстояти власне місце на землі – творення національної державності[31]. Внесені до Програми зміни засвідчили корінний перелом в ідеології НРУ. Запобігання національній катастрофі вже бачилося не в реформуванні системи, а у зміні політичної системи, усуненні монополії комуністичної партії і утвердженні політичного плюралізму. Позиція Центрального проводу Руху повністю ґрунтувалася на необхідності державної незалежності України, та побудові в ній суспільства, яке базується на принципах гуманізму і демократії.

Відповідним чином сказано про партію. Якщо в Програмі першої редакції стверджувалось: „Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені 27 з'їздом КПРС, 19 партконференцією, І з'їздом народних депутатів СРСР"[32], то в останній редакції про партію згадувалось тільки в негативному плані, її керівна роль не визнавалась. Про це не наважилась сказати жодна громадська структура за увесь час

існування Радянського Союзу, що і знаменувало початок кінця пануванню комуністичної ідеології, влади, моралі.

Ні „Меморіал", ні Товариство української мови, ні інші громадські організації не мали сили кинути виклик, відкрито знехтувати КПУ, а тим більше звинуватити партію в злочинах проти українського народу, як це зробив Рух.

Таким чином, національні погляди рухівців – це процес від нижчих етапів національної свідомості до вищих, від уявлення щастя України в „оновленому Союзі" через хворобу федералізму до розуміння необхідності втілення української національної ідеї і формування української політичної нації – такі головні щаблі підняття рухівців до власного розуміння своєї ролі в долі Батьківщини[33].

Як зазначив І. Драч: „Спершу головним завданням Народного Руху України (тоді ще Народного Руху за Перебудову) була демократизація суспільства, надання допомоги в цій справі Комуністичній партії. Але потаємно ми всі думали про проголошення незалежності. З часом почали активно діяти в цьому напрямку"[34]. Адже, нація яка не дбає про свою державність, за переконанням І. Драча приречена на зникнення з лиця землі. Однак, чітко сформульовані ідеї суверенності та незалежності України знайшли своє відображення в програмних документах Руху лише тоді, коли процес демократизації українського суспільства розвинувся настільки, що було прийнято радикальну „Декларацію про державний суверенітет".

Положення про незалежність Батьківщини у Програмі найголовнішої громадсько-політичної організації свідчило про те, що народ України все свідоміше обирав свій шлях до свободи і ставив мету самому визначити свою долю.

Таким чином, Програма НРУ, прийнята на першому з'їзді і доповнена на другому з'їзді НРУ, визначила поступ цієї громадської національно-демократичної організації до головної мети за такими етапами: 1) ненасильницьке досягнення суверенітету України у складі оновленої радянської федерації; 2) ненасильницьке завоювання народом України своєї незалежності.

Отже, проведений аналіз Програми НРУ (1989 – 1990 рр.) в цілому відображає радикалізацію ідеї державності України, що полягає в переході від бездержавного до державного статусу української нації.

Примітки:

1. Камінський А. На перехідному етапі: „гласність", „перебудова" і „демократизація" на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с.

2. Прокоп М. Напередодні незалежності України. – Нью-Йорк – Львів, 1993. - 646 с.

3. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.

4. Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001. – 159 с.

5. Бойко О. Україна в 1989-1991 рр.: основні тенденції суспільно політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.

6. Плющ В. Легенди і міфи Народного Руху // Літературна Україна. – 2003. – № 5. – 30 січня. – С. 1.

7. Дробаха О. Рух до свободи. // Літературна Україна. – 2004. – № 39. – 10 липня. – С.1.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ) . – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 13. –Арк. 116

9. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 158.

10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 76.

11. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр.27. – Арк. 53.

12. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр.27. – Арк. 110.

13. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр.27. – Арк. 206.

14. ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр.27. – Арк. 206.

15. Три дні вересня вісімдесять дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – Там само. – С. 160.

16. Гончарук Г. Народний Рух України: історія. – Там само. – С. 61.

17.Камінський А. На перехідному етапі. „Гласність", „перебудова" „демократизація" на Україні. – Там само. – С. 253-254.

18. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.

19. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр.2660. – Арк. 58.

20. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр.2660. – Арк. 55.

21. Гончарук Г. Народний Рух України: історія. – Там само. – С. 65.

22. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – Там само. – С. 233.

23. Правда. – 1989. – 15 вересня. – С. 2.

24. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – Там само. – С. 209.

25. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. - 1989. – 28 вересня. – С. 4.

26. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. – Там само. – С. 19.

27. Гончарук Г. Народний Рух України: історія. – Там само. – С. 65

28. Гончарук Г. Народний Рух України : Історія // Одеські вісті. –1997. – 1 жовтня. – С. 3

29. Дробаха О. Рух до свободи. // Літературна Україна. – Там само. – С. 1

30. Ухвала других всеукраїнських зборів Народного Руху України // Другі всеукраїнські збори Народного Руху України, 25 – 28 жовтня 1990 р.: Документи. – К.: НРУ, 1990. – С 4-5.

31. Кулик В. Український націоналізм у незалежній державі. – К.: КМ Academia, 1999. – С. 223.

32. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.

33. Гончарук Г. Національна політика Руху // Українська національна ідея і сучасність. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 168.

34. Росляк Р. Звістку про проголошення незалежності зустрів з великою радістю // Народна армія. – 2006. – № 154. – 23 серпня. – С. 1.

В. В. Левченко

ОДЕСЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-СУСПІЛЬНИЙ ІНСТИТУТ (1920–1921): ДО ПИТАННЯ СПАДКОЄМНОСТІ ТРАДИЦІЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

Остаточне встановлення радянської влади в Україні на початку 1920 р. відзначилось стрімкими широкомасштабними експериментами в системі вищої освіти. Перед новою державою постало завдання створення вищої школи нового типу, що привело до руйнування діючих принципів діяльності системи вищої освіти. Запропонована радянською владою нова концепція практицизму та професійності передбачала створення у вищих навчальних закладах (ВНЗ) вузькоспеціалізованих факультетів з трьохрічним строком навчання. Це положення розповсюджувалось і на університети, але їх реорганізація пішла іншим шляхом. Ліквідовуючи, з точки зору більшовицької влади, негативні аспекти діяльності університетів, Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО) став на позицію остаточного закриття університетів, як структурних одиниць системи вищої освіти. Прямими спадкоємцями університетів стали нові профільні інститути, як перехідна форма реорганізованих ВНЗ, що створювалися на базі їх факультетів. В Одесі на базі реорганізованого Новоросійського університету (НУ) експериментальними формами місцевої вищої школи стали три нових інститути (вказані за хронологією створення) [1]: медичний (ОМІ), фізико-математичний (ОФМІ) і гуманітарно-суспільний (ОГСІ [2]), серед яких останній на протязі короткого часу свого існування був основним спадкоємцем трансформованого університету.

У науковій літературі історія ОГСІ розглядалась епізодично, поверхнево, неоднозначно та в деяких випадках з помилками [3]. Актуальність цілісного дослідження історії ОГСІ зросла під час відтворення керівництвом деяких сучасних університетів Одеси історії своїх закладів [4], які звертаються до дослідження практичного досвіду їх становлення, розвитку та намагаються довести правонаступність із НУ. Виходячи з цього, на основі існуючих аргументів та введенні нових джерел, метою статті є спроба наблизитись до реконструкції повної картини утворення та діяльності ОГСІ, як першочергового спадкоємця НУ у контексті загальної трансформації системи вищої школи Одеси.

Згідно з наказом Губернського управління вищими навчальними закладами (ГУВНЗ) ОГСІ було утворено шляхом злиття історико-філологічних та юридичних факультетів НУ й Вищих жіночих курсів (ОВЖК), з приєднанням Вищого міжнародного інституту та економічного факультету Політехнічного інституту (ОПІ) [5]. Професорсько-викладацький склад, службовий персонал, навчально-допоміжні установи з усім інвентарем цих реорганізованих закладів автоматично переводилися до ОГСІ. В результаті цих заходів

новий інститут став основним спадкоємцем матеріальної бази (будинки по вулицях Дворянська, 2; Щепкіна, 12; Преображенська, 24) та часткової канцелярії колишнього НУ. Також за інститутом були закріплені приміщення будинків (№ 21, 29, 56–58) по вулиці Херсонська.

Відкрито ОГСІ було 1 липня 1920 р. [6], а вже до кінця місяця Рада викладачів ОГСІ обрала Президію інституту у складі О. Я. Шпакова (голова, з 1 березня 1921 р. ректор [7]), Є. П. Трифільєва, Є. В. Васьковського, Е. Я. Немировського і В. М. Штейна [8]. При інституті була затверджена посада уповноваженого комісара ГУВНЗ – політичного представника нової влади. Ці обов'язки в ОГСІ з 26 липня виконував Бутман [9]. 8 грудня 1920 р. ОГСІ було надано ім'я О. І. Хмельницького (1889–1919) [10] – випускника юридичного факультету НУ, першого народного комісара юстиції УСРР.

У складі ОГСІ діяло шість відділень: соціально-правове, соціалістично-економічне, наукової філософії, історико-соціологічне (секції російської та загальної історії), ідейно-літературне (секції російської та української літератури), філолого-лінгвістичне (секції філології, слов'янсько-російської та неоромано-германської лінгвістики). Інститут було відкрито з трьохрічним курсом (шість семестрів), учбовий план першого року навчання являвся загальним для всіх відділень інституту. Спеціалізація по відділеннях та секціях починалась з другого року навчання (третього семестру). Прийом студентів на перший семестр проводився на загальних умовах та в тому ж порядку, як і в інші заклади вищої школи Одеси, що були організовані раніше – ОМІ і ОФМІ. На другий та третій курси приймалися студенти об'єднаних у закладі структурних підрозділів та подібних їм ВНЗ. Педагогічний склад інституту обирав Президію та канцелярію, а ті викладачі, що вели лекції на громадських засадах, мали можливість організувати секції й підсекції інституту з науково-навчальною метою. На 1 серпня ГУВНЗ розробило та затвердило навчальні плани всіх відділень інституту [11].

Відповідно до традицій класичної університетської освіти структуру ОГСІ склали кафедри, які за структурою та навчально-науковою базою зберігали спадкоємність історико-філологічного та юридичного факультетів НУ. До педагогічного штату кафедр входили викладачі трансформованих підрозділів вищої школи, серед яких більшість була представниками колишнього НУ [12]. Протягом одного навчального року, за нашими підрахунками, в інституті діяло 25 кафедр: 1) філософії – професори М. М. Ланге і С. Л. Рубінштейн, доцент М. І. Гордієвський; 2) класичної філології – професори Б. В. Варнеке і М. І. Мандес, приват-доцент С. С. Дложевський; 3) порівняльного мовознавства та санскриту – професори Д. М. Овсянико-Куликовський і О. І. Томсон, доцент Ф. Г. Александров; 4) російської мови та літератури – професори Ю. Г. Оксман і Р. М. Волков, доцент П. Й. Потапов, викладач Л. П. Гроссман; 5) слов'янської філології –

професор Б. М. Ляпунов, приват-доцент П. О. Бузук; 6) загальної історії – професор Є. М. Щепкін, приват-доцент К. П. Добролюбський; 7) російської історії – професори Є. П. Трифільєв і А. В. Флоровський, приват-доценти Є. О. Загоровський і М. Є. Слабченко; 8) історії західноєвропейської літератури – професор В. Ф. Лазурський, приват-доцент Б. О. Лупанов; 9) історії мистецтв – науковий співробітник В. І. Василенко; 10) історико-філософського права – професор О. І. Покровський; 11) російського права – професор О. Я. Шпаков; 12) державного права іноземних країн – професор В. В. Сокольський; 13) цивільного права – професори О. А. Бугаєвський і Є. В. Васьковський, доцент П. С. Кравцов; 14) міжнародного права – професор П. Є. Казанський; 15) кримінального права – професор Е. Я. Немировський, доцент П. О. Михайлов; 16) «Радянської Конституції» – викладач Клименко; 17) організації та функціональної діяльності Радянської республіки – професор О. С. Мулюкін, викладач П. М. Толстой; 18) фінансового права – професори В. М. Твердохлєбов і Г. І. Тіктін, викладач Д. А. Лосвецький; 19) зовнішньої торгівлі – викладачі Я. С. Балабан і О. Ф. Зайцев; 20) історії та теорії кооперації – приват-доцент Ф. М. Бліндерман, викладач К. Є. Хранєвич; 21) історії господарського побуту та економічної географії – доцент О. С. Шор; 22) політичної економіки – професор В. М. Штейн, викладач М. Г. Новінський; 23) економіки промисловості – приват-доцент Б. М. Коварський, викладачі Г. І. Лур'є і С. Л. Защук; 24) сільськогосподарської кооперації – викладачі Ф. Ф. Конєв і М. К. Могилянський; 25) статистики – професори В. А. Косинський і С. І. Солнцев, викладач А. С. Боріневич, асистент О. В. Гранов. З деякими змінами у професорсько-викладацькому складі, який за рівнем був досить високим та залишався на рівні колишнього університету, існуючі кафедри ОГСІ повністю відповідали структурі та навчальній базі свого попередника.

Окремі предмети загального навчального плану вели Волинський (основи соціалістичних господарств), В. Б. Лебедєв (географія), А. М. Макаров (соціологія), Я. М. Райміст (психологія свідчень), Д. К. Третьяков (біологія та антропологія), Д. Д. Хмиров (фізика). Також до педагогічного штату ОГСІ було зараховано сім лекторів з трьох іноземних мов: німецької (Б. Ф. Бахман, Г. І. Таубергер, Е. Й. Міттельштейнер), французької (П. К. Вітман, Л. А. Горіс) і англійської (В. С. Ісаковіч, І. В. Поліковський).

В ОГСІ, в одному з перших закладів вищої школи Одеси, відповідно ідеологічній політиці радянської влади до загального навчального плану були введені такі курси нових предметів як «Історія соціалізму», «Основи соціалістичних господарств» (читав представник губернського бюро агітаційної освіти Волинський), «Радянська Конституція» (представник губревкому Клименко), «Організаційна та функціональна діяльність Радянської республіки» і «Інтернаціоналізм і федералізм» (П. М. Толстой), «Історія

господарського побуту та економічної географії» (доцент О. С. Шор) [13], «Теорія та історія Марксизму» (С. І. Солнцев) [14]. Щодо викладання курсів всіх інших дисциплін, то переважна більшість викладачів читали їх за старими програмами, деінде роблячи поправку на положення про «соціалістичне будівництво», «історичний матеріалізм» тощо.

Від своїх попередників ОГСІ також отримав мережу навчально-допоміжних закладів: кабінет експериментальної психології (завідуючий М. М. Ланге), кабінет експериментальної фонетики (О. І. Томсон), історико-філологічний кабінет і музей витонченого мистецтва (Б. В. Варнеке, зберігач Ф. Є. Петрунь), археологічний музей (Є. П. Трифільєв), фінансово-економічний і юридичний кабінети [15]. Під час навчального року останній перейменовано у кабінет соціально-правових наук. Також за ОГСІ було закріплено Одеське Бібліографічне товариство, яке до цього часу діяло при НУ. 16 вересня 1920 р. було затверджено новий статут об'єднання, за яким воно мало назву Одеського Бібліографічного товариства при Гуманітарно-суспільному інституті [16] (голова О. М. Де-Рибас, скарбник П. С. Шестериков, секретар В. Ф. Лазурський). Збори товариства відбувалися щотижня в приміщенні інституту по вулиці Преображенська, 24.

В продовження університетської традиції поєднання освіти й науки при ОГСІ в якості професорських стипендіатів (прообраз сучасної аспірантури) були залишені випускники та колишні стипендіати історико-філологічного і юридичного факультетів НУ і ОВЖК: М. П. Алексєєв і М. М. Віркау (кафедра російської мови та літератури), І. М. Тимчинова (слов'янської філології), Й. Л. Вайнштейн і І. В. Вонсик (загальної історії), М. Л. Гурфінкель і П. Є. Єршов (західноєвропейської літератури), Д. І. Гельфанд і М. М. Семенов (порівняльного мовознавства та санскриту), О. І. Занчевський, І. Ф. Кособродов і М. М. Петринський (російської історії), І. М. Троцький (класичної філології), М. Ш. Рязентул (міжнародного права); Л. Ф. Турчанович (цивільного права), О. П. Френкель і Г. С. Цинбарг (кримінального права), Д. Ф. Блюменфельд, Я. А. Бугаєвський і М. М. Гаврилов (цивільного права); М. О. Сетницький (соціалізму та політичної економіки), І. О. Вайсман (економічної географії), М. П. Караджи-Іскров (радянського ладу та науки про управління) [17].

З трансформацією мережі вищої школи відбулись зміни і в інституті штатних посад. Згідно декрету РНК УСРР від 18 травня 1919 р. всі наукові ступені і звання були скасовані [18]. Тому задекларовані на початку навчального року педагогами ОГСІ посади (професор, доцент, приват-доцент, лектор) вже у перші місяці роботи були змінені на посади викладачів. Професорським стипендіатам надавалась посада молодшого викладача [19].

Поряд з усім іншим, змінився зміст і суспільне призначення вищої школи. Якщо раніше в її стінах виховувалися тільки діти заможної частини населення, то з 1920 р.

студентський склад інститутів формувався з представників різних верств населення, але у більшості бажаючих (селяни і робітники) вступити до вищої школи не було відповідної підготовки. У зв'язку з цим при ОГСІ, як і при інших інститутах, було створено робітничий факультет (викладач В. І. Казаков), який мав забезпечити необхідний рівень знань абітурієнтів. Попри труднощі (не вистачало викладачів), восени 1920 р. до інституту було прийнято 2 357 осіб (1344 чоловіків і 1013 жінок) [20]. За даними опитувальних карток, заповнених кожним абітурієнтом (146 осіб не вказали рід занять), серед тих, хто прийшов на перший курс, осіб, які займалися «фізичною працею» було 190 (за статтю 155 і 35), а «інтелігентною працею» – 2 021 (за статтю 1130 і 891). Це був перший, строкатий як за соціальним походженням, так і за віком (до 18 років – 177 осіб, від 18 до 20 – 341, від 20 до 25 – 997, від 25 до 30 – 528, старше 30 – 304, 10 чоловік не вказали вік), «радянський» набір. Старші курси інституту були утворені за рахунок колишніх студентів базових закладів, які пройшли відповідну перереєстрацію.

Налагодження навчального процесу в ОГСІ сприяло пожвавленню наукової діяльності гуманітаріїв інституту, яка відображувалась в публікаціях наукових праць. На протязі 1921–1922 рр. зусиллями професорів ОГСІ були видані два томи «Учёных записок Высшей школы г. Одессы» [21]. Відділ в якому виходили статті викладачів ОГСІ повністю копіював назву інституту – гуманітарно-суспільний. 1921 р. у першому томі були опубліковані статті Б. В. Варнеке, Ю. Г. Оксмана, А. В. Флоровського та ін. Виручені кошти від продажу цього випуску, виданого на особисті гроші професорів, поступили в розпорядження губернської Комісії допомоги голодуючим. У збірці 1922 р. були представлені роботи М. І. Гордієвського, С. С. Дложевського, М. І. Мандеса, Ю. Г. Оксмана, П. Й. Потапова, С. Л. Рубінштейна, М. Є. Слабченка, А. В. Флоровського та ін. В основному зміст публікацій продовжував тематичні напрямки авторів.

У першому пореформеному навчальному році вища школа Одеси працювала у надзвичайно тяжких умовах. Після інтервенції і громадянської війни, які завдали величезних збитків вищій школі, навчальним закладам не вистачало можливості задовольнити навіть мінімальних потреб – палива і навчальних приладів. Незважаючи на умови небачених труднощів революційних подій 1917–1920 рр.: господарської розрухи та гострої класової боротьби, мережа вищої школи Одеси продовжувала роботу. Однією з її частин був ОГСІ. Свідченням цього являються представники професорсько-викладацького складу, збережена структура кафедр, задекларовані навчальні програми та плани. Якщо до цього додати внутрішні, академічні проблеми, зокрема відсутність прийнятого фінансування і належних приміщень, нестачу висококваліфікованих педагогічних кадрів, неусталені відносини з місцевою владою, організаційні недоречності, то говорити про якусь плідну, серйозну навчальну діяльність інституту в цілому не

доводиться. Серед цих невдач головною було те, що структура окремих інститутів й сама мережа вищої школи Одеси на кінець 1920 р. остаточно визначена не була.

Подальша доля ОГСІ була пов'язана із змінами у запроваджуваній єдиній системі освітнього будівництва УСРР, що відбулися взимку 1920–1921 рр. Керівництво НКО завзято взялося виправляти хиби діяльності вищої школи на власний розсуд, не дуже рахуючись з точкою зору самих ВНЗ. Перш за все було прийнято рішення обмежити деяку незалежність інститутів від держави, на яку вони претендували на кшталт університетів 1917–1920 рр., як автономні заклади. Але на відміну від самих інститутів ще більшою незалежністю користувались вчені в рамках діючих наукових товариств, які протягом 1921–1922 рр. радянській владі вдалось так само скасувати, у подальшому «згуртувавши всю науку «під одним дахом» ВУАН [22], де нею «легше було б керувати» [23].

Тому не дивлячись на відносно вдалий початок проведення реформи вищої школи вже в середині 1920/21 навчального року НКО вирішив змінити статус ВНЗ і провести їх реорганізацію в контексті загальної перебудови всієї системи освіти в Україні. Наслідками цих дій стала жорстка централізація й політизація діяльності ВНЗ.

Наприкінці 1920 р., під гаслом термінової підготовки фахівців, здатних відбудувати народне господарство і налагодити його успішний розвиток, радянська влада провела чергову реорганізацію системи вищої освіти. Згідно з рішенням партійної наради в Україні було запроваджено нову схему освіти, за якою керівництво робітничою, професійною і вищою спеціальною освітою з 11 грудня 1920 р., у відповідності з декретом РНК від 10 серпня, здійснював Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Головпрофос) НКО [24]. Головою комітету та заступником наркома освіти було призначено завідувача Одеського Губнаросу Я. П. Ряппо [25]. Місцевими органами нового комітету ставали Губпрофоси у складі Губнаросу. В Одесі новий виконавчий орган – Губпрофос почав працювати 12 лютого 1921 р. До його відання переходили всі місцеві ВНЗ, які до того підпорядковувалися ГУВНЗ, всі видані накази та розпорядження якого залишалися в силі [26].

12 лютого 1921 р. Одеський Губпрофос відмінив існуючий порядок управління ВНЗ та ввів у дію нове «Тимчасове положення про Вищі Навчальні Заклади України» [27], яке в березні 1921 р. було прийнято на засіданні колегії НКО. Положення повністю ліквідувало автономію вищої школи та створило нову систему управління. Вищим органом управління інститутом стало Правління на чолі з ректором, який призначався головою Губпрофосу. Правління скликало Раду інституту, в якому поруч з викладачами були представники громадських організацій та органів управління освіти. Подібна система управління складалась на факультетах і відділеннях [28]. Також з утворенням Головпрофосу одночасно у вищій школі закріплювались позиції комуністичної партії, що привело до

створення практично у всіх ВНЗ партійних осередків та введення інституту політкомісарів. Згідно інструкції «Політкомісарам Вищих Навчальних Закладів»[29] вся повнота влади інститутом здійснювалась спільно ректором та політкомісаром. Ректорові належало одноосібне управління, а фактичний контроль його дій виконував політкомісар, уповноважений Головпрофосом.

1 вересня 1921 р. Губпрофос прийняв постанову про припинення діяльності ОГСІ, як самостійного закладу вищої школи Одеси. До цього числа починаючи з червня місяця керівництво інституту мало провести «прискорений випуск» старших семестрів по всім відділенням[30]. Канцелярія в справах студентів, адміністративно-господарський апарат, професорсько-викладацький склад та навчально-допоміжні установи ОГСІ були розподілені між трьома інститутами: народної освіти (ОІНО, 1920–1930), народного господарства (ОІНГ, 1921–1930) і археологічним (ОАІ, 1921–1922).

ОІНО, який був підпорядкован відділу педагогічної освіти Губпрофосу, було створено у липні 1920 р. на базі існуючих українського учительського інституту, українського фребелівського інституту та єврейських фребелівських курсів[31] у складі п'яти факультетів (дошкільний, шкільних вчителів 1-го і 2-го ступеню, позашкільного та учителів профтехнічної школи). До складу ОІНО у результаті трансформації ОГСІ переходили три його відділення – історико-соціологічне, ідейно-літературне, філолого-лінгвістичне (спадкоємці історико-філологічних факультетів НУ і ОВЖК), які разом з цілковитим приєднанням ОФМІ (нащадок фізико-математичних факультетів НУ і ОВЖК) склали факультет професійної освіти[32]. Відділення наукової філософії через невідповідність ідеології більшовицької влади було ліквідовано. Також до ОІНО було передано частину матеріально-технічної та навчальної бази ОГСІ, що була розташована у приміщеннях будинків розташованих на трьох вулицях (Дворянська, 2; Щепкіна, 12 і Херсонська, 21, 29, 56–58).

ОІНГ, підпорядкований відділу соціально-економічної освіти Губпрофосу, було створено 1 червня 1921 р. у складі восьми відділень для підготовки економістів і юристів, шляхом виведення соціально-правового і соціалістично-економічного відділень (базовими структурами яких були колишні юридичні факультети НУ і ОВЖК та економічний факультет ОПІ) із структури реорганізованого ОГСІ. Розташовувався ОІНГ у приміщеннях будинку по вулиці Преображенській, 24[33].

Створення ОАІ було затверджено рішенням Губпрофосу 1 серпня 1921 р. для підготовки кадрів науково-кваліфікованих робітників по археології, музеєзнавству та архівній справі[34]. В цьому закладі відбувалась навчально-наукова діяльність істориків колишнього історико-філологічного факультету НУ – переважно спеціалістів з давньої та російської історії.

Навчально-допоміжні установи ОГСІ були розподілені таким чином: за ОІНГ закріплялися фінансово-економічний кабінет і кабінет соціально-правових наук, за ОАІ – кабінет історії витонченого мистецтва та античної культури і археологічний кабінет; ОІНО у спадщину дісталися історичний семінарій і філологічний кабінет. Всі ці установи у зв'язку з «безболісною реформою та в інтересах збереження вчених традицій і навичок переходили до означених інститутів із своїми завідуючими та іншим науковим персоналом» [35].

В результаті реорганізаційної політики радянської влади у системі вищої освіти УСРР протягом короткого часу ОГСІ був складовою ланкою новостворених ВНЗ (ОФМІ, ОІНО, ОАІ, ОІНГ), що стали спадкоємцями НУ та місцем діяльності великої кількості представників його професорсько-викладацького складу. Саме завдяки їх зусиллям були збережені науково-навчальні традиції класичної університетської освіти. Внаслідок трансформації ОГСІ його спадкоємцями стали ОІНО та ОІНГ, які 1930 р. також були реорганізовані. На базі ОІНО були створені три інститути: професійної освіти, фізико-хіміко-математичний та соціального виховання, перші два з яких склали основу відтвореного 1933 р. Одеського державного університету, а третій продовжував існувати в якості Одеського педагогічного інституту.

Стаття висвітлює історичний шлях Одеського гуманітарно-суспільного інституту – одного з спадкоємців трансформованого 1920 р. Новоросійського університету, показує роль і місце науково-педагогічної інтелігенції закладу в реорганізаційних процесах системи вищої освіти та збереженні традицій університетської освіти

This article shows the historical way of Odessa Institute of society. This Institute is one of the successors of Novorossiysk University which had been transformed in 1920. This article represents the role of Scientists and pedagogical intelligent people in reorganization process of Higher Education system and keeping of university traditions of education.

Примітки:

1. Губупвуз // Советское строительство. – 1920. – № 4–5. – С. 50.

2. В літературі досить часто використовується назва «Гумсін» (російською «Гумобин»).

3. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – Одесса, 1940. – С. 158; Некрасов П. А. Із історії Одеського університету (1917–1920) // Праці ОДУ. – Т. 147. Сер. сусп. наук. – Вип. 2. – Одеса, 1957. – С. 304; Юрженко О. І., Першина З. В., В'язовський Г. А. Одеському університету – сто років. – Одеса, 1965. – С. 63; Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965). – К., 1968. – С. 90; Одесский университет (1865–1990) / Л. А. Ануфриев, С. И. Аппатов, Ю. А. Амброз и др. – К., 1991. – С. 54; Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета.

– Вып. 1. – Одеса, 1995. – С. 42–43; Урсу Д. «...особенно засорен враждебным элементом» (Одесский университет в 20–30-е годы) // Одеський університет. – 1995. – 12 травня; Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. – Одеса, 2000. – С. 65 та ін.

4. Левченко В. В. От Новороссийского университета к институту народного образования // Записки історичного факультету. – Вип. 8. – Одеса, 1999. – С. 199–200; Одеський державний економічний університет. Нариси історії. – Одеса, 2000. – С. 8; Левченко В. В. Історія в Одеському інституті народної освіти: викладання та дослідження // Записки історичного факультету. – Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 233; Він же. Новоросійський університет та Одеський інститут народної освіти: до проблеми спадкоємності традицій // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 7. – Харків, 2004. – С. 102–104; Він же. Ротація професорсько-викладацького складу з гуманітарних дисциплін в Одеському інституті народної освіти // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – № 17 (37). – Одеса, 2006. – С. 142; Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє. – Одеса, 2007. – С. 34; Левченко В. В. Новоросійський університет (1917–1920 рр.): трансформація структури та управління // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вип. 3. – Одеса, 2007. – С. 137–138 та ін.

5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. Р-599. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 169; Ф. Р-5432. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14; Губупвуз // Советское строительство. – 1920. – № 4–5. – С. 50.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 930. – Арк. 15.

7. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 13; ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 11 Арк. 46; Четыре месяца работы Одесгубпрофобра // Народное просвещение. – 1921. – № 1. – С. 58.

8. ДАОО. – Ф. Р-5432. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 27.

9. Там само. – Спр. 2. – Арк. 23.

10. Там само. – Арк. 62.

11. Там само. – Ф. Р-599. - Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 169; Ф. Р-5432. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.

12. Там само. – Ф. Р-5432. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12; Ф. Р-849. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 1–10.

13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 293. – Арк. 67; ДАОО. – Ф. Р-849. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 1–10.

14. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 12.

15. Там само. – Арк. 28.

16. Там само. – Спр. 92. – Арк. 33.

17. Там само. – Ф. Р-849. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 1–10.

18. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1959. Т. 1 (1917 – червень 1941). – К., 1959. – С. 50.

19. ДАОО. – Ф. Р-849. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 19–20 зв.

20. Бюллетень Одесского губернского статистического бюро. – 1920. – № 9. – С. 8.

21. Учёные записки Высшей Школы г. Одессы. – Т. 1. – Отдел гуманитарно-общественных наук под редакцией профессоров В. Ф. Лазурского, Е. П. Трифильева, А. Я. Шпакова, В. М. Штейна. – Одесса, 1921; Учёные записки Высшей школы г. Одессы. – Т. II. – Отдел гуманитарно-общественных наук под редакцией профессоров В. Ф. Лазурского, А. В. Флоровского, М. И. Гордиевского, П. А. Бузука. – Одесса, 1922.

22. Про діяльність одеських вчених у ВУАН див. докладніше: Левченко В. В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // Записки історичного факультету. – Вип. 18. – Одеса, 2007. – С. 244-255.

23. Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної Академії Наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998. – К., 2000. – С. 145.

24. Культурне будівництво в Український РСР. 1917–1959. Т. 1 (1917 – червень 1941). – К., 1959. – С. 68.

25. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч. 1 (1917–1945 рр.). – К., 1967. – С. 68.

26. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4.

27. Временное положение о Высших Учебных Заведениях Украины // Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1921. – Ч. 7–8 (25 липня). – С. 1–4.

28. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2, 10; Четыре месяца работы Одесгубпрофобра // Народное просвещение. – 1921. – № 1. – С. 57–58.

29. Инструкция Политкомиссарам Высших Учебных Заведений // Бюллетень Украинского Главного Комитета Профессионально-Технического и Специально-Научного Образования. – 1921. – № 8–9. – С. 20–22.

30. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 293. – Арк. 70.

31. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 5; Ф. Р-150. – Оп. 1. – Спр. 3 – Арк. 7.

32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 349. – Арк. 25.

33. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 371.

34. Див. детальніше: Дложевский С. С. Организация археологического института в Одессе // Народное просвещение. – Одесса, 1921. – № 2–5 (июль – октябрь). – С. 57–63; Боровой С. Я. К истории создания Одесского археологического отделения и его археографического отделения // Археографический ежегодник АН СССР за 1978 г. – М., 1979. – С. 96–101.

35. ДАОО. – Ф. Р-1395. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 371.

Мисечко А. І.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ В ОДЕСІ ТА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1918 Р.

Про Українських Січових Стрільців є чималий доробок наукової літератури, спогадів, вже опублікованих документів, але, про перебування Січових Стрільців на Півдні України і, зокрема, в Одесі ще досить мало відомостей. Навіть в „Історії Українського війська" Івана Крип'якевича майже не згадується про перебування УСС на Півдні України, окрім однієї ілюстрації в книзі, де Січові Стрільці стоять на плацу Військового училища в Одесі.[1]

Досить значний матеріал про Січових Стрільців зібрали львівські дослідники М. Литвин та К. Науменко. В одному із останніх досліджень „Військова еліта Галичини" є достатньо відомостей про перебування Січових Стрільців на Півдні України.[2]

Значний документальний матеріал про Січових Стрільців та їх командира В. Габсбурга зібрали і видали науковці Ю. Терещенко і Т. Осташко у книзі „Український патріот з династії Габсбургів".[3] В ній міститься значний документальний матеріал про перебування Січових Стрільців на Півдні України.

В результаті мирних переговорів у Бресті між державами Четвертного союзу, більшовицькою Росією та Українською Народною Республікою було визнано цими державами незалежність УНР в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. Окрім цього делегацією УНР було підписано таємну угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною про постачання до цих країн з України великої кількості продовольства. Натомість 450 тисячна армія Німеччини та Австро-Угорщини мала звільнити Україну від більшовиків.

Тому, відповідно міжнародного договору в Наддніпрянську Україну ввійшли німецькі та австро-угорські війська. Австро-угорське керівництво вирішило мати свій вплив на Україну, пославши сюди Українських Січових Стрільців та призначивши їх командиром Вільгельма Габсбурга – нащадка імперського престолу. Дуже багато зусиль до відправки українського Легіону на велику Україну доклали Митрополит А. Шептицький та наслідник Австро-Угорського престолу Вільгельм Габсбург. Це видно із листування між ними. Так, в одному із листів від 18.03.1918 р. Вільгельм Габсбург писав до Митрополита:

„Ваша Екселенціє!

...Поділ краю є неминучий, час, звичайно, ще не визначений. Його Величність був дуже радий відносно моєї подорожі, а також відносно мого повідомлення, найкращим доказом того є те, що Його Величність віддав перевагу моїм прихильникам, так, наприклад, генерал Фішер вже призначений комендантом жандармів, далі я повідомляю.

Вашу Екселенцію, що сьогодні після обіду відбудеться поїздка до Одеси, з цієї нагоди Його Величність люб'язно надав мені команду, що складається з українського (австрійського) піхотного батальйону і Українського легіону, з приводу чого я звичайно дуже щасливий. Його Величність дав мені командування за власною ініціативою, без мого на те прохання, Його Величність був зі мною надзвичайно люб'язний і дав мені доручення – діяти в Україні не по-військовому, а політично, і в цьому відношенні він мені залишає повну свободу, як новий доказ його довіри.

Я вірю, що поступово мені вдається досягти всього, що бажають хоробрі українці – я маю великі надії на майбутнє. Я щасливий, Ваша Екселенціє, з Вами цим поділитися, однак мені дуже шкода, що не можу з Вами особисто переговорити..."[4]

Перед відправкою на Велику Україну стався демарш, своєрідна демонстрація по кількох селах Волині на Радзивилівщині Січових Стрільців із гаслами на транспарантах „Хай живе Українська Народна Республіка!". В результаті цієї акції командира М.Тарнавського було замінено на відзначеного у боях О. Микитку. Під його командуванням полк Січових Стрільців відправили до станції Жмеринка на Велику Україну.[5]

У наказі командира полку О. Микитки, який було зачитано стрільцям в кожній сотні окремо говорилося: „Ніяких насильств і борб не зводити, а суперечки полагоджувати поки що своїм громадським судом. Кара смерті заборонена...:, поведення з людьми має бути чемне, миле. Говорити тільки по українські до населення."[6]

Австро-угорські війська ввійшли до Одеси (1) (14) березня 1918 р. Боїв за місто практично не було, хоча відбулися деякі сутички – більшовики терміново покинули Одесу, незважаючи на те, що їх командувач М.Муравйов, який знищив кілька тисяч мешканців Києва, при відступі з Одеси хотів її підірвати. Він прибув до Одеси в якості головнокомандуючого військ Червоної армії 6 лютого 1918 р. Його війська телеграмою привітав сам Ленін, як „доблестних героев освободителей Киева". Наступного дня в міському театрі він виступив з промовою, в якій, зокрема, зазначав, що він колись прослужив в Одесі командиром роти школи прапорщиків 14 місяців, і заявляв, що не віддасть Одесу ворогам. „Я не оставлю камня на камне в этом прекрасном городе. В пепелище я превращу это прекрасное здание театра... Я потребовал от одесской буржуазии уже 10 млн. рублей для нужд армии"...[7] Проте, цього не вдалося здійснити, оскільки наступ австро-угорських військ був таким стрімким, що більшовики в паніці залишили Одесу.

Загиблих австро-угорських вояків, які загинули при взяті Одеси поховали з почестями у супроводі українських козаків на Другому християнському цвинтарі.[8]

Після взяття Одеси австро-угорські війська були тепло зустрінуті українською владою на чолі з представником Центральної Ради С.С.Коморним. Ось як про це писала одеська преса: „7.03 прибув до Одеси головнокомандуючий всіма Австро-угорськими військами південного регіону австрійський генерал-полковник Кірбах зі своїм штабом. Весь вокзал було оточено австрійськими військами і жандармами. На пероні почесна варта з оркестром. Для зустрічі прибули вищі чини австро-угорського війська з генералами Ессером та Контем, головний комісар Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній С. Коморний та коменданти станцій „Одеса - Головна" полковники Жуковський та австрійський Краус. Було програно австрійський гімн. При Кірбаху був австрійський офіцер - українець Орест Маковський. С. Коморний виступив із доповіддю – вітанням, і дякував за підтримку в боротьбі проти більшовиків. Генерал Кірбах подякував за вітання і відповів, що австро-німецькі війська прийшли сюди, щоб навести порядок і допомогти окріпнути молодій українській республіці. Зокрема він сказав: „Я не буду вмішуватись у внутрішні справи України, але ви самі проявіть хорошу і розумну діяльність, щоб ми відразу досягли бажаної мети."[9]

Німецький генерал Кош після Одеси виїхав до Миколаєва і передав владу в Одесі австрійському генералу Кірбаху. Але вже 4 квітня генерал Кірбах залишив посаду командуючого Одеського військового району і на його місце прибув генерал Бен – Ермолі, а новим комендантом Одеси став поляк Урбанський. Цим можливо і пояснюється той факт, що в Одесу не прибули дві дивізії синьожупанників, які були сформовані із полонених українців російської армії в Німеччині, хоча до Одеси вже приїхали квартир'єри, які займалися розміщенням вояків по казармам.[10] Також планувався приїзд з Австрії 3-ї і 4-ї дивізії Січових Стрільців, які були сформовані у Фрайштаті та Йозефштадті та у Німеччині у Раштаті, Зальцведелі та Веслярі.[11] І тому, що пропольські позиції в австро-угорській армії посилювалися. Січові стрільці в Одесі надовго не затрималися. Натомість, у місті почали домінувати польські загони, які контролювали ситуацію, про що свідчить інтерв'ю С.С.Коморного газеті „Одесские новости". У якій він скаржився на те, що українських дивізій в Одесі немає, а „навіть біля головного штабу охорону несуть польські легіонери... В Одесі страшна „химерна" конституція влади. Одеса має дві „напасті", внизу влада тьми, а наверху – тьми владу.".[12]

Український комісаріат в Одесі переїхав до приміщення Селянського земельного банку на вулицю Маразліївську. До Одеси прибуло п'ять австрійських тральщиків по Дунаю для очищення порту від мін, та для охорони порту кілька кораблів. Знову на посаду отамана одеського військового училища вступив полковник Кіслов. 18 березня було відновлено роботу Народного університету в Одесі.

Після звільнення Одеси від більшовиків розпочався пошук жертв більшовицького терору у морі, де на рейді стояв крейсер „Алмаз" та інші кораблі, що слугували катівнею для колишніх гайдамаків. Важко підрахувати кількість жертв більшовицького терору. Свідченням їх злочинів є похорон старшини Першого Гайдамацького куреня Остапа Сиса на Другому Християнському кладовищі Його через два дні після більшовицького перевороту було заарештовано вдома і відправлено на „Алмаз". Там Остапа Сиса піддавали нелюдським тортурам. Після підняття тіла із дна моря у понівеченому трупі знайшли шість куль. Похорон відбувся 30 березня 1918 р. після відправлення панахиди в Соборі, коли місто звільнили австро-угорські війська. Таких жертв в Одесі було чимало.[13]

Одеські газети сповіщали про знайдені трупи двох гайдамацьких офіцерів Новицького і Туза, там де стояв корабель „Дунай", де розташовувались кораблі „Ростислав" і „Синоп" були знайдені трупи 12 чоловік.[14]

А помічника Поплавко старшину Іваницького було розстріляно на кораблі „Синоп" і з наказу голови міського комітету Суховського кинуто у вугільну яму.[15]

Перед відступом більшовиків з міста 12 березня 1918 р. було кинуто гранату на пам'ятник Катерині II, яка була накрита брезентами, в результаті чого було відірвано таблицю з надписом. В ніч з 12 на 13 березня штаб Червоної гвардії по вулиці Торговій, 15 швидко евакуювався. Вони швидко втекли залишивши багато бруду, зброї та боєприпасів.[16]

Після звільнення Одеси австро-угорськими військами колишній ротмістр царської армії Капніст розпорядився зняти брезенти з пам'ятника Катерині II. Наступного дня на засіданні Української Ради в Одесі було бурхливе обговорення. Із виступу директора гімназії Л. Ковальчука дізнаємось про те, що не українська влада зняла брезент з Катерини II, і її потрібно знову накрити, що чорносотенці розпускають фальшиву агітацію проти українців, офіцери носять погони відмінені Центральною Радою.[17]

10 квітня одеські газети сповіщали наказ про висилення російських офіцерів з Києва та Одеси. До Одеси надійшло 400 тис. крб. допомоги висланим. Приблизно по 100 крб. на дорогу до Росії.[18]

Через день на записний пункт висилки добровільно з'явилось на запис 607 офіцерів. Питанням висилки займався повітовий комендант Одеси Тимченко.[19]

Паралельно розпочався запис добровольців до української армії. На 15 квітня записалося 40 чоловік, повідомлялося, що є ще багато заяв у губернського комісара. На початку квітня до Одеси прибув військовий міністр А. Т. Жуковський з ревізією військових частин та комендатур. Всеволод Змієнко, котрий обіймав посаду начальника військового округу мав бути призначений на посаду помічника губернського коменданта Херсонщини.[20]

Українські Січові Стрільці прибули до Одеси наприкінці березня. Їх сотні були розквартировані у помешканнях Костянтинівського військового училища. Прибувши до Одеси вони знайомились із місцевими українськими діячами, відвідували „Просвіту", редакцію українського часопису та державні установи.[21]

Ось як про прихід до Одеси емоційно згадував січовий стрілець Мирон Заклинський: „... Наше море! ... Ми побігли стрімкою стежкою в долину, хвилюючись як паломники вблизу святих місць. Його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи - наводило воно на думку і шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора і невблаганна як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків і виховуватиме в наших вольних нащадків".[22]

На початку квітня 1918 р. Січових Стрільців біля станції Копань під Миколаєвом наздогнав новопризначений командир Вільгельм Габсбург. Окрім легіону, йому був підпорядкований ще й загальновійськовий батальйон австро-угорської армії III/115, який складався із галицьких українців і з якими В.Габсбург спілкувався з великою втіхою українською.[23] Слід зазначити, що Вільгельм Габсбург вивчив українську мову спеціально для підлеглих і, навіть, писав вірші українською, взявши собі псевдонім „Василь Вишиваний". Він, до речі, був великим українським патріотом, хоча й був наслідником австро-угорського престолу, і все своє життя присвятив боротьбі за незалежність України. Тим більше, що навесні 1918 р. його кандидатуру розглядали досить ретельно на посаду короля України, що широко обговорювалося громадськістю, в тому числі й на шпальтах одеської преси.

У квітні 1918 р. військова група В. Габсбурга, яка входила до складу 11-ї дивізії австро-угорської армії зайняла Херсон.[24] Там вони завантажились на два судна і рушили вгору по Дніпру. Похід проходив спокійно без боїв й лише під Олександрівськом УСС наштовхнулися на більшовицькі частини. О. Микитка, виславши розвідку, вивантажив курені на берег і розмістив їх у районі села Біленького.

В своїх автобіографічних спогадах В. Габсбург згадує взяття Херсона так:

„Вечорі, по тяжких боях ми зайняли Херсон. УСС були розквартировані в бараках зараз біля станції, я й моя булава (штаб - Прим. автора) мешкали з одною сотнею УСС разом у вагонах. Відносини УСС із тамошнім населенням були якнайкращі. Стрільці стали улюбленими дітьми тамошніх селян, як вони тільки ближче пізнали їх.

З першого часу тамошнім селянам було дивно, що наші хлопці говорять тою самою мовою, що й вони, що такі ідейні , і що боряться за волю України. Ми стояли там 10 днів.

Одного вечора я дістав наказ вирушати зо своїми частинами – кораблем і залізною дорогою – через Нікополь та Олександрівськ, себто в околиці славної Хортиці, де була

колись славна мати Січ. У нас була велика радість, що саме ми мали щастя обсадити ці славні землі".[25]

Командир полку познайомив стрільців і старшин з Інструкцією, яка визначала завдання походу, поведінку війська, способи і методи діяльності, ще перед виступом на Велику Україну. В Інструкції зазначалося, що на українських землях під проводом Центральної Ради твориться українська держава. Вимагалася така поведінка, яка б викликала довіру населення: розмовляти українською мовою, давати виклади з української історії, розповсюджувати українські книги і рукописи.[26]

Отож, як і всюди, у цій місцевості українські селяни січовиків О.Микитки зустріли радісно; допомогли з харчами і з житлом. До командира за порадами і допомогою приходили вояки із загонів Вільного козацтва, які за Гетьманату діяли нелегально. Невдовзі червоні залишили Олександрівськ, і січовики надовго влаштувались у цьому регіоні. О. Микитка наказав перебазувати сюди Кіш і Вишкіл УСС (чотири сотні під командуванням Г.Коссака) до Єлисаветграду (нині Кіровоград).

Де б не перебували галицькі стрільці, вони справляли на місцеве населення найкраще враження, демонстрували „карність, гарний лад і порядок, знаменитий послух і охоче сповнення своїх військових обов'язків, - писав у травні 1918 р. голова Центральної управи УСС Смаль-Стоцький. – вони ширили серед зросійщеного українського люду національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошанування і культу всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини". У цьому була велика заслуга командира Осипа Микитки.[27] Перебуваючи в Олександрівську досить довгий час В. Габсбург та Січові стрільці розгорнули широку агітаційну та дипломатичну діяльність, про що видно із листа В. Габсбурга до А.Шептицького від 24.05.1918 р.:

„... Я вже довгий час підтримую тут у країні усіляку працю, яка на мою думку буде підбадьорювати хоробрий український народ, до якого я ставлюся з любов'ю і душею.

Тут знаходиться українська дивізія, з якою у мене склались дуже добрі стосунки, особливо з підрозділом гайдамаків (Другий Запорізький піхотний полк під командування П. Болбочана та Запорізький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків під керівництвом В. Петріва), з якими я започаткував велику дружбу. Останнім часом я був за містом і там ми провели з хоробрими бравими гайдамаками дуже гарну зустріч, і мені більше не хотілось вертатись назад. Як я щойно довідався по телефону з Києва, обставини там повинні були змінитися на краще, бо Скоропадський йде на поступки і можливо триватимуть поступки стосовно українізації, що вже буде означати успіх, який приведе країну до добра...".[28]

Теплі спогади про січовиків, коли вони перебували в Єлисаветграді майже 2 місяці залишила нащадкам дружина Карпенка-Карого Софія Тобілевич у книзі „Рідні гості": „Коли в неділю стрілецький хор співав у церкві під час Служби Божої, то народу було так

багато, як на Великдень, - або коли в школі відбувалися реферати з історії України, то було повно слухачів, а коли ввечері грали якусь комедію чи драму, то половина людей стояли за театром, заглядаючи через шпарини... в кожну хату такий гість вносив з собою частину свого світогляду, своєї душі". Старшини О. Микитка, Г. Коссак, стрільці легіону неодноразово відвідували п. Софію, про що свідчать кілька фотографій, які збереглися в архівах. З сумом писала вона про від'їзд УСС: „Прощалися ми з УСС – ми наче з найріднішими братами. Отаманові, якого селяни так любили, зроблено овацію – в кількох верхових, які поїхали до залізничної станції. Почулися промови, полились сльози... А коли вже затихли останні відголоси пісні і останній поїзд замаячив стрічкою сірого диму, то зробилося так сумно і пусто, як тоді, коли навіки минає щастя".

Де б не були січовики: у Жмеринці, Одесі, Херсоні, Єлисаветграді (тепер Кіровоград), Олександрівську (тепер Запоріжжя) – всюди виявляли чуйне ставлення до українців. Командування полку неодноразово відмовлялося брати участь у каральних акціях проти селян.

Слід зазначити, що саме за це, за відмову січовиків від участі в каральних акціях, захист українських селян від свавілля влади та німецько-австрійських військ, О. Микитка неодноразово терпів закиди від командування.[29] Проти військової управи та Архікнязя Вільгельма Габсбурга почалися доноси до Відня – австрійського уряду. Це видно із телеграми та листів Представника Міністерства Закордонних справ при Начальній Команді Армії. В одному з яких, зокрема, говорилося:

Представник ц.і.к. Міністерства
Закордонних справ при Нач. Баден, 30 серпня 1918.
Команді Армії

Строго довірочно

Ч. 32390.
Український Легіон. Політично-пропагандивна
діяльність Архікнязя Вільгельма

... Перше письмо закидає легіонові слідуюче – Опір словом і ділом проти змагань Військової Управи, підбурювання селян проти існуючих тепер відносин в Україні, змагання до відірвання Галичини від монархії, приєднання її до України, прогнання союзних військ, поширювання більшовицьких ідей між населенням, нацьковування проти великих землевласників і жидів, прилюдне пропагування поділу землі. Легіон не признає гетьмана Скоропадського агітує проти нього. Якийсь цісарський принц має бути володарем великої держави, з кордонами по Карпати. При пере слуханнях подавано брехливі й перекручені факти. Звіт, що його зладила команда Архикнязя Вільгельма на

оборону Легіону, є тенденційним і незгідний з дійсністю, бо його писав один хорунжий Легіону на підставі звітів стаційного старшини. Суддя ставить внесок: усунути Легіон у запілля і перевести карно-судове поступування...[30]

Січових стрільців перекинули до Чернівців в межі Австро-Угорської монархії, яка була на межі розпаду. І коли у Львові Січові Стрільці захопили владу на початку листопада на чолі з старшиною УСС Д. Вітовським і проголосили ЗУНР, то відразу Січові стрільці з Чернівець на чолі з В.Габсбургом прийшли на допомогу молодій українській республіці на західно-українських теренах.

Хоча і недовгим був період перебування Українських Січових Стрільців в Одесі, і якоїсь важливої ролі у військових діях у місті вони не брали, проте, вони залишили свій яскравий слід як військовий підрозділ, що є національно свідомий, і який ніс національну ідею побудови української самостійної соборної держави у маси української людності.

У статті на основі нової літератури та рідкісних опублікованих документів висвітлюється перебування Українських Січових Стрільців у Південно-Українському регіоні у 1918 р. Зокрема, відбито події в Одесі, які передували перебуванню УСС у місті навесні 1918 р.

In the article on the basis of the new literature and the rare published documents where stay Ukrainian Sichovih Strilciv in the South-Ukrainian region in 1918. In particular, events in Odessa which preceded stay USS in city in the spring of 1918 are reflected.

Примітки:

1. *Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – С.447.*

2. *Литвин М.Р., Науменко К.В. Никифор Гірняк. // Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – 373 с.*

3. *Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К.: TEMPORA, 2008. – 382 с.: іл.*

4. *Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. Листи екс герцога Вільгельма Габсбурга до митрополита А. Шептицького. № 70. – К.: TEMPORA, 2008.– С.233.*

5. *Литвин М.Р., Науменко К.В. Никифор Гірняк. // Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 49.*

6. *Литвин М.Р., Науменко К.В. Никифор Гірняк. // Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 10 – 11.*

7. *Одесский листок. – 7 лютого 1918. – С.3.*

8. *Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – С.417.*

9. *Одесские новости. – 21 березня 1918. – С.1.*

10. *Одесские новости. – 6 квітня 1918. – С.3*

11. *Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – С.388.*

12. *Одесские новости. – 18 квітня 1918. – С.2.*

13. Мисечко А. І. До історії українського козацтва в Одесі в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – ЗІФ. – Одеса: Астропринт, 2006. - С. 194.

14. Одесские новости. – 28 березня 1918. – С.2.

15. Одесские новости. – 12 квітня 1918. – С.4.

16. Одесские новости. – 15 березня 1918. – С.4.

17. Одесские новости. – 16 березня 1918. – С.2.

18. Одесские новости. – 10 квітня 1918. – С.3.

19. Одесские новости. – 13 квітня 1918. – С.4.

20. Одесские новости. – 21 квітня 1918. – С.3.

21. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. – Нью-Йорк: Червона Калина,1956. – С. 189.

22. Там само. – С. 189.

23. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К.: TEMPORA, 2008. – С.31.

24. Там само. – С.31.

25. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів //Автобіографічні спогади Вільгельма Габсбурга - Лотрінгена. – К.: TEMPORA, 2008. – С.127.

26. Литвин М.Р., Науменко К.В. Никифор Гірняк. // Військова еліта Галичини. – Львів, 2004 – С. 195.

27. Там само. – С. 195.

28. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. Листи екс герцога Вільгельма Габсбурга до митрополита А. Шептицького. № 72. – К.: TEMPORA, 2008. С.235.

29. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Військова еліта Галичини. -Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 196.

30. Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного (продовження з журналу „Вісті" ч. 105) // Вісті (Орган військово-політичної думки крайової управи братства колишніх вояків 1 УД_УНА в Німеччині). – Мюнхен,1962. – Ч.106 – С. 65 – 66.

Степаненко В.

МІСЦЕ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РОСІЇ НА МЕЖІ СТОЛІТЬ: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ.

У зовнішній торгівлі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. значну роль відігравала Україна зі своєю багатогалузевою економікою та великими чорноморсько-азовськими портами і важливими сухопутними митницями на західному кордоні.

Розвиток внутрішнього ринку, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення тощо, обумовили розширення у другій половині XIX ст. зовнішньоторговельних зв'язків України. В останній чверті XIX ст. структура українського експорту змінилася незначно у порівнянні з попередніми роками. Більшу частину складав хліб, особливо пшениця, льняне насіння, худоба, овеча вовна, необроблені шкіри, топлене сало, канати, мило, свічки. В той же час, значне місце починають займати такі продукти як цукор, спирт, яйця, тютюн тощо [1]. У 1880-90-х роках чільне місце у промисловому експорті займають кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, металовироби [2].

Серед усіх сільськогосподарських продуктів, що вивозилися з України, найголовнішим залишався хліб. У 1891-95 рр. на нього припадало 48% всієї вартості експортованих товарів [3]. Більшість українських хлібів (близько 90%) вивозилася через морські порти Чорного та Азовського морів, інша частина йшла через Данциг, Кенігсберг, Галичину [4]. Наприклад, у 1895 році з губерній України тільки залізницями через балтійські порти було вивезено 7,7 млн. пудів зернових, а через сухопутні митниці – 31 млн. пудів [5]. Про місце ключових портів імперії у загальному хлібному експорті кінця XIX ст. свідчить таблиця 1.

Таблиця 1. Хлібний експорт Росії у 1885-1900 рр. (по п'ятиліттям) [6].

Роки	Усього, тис. пудів	Із портів Чорного та Азовського морів		Із Балтійських портів		Через західний сухопутний кордон	
		тис. пудів	% до усього експорту	тис. пудів	% до усього експорту	тис. пудів	% до усього експорту
1885-89	2002038	1223278	61,1	419631	20,8	240632	12,0
1890-94	2017814	1442351	71,1	336599	16,6	184499	9,1
1895-99	2326534	1588055	68,2	319736	13,7	300919	12,9

Ми бачимо, що значення балтійських портів у європейській торгівлі хлібом поступово занепадало, в той час коли роль південних портів постійно зростала і досягла у 1890-і роки майже ¾ усього загальноросійського експорту. Місце окремих портів спостерігається за таблицею 2.

Таблиця 2. Участь портів Північного Причорномор'я у хлібному експорті (1890-1899 рр.) [7].

Роки	Одеса, тис. пудів	Миколаїв, тис. пудів	Усього, тис. пудів (%*)	Чорномор-ські порти, тис. пудів	Азовські порти
1890	85676	37839	123515 (69,6)	177529	104835
1891	82360	31418	113778 (70,6)	161150	85568
1892	28957	17274	46231 (57,8)	79906	62850
1893	83826	49075	132901 (67,6)	196692	107431
1894	154213	87729	241942 (73,4)	329770	136623
1895	122121	76149	198270 (72,1)	275081	142053
1896	93802	69379	163181 (75,3)	216793	113144
1897	99000	73873	172873 (86,4)	200144	97646
1898	95263	58989	154252 (75,6)	204105	95316
1899	63130	31602	94732 (73,4)	129093	97346

Ми бачимо, що протягом останнього десятиліття XIX ст. частка портів Північного Причорномор'я у чорноморському експорті зерна поступово збільшувалася. Якщо у 1890-1894 рр. середня частка сягала 67,8%, то за наступне п'ятиліття 1895-1899 рр. вона зросла до 76,6% (підрахунки автора).

Також ми спостерігаємо поступову зміну співвідношення вивозу з Одеси та Миколаєва, бо починаючи з 1892 р. частка Миколаївського порту в експорті зернових

* Відсоток Миколаєва та Одеси до загального експорту через Чорноморські порти. – *В.С.*

поступово зростає (винятком є лише 1899-1900 рр., що було пов'язано з поганим врожаєм на Півдні України, особливо, у районах, що постачали зерно по Харківсько-Миколаївській залізниці до Миколаївського порту [8]).

Значну статтю вивозу України складало льняне насіння. Наприкінці XIX ст. середні об'єми цього продукту сягали 23,3 млн. пудів на рік (1897 р.). При цьому від 45 до 65% насіння, що експортувалося через південні порти, припадало на Одесу [9].

Популярним продуктом продажу був тютюн, близько 70 відсотків якого вирощувалося на українських землях. Вивіз тютюну протягом другої половини XIX ст. поступово зростав, хоча і повільно (1891-1895 рр. – 225 тис. пудів, 1896-1897 рр. – 299 тисяч) [10]. Але у зв'язку з тим, що український тютюн мав великий попит у країнах Північної Європи, його багато вивозилося через Петербурзький та Ризький порти.

Поряд з продуктами землеробства з України за кордон вивозилася велика кількість різноманітних продуктів тваринництва, зокрема коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, шкіри, сало, м'ясо, масло тощо.

Основними пунктами експорту худоби до європейських країн були Лібавська, Сосницька, Одеська, Севастопольська та Миколаївська митниці. Але у 1890-х роках кількість худоби на продаж через основний експортний пункт – Одесу – різко скорочується. Якщо у 1889 році тут було продано за кордон понад 15 тисяч голів, що становило майже увесь вивіз худоби через європейські митниці (15,2 тис.) і 90% від загальноросійського вивозу [11], то у 1895 р. було відправлено лише 4,8 тисячі голів [12].

Також у кінці XIX ст., насамперед через Одеський порт, експортувалися вівці, вовна, необроблені та оброблені шкіри, сало, але обсяги вивозу цих продуктів поступово зменшувалися.

Щодо інших продуктів тваринництва, об'єми експорту яких поступово зростали, то це масло, домашня птиця та яйця [13].

Серед промислових товарів особливо треба відзначити цукор, вивіз якого після 1876 р. починає швидко збільшуватися: з 1108 тис. пудів у 1876-1880 р. до 9681 тис. пудів у 1896-1898 рр. Основну частину цукру, що йшов на експорт, давала Україна, заводи якої щорічно виробляли від 80 до 89% його загальної кількості. При загальноросійському експорті у 20 млн. пудів в середині 1890-х років, через сухопутні митниці Правобережної України проходило 17,7 млн. пудів, а через Одесу – майже 3 млн. пудів цукру [14].

Крім цього, Україна займала значне місце в експорті спирту (лише Одеса вивозила у 1890-х роках близько 30% загальноросійського експорту), риби та ікри, що привозилися з Дону, Волги та Каспійського моря. Загальні об'єми цієї продукції сягали сотні тисяч пудів для риби і десятки тисяч – для ікри [15].

Митниці України відігравали значну роль і в імпортній торгівлі Російської імперії. Сюди завозилася з багатьох країн різноманітна промислова і сільськогосподарська продукція, зокрема метали, машини, устаткування, хімічні речовини, бавовняні, шерстяні, шовкові тканини, бавовна, рис, фрукти, прянощі, бакалійні товари. Так, привезені лише в Одеський порт товари у 1883-1890 рр. становили майже 11% вартості європейського імпорту імперії [16]. Про кількість найважливіших щодо питомої ваги товарів, що ввозилися через Одесу, свідчать дані таблиці 3.

Таблиця 3. Структура імпорту Одеського порту в останній чверті XIX ст. [17].

Товари, тис. пудів	**1875 р.**	**1885 р.**	**1895 р.**
Бавовна і бавовняна пряжа	642	1285	1640
Олива та інші олії	295	306	134
Свинець, олово, мідь	-	103	206
Кам'яне вугілля	10256	13974	5857
Залізо, чавун і сталь	961	905	1785
Машини й апарати	250	133	369
Свіжі і сухі фрукти	751	937	2267
Чай	47	28	75
Кава	71	110	103
Рис	237	256	48
Прянощі	37	45	73
Тютюн	64	22	9

Як бачимо, до Одеси імпортувалася велика кількість товарів. Причому вона, за винятком окремих товарів (падіння імпорту кам'яного вугілля, тютюну пов'язано із збільшенням їх виробництва в Україні та збільшенням мита на ввіз), весь час зростала. Крім цих товарів, в Одеський порт привозилося на сотні тисяч рублів різного посуду, бавовняних, шерстяних, шовкових тканин, шкіряних виробів, цементу, соди, джутових мішків, риби, вин тощо [18].

На початку XX ст. зовнішня торгівля в Росії набувала все більшого значення: зростав товарообіг та її вплив на економіку, що відображало рівень розвитку соціально-економічного становища країни, концентрацію виробництва, панування промислових монополій, виявляло процес концентрації фінансового капіталу у внутрішній та зовнішній торгівлі.

Протягом 1900-1913 рр. обсяг зовнішньої торгівлі Росії збільшився більше ніж у два рази [19]. Структура російського, а отже, й українського експорту майже не змінилася, бо продовжувалася складатися переважно з продуктів сільського господарства, особливо зерна, технічних культур (льон, конопля) та деяких продуктів тваринництва, на які приходилося майже $^2/_3$ загальноросійського вивозу.

Як же була представлена у зовнішньоторговій системі Російської імперії Україна, можливо, найбільш розвинутий, у капіталістичному відношенні, регіон імперії.

Напередодні Першої світової війни з України вивозилось за кордон імперії товарів на суму 386,6 млн. руб., а ввозилось – 106,2 млн. руб. В загальному експорті Росії в цей період частка України дорівнювала майже 26%, а в імпорті - 11,5% [20].

Як і раніше, Україна займала значне місце в російському хлібному експорті, хліб йшов, головним чином, з родючих степів південної України, де інтенсивно розвивалося капіталістичне землеробство, особливо після столипінської аграрної реформи.

В експорті на чотири різновидності зерна Україні у 1910–1913 рр. припадало 41,5%: пшениці – 36,2%, жита – 49,6%, ячменю – 54,8%, вівса – 16,3% [70]. У 1911-1913 рр. щорічний прибуток імперії від експорту зерна дорівнював 596 млн. руб. [21].

З України за кордон вивозилася значна кількість худоби, продуктів тваринництва (рогата худоба, коні, свині, а також шкіра, сало, м'ясо, масло та ін.). Загалом, такого виду продукції з України вивозилося по вартості в 4,5 рази менше, ніж продуктів землеробства [22].

За кордон вивозилося половина льону-сирця, бавовняні тканини, експорт яких з 1900-1913 рр. зріс більше ніж у 3,7 рази; цукор, вивіз якого за ці роки зріс більше ніж у 1,5 рази тощо.

Україна посідала значне місце в російському експорті промислових товарів. За кордон вивозилась: залізна руда, цукор, спирт, сукно, канати, риба, ікра тощо. Перше місце в українському експорті посідав цукор. У 1913 р. вартість експортованого цукру становила 267,4 млн. руб., збіжжя та борошна - 235,3 млн., руд та необроблених металів - 115,4 млн. руб. [23].

Головним ринком українського цукру була Англія, на яку на початку XX ст. припадало близько 32% експорту цього продукту. Криворізька руда експортувалася щорічно по 30-50 млн. пудів до Німеччини, Англії, Голландії. Ці країни переробляли її та

ввозили в Росію металеві вироби і залізо[24]. Загалом структуру зовнішньої торгівлі України можна спостерігати за таблицею 4.

Таблиця 4. Структура зовнішньої торгівлі України у 1909-1911 р., у %[25].

Галузь	*Частка в експорті/ імпорті Росії*
Експорт	
Металургія (виготовлена продукція: 11,3; добувна: 1,6).	12,9
Лісові вироби	0,6
Харчова промисловість	27,8
Сільське господарство (зернові: 50,0; тваринництво: 7,2).	57,2
Інші	1.5
Разом	100
Імпорт	
Паливо та видобувна продукція	7,2
Машинобудування	7,5
Хімічна промисловість	1,6
Ліс і лісові матеріали	3,6
Легка промисловість (текстиль - 39,0; шкіра та шкіряні вироби - 6,7; галантерея - 5,9)	51,6
Харчова промисловість (риба - 6,0; спиртні напої - 5,5; колоніальні товари - 7,2)	18,7
Інші	9,8
Разом	100

Найважливіше значення для розвитку економіки Росії, розширення її участі у зовнішньоекономічних, торгівельних зв'язках мав морський транспорт, значна частка діяльності якого припадала на морський транспорт України. Перше місце у зовнішній торгівлі Російської імперії продовжували грати морські порти. На початку XX ст. у Північному Причорномор'ї діяли наступні порти: Одеський, Херсонський, Миколаївський, Очаківський, Скадовський та Хорлівський.

Одним із найбільших портів на півдні у цей час була Одеса, шо займала за товарообігом друге місце у Росії (після Петербурга), до якої щорічно прибувало у середньому 1100 парових та 120 парусних суден. В Одесі знаходилася головна контора

Російського товариства пароплавства та торгівлі, яке виконувало не тільки перевезення на Чорному та Азовському морях, але й на інших морях, його діяльність поширювалась і на річковий транспорт басейнів Дніпра, Південного Бугу та Дністра [26].

Головним експортним продуктом для Одеського порту продовжував залишатися хліб, хоча частка його протягом 1900-1913 рр. значно зменшилася. Якщо в кінці XIX ст. вона сягала близько 50% від усього чорноморського вивозу, то напередодні війни навіть серед портів Північного Причорномор'я вона зайняла друге місце (після Миколаєва). Але, незважаючи на це, експорт зернових продовжував займати чільне місце у загальному товарообігу Одеси – 74% від цінності усього експорту (за 1909 р.) [27].

Втративши позиції у хлібному експорті, цей порт все ж продовжував протягом усього довоєнного часу займати перше місце за обсягами імпорту, залишаючи далеко позаду своїх конкурентів.

Серед інших позицій експорту через порти Північного Причорномор'я треба відзначити значні обсяги цукру, спирту, продуктів тваринництва, залізної та марганцевої руди, металевих виробів тощо. При цьому на початку XX ст. вже починає спостерігатися певна спеціалізація серед портів: якщо хліб експортували усі, то яйця, коней, спирт, масло, сало, домашню птицю, ліс тощо відправляли майже винятково з Одеси (наприклад, у 1910-1913 рр. звідти було відправлено 751577 млн. градусів спирту, що складало 50% від загальноросійського експорту [28]), а залізну та марганцеву руду, рейки – з Миколаєва.

Вищенаведений матеріал дозволяє зробити попередній висновок про особливе становище Північного Причорномор'я в економічній системі Російської імперії на межі XIX-XX ст. загалом і, зокрема, України, про питому вагу у зовнішньоекономічних та торгівельних зв'язках його портів: Одеси, Миколаєва, Херсона, Очакова, Скадовська, Хорлів та міст, що мали значення як адміністративно-економічні центри.

Примітки:

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С.140.

2. Історія народного господарства УРСР. - Т.1. - С.356.

3. Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.140.

4. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С.65.

5. Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.145-146.

6. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е гг. XIX в. – Ростов-на-Дону, Изд-во Рост. ун-та, 1966. – С.96.

7. Складено автором за: Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е гг. XIX в. – С.186, 194; Шиханов Р.Б. Біржі Південної України 1886-1914 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 1999. - Арк.92.

8. Отчет начальника Николаевского торгового порта за 1906 г. – Николаев: Электрич. Литогр. Бр. Л. и И.Белолипских, [1907]. – С.3.

9. Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.150-151.

10. *Там само. – С.151.*
11. *Там само. – С.152.*
12. *Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. – С.63.*
13. *Див.: Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.153-159.*
14. *Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.159-160.*
15. *Там само. – С.161.*
16. *Історія народного господарства УРСР. - Т.1. - С.356-357.*
17. *Гуржій І.О. Вказ. пр. – С.163.*
18. *Там само.*
19. *Хромов П.А. Экономическое развитие России. Очерк экономики России с древнейшего времени до Великой Октябрьской социалистической революции. - С.400.*
20. *Економічна історія України: Навч. посібник / Б.Д.Лановик та ін. – С.266.*
21. *Історія народного господарства Української РСР. - Т.1. - С.417-418.*
22. *Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX ст. (1800-1917). – С.472-474.*
23. *Історія народного господарства Української РСР. - Т.1. - С.418.*
24. *Економічна історія України: Навч. посібник / Б.Д.Лановик та ін. – С.266.*
25. *Історія народного господарства Української РСР. - Т.1. - С.418.*
26. *Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – С.68; Чекушина Ю.М., Толстих І.В. Нариси з економічної історії України. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С.111.*
27. *Історія народного господарства Української РСР. - С.413-414.*
28. *Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – начале XX в. // Автореферат дис. ... к.и.н. 07.00.02 – История СССР. – Ростов-на-Дону, 1975. – С.23.*

Д. П. Урсу, Е. П. Петровський

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1934–1941 роки)

На початку 1930-х років вища школа України опинилася в кризовому стані і не забезпечувала економіку країни, органи влади, наукові та культурні установи достатньою кількістю висококваліфікованих кадрів. Хаотичні спроби реорганізації наявних вузькопрофесійних інститутів не давали відчутних результатів. Стало очевидним, що руйнація університетів 1920 року виявилася хибним шляхом модернізації освіти. Вищі органи керівництва СРСР були стурбовані низьким рівнем фахового рівня спеціалістів, їх неспроможністю оволодіти сучасною технікою, а також нестачею фахівців з фундаментальних наук. Це зумовило необхідність відновлення фундаментальної університетської освіти.

В цьому напрямку були затверджені важливі документи. Спочатку в квітні 1931 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про цільові настанови університетів». Відповідно до цього рішення, в тих союзних республіках, де університети збереглися, передбачалося розширити їх мережу, повернути факультети, що раніше були перетворені на окремі

інститути. В таких республіках, як Україна, де університети ліквідували, вищий партійний орган вимагав їх відродження[1].

На виконання рішення ЦК партії Центральний виконавчий комітет СРСР 19 вересня 1932 р. прийняв постанову «Про навчальні програми і режим у вищій школі і технікумах». Вона передбачала покінчити з шкідливими псевдореволюційними новаціями типу «конвеєрної системи» викладання й «бригадно-лабораторного» способу навчання, вимагала відновлення справжньої університетської освіти. Зокрема, були заборонені колективні заліки студентів, встановлювалися диференційні оцінки їх знань з двома заліково- екзаменаційними сесіями на рік і з виконанням дипломної роботи на останньому курсі та її захистом перед державною екзаменаційною комісією. В цьому директивному документі сформульована концепція розвитку університетської освіти на перспективу: «зміцнити університети, що існують як навчальні заклади, такі, що готують висококваліфікованих спеціалістів з загальнонаукових дисциплін, і розгорнути університети в тих республіках (Українська СРР та ін.), в яких вони відсутні»[2].

Рішення вищого державного органу СРСР було взято до неухильного виконання на місцях. 30 грудня 1932 р. секретаріат Одеського обкому партії розглянув питання про утворення в Одесі державного університету та прийняв наступну резолюцію: «Виходячи з постанови ЦВК про утворення університетів в Україні і зважаючи на наявність в Одесі всіх можливостей для цього, а саме: приміщення, навчальні, дослідні установи, професорські лекторські колективи, основні студентські кадри (фізхіммат, хіміко-технологічний інститут, частково – профос), поставити питання перед ЦК КП(б)У і Наркоматом освіти про відкриття в Одесі університету на початку наступного академічного року (вересень 1933 р.)». Після цього створили комісію з представників різних установ для підготовки й обґрунтування відповідних розрахунків[3].

З початку наступного року владні структури України почали на практиці виконувати рішення союзних установ. Вже 3 січня 1933 р. колегія Наркомату освіти обговорила питання про відкриття в Україні чотирьох університетів – в Харкові, Києві, Одесі й Дніпропетровську. Університет в Одесі планувалося відновити в складі п'яти факультетів: фізичного, хімічного, математичного, біологічного та економічного[4]. 10 березня вийшла постанова Ради народних комісарів УСРР, в якій зазначалось: «Організувати на Україні у віданні Наркомату освіти УСРР державні університети, як вищі навчальні заклади, що готують висококваліфікованих фахівців загальнонаукових дисциплін і викладачів у середніх навчальних закладах. Для дальшої наукової діяльності й педагогічної роботи у вишах університети готують осіб, що закінчили університет порядком аспірантури». Далі мова йде про відкриття університетів з 1 вересня 1933 р. у зазначених вище містах і перелічується склад їх факультетів. Одеський університет мав складатися з трьох

факультетів: фізико-математичного, хімічного і природничого (біологічного)[5]. Наркомат освіти був зобов'язаний в стислі строки визначити, які установи, заклади й приміщення слід передати новоствореним університетам для нормальної їх діяльності, а також підготувати для них навчальні плани й програми.

Таким чином, Одеський університет мав знову відкрити свої двері з 1 вересня 1933 року у складі зазначених вище трьох факультетів. Історичного серед них не передбачалося. Але напередодні навчального року Рада народних комісарів прийняла нову постанову «Про мережу й контингент університетів в УСРР», яка внесла певні корективи в підготовлений раніше план. Університет в Одесі мав складатися з 4 факультетів: до раніше передбачених додали економічний факультет (проіснував до 1937 р.). Цією ж постановою визначалася організаційна й матеріально-технічна база ОДУ. Йому були передані такі установи з устаткуванням: фізико-технічний інститут Українфільму, філія Українського зоолого-біологічного інституту, астрономічна й геофізична лабораторії, філія Українського інституту математики і механіки, ботанічний сад, а також державна наукова бібліотека і соціально-економічна бібліотека колишнього Новоросійського університету[6]. Повернення до ОДУ колишньої наукової бібліотеки Новоросійського університету, приєднаної до публічної бібліотеки Одеси, відбулося згідно з постановою РНК УСРР від 17 квітня 1934 року[7].

Вагання й непослідовність дій призвели до того, що фактично ОДУ почав працювати з 1 вересня 1933 р. в складі фізико-математичного, хімічного і біологічного факультетів, а заняття на економічному факультеті почалися з великим запізненням. Завдяки наполегливості керівництва новоствореного університету, підтриманого місцевими партійними і державними органами в майбутньому вдалося домогтися подальшого розширення ОДУ.

Самостійного історичного факультету спочатку не було відкрито. Після Інституту професійної освіти до закінчення навчання залишилась історична група, яка на 1 квітня 1934 р. налічувала 76 студентів. Вона існувала на базі економічного факультету. Розподіл по курсах був такий: на другому – 27 студентів, на третьому – 24, на четвертому – 25[8]. Народний комісаріат освіти УСРР в доповідній записці від 23 квітня 1934 р. відзначав, що на історичних факультетах і відділах відновлених чотирьох державних університетів нараховувалося 22 професори, 27 доцентів і 12 асистентів. Проблемою вважалося те, що більшість з них працювали за сумісництвом, часто бували в різних відрядженнях і тому не могли приділяти достатньо часу ні педагогічній діяльності, ні роботі над поглибленням своїх наукових знань.

Загалом в університетах налічувалося 387 студентів-істориків, з яких 44 були архівознавцями і навчалися в Харківському університеті на другому і третьому курсах.

НКО УСРР зазначав, що така кількість не може задовольнити потреби середньої і вищої школи щодо викладачів-істориків. Тому, для викладання історії у державних університетах на належному рівні і збільшення кадрів істориків високої кваліфікації до потрібної кількості, пропонувалося вжити низку заходів. По-перше, організувати на базі історичних груп економічних факультетів окремі історичні факультети в Одеському і Дніпропетровському державних університетах. По-друге, затвердити в Одеському держуніверситеті такі спеціальності для підготовки кадрів істориків: історія Росії та СРСР, стародавня історія, історія середніх віків і нова історія. Передбачений раніше перелік кафедр історичного факультету пізніше був змінений. По-третє, затвердити на 1934 р. контингент набору на історичний факультет ОДУ в кількості 60 чоловік. По-четверте, закріпити на викладацькій роботі в Одеському університеті як на основній роботі таких викладачів: Н. І. Межберга, І. П. Шмідта, І. Д. Сєроглазова[9].

Відкриття історичного факультету здійснювалося в стислі строки. Необхідно було обладнати приміщення для навчання, провести набір студентів, сформувати контингент викладачів і допоміжного персоналу, скласти навчальні плани.

Основним завданням невеликий адміністративний і викладацький колектив вважав проведення набору студентів для того, щоб розпочати навчальний рік 1 вересня 1934 року. Робота по виконанню поставленого завдання велася під контролем Наркомату освіти УСРР. У місцевій пресі повідомлялося про початок прийому заяв від тих, хто хоче навчатися в університеті і, зокрема, здобути спеціальність на історичному факультеті. Набір здійснювався за правилами, які регулювали соціальний склад студентів і забороняли зарахування до ВНЗ «дітей нетрудових осіб, позбавлених виборчих прав»[10] (непмани, куркулі, учасники боротьби проти радянської влади, чиновники й урядовці дореволюційних державних органів тощо).

1935 року постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 грудня ці обмеження ліквідували і до ВНЗ на перший курс дозволялося зараховувати всіх громадян обох статей, випускників середніх шкіл і робітфаків за умови успішного складання вступних іспитів[11].

Відкриттю історичного, а також географічного факультетів в Одеському університеті слугувала, напевно, і постанова ЦК КП(б)У від 18 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії та географії в політехнічній школі», де говорилось про вкрай незадовільний стан викладання і низький рівень знань учнями цих дисциплін[12]. Влітку при університеті були організовані курси для методактиву вчителів історії кожного району області. Після цього міський відділ наросвіти провів такі ж курси для всіх істориків середніх і неповних середніх шкіл. Головним завданням визначали необхідність надати вчителям «фактичний історичний матеріал класової боротьби в хронологічній

послідовності»[13]. Посилення такої роботи в області, ймовірно, додало аргументів на користь відкриття при університеті вищезазначених факультетів.

Першим деканом історичного факультету ОДУ призначили Ізраїля Давидовича Сєроглазова[14]. Історичний факультет розпочав свою роботу в складі чотирьох кафедр: історії партії (керував ректор І. П. Шмідт), яка обслуговувала увесь університет і, власне, лише формально й тимчасово входила до його складу, і трьох кафедр громадянської історії – кафедри історії СРСР (завідував І. Д. Сєроглазов), загальної історії та історії УРСР (завідував І. І. Погорілий). Працювали тут 9 викладачів[15]. Згодом, кафедр на факультеті стало більше, оскільки зросло навчальне навантаження і збільшилась чисельність студентів у зв'язку з відкриттям заочного відділення. Кафедру загальної історії поділили на три кафедри: стародавньої історії, історії середніх віків і нової історії. Останньою завідував професор К. П. Добролюбський, єдиний, який зберіг свою посаду протягом усього періоду 1934-1941 років. Кафедру історії стародавнього світу очолив професор Б. В. Варнеке, який також завідував кафедрою класичної філології, а в педагогічному інституті ще й світової літератури. З вересня 1936 р. кафедрою історії середніх віків в складі лише одного викладача завідував професор М. М. Розенталь[16]. Після періоду «Великого терору» 1937-1938 рр. його відсторонили від завідування кафедрою. Так, на березень 1940 р. партійні контролери відмічали, що на факультеті не вистачає викладачів по середніх віках і по стародавній історії[17]. Навіть 1941 року кафедра середніх віків взагалі не мала завідуючого, хоча й вказувалося, що на факультеті троє аспірантів спеціалізувалися в цій сфері[18]. 1938 року з'явилася кафедра історії колоніальних і залежних країн (аналог сучасної дисципліни – історії країн Азії та Африки), нею завідував викладач І. І. Белякевич[19]. Він працював над докторською дисертацією на тему: «Туреччина в зовнішній політиці європейських країн в період імперіалізму». Така кафедра була єдиною в Україні. Загальноуніверситетську кафедру ленінізму та історії партії за рекомендацією та затвердженням Ворошиловського РК КП(б)У від 22 листопада 1938 року очолив І. С. Сергєєв[20]. Пізніше нею завідував доцент Г. Л. Фурманов. Кафедрою історії СРСР, після арешту І. Д. Сєроглазова, керував О. В. Фадєєв, який у передвоєнні роки працював над докторською дисертацією «Абхазія в XIX столітті».

1939 року, коли був затверджений Статут ОДУ, в університеті функціонували 6 факультетів (історичний, філологічний, фізико-математичний, біологічний, географічний і хімічний), а на історичному факультеті було 6 кафедр: стародавньої історії, історії середніх віків, нової історії, історії народів СРСР, історії Української РСР, історії колоніальних і залежних країн[21]. Однак, треба визнати, що всі кафедри були малочисельними, з невеликою кількістю викладачів. Усього на історичному факультеті

1938 року одночасно працювали 17 викладачів[22], але за сім передвоєнних років їх нараховується більше 40 осіб. Величезна плинність кадрів була пов'язана з масовими репресіями і як наслідок мала постійні вакансії та невиконання навчальних планів і програм. Часто змінювалися не тільки викладачі, але й керівні кадри: за короткий передвоєний період існування ОДУ в ньому змінилися 4 ректори, 7 секретарів парткому, 5 деканів історичного факультету.

Викладачі історичного факультету ОДУ мали досить різний професіональний рівень і педагогічну майстерність. Тут працювала значна кількість видатних істориків, чиї імена були пов'язані ще з Новоросійським університетом та Інститутом народної освіти. Вони одержали ґрунтовну освіту в кращих університетах, мали знання, широку ерудицію, авторитет і вплив в науці, а також досвід роботи у вищій школі. Слід назвати відомого спеціаліста з історії французької революції професора К. П. Добролюбського, який навчався в Цюріхському і Новоросійському університетах. Також доктора класичної філології, заслуженого діяча науки УРСР Б. В. Варнеке, якого запросили викладати історію стародавнього світу. Навіть ворожа до них партійна верхівка давала високу оцінку професійних якостей: «Серед студентства користується авторитетом і повагою» (про Добролюбського); «Людина величезної ерудиції. Як лектор, на великій висоті» (про Варнеке)[23]. Можна назвати також М. М. Розенталя, випускника Петербурзького університету, фахівця з історії середньовіччя, а також Б. М. Меламеда, який закінчив філософський факультет Берлінського університету і певний час викладав студентам-історикам марксистську філософію[24].

Ще один відомий історик, випускник Новоросійського університету, мав шанс працювати на історичному факультеті ОДУ, але йому не пощастило. Мова йде про медієвіста Йосипа Львовича Вайнштейна, який пізніше став професором Ленінградського університету. Твердження окремих авторів про його викладання в ОДУ є помилковим. Його плутають з однофамільцем, якого звали Мойсей Соломонович. Він працював завідуючим кафедрою економіки, був наближеним до ректора І. П. Шмідта і після його звільнення у вересні 1936 р. виконував обов'язки ректора майже рік. Щодо Й. Л. Вайнштейна, то після обговорення листа Й. Сталіна в журналі «Пролетарська революція», товариство «Істориків-марксистів» звинуватило його в пропагуванні антиленінської схеми Паризької Комуни та її центристську, «кавціянську» (від імені Каутського) оцінку. Й. Л. Вайнштейна обвинувачували в фальсифікації ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Зазначалося, що в його лекціях не вистачає марксистсько-ленінської методології і пропонувалося зняти з роботи як такого, що остаточно «не роззброївся»[25]. Незабаром Й. Л. Вайнштейн втратив посаду

директора наукової бібліотеки, був позбавлений можливості викладати. Це стало причиною від'їзду з Одеси і завдало великої втрати для історичного факультету ОДУ.

Відомими й авторитетними на історичному факультеті були викладачі, професійне формування яких співпало з трагічними роками Першої світової війни, боротьби за владу між різними військово-політичними силами, становлення радянської влади та її експериментами щодо організації суспільства нового типу. В цей період вони активно виступали проти більшовиків, а після встановлення радянської влади повністю відійшли від політичної діяльності. Фахова підготовка цих людей була достатньо високою, хоча вони мало і рідко друкували свої наукові доробки. Варто відзначити викладачів кафедри історії СРСР професора Є. О. Загоровського і доцента М. М. Петринського, професора кафедри стародавньої історії М. І. Гордієвського. Незважаючи на цілковиту аполітичність цієї групи викладачів, їх не обминула хвиля репресій.

До організації 1937 року літературного факультету, на історичному факультеті працювали професори філології Р. Волков і Г. Сербський. Причетними до історичної науки і педагогічної діяльності були особи, які лише тимчасово працювали на історичному факультеті. Таких було чимало, як приклад наведемо С. В. Донича, який протягом навчального року (1936-1937) працював доцентом кафедри історії стародавнього світу[26]. Також відзначимо В. Д. Баршівського, який на історичному відділі викладав історію України та курс ленінізму й одночасно був методистом міськнаробразу[27]. Його робота в університеті тривала лише півтора місяці. 21 січня 1934 р. органи НКВС заарештували В. Д. Баршівського як члена «української військової організації» (УВО) і за рішенням «трійки» при колегії ДПУ УРСР від 29 травня 1934 р. ув'язнили до виправно-трудових таборів на 5 років[28].

З року в рік на історичному факультеті склад викладачів змінювався. Тут працювали різні за віком, професійним рівнем і педагогічною майстерністю кадри. Серед них назвемо таких: І. І. Іванов, М. С. Вайнштейн, І. І. Белякевич, О. В. Фадєєв, Н. І. Межберг, І. П. Шмідт, І. Д. Сєроглазов, І. І. Погорілий, С. М. Ковбасюк, М. О. Бачинський, Г. І. Гладківська, Є. В. Гороховська, М. Ф. Скавронський, В. Рейжевський, Г. М. Трачевський, Д. Д. Кипарисов та інші. Після 1937-1938 років до викладацької роботи були залучені колишні аспіранти університету О. П. Лісничий, І. А. Адамов, Є. В. Сизоненко, Б. Н. Фурман, В. Т. Горбатюк, А. В. Крячун, А. М. Литвиненко, О. І. Колесников, А. А. Кудря, П. Г. Чухрій. Варто відзначити, що значна частина цих науково-педагогічних кадрів належала до компартійних висуванців, мітингових ораторів часів революції та громадянської війни, які добре опанували марксистську фразеологію, але були фактично безпорадними в історичній науці. Інколи це були люди взагалі без історичної освіти. Багато з таких членів більшовицької партії протягом 1934-1941 рр

займали відповідальні посади в університеті: ректори, проректори, декани факультету, завідувачі кафедр, парторги, редактори багатотиражки «За більшовицькі кадри». В умовах тоталітаризації культури вони складали авангард тих, хто галасливо підтримували організовані згори ідеологічні кампанії, виступали з критикою на колег, запідозрених у належності до антипартійних течій чи у немарксистському викладанні предметів. Досить часто це переростало у відверте цькування, огульні публічні звинувачення, відкриті вимоги до розправи. Їх зміст формулювали в статтях відповідного спрямування, якими були переповнені сторінки місцевої преси. Поширення доносів, «проробки», політична дискредитація набували все більшого поширення серед представників інтелектуальної праці. Саме з «викриття» помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції. До певної міри деякі з них відчували себе в університеті представниками вищої касти. Водночас, якраз вони виявилися найбільш вразливими в період масових репресій. Поряд з тими, кого викривали і цькували, ці особи також зазнали гонінь з боку влади, були звільнені з університету або ж репресовані.

Вже в першому навчальному році (1934-1935) історичному факультету загрожувала перевантаженість студентами, що мали прибувати з інших університетів. Справа в тому, що в березні 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про реорганізацію мережі історичних, економічних і літературних факультетів державних університетів[29]. Цей документ вимагав від Наркомату освіти докорінно змінити мережу підготовки гуманітарних кадрів і готувати їх лише в певних університетах. Істориків вищої кваліфікації могли випускати тільки Київський та Одеський університети, економістів – Харківський, а філологів – Київський. В цьому ж напрямку мали бути сконцентровані і кадри викладачів. На виконання цієї безглуздої витівки партбюрократів до Одеси почали переводити студентів-істориків з Харкова і Дніпропетровська, а одеських економістів, навпаки, до Харкова. Та дуже швидко зрозуміли помилковість такої надцентралізації, тому 1939 року історичний факультет в Дніпропетровську відновили, а у Харкові його взагалі не закривали. Те, що в ОДУ ліквідували економічний факультет, можна пояснити наявністю в місті міцного осередку економічної освіти – кредитно-економічного (банківського) інституту.

Розглядаючи стан студентства ОДУ і зокрема історичного факультету, впадає у вічі невпинне зростання кількості студентів. Так, в перший рік існування університету в ньому налічувалося 1541 студент, 1936 р. – 1893, а 1939 р. – 2252[30]. В Одеській області, як і в цілому по країні, катастрофічно не вистачало кадрів істориків для навчальних закладів всіх рівнів. Тому історичний факультет дуже швидко став одним з найчисельніших в університеті. 1935-1936 навчального року набір на історичний факультет склав 84 абітурієнти і поступався лише хімічному – 121[31]. Всього на перші курси університету було

прийнято 510 студентів. 1936 року 70 випускників-істориків були відряджені на педагогічну роботу в середні школи та педтехнікуми, а шестеро залишились в розпорядженні університету[32]. 1937 року випуск факультету склав 116 чоловік, з яких лише 76 залишили для роботи в області. До них приєдналися 20 випускників-істориків з педагогічного інституту, однак Одеська область потребувала 298 спеціалістів історичного профілю і тому залишалися вільними 202 вакансії[33]. В майбутньому, з кожним роком збільшуючи кількість випускників, планувалося долати кадрову проблему істориків.

На історичному факультеті 1936-1937 навчального року студентів нараховувалося 381, а на 1 вересня 1939 р. вже 559[34]. Визначений Наркоматом освіти план набору не виконувався, бо підготовка абітурієнтів була занадто низькою. Випуск спеціалістів істориків також був нестабільним, оскільки за 5 років навчання до набору залучалися студенти, переведені до ОДУ з інших навчальних закладів. Певну уяву про результативність педагогічної діяльності історичного факультету дає план випуску спеціалістів на третю п`ятирічку (1938-1942 рр.). Усього факультет мав підготувати 448 висококваліфікованих істориків, зокрема, 1938 р. – 39, 1939 р. – 110, 1940 р. – 79, 1941 р. – 60, 1942 р. – 160[35]. В останньому році п`ятирічки цифра підстрибнула так сильно тому, що мав бути об`єднаний випуск усіх трьох відділень – денного, вечірнього й заочного

Організація навчального процесу на історичному факультеті 1934-1941 рр. мала низку особливостей, які віддзеркалюють суперечливі явища й події в історії вищої школи СРСР. Позитивним було саме відновлення класичних університетів як провідних осередків науки, постачальників високоосвічених фахівців. Другим кроком в цьому напрямку стало запровадження нової організації навчального процесу. Основні засади цієї реформи проіснували більш ніж 70 років, але не все, що було проголошено, реалізували. Певні ідеї та пропозиції досі залишаються актуальними.

У перші два роки після відновлення діяльності університету факультети та кафедри зіткнулися з труднощами в складанні стабільних навчальних планів з основних і спеціальних курсів. Сталося це не тільки через новизну в організації навчального процесу, а й через відсутність потрібного досвіду у створених кафедральних колективах викладачів щодо визначення основних напрямків підготовки спеціалістів з університетським рівнем освіти та потреб народного господарства. Ці обставини призводили до частої зміни проблематики в читанні здебільшого спеціальних курсів, подеколи – основних, замін у викладацькому складі, нестабільності розкладу занять тощо.

Основною формою навчального процесу в університеті стали лекції із загальних і спеціальних курсів. Поглиблене вивчення навчальних курсів здійснювалося на семінарських і практичних заняттях.

23 червня 1936 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В. Молотова і Й. Сталіна «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою»[36]. Керівництво країни визнало, що стан підготовки кадрів у ВНЗ залишався незадовільним. В постанові перелічувались вади радянської вищої школи: навчальні плани багатопредметні й зазнавали так само, як і програми, щорічних змін; існувала надмірна дрібність і паралелізм професій (спеціальностей); відсутні стабільні підручники. Вказувалося, що зовсім незадовільно проводився прийом до вищих навчальних закладів, а тому склад студентів засмічувався малограмотними і випадковими людьми.

Вищезгаданий документ запровадив чітку регламентацію вступу до ВНЗ після одержання атестату про повну середню освіту й складання конкурсних вступних іспитів. Були встановлені єдині строки прийому заяв від бажаючих, проведення іспитів і зарахування в студенти. Постанова передбачала чітку організацію навчального часу як протягом робочого тижня, так і всього року, що мав починатися 1 вересня і закінчуватися 30 червня. Ставилося завдання ліквідувати перевантаження студентів аудиторними заняттями і покінчити з багатопредметністю. Кількість обов'язкових занять помітно скорочувалося: на молодших курсах їх мало бути не більше 30 год. на тиждень, на III-IV курсах – не більше 24 год. і на V курсі – не більше 18 год. Велику увагу в документі приділяли самостійній роботі студентів і для неї передбачали створити відповідні умови: старшокурсникам обіцяли дати один вільний день на тиждень, а випускникам – два. Далі в постанові йшла така прогресивна вказівка: «Усі заняття організувати за твердим навчальним розписом, який передбачає безперервність навчального процесу протягом дня. Кількість дисциплін, що вивчаються в семестрі, не повинна перевищувати 6, а кількість дисциплін, що вивчаються щодня, – трьох». Навчальний рік почали ділити на два семестри, кожний з яких закінчувався екзаменаційною сесією для поточного обліку та оцінювання знань студентів. Термін навчання визначався п'ятьма роками. Таким чином. постанова 1936 р. покінчила із хаосом у радянській вищій школі, безглуздими експериментами, псевдореволюційними новаціями.

Але поряд із прогресивними сторонами (стабільність, порядок, чітка організація, наголос на самостійну роботу студентів) реформа 1936 року мала чимало ознак, які свідчили про її тоталітарну спрямованість. Надмірна централізація керівництва вищою школою, посилення влади адміністрації над викладацьким корпусом, жорстка регламентація внутрішнього життя кожного ВНЗ відповідали характеру політичного устрою сталінської диктатури. В постанові керівництва країни відсутні принципові засади класичного університету: обрання ректора й деканів колегією професорів, свобода викладання й навчання, автономія університету, студентське самоврядування.

Незабаром була регламентована праця та оплата професорсько-викладацького складу ВНЗ через запровадження штатно-окладової системи, яка існує досі. Професори і керівники кафедр мали виконати 630-720 год. навчального навантаження на рік, доценти – 725-800 год., асистенти – 790-890 год. Одночасно йшла «чистка» викладацького корпусу[37].

Починаючи з 1937 р. в практику перевірки знань і готовності випускників до самостійної роботи на виробництві, в освітніх закладах ввели державні іспити, на яких студенти складали три іспити з провідних профільних предметів за фахом та зі спеціального курсу[38]. Студенти університетів виконували і дипломні роботи. Державні іспити і захист дипломних робіт відбувалися перед спеціально утвореними державними комісіями, до складу яких входили керівники навчального закладу, декани факультетів та провідні викладачі.

З вересня 1938 р. вводилася єдина для всіх вищих навчальних закладів система оцінювання знань студентів при складанні семестрових і державних іспитів за чотирибальною системою: «відмінно», «добре», «посередньо» і «незадовільно»[39]. Студентам, які протягом усього періоду навчання одержали 75% оцінок «відмінно» і 25% «добре», вручали диплом з відзнакою і надавали право обирати місце роботи зі списку вакансій, поданих наркоматами та установами.

Уніфікація середньої шкільної освіти, підвищення загального освітнього рівня учнів середніх шкіл і технікумів впливали також на підготовку молоді до переходу на навчання у вищих навчальних закладах. Кількість студентів в університеті, які виявляли на іспитах високий рівень знань, постійно зростала. В доповіді від 20 квітня 1937 р. виконуючий обов`язки ректора М. С. Вайнштейн відзначав, що в університеті з 1600 студентів 99 відмінників[40]. В 1940 р. студентам, що постійно складали екзамени на «відмінно», почали нараховувати підвищені стипендії.

Таким чином, перший період існування історичного факультету у відродженому Одеському університеті з 1934 до 1941 рр. був найбільш складним і суперечливим етапом його існування за останні 75 років. Відбувалося становлення механізму роботи вищої школи. Організаційні та матеріальні труднощі співпали із кампанією жорстоких політичних репресій проти викладачів і студентів. Незважаючи на ці перешкоди, факультет як в цілому Одеський університет, прагнув виконати свої культурно-освітні й наукові завдання. Подальшому розгортанню наукової діяльності, удосконаленню навчального процесу стала на перешкоді війна, яка розпочалася нападом нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року.

У статті висвітлюється розвиток історичного факультету Одеського державного університету протягом 1934–1941 років. Комплексно розглядаються проблеми

відродження факультету, формування кадрового складу викладачів, організації навчальної роботи. Приділяється увага матеріально-технічній базі факультету, кількості студентського складу й якості підготовки студентів-істориків.

This article deals with the development of the Historical Faculty of the Odessa State University during 1934-1941. Such themes as the revival of the faculty, the choice of the teachers' staff and the organization of the teaching work are being thoroughly described. Great attention is paid to the material and technical conditions of the faculty, the number of the students and the quality of training of the future historians.

Примітки:

1. Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К., 2004. – С. 212.

2. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917-1959 рр.: Зб. документів. В 2 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 602.

3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 187.

4. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928-1941: Зб. документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 164.

5. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1933. – № 13. – Ст. 72. В деяких публікаціях фізико-математичний факультет помилково розділено на два окремих факультети. Див. наприклад: Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – С. 352.

6. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1933. – № 30-31. – Ст. 147.

7. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 352. – Арк. 32.

8. Там само. – Арк. 37.

9. Там само. – Арк. 37-38.

10. Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. 1. – С. 668.

11. Там само.

12. Там само. – С. 652.

13. Омеліанович М. Включити музей на допомогу школам // Чорноморська комуна. – 1934. – 8 вересня.

14. Петровський Е. П. З історії історичного факультету Одеського університету у 1930-ті роки: декан Ізраїль Давидович Сєроглазов // Записки історичного факультету. – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 509–520.

15. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 4-5.

16. Там само. – Ф. П–20. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 129.

17. Там само. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1672. – Арк. 133.

18. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. – 1941. – № 6. – С. 140.

19. Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 13. – С. 264; ДАОО. – Ф. П–20. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 191.

20. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1391. – Арк. 46.

21. Устав Одеського державного університету. – Одеса, 1939. – С. 11.

22. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1395. – Арк. 55.

23. Там само. – Ф. П–20. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 131, 132.

24. Там само. – Арк. 112, 129.

25. Там само. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 57-61.

26. Урсу Д. П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний світ. – 1994. – № 1-2. – С. 148; Смирнов А. В. О «немарксистской» египтологии // Реквием XX века. Часть 2. – Одесса, 2003. – С. 124-146.

27. Слідчі записали прізвище Володимира Дмитровича як Борщевський. Воно фігурує майже у всіх документах слідства. Під таким прізвищем він потрапив до новітніх праць «Історія Одеського університету», «Історія Одеси» та низки статей.

28. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі УСБУ) – Фонд припинених справ (далі Ф. П). – Спр. 23314-п. – Арк. 85.

29. Культурне будівництво в Українській РСР, 1928-1941: Зб. документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 188.

30. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 168; Спр. 1564. – Арк. 31.

31. Новий набір в Одеському державному університеті // Чорноморська Комуна. – 1935. – 10 серпня; ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 878. – Арк. 2.

32. Збірник наказів Народного комісаріату освіти. – 1936. – № 1. – С. 6.

33. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1234. – Арк. 23.

34. Там само. – Спр. 1395. – Арк. 4; Одесский университет за 75 лет / Отв. ред. К. П. Добролюбский. – Одесса, 1940. – С. 170.

35. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 32.

36. Збірник наказів НКО. – 1936. – № 17. – С. 2-7.

37. ДАОО. – Ф. П–20. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 191; Ф. П–11. – Оп. 1. – Спр. 1672. – Арк. 139.

38. Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1938. – № 18. – Ст. 135, 136.

39. Там само. – № 33. – Ст. 306.

40. ДАОО. – Ф. П–20. – Оп. 4. – Спр. 44. – Арк. 130-132.

Хмарський В.М.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ЧОМУ І ЯК ЇЇ БУЛО ВІДНОВЛЕНО У СЕРЕДИНІ 50-х рр. XX СТ.

Сучасна суспільно-політична практика яскраво демонструє, що в Україні за роки незалежності так і не було сформульовано комплекс ідей, які б стали орієнтирами для новітнього українського соціуму та наріжними каменями у розбудові новітньої держави. Очевидним є те, що сучасне націотворення відбувалось по лекалах доби боротьби за владу у 1917-1921 рр., а саме носіїв української національної ідеї і будівничих держави репрезентованих УНР (на чолі з Центральною Радою чи Директорією), меншою мірою – Українською державою гетьмана П.Скоропадського чи ЗУНР. Радянською спадщиною нехтували приблизно так само, як в історичній науці майже цілковито відмовились від будь-якого позитивного доробку радянської історіографії, коли безоглядно запанувала схема історичного процесу в Україні, яку запропонував класик вітчизняної історіографії Михайло Грушевський століття тому.

На нашу думку, процес націотворення в Україні пройшов три хрестоматійні, за М.Грохом, фази («наукового зацікавлення» або академічну у першій половині XIX ст., «патріотичної агітації» або культурницько-просвітницьку – у другій половині XIX ст. та політичну або масовий національний рух – на межі XIX-XX ст.), характерні для Центрально-Східної Європи[1]. Проте третя фаза виявилась незавершеною, оскільки глобальна катастрофа першої Світової війни спровокувала розв'язання державотворчої проблеми в той час, коли не відбулось злиття ідеології національної еліти та більшості потенційної нації, що формувалась, і яку представляло селянство сповнене у свідомості реліктами аграрного суспільства, в якому ментальності селян чуже національне ототожнення. Цим і пояснюється вузька соціальна база і, отже, слабкість названих вище репрезентантів державотворення у 1917-1921 рр. Ще більшою мірою не сприяв процесу швидкого завершення націотворення той чинник, що в Російській імперії надто велика кількість людей (переважно тих самих селян, а також міських низів) знаходилась у зубожілому стані, що робило ліворадикальну пропаганду такою привабливою й ефективною і, врешті, призвело до перемоги більшовиків і встановлення радянської влади на постімперському просторі.

Гадаємо, що візія історичного процесу в Україні як лише боротьби за державність і державу, збіднює наші можливості для розуміння як національних поразок, так і перемог. Зокрема, за незалежність України проголосували колишні радянські люди, які не надто переймалися національними ідеалами. На думку Я.Грицака «до серпня 1991 р.

український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України» і у такому разі феномен здобуття незалежності залишається незбагненним[2]. Хоча, з другого боку, саме це дає підстави вважати, що процес націотворення не припинявся з встановленням радянської влади, а знаходився у т.м. «замороженому» стані. Адже, як це не парадоксально, саме у роки радянської влади існування українського етносу було уконституйовано як у нормативному сенсі (в основному законі республіки), так і у ментальності населення (зокрема, запис про те, що ти є українець, з'явився у паспорті), тобто була здійснена функція за яку змагались національні лідери у боротьбі з радянською владою.

Разом з тим, треба розуміти, що «будівництво соціалізму» процес не однолінійний, а різноспрямований і вельми зигзагоподібний. Тому, наскільки цей процес у 20-ті рр. відрізнявся від 30-х рр., настільки ж останній – від, приміром, 50-60-х рр. Внаслідок цього і національна політика більшовиків за весь час їхнього перебування при владі була суперечливою (від «українізації» до теорії і практики «злиття націй») та хвилеподібною, але врешті – вона лише суб'єктивно або прискорювала, або пригальмовувала об'єктивний процес націотворення. Промовисто про це висловилась у своїх спогадах одеситка Лідія Гладка – один з відомих республіканських комсомольських і партійних керівників післявоєнної України: «Треба сказати, що національна проблема завжди була гострою на Україні, и тут не можу не сказати, розв'язувалась вона не завжди кваліфіковано – з киданнями з боку в бік, від нападів посиленої українізації до цілковитого спокою з цього питання»[3]. Вельми показово все це виглядало в освітній сфері, зокрема у долі такого підрозділу «ідеологічного» факультету як кафедра історії України. Чи не ключовим моментом її історії є відновлення її у середині 50-х рр. XX ст.

У заснованому 1865 року Новоросійському університеті кафедри історії України, звісно, не існувало і українознавчі студії здійснювались переважно у межах кафедри російської історії. У 20-ті і на початку 30-х рр., коли радянська влада відмовилась від університетів як закладів вищої освіти, в Одесі склався потужний осередок українознавства у межах (філії) секції Харківської науково-дослідної кафедри української культури, що діяла при одеському Інституті народної освіти, створив і очолив який вихованець Новоросійського університету Михайло Слабченко[4]. З часу відновлення в Одесі Університету (1933) і створення історичного факультету (1934) до складу останнього увійшла кафедра історії України, на якій розпочали працювати учні М.Слабченка (сам академік ВУАН, як відомо, був репресований 1930 р. по справі СВУ) – І.Погорілий, С.Ковбасюк, М.Межберг[5]. Від початку евакуації Університету у 1941 і до повернення у 1944 р. годі й казати про збереження його довоєнної структури. Очевидно, що проблеми з кадрами й відповідна суспільно-політична ситуація (відомий публіцистизм

– «ждановщина») призвели у другій половині 40-х рр. до зникнення кафедри з університетської структури. Відновлено її було знову у середині 50-х рр. й існує вона, незважаючи на дворазову корекцію назви, до сьогодні. Саме обставинам цього відновлення і присвячена дана стаття.

За минулі півстоліття було написано чотири історії Університету (1965, 1968, 1990, 2000). Звичайно, годі шукати у синтетичних творах відповіді на поставлене запитання. Промовистим є лише те, що в кожній з них можна знайти суперечливі або фактаж, або тлумачення важливої для нас події. У ювілейному виданні на сторіччя вузу цей факт, як і загалом опис будь-якої структури факультетів, відсутній. Вказано лише на дві у тодішньому Університеті українознавчі теми – «Боротьба за встановлення Радянської влади на півдні України» (керівник доц. С.Ковбасюк) та «Історія союзу робітничого класу і селянства на півдні України» (доц. М.Раковський)[6]. Це і зрозуміло, бо на 100 сторінках важко умістити інформацію про все протягом 100 років. У розширеній версії ювілейного видання, що вийшло через три роки, наводиться факт тимчасового об'єднання кафедр історії СРСР та УРСР протягом 1950-1956 рр.[7]. Історія вузу написана наприкінці «перебудови» твердить, що кафедру, буцімто, було відновлено 1949 р.[8]. У новітній історії, яка побачила світ в останній рік XX століття, йдеться, що кафедру приєднали до кафедри історії СРСР, а потім, у 1956 р., поновили[9]. Отже, рядовий факт щоразу потребував у авторів редагування, за якою, можна гадати, була непроста ситуація.

Насамперед варто говорити про суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Хрестоматійним є положення про її лібералізацію з приходом до керівництва у радянській державі М.Хрущова й особливо після XX з'їзду КПРС. Дійсно, у контексті критики «культу особи» Й.Сталіна було відкинуто багато його теоретичних постулатів. Імперативом суспільствознавців стало повернення до чистоти марксистсько-ленінського вчення. Але ключовою ідеологемою радянських часів в сфері національно-культурній, на нашу думку, була сталінська суспільствознавча теза про те, що українська (як, втім, й інші) культура має бути національною за формою та соціалістичною за змістом. Так, у 1930 році Й.Сталін казав: «Що таке національна культура при диктатурі пролетаріату? Соціалістична своїм змістом і національна формою культура, яка має своєю метою виховати маси в дусі інтернаціоналізму й зміцнити диктатуру пролетаріату»[10]. Хоча деякі представники партійної еліти апелювали до Леніна, як наприклад у доповіді П.Постишева про роботу ЦК КП(б)У на XII з'їзді більшовиків України (1934 р.): «Такі є основні чергові наші завдання в боротьбі за правильне здійснення ленінської національної політики на Україні, за будівництво національної формою і справді соціалістичної змістом української культури»[11]. Все такі формула у завершеному вигляді належала Сталіну і благополучно пережила свого творця.

Отже, радянські ідеологи, засуджуючи «культ особи» Сталіна, прагнули повернутись до первинної чистоти ленінського вчення, незважаючи навіть на те, що часто-густо Сталін був лише незначним інтерпретатором свого попередника. Обидва вони, принагідно зауважимо, чітко усвідомлювали мету реалізації вказаної вище формули про національну культуру. Так, В.Ленін ще у 1916 р. твердив що «метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на дрібні держави і будь-якої відособленості націй, а й злиття їх»[12]. Й.Сталін розвинув цю думку у подальшому: «Треба дати національним культурам розвинутись і розгорнутись, виявивши усі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою в період перемоги соціалізму в усьому світі»[13]. Отже, в суспільно-політичній практиці партія мала визначити, якою мірою можна дати розвинутись національній формі, щоб не зашкодити соціалістичному змісту. Від цих коливань, очевидно, й залежала політика розвитку чи стримування «національного» на периферії радянської держави.

Як відомо, українізацію 20-х змінили репресії 30-х років. Хвиля патріотизму під час Другої світової війни, причому не тільки радянського, а й місцевого, зокрема й українського, стимульованого з самої гори (чотири Українських фронти, орден Богдана Хмельницького тощо), а також і республіканським керівництвом[14], була стримана у повоєнні часи ідеологічним «холодним душем». Саме цим, гадаємо, можна пояснити появу у серпні 1946 р. постанови пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку українського націоналізму й осудом «Нарису історії української літератури». Було змінено склад редколегій журналів «Вітчизна» та «Перець», з'явились погромні рецензії на твори Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка, було засуджено також видання Інституту історії України АН УРСР «Історія України» аж від 1943 р. Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» від 29 серпня 1947 р. по суті було відновлено широкомасштабну кампанію проти «українських буржуазно-націоналістичних істориків».

З приходом М.Хрущова до влади і особливо після XX з'їзду на місцях як антитеза утискам національної культури, наче виготовлення чергового шару палімпсесту, йде часткове повернення до попередніх рубежів «українізації». Як слушно вважає історик О.Бажан критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась вітчизняною інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії й традицій народу. Відразу проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови почали порушувати в своїх виступах на сторінках газет, журналів, по радіо, письменники Л.Дмитерко, С.Крижанівський, А.Малишко, Н.Рибак, М.Шумило[15].

Політику М.Хрущова підтримував перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко (1953-1957), якого було висунуто на цю посаду завдяки союзному партійному лідерові. При проведенні різноманітних реформ М.Хрущов намагався спиратися на підтримку найбільшої у СРСР республіканської партійної організації. І хоча цей перший етнічний українець (хоча і русифікований) ще був «заряджений» на боротьбу з націоналізмом[16], все таки завдяки йому УРСР почала ставати у союзі радянських республік «другою серед рівних». Відчутною стала децентралізація управління на всіх рівнях управління країною. Так, у 1953 р. кількість союзних міністерств зменшилась з 30 до 20, а союзно-республіканських з 21 до 13[17]. Показовим, на наш погляд, є і факт міністерського підпорядкування Університету: у 1945-1946 рр. – наркоматові освіти УРСР (кафедра історії України існує), 1947-1953 рр. – міністерству вищої освіти СРСР (кафедра зникла), 1955-1959 рр. – міністерство вищої освіти УРСР (кафедру відновлено)[18].

У формуванні суспільно-політичних настроїв велике місце посідала преса. Надзвичайно рельєфно позицію партії у національному і мовному питанні «у світлі рішень» XX з'їзду КПРС висловила російськомовна газета українських комуністів у грудні 1956 р.: «У своїй національній політиці партія виходила і виходить з ленінського положення про те, що соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей і особливостей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки і культури всіх націй і народностей. Партія повинна і далі якнайуважніше враховувати ці особливості у всій своїй практичній роботі… Розвиваючи національні культури народів, партія виходе з ленінського положення про те, що при соціалізмі не усуваються національні відмінності, національні мови, національні особливості культури і побуту народів, що розвиток соціалістичної культури кожного народу можливий лише на основі використання його національної мови. Будь-яке паплюження, зневажливе ставлення до національних мов ллє воду на млин національного нігілізму, може викликати національні пристрасті і зовсім не сприяє зміцненню дружби народів»[19].

Те, що тенденція надання республікам більшої самостійності у всіх сферах, в т.ч. і в історичній науці, знаходила підтримку на вищому рівні влади, причому інколи несподівану, свідчить промова А.Мікояна на XX з'їзді КПРС, в якій він сподівався, що «знайдуться українські історики, які напишуть історію виникнення і розвитку Української соціалістичної держави краще від деяких московських, котрі за цю справу взялись, але яким, можливо, і не треба було за це братись»[20]. Загалом місце курсу історії України у навчальній системі у десятиліття, що минуло після з'їзду, уявлялось керівництву республіки так, як це представлено в одній з колективних монографій середини 60-х рр.: «У школах республіки в органічному зв'язку з курсом історії СРСР вивчається історія Української РСР. Це дає можливість глибше розкрити як спільні закономірності в

розвитку народів СРСР, так і специфічні для історії українського народу»[21]. Гадаємо, що саме такі суспільно-політичні настрої і офіційна позиція в освітній сфері стали основою для відновлення кафедри історії України в Одеському університеті.

Націонал-комуністичних тенденцій в Одесі завжди не бракувало. Відомий історик М.Рубінштейн, який зробив кар'єру у Москві, у своїх спогадах однією з причин переїзду до столиці СРСР вважав домінування у 20-ті роки в науково-історичному середовищі міста М.Слабченка, «який стояв на позиціях українського націоналізму», що передбачало й відповідний добір кадрів[22]. Своєю «українськістю» виділявся, наприклад, довоєнно-повоєнний ректор Університету М.П.Савчук. Так, виступаючи перед евакуйованим до Туркменії колективом він зауважував: «Вороже зустріли деякі члени нашого колективу заяву ректора на Раді, що Одеській університет, будучи університетом українським, покликаний готувати кадри для звільненої від фашистів України, бути одним з осередків української культури, а тому, науковим співробітникам, аспірантам, студентам необхідно знати цю культуру, необхідно вивчати українську мову»[23].

Після певної паузи, з середини 50-х рр. подібна риторика в Університеті була відновлена на всіх рівнях його життя. Влітку і восени 1956 р. на шпальтах університетської газети «За наукові кадри» з'явилась низка публікацій з даної проблематики. Спочатку студенти-філологи В.Лоскутникова та В.Мороз у листі до редакції висловили побажання, щоб всі курси читали українською мовою. Своїм відгуком їх підтримав доцент І.Є.Грицютенко, причому закинув керівним органам університету байдужість і невиконання рішень вченої ради щодо переходу на українську мову. Трохи згодом поскаржились студенти механіко-математичного факультету, що їм було важко переучуватись після сільських шкіл на нову термінологію (російською мовою), з якою майбутнім вчителям треба було повертатись до тих самих шкіл. За перехід на українську мову виступила публічно у пресі й професор-біолог В.П.Тульчинська[24].

На вченій раді Університету у січні 1957 р. ректор С.Лебедєв приділив увагу й мовній проблемі, що була пробним каменем розвитку національної культури: «Декілька слів про викладання учбових дисциплін в університеті рідною мовою. Далеко ще не всі кафедри, у яких є можливість, перейшли на викладання українською мовою... Науковці нашого університету повинні активно втручатись у вироблення спеціальної наукової термінології, мусять більше видавати учбових посібників, конспектів лекцій, монографій українською мовою». Ректор навів перелік викладачів, які не читають українською, хоча мають для цього всі можливості (серед істориків до нього потрапили П.Г.Чухрій та К.Д.Петряєв)[25]. «Декілька слів» ректора знайшли відображення в ухвалі ради, щоправда, з деяким специфічним додатком: «п.8.Оволодіння українською мовою та іноземними мовами»[26].

Торкнулись питання мови й на раді історичного факультету у вересні 1957 р., коли декан К.Г.Мігаль (1950-1962) констатував недостатнє прищеплення «кадрам знання і любові до української мови», вказуючи, що голова Державної екзаменаційної комісії київський історик В.Спицький ригористично кваліфікував це навіть як «викривлення ленінської національної політики». Всі промовці палко висловились на підтримку головної ідеї виступу свого керівника: кафедри повинні зайняти люди, які володіють мовою (К.Петряєв); для села треба готувати саме українською мовою (М.Синицин); перевести всю роботу на українську й ліквідувати двомовність (В.Алексеєв-Попов). П.Чухрій зауважив, що великої проблеми й не було, бо більшість на факультеті (за його підрахунками 17 проти 10) читали курси українською мовою, а С.Ковбасюк лише не погодився з київським гостем, що на факультеті наявні перекручення у цьому питанні. Наприкінці розгляду питання декан підбив підсумок такими словами: «Про мову викладання говорити нічого, ясно, що цю роботу треба вирішити раз і назавжди. Мовою викладання повинна бути українська»[27].

Як нам видається, поява кафедри історії України у окресленій вище ситуації виглядає вельми природно. Тим паче, що подібні організаційно-структурні процеси відбувались в тій чи інші мірі скрізь по республіці. Найраніше кафедру історії УРСР відновлено у Києві (1953), першим завідувачем якої у 1953-1955 рр. був згаданий вище В.Є.Спицький[28]. У Харкові таку кафедру створили виділенням з кафедри історії СРСР у 1957 р.[29]. Так само це відбулось і у Львові. А ось у Чернівцях приєднану у 1949 р. до кафедри історії СРСР самостійну кафедру виділити не вдалось – було здійснено лише її перейменування в кафедру історії СРСР і УРСР. Роз'єднання відбулось лише у роки «перебудови». Найгірша ситуація була у Дніпропетровську, де таку кафедру вдалось створити взагалі лише за кілька років до розпаду Радянського союзу.

Звичайно, що створення кафедр історії УРСР не було такою важливою і стратегічною справою як створення, згідно рішення XX з'їзду партії, обов'язкових загальноуніверситетських кафедр історії КПРС, що стало справою великої політичної і державної ваги і на цьому було сконцентровано зусилля держави. Створення кафедр історії УРСР – як спеціального, специфічного, скромного за штатом підрозділу у межах історичного факультету – на цьому тлі не привертало великої уваги держави і могло бути здійснено у разі збігу сприятливих умов. Технологічне, т.м., народження кафедри залежало насамперед від людського чинника, уособленням якого в Одеському університеті став С.Ковбасюк.

Самсон Михайлович Ковбасюк народився у 1903 р. у селі Полянецьке на Савранщині у селянській родині. Початкову освіту отримав у рідній сільській школі, а середню – у Савранській змішаній гімназії (1920). Після навчання на підготовчих курсах вступив до

Одеського інституту народної освіти (1922-1925). У 1925 році успішно скінчив факультет соціального виховання (громадознавчий ухил) і написав дипломну працю «Матеріали до історії України в старших громадах трудшколи і способи їх пророблення в процесі навчання». М.Є.Слабченко, який взяв його до аспірантури, дав своєму підопічному таку характеристику: «Самсон Ковбасюк, судячи по тих рефератах, які мені пред'являв і зачитував, обіцяє розгорнутись в дуже сильного представника соціальної історії нової України. В Ковбасюка є достатня підготовка, широкий й сміливий підхід до теми, ґрунтовна оцінка матеріалів»[30]. Вже до кінця 1927 року аспірант, опрацювавши архівні фонди, надрукував окремим відбитком і в збірнику «Октябрь на Одещине» (Одесса, 1927. С. 192-248) «Нарис історії одеської червоної гвардії». Хоча найбільше С.Ковбасюк займався соціальною історією, зокрема військовими поселеннями.

Історик О.Оглоблин однозначно відносив С.Ковбасюка до школи М.Слабченка[31], хоча захистити кандидатську дисертацію аспіранту так і не судилось – на початку 1930 р. наукового керівника було заарештовано. Проте, з відновленням історичного факультету, учні Слабченка посіли провідні позиції на кафедрі історії України. Одначе молох репресій незабаром боляче вдарив по кадрах цього підрозділу – завідувача І.І.Погорілого було репресовано й він загинув, а С.Ковбасюк змушений був перейти до іншого закладу – артилерійської школи з якою евакуювався на схід СРСР у 1941 р.[32]. Наприкінці Другої світової війни ректор М.Савчук запросив його знову до Університету, а оскільки у штаті ще довоєнного закладу була кафедра історії України, то він її й очолив, будучи при цьому ще й заступником декана[33]. На початку 1945 р. С.Ковбасюк став членом партії (одним з рекомендуючих був М.Савчук)[34]. Того ж року історик захистив кандидатську дисертацію на тему «Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні»[35].

Принагідно зауважимо, що скрізь у тогочасних документах кафедра проходе як «історії України», а її очільника називають як такого, що закінчив кафедру історії України в ОІНО, на ній же працював у довоєнний період і тодішню його спеціалізацію визначали як «історик України»[36] (а не УРСР). Майже одразу було відкрито гурток історії України[37]. Щоправда, особливо багато уваги С.Ковбасюк кафедрі приділити не міг, оскільки основним місцем його роботи незабаром став обласний комітет партії – він очолив сектор вузів і науки Одеського обкому КП(б)У (1945-1951)[38], хоча зв'язку з факультетом не втрачав, працюючи доцентом кафедри історії СРСР (після закриття «його» кафедри)[39].

Після приєднання до кафедри історії СРСР С.Ковбасюк став не зовсім рядовим членом нового колективу. Повернувшись остаточно з партійної роботи до Університету він незабаром посів посаду проректора (1951-1962), у 1953 р. увійшов до складу партійного бюро вузу[40]. Кафедру історії СРСР тоді очолював М.П.Коровяков. Але уже у

1954 р. посада керівника цієї кафедри стала вакантною і її без великих перешкод зайняв С.Ковбасюк[41]. Проте керівництво цією кафедрою він здійснював недовго, бо зайнявся створенням нової кафедри. Сьогодні доводиться констатувати, що точна дата її створення (як наприклад у харків'ян[42]) не відома, адже кількарічні пошуки відповідного наказу по Університету, а також особистої справи С.Ковбасюка в університетському та Державному архіві Одеської області виявились марними. Тому довелось відтворювати канву за непрямими джерелами.

Фронтальний огляд протоколів засідань університетської та факультетської партійних організацій та відповідних рад не дав результату, незважаючи на те, що створення інших кафедр та вибори або призначення їхніх керівників не проходило непомітно. Те саме можна твердити і про перегляд університетської газети «За наукові кадри». Єдине, що певно можна твердити – кафедру було створено не у 1956 році, як писали дотепер. Так, у згаданій газеті 30 січня 1957 р. повідомлялось, що на кафедрі історії СРСР відбулось обговорення книги Б.Ф.Поршньова «Очерки политической экономики феодализма», яке проводив її завідувач С.Ковбасюк[43]. Вперше кафедру історії УРСР на сторінках університетської газети згадано у номері від 9 травня, де йшлось про спільне засідання двох кафедр (разом з кафедрою історії СРСР), присвячене захисту студентських дипломних робіт[44].

29 грудня 1956 р. проректор Л.І.Пазюк, аналізуючи науково-дослідну роботу Університету й історичного факультету зокрема, вказав лише на дві «історичні» кафедри – історії СРСР та загальної історії[45]. І лише у матеріалах за 1957 р. йдеться про кафедру історії УРСР і обрання її завідувача за конкурсом у червні[46]. За усним свідченням Н.І.Калюжко (1926-2003), висловленим авторові статті у 1999 р., яка входила до першого складу кафедри, колектив нараховував п'ять осіб і крім неї та С.М.Ковбасюка включав М.Д.Свічарівську, П.І.Воробея та В.М.Немченка.

Кафедра історії СРСР наприкінці 1956 р. складалась тоді з восьми осіб[47] і створити з однієї кафедри дві технічно було не можливо. І як раз у той час відбулось збільшення кадрового складу факультету. Це трапилось внаслідок тодішньої освітньої політики, що передбачала деяке укрупнення потужних вузів за рахунок факультетів навчальних закладів з периферії з незначним набором і, отже, невеликою кількістю студентів, що мало ще й дати заощадження коштів[48]. Повідомлення про переведення до Одеси викладачів та студентів з різних педагогічних університетів надійшло в Університет наприкінці 1955/1956 навчального року. Зокрема історичний факультет було поповнено кадрами з Вінниці (Калюжко Н.І.) та Кіровограду (Воробей П.І.). Гадаємо, що саме поява П.І.Воробея та Н.І.Калюжко на факультеті створили ту кадрову критичну масу, що дозволила створити кафедру з мінімальним штатним складом.

Наталя Іванівна Калюжко – уродженка Сумщини, випускниця історичного факультету Київського державного педінституту ім. О.М.Горького (1948), аспірантка кафедри історії СРСР (1948-1951) того ж вузу, а з 1953 р. – викладач кафедри історії Вінницького державного педінституту ім. М.Островського. У 1953 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Формування робітничого класу в цукровій промисловості Правобережної України в другій половині XIX ст.» – була чудовою кандидатурою для задуманої кафедри. 7 лютого 1957 р. її було призначено старшим викладачем кафедри історії УРСР[49]. Те саме можна сказати і про Петра Івановича Воробея – уродженця Хмельниччини, випускника КДУ ім. Т.Г.Шевченка (1946) та аспірантури цього ж вузу (1950), а потім – доцента кафедри історії СРСР Кіровоградського педінституту ім. О.С.Пушкіна, де викладав курси історії УРСР та СРСР радянської доби. У 1950 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Революційний рух робітників України у висвітленні більшовицької преси (1912-1914)», у 1954 р. – присвоєно вчене звання доцента. З Кіровограду його було переведено наказом від 27 липня, зараховано на кафедру історії СРСР – від 31 серпня, а 7 лютого 1957 р. призначено доцентом кафедри історії УРСР[50].

Звичайно, не можна вважати, що поновлення кафедри відбулось через випадковий збіг обставин. Організаційними підставами до відокремлення кафедри можна вважати наявність на факультеті гуртка (у 1955 р. – керівник С.М.Ковбасюк, староста – А.Д.Бачинський) та спеціалізації (фуркації)[51]. Так, серед 34 випускників історичного факультету у 1956/1957 навчальному році було вісім представників спеціалізації історії України (10 – основ марксизму-ленінізму, сім – нової історії, шість – історії СРСР, три – історії середніх віків)[52]. Зазначимо, назва об'єднаної кафедри не була усталеною і тому її можна було зустріти під кількома варіантами – як «історії СРСР» (найчастіше), так і «історії СРСР і України» (1950) або «історії народів СРСР і України» (1951) чи «історії СРСР і УРСР», як це, наприклад, зазначено у трудовій книжці В.Немченка, яка зберігається у родині історика (запис за 1954 р.)[53]. Також можна простежити ще деякі симптоми в контексті передумов до відкриття нової кафедри. Так, у лютому 1956 р. В.П.Ващенка на університетській раді названо аспірантом кафедри історії УРСР[54]. Очевидно, що це була друкарська помилка, але дуже промовиста. У вересні того ж року М.Свічарівську переобирали на новий термін. У протоколі засідань університетської ради зазначено про подання заяви «на штатну посаду доцента з історії України», а вже у протоколі рахункової комісії мова йде про кафедру історії СРСР[55].

Новостворена кафедра активно включилась у факультетське життя і протягом другого семестру здійснила з 70 річних факультетських взаємовідвідувань 16, а з дев'яти відкритих лекцій – одну, а також провели аж 18 засідань кафедри[56]. Таким чином,

відібравши двох колег з місцевої кафедри і запросивши двох новоприбулих викладачів проректор С.Ковбасюк провів акуратно, не викликаючи зайвих запитань, створення кафедри історії УРСР, яка розпочала повнокровне життя уже у 1956/1957 навчальному році.

Отже, процес українського націотворення тривав і після встановлення більшовицької влади. Чим ліберальніше був режим і підвищувався добробут населення, тим проблематичнішим було досягнення поставленої більшовиками нереальної мети побудови комуністичного суспільства і, водночас, рельєфніше проглядали контури національного будівництва. Радянське керівництво намагалось, згідно формул найвищих теоретиків, очолити цей процес чи принаймні зробити його контрольованим. Цього можна було досягти через сприяння створенню відповідних державних структур гуманітарного спрямування, в т.ч. й університетських кафедр історії України, які мали готувати для «народного господарства» спеціалістів відповідного профілю. Традиції історичної україністики в Університеті, закладені в імператорський період його існування, були продовжені і у радянський час. Незважаючи на суворі випробування боротьби за владу у 1917-1920 рр., сталінські репресії чи події Другої світової війни у ньому збереглись кадри і сили здатні на відтворення україністичного середовища.

Самсон Ковбасюк, інтелектуальний родовід якого можна було вести через М.Слабченка, І.Линниченка до В.Антоновича, будучи ідеологічно благонадійною, з досвідом партійної роботи, радянською людиною, впливовим керівником в Університеті, скористався слушним моментом для відновлення структури, що забезпечувала б фахове викладання дисципліни та цілеспрямовані дослідницькі пошуки у галузі історії України як колегам, так і майбутнім дослідникам. Суспільно-політична ситуація ще неодноразово буде змінюватись – на початку 60-х рр., після XXII з'їзду і прийняття нової програми КПРС, у середині 60-х, коли прийде до влади нове союзне партійне керівництво, а надто – на початку 70-х, коли зміниться республіканське партійне керівництво. Але створена у роки «відлиги» кафедра історії України виявиться життєздатною. Втім, це будуть вже інші історії…

Статтю присвячено обставинам відновлення кафедри історії України в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова у середині 50-х рр. XX ст. Автор доводить, що це стало можливим як завдяки лібералізації політики Комуністичної партії у національному питанні, яка відбувалась в умовах хрущовської «відлиги», так і наявності лідера, спроможного це здійснити – Самсона Ковбасюка.

The article is dedicated to circumstances of renewal of Ukrainian History Department in Odesa State University named after I.I. Mechnykov in the mid of 50s of XX century. The author demonstrates that it would be possible due to Communist party policy of liberalization in ethnic

issue at the beginning of Khrushchov Thaw on the one hand and presence of a leader, on the other hand, who could realize that – Samson Kovbasiuk.

Примітки:

1.Hroch M. Social preconditions of national revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. - Cambridge, Ma, 1985. – P.26; див також: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Монографія. – К., 1999. – С.222-224.

2.Грицак Я. нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996. – С.4.

3.Гладкая Л. Нелегко оно, бремя партийного руководства идейно-культурной жизнью одесситов // Діалог-ОД. – 2004. – №2. – С.69.

4.Див.: Левченко В.В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – 2003. – Вип.13. – С.126-140; його ж. Дослідження історії України в одеському інституті народної освіти // Там само. – 2005. – Вип.16. – С.171-175.

5.Див.: Петровський Е.П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип.13. – С.260-273; його ж. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського національного університету у 30-ті роки XX століття // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – 2005. - Вип.16. – С.184-191.

6.Юрженко О., Першина З., В'язовський Г. Одеському університету сто – років. – Одеса, 1965. – С.96.

7.Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О.І.Юрженко. – К., 1968. – С.337.

8.Одеський університет. 1865-1990 / Отв. ред. И.П.Зелинский. – Одеса, 1991. – С.120.

9.Історія Одеського університету (1865-2000). – Одеса, 2000. – С.136-137.

10. Сталін Й.В. Політичний звіт Центрального комітету XVI з'їздові ВКП (б) 27 червня 1930 р. // Сталін Й.В.Твори. – Т.12. – К., 1950.– С.362.

11. Постишев П. Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні // Червоний шлях. – 1934. – № 2-3. – С.176.

12. Ленін В.І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (тези) // Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.27. – С.239.

13. Сталін Й.В. Вказ. праця. – С.364, див. також: його ж. Національне питання і ленінізм // Сталін Й.В.Твори. – Т.11. – К., 1950.– С.343-345.

14. Див.: Гриневич В. Хрущов як творець українського радянського патріотизму у роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 11. – 2004. – С.484-493.

15. Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. // УІЖ. – 2008. – №5 . – С.149.

16. Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр. – К., 1990. – С.18-19.

17. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.2. Радянський проект для України. – К., 2004. – С.422-423.

18. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч.II (1945-1967 рр.). – К., 1968. – С.38.

19. Кравцев И. Ленинская национальная политика и ее осуществление на Украине // Правда Украины. – 1956. – 25 декабря.

20. XX съезд КПСС Коммунистической партии Советского Союза 14-25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Т.1. – М., 1956. – С.326.

21. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). – К., 1967. – 137.

22. Рубинштейн Н. О путях исторического исследования // Историн СССР. – 1962. – №6. – С.93-94.

23. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.119зв.

24. Лоскутникова В., Мороз В. Лист до редакції // За наукові кадри. – 1956. – 7 червня; Грицютенко І.Є. З приводу листа В.Лоскутникової та В.Мороза // Там само. – 30 червня; Куліш. Викладати українською мовою // Там само. – 20 листопада; Переходимо до викладання українською мовою // Там само. – 27 листопада.

25. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.133. – Арк.3.

26. Там само. – Арк.18.

27. Там само. – Спр.130. – Арк.37-42.

28. Колесник В., Короткий В. Кафедра давньої та нової історії України / В кн.: Історичний факультет КНУ імені Т.Г.Шевченко: минуле й сьогодення (1834-2004 рр.) / Під ред. проф. Г.Д.Казьмирчука. – К., 2004. – С.52.

29. Калініченко В.В. Історія кафедри історії України / В кн.: Кафедрі історії України ХНУ імені В.Н.Каразіна – 50 років. – Х., 2007. –С.6.

30. Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882-1952): Монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С.111.

31. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 рр. – К., 2003. – С.55.

32. ДАОО. – П-90. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.19.

33. Там само. – Арк.28; Спр.5. – Арк.131; Ф.П-22. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.3, 7.

34. Там само. – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.131.

35. Ковбасюк С.М. Військові поселення кінноти. Ч.І. Заснування і поширення військових поселень на Україні. Дисертація на домагання наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 1945. – 289 с.

36. ДАОО. – Ф.П-22. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.7-7зв.

37. Там само. – Ф.П-90. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.22.

38. Саул Боровой. Воспоминания. – М. – Иерусалим, 1993. – С.370.

39. За наукові кадри. – 1949. – 2 березня.

40. Там само. – 1953. – 21 вересня.

41. Ковбасюк С.М. На кафедрі історії СРСР // За наукові кадри. – 1956. – 7 лютого.

42. Документи. Наказ про заснування кафедри історії України / В кн.: Кафедрі історії України ХНУ імені В.Н.Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С.9.

43. «Очерки политической экономии феодализма» (Обговорення книги Б.Ф.Поршнева на кафедрі історії СРСР) // За наукові кадри. – 1957. – 30 січня.

44. Нільве А. Історики захищають дипломи // Там само. – 9 травня.

45. ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.118. – Арк.52.

46. Там само. – Арк.5.

47. Раковський М.Ю. Справа честі кожного комуніста // За наукові кадри. – 1954. – 27 жовтня.

48. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч.ІІ (1945-1967 рр.). – С.53.

49. Поточний архів ОНУ ім. І.І.Мечникова. Особиста справа Калюжко Н.І. – Арк.1-3, 11.

50. Там само. Особиста справа Воробея П.І. – Арк.11-13.

51. Некрасов П. Історичний факультет // За наукові кадри. – 1950. – 13 червня; В науковому гуртку історії України // Там само. – 1951. – 14 травня; Вище рівень підготовки

майбутніх істориків // Там само. – 1955. – 10 вересня; Кульчицький С. Засідання Ради НСТ істориків // Там само. – 13 грудня.

52. *ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.114 – Арк.121-124.*

53. *Покуца О. Педагогічна практика істориків // За наукові кадри. – 1950. – 5 грудня; Коломійчук В. Державний екзамен на історичному факультеті // Там само. – 1951. – 11 липня; Некрасов П.А. Вступайте на історичний // Там само. – 21 липня.*

54. *ДАОО. – Ф.Р-1438. – Оп.12. – Спр.117. – Арк.15.*

55. *Там само. – Спр.118. – Арк.11, 21.*

56. *Там само. – Спр.114. – Арк.34; спр.130. – Арк.35.*

Хайдарлы Д. И.

ДИНАМИКА МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В «ОЧАКОВСКОЙ ОБЛАСТИ» В XVIII В.

Конкретно-исторические условия, в которых развивались этномиграционные процессы в пределах южной части Днестровско-Бугского междуречья (в документах эпохи зачастую фигурировавшей под наименованием «Очаковская область»), вплоть до русско-турецких войн 1768–1774 гг. и 1787–1791 гг. находившейся под непосредственной юрисдикцией турецких и крымско-татарских властей, имели много общих черт с ситуацией, характерной для южной и, в определенной мере для центральной частей Пруто-Днестровского междуречья.

В начале XVIII в. основная – степная – часть юга Днестровско-Бугского междуречья оставалась относительно слабозаселенной. В конце 20-х гг. того же столетия источники отмечают присутствие здесь не очень многочисленной ногайской орды яман-сагайдаков [1]. В некоторых областях рассматриваемого региона наличествовало и седентарное население – в частности, на территории Дубоссарской каймакамии, непосредственно прилегавшей к Днестру, а также в ряде населенных пунктов, таких как Очаков и Хаджибей (в которых располагались турецкие гарнизоны и, кроме того, обитали молдаване, греки, татары), в южной части местечка Балта (Паляево Озеро, где проживало в основном украинское население), расположенного на границе владений крымского ханства и Речи Посполитой, в таких поселениях, как Маяки, Хаджи-Дере и некоторых других.

Крымско-татарские предводители использовали территорию этого региона в качестве коридора, через который их вооруженные формирования проникали к полям сражений, происходивших на землях Молдавии и Венгрии в ходе многочисленных войн XVI–XVIII вв., в частности, в ходе антитурецкой войны стран–участниц «Священной Лиги» 1683–1699 гг. События этой войны, а именно – противоборство польских и татарско-ногайских войск, имевшее место на территории Молдавии, вызвало миграционное перемещение некоторых жителей княжества, переселившихся на левый берег Днестра, что повысило здесь численность оседлого населения и привело к образованию турецкими властями в начале XVIII в. Дубоссарской каймакамии. Источники позволяют также судить об оседании в этом районе и переселенцев из-за Дуная в период XVII – начала XVIII вв.

В степной части юга Днестровско-Бугского междуречья в 30-е годы того же века количество кочевого населения стремительно возрастает с осени 1735 г., в связи с прибытием в этот регион новой достаточно многочисленной ногайской орды, носившей наименование Едисанской. Еще в 1723 г. эта орда, в сопровождении меньшей по численному составу, Едичкульской орды, покинула зону своих прежних кочевий, располагавшуюся на Нижней Волге, в пределах российский владений, и переместилась в район Кубани, перейдя в подданство крымского хана. Не позднее ноября 1735 г. Едисанская орда обосновалась на юге Днестровско-Бугского междуречья. Судя по различным источникам, кочевья Едичкульской орды в разные периоды располагались в низовьях Днепра или Южного Буга [2]. Это миграционное перемещение двух ногайских орд явилось следствием деятельности крымско-татарских и турецких властей, стремившихся переманить на свою сторону мусульманских единоверцев, обитавших в пределах России

Начиная с середины 30-х гг. XVIII столетия, вплоть до русско-турецкой войны 1768–1774 гг. наблюдается постоянное увеличение количества ногайского населения в пределах южной части Днестровско-Бугского междуречья, вследствие ряда кочевых миграционных передвижений, которые были вызваны различными военными и политическими событиями, затрагивавшими рассматриваемый регион. Этапными моментами в этом отношении явились события русско-турецкой войны 1735–1739 гг., а также бунт Едисанской и Буджакской ногайских орд, произошедший в 1758 г. В ходе русско-турецкой войны 1735–1739 гг. различные регионы, входившие в состав владений Крымского ханства, – в частности, Прикубанье, Северное Приазовье, Крым, Днестровско-Днепровское междуречье, – подверглись прямым атакам со стороны российских войск. Это вызвало миграционное перемещение ногайцев из состава орд, кочевавших в пределах означенных территорий, в западном направлении – вначале в южные районы

Днестровско-Бугского междуречья, а затем и в Буджак. К концу войны скученность кочевого населения в Буджаке привела также к его стихийному водворению в пределы ряда цинутов Молдавского княжества, что вызвало реакцию молдавского господаря Григорие II Гики. По его настояниям, турецкие власти в командно-приказном порядке в 1739–1741 гг. вынудили бо́льшую часть ногайского населения покинуть Пруто-Днестровское междуречье; исключение составили лишь представители Буджакской орды, которая продолжала обитать здесь в пределах своих прежних владений [3].

Однако некоторая часть ногайцев, выдворенных к востоку от Днестра, из состава тех орд, которые на постоянной основе кочевали в Прикубанье и Северном Приазовье, не возвратилась в места прежнего обитания, а, насколько позволяют судить источники, осела в пределах Днестровско-Бугского междуречья, пополнив таким образом расположившуюся здесь не позднее осени 1735 г. Едисанскую орду. Это привело к существенному увеличению численности кочевого населения в данном регионе.

В 1758 г. произошел бунт ногайских Едисанской и Буджакской орд, вызванный попытками представителей крымско-татарской администрации взыскать с них контрибуцию с целью возмещения убытков Запорожского казачьего войска, понесенных вследствие разбойного набега кочевников. Антагонизм с крымскими татарами привел к тому, что ногайцы, в противовес им, в ходе бунта выдвинули на престол в Бахчисарае своего претендента из рядов ханской фамилии Гиреев – султана (принца) Крым-Гирея. Этот татарский султан после демонстрации им своих возможностей, в ходе которой мятежные ногайские орды под его предводительством подвергли жестокому опустошению ряд цинутов Молдавского княжества, получил все же подтверждение на ханской престол со стороны сановников Порты. Однако ввиду того, что среди крымских татар он не пользовался популярностью, в период обоих его правлений (1758–1764 гг. и 1768–1769 гг.) он вынужден был оставаться в основном в Буджаке либо в «Очаковской степи» (то есть в Днестровско-Бугском междуречье). С целью поддержки Крым-Гирея в эти регионы прибыло значительное количество степняков из состава других ногайских орд, кочевавших восточнее Днепра – Джамбуйлуцкой и Кубанской, а Едичкульская орда явилась почти в полном составе [4].

Эти миграционные перемещения привели к настолько высокой концентрации кочевого населения в Буджаке и на юге Днестровско-Бугского междуречья, что уже с 1759 г. Крым-Гирей был вынужден начать постепенный вывод Едичкульской орды, пополняя ее за счет ногайцев из состава других орд, за Южный Буг, в пределы Бугско-Днепровского междуречья (так называемой «Белозерии»).

Давление, которое оказывали ногайские орды на цинуты Молдавии, особенно в ходе русско-турецкой войны 1735–1739 гг. и ногайских бунтов 1727–1728 гг. и 1758 г., а также неблагоприятная экономическая ситуация, обострившаяся в период 40–60-х гг. XVIII в., вызывали миграционное переселение жителей княжества в земли, располагавшиеся восточнее Днестра, в пределы ряда регионов, входивших в состав владений Речи Посполитой или России, некоторые из мигрантов оседали в районе Дубоссарской каймакамии. Население тут отличалось полиэтничностью – источники содержат свидетельства о проживании здесь, в частности, молдаван, евреев, мигрантов из-за Дуная [5].

Основными этапными моментами, оказавшими решающее воздействие на изменения в развитии этномиграционных процессов, имевших место в пределах южной части Днестровско-Бугского междуречья, явились русско-турецкие войны последней трети XVIII в.

В результате русско-турецкой войны 1768–1774 гг. юг Бугско-Днепровского междуречья, ранее входивший в состав Крымского ханства, стал владением России; ногайцы покинули этот район, вследствие чего он начал активно заселяться представителями оседлых народов. В ходе той же войны русское военное командование переводило также степняков, обитавших в пределах юга Днестровско-Бугского междуречья, на восток, в район реки Кубани. В ходе происходивших здесь боевых действий многие ногайцы из состава Едисанской орды переместились в западном направлении, за Днестр, осев в Буджаке, а также за Дунай [6], мигрировав в направлении Добруджи и Фракии. Часть Едисанской орды была переведена русским командованием на Кубань. Вследствие этих передвижений, принявших достаточно массовой характер, численность кочевого населения в пределах южных районов Днестровско-Бугского междуречья резко сократилась. Основная, степная часть этого региона оказалась слабозаселенной, вследствие чего сюда начинается приток представителей оседлого населения.

Однако обе противоборствовавшие в ходе войны империи – Российская и Османская – по ее окончании взаимно опасались усиления позиций одной из них в этом регионе. Новый рост численности кочевого населения мог привести, при определенных условиях, к укреплению позиций Турции, тогда как приток сюда представителей оседлого населения, в частности, украинских, русских и болгарских переселенцев, – к усилению позиций России. Вследствие этого, согласно условиям Кючук-Кайнарджийского мирного договора 1774 г., подтвержденным пунктами русско-турецкой Айналы-Кавакской конвенции 1779 г., обе державы обязались соблюдать особый режим этой зоны, который

предусматривал недопущение на ее территорию переселенцев – подданных обоих государств; таким образом, территория юга Днестровско-Бугского междуречья в этот период оставалось относительно малозаселенной.

До русско-турецкой войны 1768–1774 гг. основная часть Буджака, а также юга Днестровско-Бугского междуречья («Очаковской области»), – исключая округа, прилегавшие к турецким крепостям, располагавшимся в обоих регионах, – находились под юрисдикцией крымского хана. Однако, согласно условиям Кючук-Кайнарджийского мирного договора, увенчавшего эту войну, Крымское ханство обрело независимость от Османской империи. Турки же стремились установить свой эффективный контроль над этими регионами, что породило вопрос о спорной принадлежности данных территорий. Окончательно эта проблема была разрешена лишь в рамках все той же Айналы-Кавакской конвенции 1779 г., вследствие которой Буджак и «Очаковская область», уже официальным образом, перешли под непосредственное управление турецких властей. Крым, Северное Приазовье и Кубань в 1783 г. вошли в состав владений России.

В ходе русско-турецкой войны 1787–1791 гг. еще остававшееся в пределах южных районов Днестровско-Бугского междуречья ногайское население частью переводилось русским командованием на восток, частью мигрировало в Буджак и за Дунай. Турецкие же гарнизоны в Очакове и Хаджибее прекратили свое существование. Вследствие этого, уже в годы войны начинается приток представителей народов, ведших оседлый образ жизни, в пределы данного региона. Решениями Ясского мирного договора 1791 г. юг Днестровско-Бугского междуречья («Очаковская область») вошел в состав владений России, что способствовало росту численности его оседлого населения. В последнее десятилетие XVIII в. этномиграционные процессы, в ходе которых заселялись обширные районы южной части Днестровско-Бугского междуречья, отличались довольно значительными масштабами.

Следует, однако, отметить, что до русско-турецких войн 1768–1774 гг. как Буджак, так и южная часть Днестровско-Бугского междуречья находились под управлением турецких и крымско-татарских властей, что придавало много общих черт тем конкретно-историческим условиям, в которых развивались миграционые процессы в этих двух регионах. В 1774 г. эти территории взяли под свой контроль представители турецкой администрации (что было окончательно запротоколировано решениями Айналы-Кавакской конвенции в 1779 г.). Вследствие русско-турецкой войны 1787-1791 гг. юг Днестровско-Бугского междуречья вошел в состав владений России, что придало совершенно иной характер имевшей здесь место ситуации, по сравнению с той, которая

продолжала существовать в пределах Буджака, все еще остававшегося во владении Османской империи.

На протяжении последнего десятилетия XVIII в. миграционные процессы, в ходе которых происходило заселение юга Днестровско-Бугского междуречья, обусловливались как мерами, предпринимавшимися властями к его заселению, так и притоком на эти земли беглых крестьян из русских и украинских губерний [7]. Отмечено переселение в пределы региона русских старообрядцев, проживавших ранее в Молдавском княжестве, казаков из состава расформированной еще в 1775 г. Запорожской Сечи; значителен был также прирост представителей молдавского населения. В освоении юга Днестровско-Бугского междуречья приняли участие и представители целого ряда других этнических сообществ – армяне, переселенцы из-за Дуная (в основном болгары и гагаузы), греки, евреи, поляки и некоторые другие.

До начала 90-х гг. XVIII в. миграционные движения населения, в ходе которых жители из других областей перемещались в пределы Левобережного Поднестровья, на территорию Дубоссарской каймакамии, носили как межрегиональный, так и межгосударственный характер. Некоторые мигранты оседали здесь на постоянной основе, другие – в частности, из Молдавского княжества – зачастую переселялись сюда лишь временно, стремясь уклониться от уплаты податей.

Таким образом, с середины 30-х до конца 60-х гг. XVIII в. имел место процесс притока кочевого населения в степную зону юга Днестровско-Бугского междуречья, а с начала 70-х до начала 90-х годов того же столетия – процесс его оттока. К 1791–1792 гг. ногайцы окончательно покинули пределы региона. Передвижения кочевого населения отличались массовостью и также носили как межрегиональный, так и межгосударственный характер.

По окончании русско-турецкой войны 1787–1791 гг., в результате которой южная часть Днестровско-Бугского междуречья стала составной частью Российской империи, эта область вошла в зону освоения представителями оседлых народов. В последнее десятилетие XVIII в. приток сюда жителей из различных губерний стал процессом постоянным и имел межрегиональный, в рамках Российской империи, характер. В то же время Пересе ление в этот край жителей из некоторых других областей – в частности, из пределов Пруто-Днестровского междуречья, не входившего в этот период в состав российских владений, – носило межгосударственный характер.

В статті розглядається динаміка міграційних процесів в «Очаківській області» в XVIII ст. Автор відмічає, що з середини 30-х до кінця 60-х рр. XVIII ст. мав місце процесс притоку кочового населення в степну зону півдня Дністро-Бугського межиріччя, а з початку 70-х до початку 90-х років того ж століття – процес его відтоку. До 1791–1792 рр. ногайці остаточно покинули межі регіону. По закінченню російсько-турецької війни 1787–1791 рр., в результате якої південна частина Дністровско-Бугського межиріччя стала складової Російської імперії, ця область увійшла в зону освоєння представниками осідлих народів.

In article dynamics of migratory processes is considered in Ochakov areas in XVIII century. The author marks, what from the middle 30 up to the end of 60th of XVIII century process of inflow of the nomadic population in a steppe zone of south Dnestr-Bug areas, and from the beginning 70 prior to the beginning of 90th years of the same century took place process of its outflow. To 1791-1792 Nogai have finally left limits of region. Upon termination of Russia-Turkish war 1787-1791 as a result of which southern part Dnestr-Bug areas became a component of Russian empire, this area was included into a zone of development by representatives of settled people.

Примітки

1. Cronica Ghiculeştilor. Bucureşti, 1965. P. 267.

2. Архив Внешней Политики Российской империи (АВПРИ, Москва). Ф. 112. Оп. 1. «Дела едисанских и буджакских татар». Д. 1. Л. 3; Hurmuzaki E. Supl. I-1. P. 713 Doc. MX.

3. Cronica Ghiculeştilor. P. 525; Hurmuzaki E. Supl. I-1. Bucureşti, 1885. P. 349. Doc. DXIV.

4. Hurmuzaki E. Documente. Supl. I-1. P. 725. Doc. MXXIV.

5. Журнал подпоручика Ильи Тарасова, рапорт от 9 января 1759 г. АВПРИ. Ф. 112. Оп. 1, 1759. Д. 1. Л. 198 об.; Mihordea V. Participarea diplomatică la aplanarea neînţelegerilot polono-tătare in 1763 // Studii. Revista de istorie. T. 19.. Nr. 2. Bucureşti, 1968. P. 324. Nota 26.

6. Cronici turceşti. Vol. III. P. 320, 328-329; Батюшков П. Н. Бессарабия. Санкт-Петербург, 1892. С. 124.

7. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. Т. XXV. Киев, 1899. С. 376.

Циганенко Л.Ф.

НОБІЛІТАЦІЯ ДВОРЯНСЬКИХ РОДИН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

(друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)

Протягом всього періоду свого існування дворянство Російської імперії ніколи не було жорстко замкненою верствою. Постійно відбувався процес поповнення дворянського стану за рахунок представників інших соціальних верств. Цей процес був зумовлений специфікою історичного розвитку Російської імперії XVIII – XIX ст. Включення нових земель до складу імперії вимагало, з одного боку, наявності грамотних, професійно підготовлених кадрів для організації управління на нових землях, а з іншого – стабільної соціальної бази для підтримки влади у вигляді місцевого дворянства. Вивчення процесів нобілітації представників інших станів чи етнічних груп до російського дворянства у південноукраїнських землях, їх закономірностей та особливостей дозволить краще оцінити місце і роль дворянської спільноти в історичному процесі.

В доволі численній літературі, присвяченій історичному розвитку південноукраїнських земель, питання нобілітації дворянських родин краю залишається маловивченим.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в роботах Н.В. Бабілунгі та Б.Г. Бомешко, Н.В. Абакумової-Забунової [1]. На початку 90-х рр. XX ст. спостерігається зростання інтересу до історії дворянської верстви Південної України. Серед робіт новітнього часу слід виділити дисертаційні дослідження Д.Г. Каюка [2] та Н.В. Суревої [3]. Характерною рисою сучасної історіографії історії дворянства є розгляд окремих питань або хронологічно обмежених періодів, а також наявність різних, іноді прямо протилежних точок зору. Однак досі в історіографії відсутні розробки, присвячені формуванню регіональної дворянської спільноти, не визначені її структуроутворюючі елементи, особливості статусного оформлення регіональних дворянських організацій, інтеграції місцевої еліти до російського дворянського стану.

Саме з'ясування регіональних особливостей процесу нобілітації дворянства південноукраїнських земель, визначення компетенції корпоративних дворянських організацій, уточнення етнічних аспектів означеного процесу є завданням даної статті.

Традиційно пожалування дворянством було прерогативою самодержця, однак, як зазначив дослідник А.П. Корелін, такі випадки зустрічалися досить рідко [4,с.25]. Тому

служба (цивільна або військова) була найбільш реальною можливістю отримати статус дворянина. Нагадуємо, що за "Табелі про ранги" дворянство давав перший обер-офіцерський чин (на військовій службі) та восьмий чин (на цивільній службі). Набуте таким чином дворянство мало спадковий характер. Жалувана грамота дворянству (21.04.1785р.) розширила систему нобілітації – відтепер отримати дворянство стало можливим ще й у випадку нагородження орденом Російської імперії. Цей законодавчий акт підсумував формування процедури надання дворянського статусу: стати дворянином було можливо чотирма шляхами – отримати дворянство у спадок від предків; за особистою волею самодержця; за вислугою; на підставі нагород орденами. Усі ці шляхи отримання дворянства мали місце і на півдні України.

Враховуючи той факт, що для освоєння південних територій держави російський уряд наполегливо запрошував іноземців, безперечно виникає питання, чи мали іноземці право на дворянство (або заробити, або підтвердити)? Взагалі то, для російського нобілітету притаманним була наявність у його колах значної кількості дворян, які мали неросійське походження – литовське, польське, українське, німецьке, татарське тощо.

Згідно з п. 16 Табелі про ранги, п. 22 ст. 92 Жалуваної грамоти іноземці, які знаходилися на російській службі, визнавалися російськими дворянами за наявності у них підтверджуючих документів тієї держави, з якої вони прибули. Однак таке положення зберігалося досить недовго. Вже на початку XIX ст., у 1817 р. було видано царський наказ, який встановлював, що іноземці, які мають російське підданство й подали документи на оформлення російського дворянства, можуть отримати цей статус лише "...по заслугах, або по досягненню певних чинів"[5]. Це були дуже суттєві обмеження, які призвели до серйозних ускладнень для іноземців, що вже на той час активно освоювали південні землі України.

Серед осіб, яки проходили процедуру нобілітації до південноукраїнського дворянського загалу, чільне місце займала й козацька старшина, процедура визнання якої в дворянських правах була зафіксована у юридичних актах кінця XVIII – початку XIX ст. Департамент герольдії в Петербурзі на початковому етапі нобілітації української старшини ставився до претендентів у дворянство досить лояльно, без ускладнень приймаючи навіть несерйозні докази походження від польського, литовського та іншого шляхетства. Однак поступово ставлення влади до цього питання змінилося у бік введення певних обмежень. Це підтверджують факти відсутності порядку співвідношення рангів козацьких військових формувань з чинами діючої російської армії. Ймовірніше за все, царський уряд взагалі не був зацікавлений у встановлені відповідності в цьому питанні. А проголошені ранги нових пікінерних полків (1764-1783 рр.), в яких більшість складали саме українські козаки, взагалі поставили козацькі звання набагато нижче від чинів

російської армії. В такий спосіб царський уряд намагався зберегти за собою право вибіркового пожалування дворянства для представників козацької старшини.

Від початку XIX ст., під тиском вищих російських дворянських верств, герольдія стала скептично ставитись до гербів українських родин, незважаючи на те, що в губерніях і на дворянських зібраннях подані документи отримали визнання. Герольдія заявляла, що "малоросійські чини не відповідають російській табелі", й тому вони не дають прав на шляхетство. Таке рішення закрило для більшості української верхівки можливість отримати дворянський статус. Старшина і шляхта звернулася до Сенату з проханням визначитися у процедурі нобілітації української еліти.

Нарешті, у 1808 р. Сенат організував особливий комітет "О прожектуванні правил, за якими потрібно провести ревізію дій дворянських зборів". Після проведеної "чистки" Комітет розробив "Положення", на підставі якого було видано у 1815 р. маніфест, що визнавав за дворян тих осіб, які займали дійсні військові посади за часи гетьманського управління чи мали обер-офіцерський чин російської армії. Незадоволеним дозволялось подати докази свого дворянського походження не пізніше 1 січня 1839 р. [6, с.97-111].

Як і російське, українське дворянство поділялося на дві категорії: спадкових або дідичних і особистих, котрі по українських губерніях у першій половині XIX ст. мали такі показники (див. таблицю 1):

Таблиця 1

КІЛЬКІСТЬ ДВОРЯН УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

(перша половина XIX ст.)

	спадкові (дідичні)	особисті
Волинь	24713	3384
Катеринославщина	3207	1071
Київщина	1082	978
Поділля	13034	1043
Полтавщина	4884	5991
Харківщина	3397	3380
Херсонщина	4924	2230
Чернігівщина	5933	4618
ВСЬОГО	**61.174**	**22.695**

Кожний, хто вислужив спадкове дворянство, був родоначальником нового дворянського роду. Процедура нобілітації була наступною. Претендент на дворянство подавав до дворянського депутатського зібрання клопотання і документи, які підтверджували правомірність його претензій: свідоцтва про чини або нагороди. Дворянське зібрання оцінювало відповідність поданих документів й виносило рішення

щодо пожалування пошукачу статусу спадкового дворянина. Рішення дворянського зібрання відправлялися до Сенату, де чиновники департаменту герольдії визначали правильність винесення депутатами рішення і видавали наказ відповідно про затвердження або незатвердження рішення зібрання. На новачка заводилося досьє – "дворянська справа", вимоги до оформлення якої були законодавчо закріплені указом від 25 серпня 1800 р. й передбачали надання повної інформації про дворянина.

Окрім прийняття нових членів у дворянське товариство губернії, депутатське зібрання і безпосередньо предводитель губернського дворянства відповідали за ведення губернської родовідної книги, яка підрозділялася на шість розділів або категорій. До першої вносилися дворяни, які отримали дворянство безпосередньо від імператора, або ті, хто документально зміг довести свій дворянський стаж не менше як за сто років до опублікування "Грамоти..." Катерини II. До другої категорії відносилося дворянство військове. До третьої – цивільне служиле дворянство, яке отримало право на входження до благородного стану за чином або орденом. Четвертий розділ – іноземні дворянські роди, які прийняли російське громадянство. П'ятий розділ репрезентували титуловані роди, тобто князі, графи, барони. Шоста категорія була найбільш престижною. До неї вносили прадавні роди, які змогли довести своє благородне походження не менше, як за двісті років до появи "Грамоти ..." Катерини II. Іншими словами, до перших трьох розрядів родовідної книги записувалися дворяни за заслугами, до трьох інших – за походженням. З виданням "Зводу законів Російської імперії" діючі законоположення щодо станової приналежності повторялись. Порядок оформлення документів знайшов своє відображення в "Статуті про службу" та "Зводі законів про стани".

Наступна група дворянського загалу – особисте дворянство. Інститут особистого дворянства фактично був створений ще за Петра I, але тільки Жалувана грамота дворянству прямо називає особистими дворянами чиновників IX – XIV класів. Особисті дворяни, як і спадкові, були звільнені від тілесних покарань, від особистих податей та рекрутської повинності, користувались певними перевагами під час заміщення посад на державній службі. Однак, входячи до складу дворянства як соціального стану, вони були позбавлені можливості скільки-небудь активної участі в його житті, не вносилися до дворянських родовідних книг і не мали права, за декількома винятками, володіти кріпаками. Передаватися особисте дворянство могло тільки шлюбом – від чоловіка дружині.

Ставлення уряду до проблем визначення статусу особистого дворянства було надзвичайно суперечливим. З одного боку, царська влада неодноразово підкреслювала та підтверджувала приналежність особистих дворян до вищого стану. Однак з іншого - уряд

неодноразово підкреслював обмеженість прав особистих дворян: їх не вносили до губернських родовідних книг, їм заборонялося брати участь у дворянських зборах тощо.

Крім категорії спадкових і особистих дворян в Російській імперії існував ще поділ на титуловане і не титуловане дворянство. Родовими титулами були князь, граф, барон, а також іноземні титули: принц, герцог, маркіз, віконт, баронет та інші, які зазвичай прирівнювалися до російських титулів, що відповідали їм. До початку XX в. у Росії існувало 830 титулованих родів: близько 200 княжих родів, 154 графські родини, 3 родини маркізів, 239 родин баронів[7]. Взагалі, кількість дворянських родин істотно змінювалася протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Наприкінці XVIII ст. (1795 р.) у Російській імперії нараховувалося 362 тис. дворян, що складало 2,2 % всього населення держави. На початку XIX ст. (1816 р.) загальна кількість дворян імперії дорівнювала 150 тис., а до середини століття – його чисельність фактично подвоїлась і склала 206 тис. осіб [8, с.56,63,73,90].

Практично всі процеси, пов'язані із нобілітацією дворянства, які відбувалися на теренах Російської імперії, у тій чи іншій мірі були характерні і для дворянської спільноти південноукраїнських губерній. Аналіз джерел з історії дворянства Південної України кінця XVIII – початку XX ст. дозволяє визначити особливості процесу нобілітації дворянських родів цього регіону.

Як вже зазначалося, наприкінці XVIII ст. політика царського уряду щодо надання статусу російського дворянства представникам неросійських еліт південноукраїнських земель була підпорядкована завданням внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми уніфікації соціального та адміністративного статусу новоприєднаних територій зі статусом центральних губерній імперії прямо залежали від процесу колонізації, обов'язковою умовою якої була наявність у регіоні місцевого дворянського корпусу. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Н.В. Сурева, царська влада, піддаючи сумніву приналежність окремих претендентів до російського дворянства, пішла на фактичне визнання за місцевою елітою колективного дворянського статусу. Тим самим було створено підґрунтя для запровадження у краї поміщицького землеволодіння, формування суспільних верств дворян та залежних селян, введення уніфікованої системи управління, що базувалася на діяльності дворянських інституцій. Водночас формальне документальне оформлення своєї приналежності до російського дворянства залишалося індивідуальною проблемою кожного. Подібний підхід до неросійського шляхетства водночас опробовувався російським урядом на Лівобережній та Слобідській Україні [9, с.131].

Поширення на привілейовані кола південноукраїнських земель станових привілеїв російського дворянства проходило досить послідовно і під чітким контролем з боку уряду й відбувалося паралельно з самим процесом створення нової спільноти – дворянства

південних регіонів. Іноземні дворяни та дворяни інших губерній Росії отримали землі на нових територіях, а у випадку відсутності дворянського статусу та виконавши певні умови - отримати і землі, і офіцерські чини, надання яких було своєрідним засобом заохочення потенційних колоністів.

Одними з перших, за ким царська влада визнала статус дворянства на землях Новоросійського краю, були офіцери балканських іррегулярних військових формувань. Системи співвідношення чинів для даної категорії військовослужбовців не існувало, тому отримати дворянські свідоцтва і зрівнятися у правах з російським дворянством могли лише ті командири, які мали переконливі докази свого дворянського походження. Пізніше, у 1766 р., під час виборів дворянських предводителів та депутатів до Законодавчої комісії, держава вперше офіційно підтверджує факт зрівняння в правах офіцерів південноукраїнських поселених полків зі статусом російських офіцерів.

Чільне місце серед дворянського загалу південноукраїнських губерній займали російські військові. На 1767 р. серед осіб, які отримали земельні ділянки в Єлисаветградській провінції, більше всього було офіцерів середніх чинів – 69,2%, штаб-офіцерів – 6,7%, вахтмістрів – 7,4% [10,с.40]. З поширенням на південноукраїнських землях дії указів 1775 р. та 1785 р. місцевому дворянству був наданий повний комплекс прав та привілеїв російського дворянського стану.

В інтересах заселення південноукраїнських земель царський уряд підтримував дворянську колонізацію у цьому регіоні, а дворяни переселяли на нові ділянки своїх селян-кріпаків з інших губерній Російської імперії. Строкатість елементів дворянської колонізації можна проілюструвати на основі даних щодо походження населення одного повіту. Так, в межах Херсонського повіту мешкали нащадки селян-кріпаків, які були переселені сюди дворянами з 23 губерній: Полтавської, Київської, Чернігівської, Курської, Подільської, Харківської, Могилівської, Гродненської, Вітебської, Мінської, Саратовської, Симбірської, Воронезької, Тамбовської, Тульської, Владимирської, Нижегородської, Московської [11, с.9].

Проаналізувавши матеріали, що стосуються діяльності дворянських корпоративних організацій Катеринославської та Херсонської губерній останньої чверті XVIII – початку XIX ст., ми можемо чітко визначити способи нобілітації близько 500 родоначальників дворянських родів регіону. Абсолютна більшість дворян Південної України отримала свій статус завдяки військовій службі та наявності обер-офіцерського чину: у Катеринославській губернії кількість таких дворян дорівнювала майже 60 відсоткам, а у Херсонській – перевищувала 80%. Цей факт є переконливим свідченням, що саме військова служба у прикордонних (на той час) землях та активна участь у колонізації краю була основним і

найбільш поширеним способом отримання дворянства у південноукраїнських землях, як для громадян імперії, так і для більшості іноземців.

При заселенні південноукраїнських земель місцева адміністрація не завжди дотримувалася норм виділення землі. Секунд-майори по закону могли отримати не більше 7 ділянок землі, що максимально складало 210 десятин. Однак архівні джерела свідчать про наступний розподіл землі серед деяких представників цієї категорії військовослужбовців - Рашкович - 7.800 дес. землі, Плавецький – 3.334 дес. землі, Назаров – 2.600 дес. землі. Аналогічні процеси спостерігаються й при аналізі земельних володінь представників інших військових чинів. Так, при максимальному розмірі земельних ділянок для полковників у 300 дес. землі – полковник Михайлов отримав 5.136 дес. землі, а полковники Цветникович, Серлерій, Кофф – понад 2 тисячі десятин. За законом чин капітана дозволяв мати від 156 до 180 дес. землі – а фактично: капітани Звєрков – 3 736 дес., Івкориця – 3.744 дес., Пантазін – 2.160 дес. Опрацьовані документи дозволяють нам стверджувати, що при освоєнні розданих південноукраїнських земель 85% дісталися офіцерству, понад 5% земельних володінь були закріплені за дворянами. Таким чином, першими дворянами і поміщиками краю стали полкові офіцери та командири російської армії та офіцери балканських іррегулярних військових загонів.

Крім російських та іноземних військових південні землі імперії поступово опановувала і козацька старшина. Більш активно до процесу нобілітації українського козацтва російський уряд приступив після ліквідації Запорозької Січі: колишня козацька старшина наділялася рівними з російським дворянством правами, а з липня 1775 р. на території Новоросійської та Азовської губерній розпочинається масштабна роздача земельних ділянок колишній запорозькій старшині [12, с.168-215].

Процес нобілітації запорозької старшини було прискорено наприкінці 80-х років XVIII ст., після того, як Г. Потьомкін очолив Військову колегію. За його розпорядженням більше 150 чол. з колишньої запорозької старшини були надані російські армійські ранги від прапорщиків до пример-майорів. На початку XIX ст. указом від 13 листопада 1802 р. козацькі старшинські чини Чорноморського війська були прирівняні до армійських рангів російської армії. Полковники та військові старшини отримували чин майору (VIII клас), полкові осавули – ротмістрів (IX клас), сотники – поручиків (XII клас), хорунжі – корнетів (XIV клас).

Для населення південних губерній імперії рішення влади означало, що найбільш прискореним і гарантованим шляхом для отримання статусу дворянина була служба в регулярних військових з'єднаннях російської армії. Саме на цьому шляху, як правило, особливих перешкод не виникало. Інша ситуація склалася у тієї частини запорозької старшини, яка пішла у відставку з козацькими рангами та залишилася у краї: для них

процес нобілітації був пов'язаний з певними труднощами. З одного боку, вони мали на руках рішення дворянських зборів про включення їх до дворянської родовідної книги губернії. А з іншого – козачі чини, з яких вони пішли у відставку, не давали їм права на визнання в російському дворянстві. Саме ця юридична колізія призвела до того, що на початку XIX ст. частина колишньої козацької старшини, яка мешкала на південноукраїнських землях, була позбавлена свого дворянського статусу і протягом наступних десятиліть змушена була відстоювати свої права.

Наступним способом для південноукраїнського загалу на шляху нобілітації було отримання дворянства через вислугу статських (цивільних) чинів. Як вже вказувалося, існував чітко розписаний розклад отримання статських чинів, за яким фактично лише у похилому віці людина отримувала дворянство у спадок. Проте й на цьому шляху південноукраїнські чиновники знаходилися у більш привілейованому становищі. Колонізація значних територій півдня імперії та включення цих земель до адміністративної системи Російської держави потребували відповідних людських ресурсів і кадрів державних службовців. Створення нових губернських та повітових органів адміністративної та судової влади, з одного боку, і відсутність необхідної кількості підготовлених чиновників – з іншого, призвело до появи чисельних вакансій в управлінській сфері. Розв'язання цієї проблеми було можливо двома шляхами. Перший полягав у переведенні на роботу у нові губернії чиновників з центральних губерній. Це давало можливість у короткий термін зайняти всі вакансії та налагодити управління в краї. Однак на цьому шляху були свої недоліки. По-перше, з'являлися вакансії в інших губерніях, що у подальшому також вимагало від уряду вирішення цього питання. По-друге, такий шлях віддаляв місцеве дворянство від управління в краї, й через це царизм міг втратити регіональну соціальну опору у вигляді південноукраїнського нобілітету. Й по-третє, більшість чиновників, які приїздили на роботу до південних губерній, вважали себе тимчасовими мешканцями краю, й частіше за все були досить байдужими до місцевих проблем. Намагаючись поєднати завдання колонізації краю, формування міцної соціальної опори та створення відповідної адміністративної структури у південноукраїнських землях, царський уряд пішов іншим шляхом. У Новоросійському краї в якості традиційної практики стає призначення на посади осіб з чином меншого класу. Незалежно від терміну служби та заслуг, чиновник отримував той чин, який за класом відповідав його посаді. А відтак це прискорювало процес нобілітації цивільних службовців південноукраїнських земель. Для Катеринославської та Херсонської губерній період найактивнішої нобілітації чиновників припадає на кінець XVIII – початок XIX ст.

За російським законодавством нобілітація також була можлива через отримання ордену. Особливо розповсюдженим цей процес був у другій половині XVIII ст., коли будь-

який орден Російської імперії давав підстави для нобілітації особі, яка була нагороджена. Серед дворянського загалу Південної України осіб, які отримали дворянство завдяки нагородженню орденом, було небагато. Окрім нобілітації представників української та іноземної еліти, становлення місцевих дворянських родів в південноукраїнських землях відбувалося також шляхом переселення до цього регіону представників російських дворянських родів, належність яких до дворянства не піддавалась сумніву. Впродовж останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. почали формуватися південноукраїнські гілки родів Синельникових, Протопопових, Савицьких, Малама, Родзянко, Градовських, Писемських, Римських-Корсакових, Струкових, Скалонів, Балабіних, Константинових, Міклашевських, Наковальників та інших.

Для представників етнічних спільнот, які брали участь у колонізації південних земель, найбільш привабливим способом нобілітації було доведення свого іноземного шляхетного походження, адже існуючі юридичні акти другої половини XVIII ст. передбачали таку можливість. Бували випадки, коли, намагаючись досягти цілі, шляхетні іноземці вдавалися до прямого обману – подавали до дворянських зборів південноукраїнських губерній фальшиві документи, за якими вони нібито були прямими нащадками різних європейських дворянських родів.

Цей процес набув досить поширеного характеру, що спонукало уряд до відповідних заходів. У 1801 р. спочатку були переглянуті всі губернські дворянські родовідні книги з наступною вимогою для іноземців документально підтвердити свої претензії на шляхетність безпосередньо у герольдії. А у 1805 р. було видано царський указ, який взагалі забороняв вносити іноземну шляхту до родовідних книг за актами іноземних правителів. Нобілітуватися в якості іноземних дворян вдалося лише кільком десяткам південноукраїнських родів.

Прийняті законодавчі акти не розв'язали проблему визнання статусу етнічних еліт південних губерній Російської імперії, які вимагали визнання у дворянстві, а навіть загострили її. Державне законодавство було не в змозі врахувати специфіку нобілітації окремих народів. Вихід було знайдено в організації спеціальних комісій, завдання яких полягало у розробці і передачі на затвердження Сенату правил для розгляду претензій на дворянство представниками іноземних родів. Перша така комісія для розбору претензій магометанських та грецьких родів почала діяти в 1816 р. у Сімферополі [13]. Комісія діяла майже десять років, проте встановити чіткий порядок в справі нобілітації їй так і не вдалося. Все це яскраво підтверджує складність процесу нобілітації в південноукраїнських землях.

Певні особливості процесу нобілітації у південноукраїнських землях мали місце на території Бессарабії, яка була включена до складу імперії лише у 1812 р. Як зазначав у своїй роботі дослідник З.Когут, Московія віддавна практикувала включення

новоприєднаних порубіжних земель до російської адміністративної системи. Поки експансія Росії обмежувалася малозаселеними територіями, де проживали кочівники і невеликі козацькі ватаги, безпосереднє адміністративне приєднання нових земель не зустрічало великого опору. Однак під час своєї експансії на захід Росія підкорила території й народи, які вже мали добре розвинену концепцію юридичної окремішності, регіональних привілеїв і самоврядування. Тому Росія, намагаючись зберегти єдину адміністративну систему, змушена була пристосовуватись до реалій існування таких окремих привілейованих територій, як Україна, Прибалтика, Царство Польське і Велике Князівство Фінляндське і Бессарабія [14, с.9]. Сусідство Бессарабії з буржуазною Європою, де на той час вирувала національно-визвольна боротьба, вимагало від царського уряду встановлення "специфічного" і дуже ліберального режиму управління. Даний факт зобов'язував Петербург надати особливого значення цій провінції, яка повинна була стати європейською "вітриною" імперії.

Ставлення молдавського боярства до факту включення бессарабських земель до Російської імперії було доволі складним й неоднозначним. На початковому етапі приєднання краю до імперії, бессарабські бояри, статус яких ще досі не мав чіткого визначення, були занадто занепокоєні. Це породжувало боротьбу між різними групами в середовищі боярства. Як зазначав пізніше віце-губернатор краю А. Крупенський, "відносини між представниками боярства виражались у розбратах, особистих чварах, суперечках і вічному політиканстві"[15,с.12]. Це пояснюється, з одного боку, побоюванням викликати невдоволення з боку російської влади, а з іншого – бажанням зберегти свій статус. Тому можна вважати, що бессарабська правляча верхівка досить толерантно поставилася до зміни влади в краї. Певним чином вона керувалась бажанням зберегти свій привілейований статус, та новими економічними і кар'єрними можливостями, які відкривало приєднання Бессарабії до Росії.

У червні 1814 р. відбулося зібрання дворян Бессарабії, яке вирішило направити петицію імператору Олександру І. У відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського НАН України зберігається протокол цього зібрання. Протокол підписали 52 особи. На зустріч з імператором були направлені три депутати – Дмитро Ришкан, Іван Стурдза та Іордакій Букшанеско [16, арк.2]. Делегація мала довести до відома царя вимоги бояр щодо збереження їх станових привілеїв, а головне - зрівняння молдавських бояр в правах з російським дворянством.

Питання нобілітації молдавської еліти стали предметом розгляду створеної у 1816 р. в Кишиневі "Тимчасової комісії для розгляду документів молдавського дворянства". Готуючись до розгляду своїх справ на засіданнях комісії, частина молдавських бояр змінювала свої прізвища на грецькі та російські. Боярин Чуря змінив фамілію на Стоматі,

дворянин Фрунзе – на Фрунзеті. Нащадки відомого дворянина Кишинівського повіту Семиграда стали Семиградовими. Замість Мунтян, Урсул, Греку з'явились прізвища Мунтянов, Урсулов, Грекулов.

Для підтвердження свого шляхетного походження деякі молдавські бояри надали до комісії грамоти господаря Костянтина Маврокордато від 1734 р. Зрозуміло, що ці документи мало відповідали російським законам про спадкових дворян, тому уряд вирішив пожалувати спадкове дворянство тим молдавським боярам, предки яких і вони самі мали наступні чини: великий логофет, великий ворник, вістернік, хатман, постільник, камораш, ага, спатар, бан, коміс, камінар, пахарник, сардар, стольник, армаш, медельничер, ключер, сулджер, питар, житничер, шатрар, другий логофет, другий постільник, третій логофет. Таким чином, перший список дворянських родин Бессарабії, який поклав початок родовідній книзі Бессарабського дворянства, було складено у 1816 р., і включав він 250 прізвищ. Однак, відчуваючи тиск з обох сторін – з боку влади та з боку авторитетних боярських родин, комісія невдовзі припинила свою роботу.

У першій половині XIX ст. процес початкової нобілітації у південноукраїнських губерніях було практично завершено. Першими дворянами цього регіону, які пройшли процедуру нобілітації у другій половині XVIII – середині XIX ст., стали полкові офіцери та командири російської армії, офіцери балканських іррегулярних військових загонів, представники українського козацтва, молдавського боярства. До середини XIX ст. практично зникли всі відмінності та особливості нобілітаційного процесу у цьому регіоні, які спостерігалися на перших порах після приєднання земель до Російської імперії. Відтепер включення до складу російського дворянства представників місцевої еліти відбувалося лише у відповідності до загальноімперського законодавства.

В статті розглядається формування дворянства на території південноукраїнських губерній другої половини XVIII – середини XIX ст., уточнюються регіональні та етнічні аспекти процесу нобілітації, аналізується компетенція та роль дворянських корпоративних організацій.

The article considers the noblemen's formation on the territory of the South Ukrainian hubernies of the second half of the 18th – middle half of the 19th centuries; the regional and ethic aspects of the nobility's process is defined more precisely; the role and the competence of the noble corporation organizations is analyzed.

Примітки:

1. Бабілунга Н В. Курс лекций по истории Молдавии. Лекция 6. Бессарабия в составе России / Н. Бабилунга, Б. Бомешко – Тирасполь: Приднестровский университет им. Т.Г. Шевченко, 1978. – 136 с.; Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в./ Абакумова-Забунова Н.В. – Кишинев: Институт межэтнических исследований, 2006. – 519 с. (Академия Наук Молдовы).

2. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01/ Каюк Дмитро Григорович - Дніпропетровськ, 2002. – 230 с.

3. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 – "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Н.В.Сурева. - Запоріжжя, 2004. – 21 с.

4. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861 — 1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация / Авенир Павлович Корелин - М.: Наука, 1979. – 304 с. – (Институт истории СССР).

5. Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). – Т. XXXIV. - № 26714.

6. Романович-Славатинський А. В. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права / А.В. Романович-Славатинський (Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования). - К., 1912. – 578 с.

7. Любимов С. В. Титулованные роды Российской империи: опыт подробного перечисления всех титулованных российских дворянских фамилий, с указанием происхождения каждой фамилии, а также времени получения титула и утверждения в нем / Сергей Васильевич Любимов; [авт. вступ. ст. Т. К. Мищенко]. – М.: Фаир-Пресс, 2004. - 367с. + 16л. ил. (Гос. публ. ист. б-ка России).

8. Сословный строй и хозяйство России в первой половине XIX в.: Сборник документов и материалов. – М.: Прогресс, 1990. – 412 с.

9. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: дис...кандидата іст. наук: 07.00. / Сурева Наталія Вікторівна. - Запоріжжя, 2004. – 220 с.

10. Пірко В. О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст./Василь Олексійович Пірко. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1993. – 64 с. (Донецький державний університет).

11. Могилянский Н. К. Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию) / Могилянский Н.К. - Одесса, 1919. – 37 с.

12. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений / В.Беднов //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1913. – Вып. 9. – С.168 - 215.

13. Никольский П.В. Описание сенатских дел исторического архива Таврической ученой архивной комиссии / Никольский П.В. – Симферополь: Типография губернского земства, 1917. – 559 с.

14. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / Зіновій Когут. - К.: Кий, 1996.- 317 с.

15. Крупенский А. Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве. 1812 – 1912. К столетнему юбилею Бессарабии/ Крупенский А.Н. – СПб., 1912. – 64 с.

16. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України. - V.667. Свиньин Статистика Бессарабии. Составлена в 1817 по поручению военного губернатора Бахметьева. Описание Бессарабии. 1-я часть XIX ст. Фол, 1 ед. - 199 л.

Розділ III
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Барвінська П.І.

ВАТРОСЛАВ ЯГІЧ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ФАХУ «СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРІЯ» У ВІДЕНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

З середини XIX ст. значно активізуються інтеграційні процеси в європейській історичній науці. До них долучились й університетські спільноти Російської імперії,[1] що в певній мірі слугувало закладенню основ загальноєвропейського інтелектуального простору. Важливу роль в цьому відігравала "міграція" професорсько-викладацького складу університетів. Переважна більшість професорів мала досвід роботи, або, принаймні, стажування чи тривалих наукових досліджень у декількох різних університетах. Яскравим прикладом цього може слугувати постать відомого славіста, історика Ватрослава Ягіча (Vatroslav Jagić), який працював у Новоросійському, Берлінському, Петербурзькому і Віденському університетах. Постать Ватрослава Ягіча була досить привабливою для радянських й українських науковців[2]. Мали місце й спеціальні публікації про одеський період у житті відомого вченого[3]. Переважна більшість публікацій зосереджена на його внеску до розвитку європейської славістики. Але до заслуг Ватрослава Ягіча можна зарахувати й постання фаху "східноєвропейська історія" у Віденському університеті. Ця сторінка діяльності відомого вченого є практично невідомою для українських дослідників. Варто сказати й те, що історія історичної науки за рубежем, як і зарубіжна історіографія взагалі, для сучасної української історичної науки в значній мірі залишаються своєрідною *terra incognita*. Дана стаття й покликана в певній мірі заповнити цю лакуну, оскільки має на меті проаналізувати роль Ватрослава Ягіча в інституалізації фаху "східноєвропейська історія" у Віденському університеті та особливості організації східноєвропейських студій в університетах Австро-Угорської імперії на рубежі XIX-XX ст..

1870 рік став переломним у житті Ватрослава Ягіча. У цьому році він за свої наукові досягнення здобув ступінь доктора наук у Берлінському університеті і у цьому ж році він став безробітним, опинившись у складному матеріальному становищі. Після масових молодіжних виступів у м. Загребі Ватрослава Вікентійовича було звільнено з посади викладача Загребської гімназії і заборонено вступати на службу в межах Австро-

Угорської імперії. Це змусило його звернутись по допомогу до відомого російського філолога, професора Петербурзького університету І.І. Срезневського. Завдяки клопотанням Ізмаїла Івановича Срезневського та Балтазара Власовича Богішича, який на той час очолював у Новоросійському університеті кафедру слов'янського законодавства, університетська кар'єра відомого славіста розпочалась з Одеси. 27 лютого 1871 року Ватрослав Ягіч в результаті таємного голосування (19 голосів за, 2 – проти) був обраний Радою Новоросійського університету екстраординарним профессором кафедри порівняльної філології. При цьому В. В. Ягічу надавалась річна відпустка для удосконалення російської мови та санскриту, як в Росії, так і за кордоном[4]. По закінченні відрядження В. В. Ягіч викладав у Новоросійському університеті порівняльну граматику, санскритську та грецьку граматики й коментований курс «Одісеї» Гомера. Його лекції подобались студентам, але не задовольняли самого Ватрослава Ягіча. Він мріяв про слов'янську філологію, в якій був справжнім фахівцем. Тодішній студент Д. М. Овсянико-Куликовський пригадував: «В мої студентські роки він (Ватрослав Ягіч — П.Б.) був професором Новоросійського університету і вже тоді мав заслужену репутацію першокласного вченого. Але Григорович — за своїм звичаєм - «ревнував» до нього свою науку і ні за що не хотів надати йому можливість читати систематичні курси по слов'янознавству»[5]. У листопаді 1873 року Ватослав Ягіч отримав запрошення на посаду професора слов'янської філології Берлінського університету і наступного ж року залишив Одесу. Досить швидко викладацька діяльність у Берлінському університеті розчарувала професора Ягіча. Ось що він писав з цього приводу у листі до Олександра Олександровича Кочубинського: «...Ви пам'ятаєте, що я Вам, захоплюючись, як тепер бачу оманливими припущеннями, розповідав про важливість цієї посади для нас слов'ян. На ділі ж виявляється, що все це зовсім не так... Вони (німці- П.Б.) ...не запросили мене викладати слов'янську філологію на основі того переконання, що ця наука для них потрібна, ні вони, тобто пруське міністерство, хотіло позбавити польську фракцію свого ландтагу можливості докоряти пруський уряд в тому, що він гребує польською мовою... Поляки ж мною вже а ріогі не задоволені, по-перше тому, що вважають, що тільки поляк мав право на цю кафедру, а по-друге ж, незабаром впродовж мого викладання помітили, що я не русоворог, а русофіл. Таким чином залишилась мені ще тільки російська мова, якій навчаються чоловік 5-6; це зрозуміло вже не поляки, а німці. Але уявіть, як нудно навчати німця російської мови? Яка тут філологія! ...Чи варто із-за цього займати кафедру слов'янської філології? Адже це майже гірше викладання санскритської мови одеським студентам, які, по крайній мірі як свої, були мені симпатичні – не те, що тутешні"[6]. Однак саме у Берліні Ватрославу Ягічу вдалося розгорнути плідну науково-дослідну та видавничу діяльність. Він заснував перший міжнародний славістичний журнал "Архів

слов'янської філології" ("Archiv für slavische Philologie"), редактором якого був впродовж сорока років. Навколо цього часопису "об'єднались кращі сили славістики як у слов'янських, та к і в неслов'янських країнах, він вивів слов'янознавство на загальноєвропейський науковий шлях"[7].

По смерті І. І. Срезневського Ватрослав Ягіч у 1880 році перебрався до Петербурга, де обійняв колишні посади покійного у Петербурзькому університеті та Петербурзькій Академії. Шість років роботи у Петербурзі були досить плідними для В. В. Ягіча.

З 1886 року Ватрослав Ягіч очолював кафедру слов'янської філологій у Віденському університеті, яку він заступив після виходу у відставку Франца Міклошича (Franc Miklošič). Історія, культура та повсякденність фаху "слов'янська філологія" у Віденському університеті досить позитивно відрізнялась від становища цієї дисципліни у Берлінському університеті. В певній мірі це можна пояснити значно строкатішим національним складом і значно лояльнішою національною політикою Габсбургської монархії. Кафедра слов'янської філології Віденського університету ще за часів Франца Міклошича була досить привабливою для слов'янської молоді. Саме тут молоді слов'яни могли вдосконалювати свої рідні мови, збагачувати знання про культуру свого народу, а професіоналізм і авторитет професора Міклошича були дуже високими. Ватрослав Ягіч теж був його учнем. По тому як В. В. Ягіч очолив семінар слов'янської філології, у його роботі брали участь українські і російські вчені: І. Франко, К. Студинський, С. Кульбакін, Г. Ільїнський, Є. Щепкін.[8] Останній з великою приємністю писав про свої зустрічі з Ватрославом Ягічем: "Знайомство з Ягічем приносить велике задоволення... Особистість жива і чутлива, розум тонкий і систематичний, знань, і в своїй спеціальності, і в області Слов'ян взагалі, – надмірно, а до того ж ще й досвід Санкт-Петербурзький, Берлінський, Віденський. На щастя для мене, він любить поговорити, а тому я без сумлінь совісті вимотую з нього цілі лекції, найчастіше з древньої болгарсько-російської літератури, важливої для тлумачення літопису."[9]

Як керівник семінару Ватрослав Ягіч хотів не тільки слідувати за своїм великим попередником Францом Міклошечем, але й прагнув перетворити Відень у центр європейської славістики[10]. При цьому він опирався на концепцію, яку розвинув ще в Петербурзі та Берліні. На його думку, перш за все, потрібно було розширити визначене поняття славістики, яке б не обмежувалось тільки "науковим плеканням мов", а охоплювало б також літературу та деякі допоміжні дисципліни, передусім історію[11]. Задля реалізації цього задуму наприкінці 1891 року Ватрослав Ягіч запросив до Відня свого друга, професора Празького університету Костянтина Їречека (Josef Konstantin Jireček). Це запрошення В. Ягіч мотивував тим, що К. Їречек вже є відомим спеціалістом з історії Балкан і, насамперед південних слов'ян, а переважна частина слухачів його семінару -

південні слов'яни Габсбургської монархії. Але не менш важливим було й те, що їх об'єднували не тільки наукові та науково-політичні інтереси, а й особиста дружба. Їхні сім'ї неодноразово разом проводили відпустки, а листування між Ягічем та Їречеком, яке розпочалось у 1876 р. тривало впродовж 30 років[12]. До свого задуму Ватрослав Ягіч також зумів залучити тодішнього міністра освіти Австро-Угорщини Пауля Гауча (Paul Gautsch), який за словами В. В. Ягіча поставився з «найповнішим розумінням і дав дозвіл для подальшої акції».[13] Після того як його план отримав благословення від "високої політики", Ватрослав Ягіч почав активно діяти. На думку Вальтера Ляйча (Walter Leitsch) і Манфреда Штої (Manfred Stoy), "тільки він (Ягіч — П.Б.) бюрократичними околицями міг протягти на факультет цю спеціальність"[14]. Насамперед він домігся відкриття ще однієї кафедри в рамках очолюваного ним семінару. В травні 1892 року на засіданні колегії професорів Віденського університету дискутувалося питання назви майбутньої кафедри. Історики були проти назви "кафедра слов'янської історії". Альфонс Хубер (Alfons Huber) запропонував назву "кафедра допоміжних наук слов'янської філології". В кінцевому результаті всі зійшлись на назві "кафедра слов'янської філології та античності" ("Lehrstuhl für slawische Philologie und Altertumskunde").[15] Після того як у червні рішення колегії було затверджено, Ватрослав Ягіч торжествував: "Хоча німецькі політики боролись за їх "необмежене національне панування", але це стало можливим, сильна більшість свого досягає. Ви бачите, що наші віденські професори розуміють більше, ніж можна було сподіватись"[16]. Ці висловлювання В. І. Ягіча були спричинені цілим рядом факторів. З одного боку у цей час в Австро-Угорській імперії серед етнічних німців все більшої популярності набували пангерманістські ідеї. З іншого боку, до складу Габсбургської монархії входили значні маловивчені території, населені східноєвропейськими народами, які, відповідно до Просвітницького проекту, треба було цивілізувати – що найчастіше означало впровадження їх у коло німецькомовної «високої» культури.[17] Частиною цього проекту стало відкриття Львівського (1817) та Чернівецького (1875) університетів, покликаних нести «німецьке світло на Схід».[18] Не дивно, що саме у цих університетах появилися перші осередки східноєвропейських історичних досліджень. Досить сказати, що становлення української історії як академічної дисципліни, сильно пов'язано з відкриттям у 1894 р. у Львівському університеті – одному з найсхідніших університетів Австро-Угорської імперії – кафедри «Всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи», яку очолив Михайло Грушевський, основоположник сучасної української історичної науки.

Також уява, що є Німеччина і що є німецька культура у значній мірі залежало від результату конкуренції між Віднем і Берліном щодо об'єднання німецьких етнічних земель. Поразка в австро-німецькій війні відсунула Австрію, утворення Німецької імперії

посилило специфічно німецьку візію Східної Європи. Німеччина розглядала Східну Європу, як регіон розширення свого життєвого простору, що породило концепцію "Mitteleurora".[19] Тут проявлялося також прагнення більше дізнатися про велику державу на сході – Російську імперію. Цей інтерес зумовив появу в 1902 році семінару з історії Східної Європи в Берлінському університеті. В постанні цих інституцій були зацікавленні правлячі кола обох імперій, що було пов'язано з підготовкою до війни. Однак у підходах до Східної Європи та, відповідно, організації східноєвропейських досіджень, між Берліном та Віднем спостерігалися певні відмінності. В значній мірі східноєвропейські дослідження в Німеччині з самого початку свого існування були переобтяжені політикою «Дранг нах Остен». Це у значній мірі означало особливий наголос на Росії й російському чинникові як майбутньому супернику у боротьбі за східноєвропейський простір. У випадку ж Відня можна говорити про більш систематичний і менш політично заанґажований підхід до східноєвропейської історії. Це можна як пояснити, так і підтвердити тим, що до постання й утвердження цього напрямку досліджень долучались етнічні слов'яни та вихідці зі Східної Європи.

У 1893 році Костянтин Їречек очолив новостворену кафедру. Цю подію віденська преса коментувала як "перший випадок, коли професора Празького чеського університету переведено до німецького університету Австрії"[20]. Попри назву кафедри тут, перш за все, займались слов'янською історією. Ці заходи, в певній мірі, й стали поштовхом до подальшої інституалізації фаху "східноєвропейська історія" у Віденському університеті.

Самостійний семінар східноєвропейської історії на філософському факультеті Віденського університету було зорганізовано тільки у 1907 році. Організаційно до цього доклались, насамперед, принц Франц І фон Ліхтенштейнський (Franz I von Liechtenstein) та Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger). У 1894 році принц Франц І фон Ліхтенштейнський був призначений послом Австро-Угорщини у Росії. Це поглибило його інтерес до історії Росії та австро-російських відносин. Він почав покровительствувати молодому австрійському досліднику Гансу Уберсбергеру в дослідженнях російської історії. Згодом на власні кошти придбав для університету бібліотеку відомого історика Василя Більбасова. Це дало серйозний поштовх до організації семінару східноєвропейської історії у Відні[21]. Семінар очолив Костянтин Їречек, який мало переймався організаційними заходами, а сконцентрувався на викладацькій та дослідницькій діяльності. Він читав лекції з історії балканських та дунайських держав, середньовічної історії слов'янських народів, відносин слов'ян з Візантією та загальної історії Південно-Східної Європи[22]. Лекції Ганса Уберсбергера були присвячені історії Росії, Польщі, історії ідей західних та південних слов'ян, а також питанням орієнталістики[23]. Важливо відзначити, що на семінарі східноєвропейської історії

Віденського університету під Східною Европою розуміли, насамперед країни і землі, які знаходились поза межами Габсбургської монархії. В основному це були Російська імперія, Польща та Балкани. Міркування Костянтина Їречека про те, що в сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини залишились теорією[24]. У роботі семінару приймав участь і Ватрослав Ягіч. Зокрема він разом з Костянтином Їречеком здійснював керівництво виконанням дисертаційних робіт на семінарі. Серед дисертантів було чимало й українців, які захищали дисертації на теми української історії[25]. Також Костянтин Їречек переймався розвитком східноєвропейських історичних досліджень у Чернівецькому та Празькому університетах. Він посприяв Володимиру Мілковичу (Vladimir Milkowicz) отримати посаду професора східноєвропейської історії у Чернівецькому університеті. Тут також розпочав свою наукову кар'єру учень Костянтина Їречека Іон Ністор (Ion Nistor), другий його учень Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) репрезентував східноєвропейські історичні дослідження у Празькому університеті.[26] Показово, що з шести професорів східноєвропейської історії у Габсбургській монархії тільки один Ганс Уберсбергер був етнічним німцем. На відміну від Німецької імперії, де в університетах цей фах репрезентували виключно етнічні німці (серед них були вихідці з Прибалтики) в Австро-Угорщині образ Східної Європи конструювався академічною спільнотою за участи вихідців з самої Східної Європи. Також концепція семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті з самого початку свого заснування була значно ширшою ніж концепція аналогічного семінару у Берлінському університеті. У Берліні займались в основному історією Росії і цей русоцентризм досить тривалий час позначався на східноєвропейських дослідженнях, які проводились у Німеччині. На семінарі східноєвропейської історії Віденського університету була репрезентована як історія Росії (Ганс Уберсбергер), так і історія інших народів Східної Європи, що обумовлювалось науковими інтересами Костянтина Їречека та дисертантів семінару, які представляли різні народи Східної Європи і з задоволенням виконували дисертаційні роботи на теми, пов'язані з історією свого народу.

Східноєвропейська історія сьогодні посідає одне з чільних місць в університетах німецькомовних країн. У статті аналізується роль відомого славіста та історика Ватрослава Ягіча в інституалізації фаху "східноєвропейська історія" у Віденському університеті та подається історія становлення цього фаху в Австро-Угорській імперії.

Eastern-European history today occupies a highly important place in the universities of German-speaking countries. The article analyzes the role of a famous Slavonic scholar and historian Vatroslav Jagić in the institutionalization of the Eastern-European history discipline

at the University of Vienna and represents the history of formation of this discipline in the Austro-Hungarian Empire.

Примітки:

1. Більш детально про інтеграційні процеси у європейській історичній науці і залучення до них науковців з університетів підросійської України див.: Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – поч. XX ст.) – К., 2005. – С. 141-149, 313-333; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. - Одесса, 2007. - С. 59-60.

2. Дем'янчук В. Г. Гнат (Ватрослав) Ягич. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1924. – Кн. 4; Кораблев Н. Н. Памяти академика И. В. Ягича. К десятилетней годовщине со дня его смерти (1838-1923). // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. – Л., 1934. – С. 311-352; Кравченюк О. Степан Смаль-Стоцький і Ватрослав Ягич. // Записки НТШ. – 1966. – Т. 212. – С. 317-327; Смольська А. К., Зубов М. І. Ягич Ігнатій (Ватрослав) Вікентійович. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Т.4. – Одеса, 2005. – С. 479-482.

3. Бернштейн С. Б. К истории языковедения в Одессе: Материалы для биографии Ягича. // Труды ОГУ. – Сборник филологического факультета. – 1940. – Т 1. – С. 41-55; Арбузов И. В. О. В. Ягич в Одессе. // Славянская филология. - Л., 1964; Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135-летию Одесского университета. // Автор-составитель Самойлов Ф. О. – Одесса, 1999 – С. 20, 24-25, 86, 150, 204.

4. Державний архів Одеської області (Далі ДАОО). Ф.-45, Оп.-7, Спр.-8, Арк. 5-9, 28-31, 39; Бернштейн С.Б. К истории языковедения в Одессе: Материалы для биографии Ягича. - С. 45-44

5. Новороссийский университет в воспоминаниях современников – С. 24-25.

6. Цит. за: Бернштейн С.Б. К истории языковедения в Одессе - С. 53-54.

7. Смольська А.К., Зубов М.І. Ягич Ігнатій (Ватрослав) Вікентійович. – С. 480.

8. Там само. – С. 481.

9. Цит. за: Евгений Николаевич Щепкин (1860-1920): Биобиографический указатель. / Сост.: И. В. Максименко, В. В. Самодурова; науч. ред. Т.Н. Попова. - Одесса, 1998. – С. 24.

10. Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček. // Kastner G., Suppan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. - Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 71.

11. Там само.

12.Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček. - S. 54.

13. Цит. за: Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček. - S. 72.

14. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar fur osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948. - Wien; Köln; Graz, 1983. - S.15.

15. Там само. - S.17.

16. Там само.

17. Дет. див.: Wolff L. "Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland"// Slavic Review 63, 4 (Winter 2004). - pp. 818 -840.

18. Слова австрійського міністра освіти Штремаєра з листа до імператора Франца Йосифа з нагоди відкриття Чернівецького університету цит. за: Ярослав Грицак, Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота, 1856-1886 - Київ, 2006. - С. 152.

19. Дет. див.: Троян С.С., Фисанов В.П. Германская "Срединная Европа" и ее опоненты. – Чернівці, 1993; Троян С.С. Німецька "Серединна Європа": від планів "Дранг нах Остен" до концепції "Міттельєвропи". – Чернівці, 1997.

20. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien - S. 19.

21. Wakounig M. Franz de paula Prinz von und Wakounig Marija. // Kastner G., Suppan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 27-28; Suppan A.; Wakounig M. Hans Uebersberger. // Kastner G., Suppan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien.– S. 96-100.

22.Leitsch W.; Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien - S.43-44; Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček. - S. 75.

23.Suppan A., Wakounig M. Hans Uebersberger (1877-1962) // Kastner G., Suppan A., Wakounig M. (Hrsg.): Osteuropäische Geschichte in Wien. - S. 108

24.Leitsch W.; Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien - S. 9

25. Дет. див.: Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції - Відень – Київ, 2005. – С. 122-134.

26. Leitsch W.; Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien - S. 55-59.

Божкова Г.Л.

ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ ІЗРАЇЛЕМ ТА КРАЇНАМИ ТРОПІЧНОЇ АФРИКИ (50 – 70-ті рр. XX ст.).

Військові відносини – поряд з іншими формами взаємовідносин – стали одним з найважливіших елементів африканськo-ізраїльського співробітництва. Ізраїльський дослідник А.Якоб вважав, що саме військова форма стосунків була найбільш активною в період кінця 1950 – початку 1960-х рр. і зазначав, що військове співробітництво було важливою складовою зовнішньої політики Ізраїлю, націленої на подолання дипломатичної ізоляції країни на Близькому Сході[1]. Цей вид співробітництва координувався спеціальним департаментом міністерства оборони Ізраїлю (до складу якого входили 20 експертів), який діяв узгоджено з відповідними структурами міністерства іноземних справ, передусім – з Департаментом міжнародного співробітництва МЗС Ізраїлю (Mashav). Військова допомога надавалась, переважно такими шляхами як :

- кваліфіковане навчання ізраїльтянами особового складу армій, морського та військово-повітряного флоту африканських країн, сюди ж можна віднести тренування поліцейських військ та сил безпеки. В 1966 р. десять африканських країн – Ефіопія, Гана, Кенія, Конго (Кіншаса), Дагомея, Малагасійська Республіка, Сьєрра-Леонс, Танзанія, Уганда та Верхня Вольта – отримували від Ізраїлю допомогу у цій сфері;
- організація навчально-воєнізованих організацій типа Гадна та Нахаль;
- будівництво військової інфраструктури;
- постачання зброї та військового обладнання тощо[2].

Співробітництво між Ізраїлем та окремими країнами Тропічної Африки розпочалось в середині 1950-х рр. і, як правило, не афішувалось сторонами, оскільки більшість африканських країн на той момент ще залишались колоніями. Серед перших африканських країн, які почали активну співпрацю з Ізраїлем у військовій сфері слід виділити Гану, Ліберію, Ефіопію та Кенію.

На початку 1960-х рр. особливу увагу у військовому відношенні Ізраїль приділяв східній частині Африканського континенту, передусім Ефіопії та Уганді. Це було обумовлено військово-стратегічними міркуваннями, оскільки ці дві країни контролювали верхню течію Нілу та вихід до Червоного моря. Після єгипетської блокади Тиранських проток в 1956 р. Ізраїль доклав багато зусиль для налагодження дружніх стосунків з Ефіопією – не мусульманською країною, що має берегову лінію уздовж Червоного моря. Ізраїльтяни були переконані в тому, що стабільність у цій країні є ключовим моментом для збереження стабільності на сході Африканського континенту. Ефіопська сторона також була зацікавлена у військовій співпраці з Ізраїлем, оскільки відчувала тиск, і навіть загрозу з боку Єгипту та Саудівської Аравії. Встановленню зв'язків сприяли не тільки спільні супротивники, але й давні приязні почуття імператора Хайле Селассіє (який називав себе «Левом Юдейським» та вів свій родовід від царя Соломона та цариці Шеви) до євреїв та Палестини, яка дала йому притулок після завоювання Ефіопії італійцями в 1936 р.

Починаючи з 1955 р., коли представницька ізраїльська делегація прибула до Аддис-Абеби на святкування срібного ювілею імператора, ізраїльська присутність в Ефіопії швидко зростала. В 1956 р. було відкрито консульство Ізраїлю в Ефіопії (з 1962 р. – посольство). Ізраїль розпочав здійснення програм економічної допомоги в галузях освіти, сільського господарства, промисловості, банківській справі, міському плануванні. Почалося співробітництво і у військовій сфері. Першою військовою програмою ізраїльтян в Ефіопії стало навчання місцевих поліцейських сил, а вже на середину 1960-х ізраїльська військова місія в цій країні стала другою за розміром, поступаючись лише військовій місії США. У грудні 1960 р. саме ізраїльські військові допомогли імператору Хайле Селассіє запобігти спробі державного перевороту. Уряди Ізраїлю та Ефіопії діяли координовано з керівництвом США. Прем'єр-міністр Ізраїлю Д.Бен-Гуріон, щоб заручитись підтримкою (хоча б мовчазною) президента Сполучених Штатів Дуайта Д. Ейзенхауера в питанні ізраїльської політики на Африканському розі, 24 липня 1958 р. надіслав Д.Ейзенхауєрові листа з пропозицією: „ нашою метою є створення альянсу країн (не обов'язково формального), який буде в змозі рішуче протистояти радянській експансії ... це є життєвою необхідністю для нас, а також може стати значним джерелом сили Заходу в цій частині світу". Відповідь Д.Ейзенхауера прийшла 26 липня: „Я вражений широтою

Вашого розуміння серйозних проблем, з якими стикається світова спільнота на Близькому Сході та інших регіонах. ... Ви можете бути впевнені, що Сполучені Штати зацікавлені в цілісності та незалежності Ізраїлю"[3]. Послання президента закінчувалось обіцянкою, що більш детально відповість Даллес. Дійсно, відповідь Джона Фостера Даллеса не забарилась. Держсекретар США підтвердив, що Сполучені Штати підтримують плани Ізраїлю та запропонував йому створити периферійний пакт.

Пакт (між Ізраїлем, США та Ефіопією) було створено (неофіційно) в 1959 р. Проте Ефіопія і надалі намагалась відкрито не підтримувати Ізраїль через опасіння позбутися в ООН арабських голосів (які могли вплинути на проблему Еритреї та Італійського Сомалі). Зацікавленість Сполучених Штатів багато в чому пояснюється тим, що географічне положення Держави Ізраїль, що є ключовим у близькосхідному регіоні, з самого моменту створення держави зробило його одним із центрів світової геополітики. Розташування Ізраїлю у сполученні з його військовим потенціалом зробили його домінуючим військово-політичним фактором в районі Східного Середземномор'я. В разі необхідності Ізраїль може слугувати стратегічною базою для оборони південного флангу НАТО, блокувати основні шляхи в Південну та Східну Азію. В зоні досяжності з території Ізраїлю знаходиться майже половина нафтових ресурсів західного світу, зосереджених у трикутнику між Лівією на заході, Іраном на сході та Саудівською Аравією на півдні. Здійснені Ізраїлем успішні рейди з його території в Уганду (операція „Ентеббе" по визволенню взятих у заручники пасажирів літака компанії „ Еір Франс" 4 липня 1976 р.) та Ірак (бомбардування ядерного реактору 7 червня 1981р.) ще раз показали значення країни як оперативної бази, що дозволяє розміщеним тут ВПС ефективно контролювати обширні райони Близького Сходу та Східної Африки.

Незвичайно високий – порівняно з величиною країни та чисельністю населення – військовий потенціал Ізраїлю є результатом необхідності протидіяти перманентній військовій загрозі з боку арабських країн. Серед факторів високої боєздатності ізраїльської армії – ефективна військова інфраструктура, технологічні можливості, яких не має жодна аналогічна Ізраїлю країна в світі, великий військовий досвід та високий патріотизм ізраїльських солдат. Для Ізраїлю дуже гострим моментом, від якого не раз залежало само існування держави, є закупівля та виробництво озброєння. Міць Армії оборони Ізраїлю (АОІ) визначається не тільки сучасними видами озброєння, що імпортується з-за кордону, але й в значній мірі залежить від індустріальної інфраструктури, з якою ізраїльські збройні сили складають єдиний військово-промисловий комплекс.

Високий рівень ізраїльської військової промисловості є результатом не стільки економічних факторів, скільки політичних рішень, оскільки з перших днів існування

держави стало очевидним, що в надзвичайних ситуаціях не можна цілком покладатися на доставку замовленої за кордоном зброї та спорядження. Тому Ізраїль зробив все можливе, щоб продукція його промисловості охоплювала практично всі галузі військового виробництва та містила електронне та електричне обладнання (зокрема – радарне та телекомунікаційне), точне оптичне обладнання, легку стрілецьку зброю, артилерійські знаряддя та міномети, ракети, танки, літаки (легкі – для оперативного зв'язку та морського патрулювання, транспортні, безпілотні, винищувачі та винищувачі-бомбардувальники), бойові кораблі, боєприпаси, особисте знаряджання, військово-медичне обладнання тощо. Продукція ізраїльської військової промисловості користується великим попитом на світовому ринку озброєнь, кількість підприємств ВПК складає близько 150, на них працює більш ніж 50 тис. осіб, з них близько 22 тис. – на трьох державних підприємствах: концерні „Авіаційна промисловість", об'єднанні „Військова промисловість" та Відомстві з розробки озброєнь „Рафаель". Для країн Тропічної Африки та Азії дуже актуальними є поставки ізраїльських засобів пошуку та виявлення мін, снарядів, що не розірвались, приладів для безпечного знешкодження підривних пристроїв, засобів зв'язку, зокрема – систем пошуку та знаходження пілотів літаків та гелікоптерів, які катапультувалися в разі аварії, стрілецької зброї, радіолокаційних установок, прицілів та приладів нічного бачення та багатьох інших видів озброєння[4]. Для країн Африки південніше Сахари закупівля зброї є важливою частиною військової політики, оскільки тільки ПАР та Зімбабве мають власну військову промисловість (державна компанія «Зімбабве діфенс індастріз» виготовляє боєприпаси для стрілецької зброї, протитанкові та протипіхотні міни), крім того, трьома власними підприємствами з виготовлення легкого озброєння володіє Уганда. Інші країни купують військове обладнання, найбільшими покупцями є ПАР, Нігерія та Уганда[5].

Серед військового обладнання, яке Ізраїль на протязі 1960-х рр. постачав до країн Тропічної Африки, були військово-транспортні засоби (до Гани), автомати «Уззі» - до БСК, Гани, Ліберії, міномети – до Гани, Нігерії та Уганди, танки – до Уганди, Кенії, також до Уганди постачались літаки французького виробництва, а до парашутних частин Ефіопії, Танзанії та Заїру – стрілецьке озброєння та обмундирування. Вартість озброєння, що поставлялось Ізраїлем на протязі 1960-х років до країн Тропічної Африки щорічно складала близько 20 млн. USD. При цьому простежується динаміка зростання обсягів військового постачання наприкінці 1960-х: в 1969 р. вони вдвічі перевищували відповідні показники попереднього року, а в 1970 р. були в чотири рази вищими, ніж у 1967 р.[6]. Крім того, до країн Тропічної Африки Ізраїль поставляв легкий тактичний грузовик М-462 „Абір" („Лицар") та його більш пізній армійський броньований варіант – „Rhino" („Носоріг"), який експортувався до країн Африки, Центральної та Південної Америки та

Південно-Східної Азії. Зазначена техніка випускається підприємством „Таасійот Рехєв" На експорт до африканських країн йшли також джипи „Суфа" („Буря", початкова назва проекту – „Баз" – „Дикий гусак"). „Таасійот Рехєв" запропонував декілька варіантів „Суфи" на експорт, в тому числі розвідувально-патрульний варіант (на базі М240D, з установкою кулемета на боковому кронштейні – це дає можливість використовувати кулемет при піднятому вітровому склі), а також – носій 106-мм безвідкатного знаряддя М40А1[7].

Другою важливою формою ізраїльсько-африканського військового співробітництва стала підготовка ізраїльтянами офіцерського та рядового складу збройних сил, морського та повітряного флоту, тренування поліцейських військ та сил безпеки африканських країн. Країни Тропічної Африки на момент проголошення незалежності мали гостру потребу в іноземній допомозі відносно створення збройних сил, у деяких з них взагалі не було армії, а наявні частини керувались європейськими офіцерами, тому створення національної армії та швидке навчання місцевого офіцерського корпусу стали для африканських урядів одним із першочергових завдань. Слід зазначити, що африканці з підозрою дивились на допомогу, яка була запропонована вчорашніми країнами-метрополіями і в деяких сферах – зокрема у військовій – почувалися набагато безпечніше, отримуючи допомогу від малої країни, в якої ніколи не було колоніальних володінь і яка навіть потенційно не мала змоги загрожувати їхньому суверенітету та безпеці, тому охоче погоджувались на військову співпрацю з Ізраїлем.

Підготовка охоплювала всі роди військ і проводилась як в Ізраїлі, так і в країнах Африки. В самому Ізраїлі, головним чином, проводилась підготовка офіцерського складу та елітних підрозділів, зокрема – загонів парашутистів, наприклад в 1963 р. в Ізраїлі отримали „крильця парашутистів" 250 заїрців, в тому ж році дипломи льотчиків-інструкторів отримали 14 громадян Танзанії та Уганди, крім того, ізраїльтянами було підготовлено 60 офіцерів-піхотинців з країн Східної Африки та 13 нігерійських авіаційних механіків. Всього до 1970 р. у навчально-тренувальних таборах Ізраїлю пройшли підготовку майже вісім тисяч африканських солдатів та офіцерів. В Уганді, Танзанії, Ефіопії, Гані, Сьєрра-Леоне, Свазіленді ізраїльська військова допомога здійснювалась, передусім, в підготовці місцевих командних військових кадрів. Зокрема, в Уганді, з 1966 по 1972 рр. ізраїльтяни повністю здійснили підготовку армії цієї країни. Кількість ізраїльських військових радників в цій країні складала 70 осіб. В штаті ізраїльської військової місії при ефіопській армії в 1966 р. знаходилось близько 100 офіцерів, більшість яких служили в сухопутних військах, а інші – у військово-повітряних силах та військово-морському флоті. В ряді африканських країн – Верхня Вольта, Дагомея, Гана, Танзанія, Малагасійська Республіка, БСК, Ефіопія, низка франкомовних країн – Ізраїль

використовував свій досвід для підготовки спеціалістів служб внутрішньої безпеки та поліцейських військ [8].

Важливою формою військового співробітництва було створення військових та військово-громадянських об'єктів та військової інфраструктури: ізраїльські фірми вели будівництво аеродромів та аеропортів, морських портів, стратегічних шляхів, електростанцій та ліній зв'язку, військових таборів, казарм.

Крім вищезгаданих форм, африканці зацікавились досвідом щодо підготовки молоді у воєнізованих загонах на зразок ізраїльських Гадна та Нахал. В Армії оборони Ізраїля (Цва хагана ле-Ісраель, скорочено – Цахал) діє низка особливих регулярних підрозділів, серед яких – Нахал – підрозділ, в якому військова служба поєднується із сільськогосподарською працею в поселеннях. Коли поселення, створене Нахалєм, достатньо економічно зміцнюється, армія передає його цивільній владі. Особливе значення це має для неспокійних периферійних районів країни. Великою популярністю цей досвід користувався в країнах Тропічної Африки. Наприклад у БСК «громадянська служба» була частиною збройних сил країни. Її члени рекрутувались на два роки до армії, де на протязі першого року навчались військовій справі, а на протязі другого – працювали у «громадянській службі». У Танзанії на базі «національної молодіжної служби» була створена національна армія. Крім цього, африканців зацікавили такі вид суспільної перед армійської служби як „шнат шерут" („рік служби") для молоді, що на суспільних засадах працює інструкторами в різноманітних молодіжних рухах чи займається іншими видами суспільно корисної діяльності та клуби Гадна (глудей но'ар - молодіжні батальйони), на базі яких молодь допризовного віку проходить загальноосвітню та військову підготовку. Велика кількість учасників організації проходить спеціальні курси з попередньої підготовки льотчиків, моряків, десантників тощо. Подібні молодіжні табори під керівництвом ізраїльських інструкторів діяли в Того, Камеруні, ЦАР, Малаві, БСК, Гані, Дагомеї, Замбії, Камеруні, Кенії, Свазіленді, Ефіопії, Лесото, Ліберії, Танзанії, Нігерії, Уганді. В деяких африканських країнах учні приходили в центри Гадна після навчання у школі та вивчали основи авіації, мореплавної справи, займались стрільбою.

Африканські уряди на протязі 1950-х – 1960-х рр. активно співпрацювали з Ізраїлем, в тому числі і у військовій сфері. На початок 1970-х рр. ізраїльські військові експерти працювали у 20 країнах Тропічної Африки, спеціальні військові угоди з Ізраїлем підписали 12 африканських країн: БСК, Верхня Вольта, Гана, Дагомея, Заїр, Кенія, Танзанія, Того, Уганда, ЦАР та Ефіопія. Попри офіційний розрив стосунків на початку 1970-х рр., відносини у військовій сфері продовжувались. Сьогодні продукція ізраїльської військової промисловості користується великим попитом на світовому ринку озброєнь, на початок XXI ст. Ізраїль експортує зброї на 2,6 млрд. доларів США, це близько 8% обсягу

світового ринку експорту озброєнь (сумарний обсяг виробництва ВПК Ізраїлю складає 3,5 млрд. доларів Ізраїль експортує свою військову продукцію в Південну (Аргентина, Чилі, Колумбія, Перу) та Центральну (Гватемала, Гондурас, Нікарагуа, Сальвадор, Мексика) Америку, Південну та Тропічну Африку, Східну Азію (Сінгапур, Тайвань, Таїланд) та багато інших країн, що не афішують свої військові закупівлі у Ізраїлі, а також до країн НАТО, включно з США. В останні роки Ізраїль також успішно розвиває військово-технічне співробітництво з Китаєм, Індією, Туреччиною та країнами Східної Європи [9].

В статті розглядаються головні форми та методи реалізації військового співробітництва – одного з найважливіших видів взаємовідносин між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки.

In article are considered main of the form and methods to realization one of the most important type relations between Israel and the countries of the Tropical Africa – a military cooperation.

Примітки:

1. Jacob A. Israel's Military Aid to Africa, 1960-66 // The Journal of Modern African Studies. – Vol.9. – No.2 (Aug., 1971) – P.165-187. http://www.jstor.org/pss/159439

2. Ibid. – P. 165-166.

3. Bar-Zohar M. Ben-Gurion : An Autobiography. – NY: Delacorte, 1977. – P. 263-264.

4. Лейзин У. Автотранспорт израильского производства в Армии Обороны Израиля (АОИ). Раздел: ЦАХАЛ/ статьи. http://www.waronline.org/IDF/Articles/transport.htm

5. Россия на мировом рынке оружия. / Кузык Б.Р., Новичков Н.Н., Шварев В.Ю., Кенжетаев М.Ж. и др. - М., 2001. – С.191.

6. Пономарев Д.К. Политика Израиля в Тропической Африке. Сионистская экспансия. 1958-1973. – М., 1988. – С.67.

7. Лейзин У. Вказ. соч.

8. Пономарев Д.К. Указ. соч. – С.69.

9. Государство Израиль. Вооруженные силы Израиля // Краткая Еврейская Энциклопедия. – Т. 3. - Кол. 641–651. http://www.eleven.co.il/article/11734

Ботіка Т. С.

ТОРГІВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ПОЧАТКУ XX СТ. У ВІДОБРАЖЕННІ «ВІСНИКА ЄВРОПИ»

Проблеми торгівельних зв'язків Великої Британії займали далеко не другорядне місце в історії російської суспільної думки початку XX ст. На сторінках ліберального російського журналу «Вісник Європи» досить часто саме Англія ставала об'єктом уваги кореспондентів. Впродовж багатьох століть Великій Британії належало одне з лідируючих місць у світі. Вона відігравала важливу роль в міжнародному житті, мала міцні позиції в банківській справі, підтримувала активні торгівельні зв'язки з більшістю держав у різних куточках земної кулі. Саме в Англії були закладені основні принципи торгівельних механізмів.[1]

Мета статті – виявити не лише глибину та характер висвітлення торгівельних зв'язків Великої Британії на сторінках «Вісника Європи», але також визначити, які уявлення склалися в російському суспільстві щодо економічного та політичного розвитку країни. Спостереження російських кореспондентів вписуються як в історію соціально-політичної думки Російської імперії, так і в історію економічного розвитку Англії. Журналісти «Вісника Європи» в своїх статтях, оглядах, нарисах постійно зосереджували увагу на описі зовнішніх торгівельних операцій, які набули принципового значення в історії російської громадської думки в перші роки XX ст.

Автори багатьох статей наголошували, що, починаючи з останньої третини XIX ст., в історії Англії найбільш характерними стали явища, повністю продиктовані ідейно-історичними умовами, які склалися, як всередині самої країни, так і за межами усієї Британської імперії.

Враховуючи політичні та економічні обставини, що набули розповсюдження в Англії, «Вісник Європи» зосередив свою увагу на наступному висловлюванні: «British policy – is British trade», тобто на першому місці в британській політиці завжди стояли виключно торгівельні інтереси країни.[2] Саме це твердження не одне століття було поширене майже у всіх колах англійського суспільства.

У Великій Британії значну економічну та політичну силу мали колоніальні монополії, які ще з середини століття приносили їй величезні прибутки. З неабияким інтересом автори статей зупинялися на проблемах територіальної експансії, що відігравали значну роль в політичному житті Англії, країни, яка у першій половині XIX ст. змогла випередити своїх потенційних супротивників та захопити колоній набагато більше, ніж будь-яка інша держава світу.

Саме на XIX ст. припадали англійські величезні захоплення в усіх частинах землі. «Вісник Європи» назвав таку політику ворожою, жорстокою та хижацькою, а період 40 – 50 рр. XIX ст. – епохою великих колоніальних реформ в історії Англії. У відображенні російських кореспондентів, на початку XX ст. британська колоніальна експансія продовжувала свій економічний розвиток.[3] Історіографія XX ст. відмічає, що головний економічний зв'язок полягав у торгівельних відносинах метрополії з колоніями.

Російська дослідниця Г. В. Брянчукова, спеціаліст з вивчення економічного розвитку Англії кінця XIX – початку XX ст., вважала, що колоніальний характер англійської політики зумовив структурні особливості її економічної системи – а саме орієнтацію важливих галузей промисловості на зовнішні ринки, вивіз промислових товарів, а також імпорт сировини. Сировини в колоніях було стільки, що, навіть, та їхня частина, яка не переробляла, перепродавалася в інші країни. У XIX ст. англійські промислові товари потрапляли в різні країни світу. Експорт капіталу в колонії приносив величезні прибутки англійській буржуазії.

Найкращим засобом для поширення торгівлі країни було збільшення кількості колоній.[4] З метою розширення своєї імперії, Англія вела постійні колоніальні війни. За два останніх десятиліття XIX ст. лише на кордонах однієї Індії, наприклад, було організовано майже 70 військових експедицій, розв'язана також англо-бурська війна (1899 – 1902 рр.). В результаті такої політики, якій Г. В. Брянчукова дає назву загарбницької, площа англійських колоніальних володінь збільшилася до 1907 р. до 33,5 млн. кв. км, а їхнє населення – до 393,5 млн. людей.[5] Щодо російських публіцистів, присутність колоній, а отже і контроль над ними наклав своєрідний відбиток на економічне, політичне, соціальне, культурне та духовне життя метрополії.

У 1900 р. «Вісник Європи» писав: «... до числа найбільш великих творінь політичного генія людства належить, без сумніву, англійська колоніальна імперія. Зібрати в єдине ціле населення, що займає приблизно ¼ земної поверхні й перевищує за чисельністю багатолюдні держави світу, ... все це потребувало величезної енергії, а також неабиякої віри у власні сили...» Для реалізації поставленої мети покоління, змінюючи один одного при владі, розробляли різноманітні шляхи та засоби управління величезною Британською імперією. Англійці створили цілий арсенал прийомів, який вони активно застосовували, в залежності від часу та місця у тій або іншій частині імперії.[6]

За матеріалами «Вісника Європи», на розвиток торгівельних відносин, як складової частини економічної політики Англії, значний вплив мала промислова революція, яка довгий час змінювала методи і форми торгівельної діяльності, суттєво вплинула на її подальшу організацію та структуру.

Поява нових ринків збуту не виштовхнула Англію зі світових економічних просторів. Хоча все більша їхня частина наповнювалася товарами інших країн світу, які на той час були спроможні вміло захистити свій внутрішній ринок від потенційних конкурентів. Боротьба за ринки супроводжувалася в багатьох випадках значним успіхом для конкурентів Англії. Якщо Сполучені Штати у 70-х рр. XIX ст. ще мали не зовсім великий внутрішній ринок і не були на ті роки особливо грізним суперником, то вже на початку XX ст. вони розробили політику, досить небезпечну для Англії. У перші роки XX ст. вони майже наздогнали Англію за експортом у Францію, Голландію та деякі інші країни. Американські експортери досить успішно потрапляли навіть в країни Британської імперії. Німеччина, в свою чергу, розгорнула цілу торгівельну експансію. Цей потужний конкурент Англії наповнював світові ринки своєю добре функціонуючою технікою, організацією та енергією.[7] Втрата монопольного положення Англії несла в собі значні зміни в структурі торгівельних відносин.

Враховуючи такий аспект, для російських кореспондентів важливим було передбачити, з якими країнами Велика Британія на початку XX ст. продовжить свої торгівельні відносини, а з якими назавжди припинить. А отже, чи залишатиметься вона вірною принципам вільної торгівлі. У 1907 р. в статті спостерігача «Вісника Європи» А. Гейкінга зазначалося, що результат боротьби між фритредерами та протекціоністами у Великій Британії залежатиме, головним чином, від її зовнішньополітичного курсу, а також наявності конкуренції з боку інших держав.[8]

Автор підкреслював, що результат торгівельної політики Англії безпосередньо залежав від її історичного минулого, адже відомо, що довгий час в світі не існувало жодної торгівельної політики. В середні віки внутрішня торгівля на Середземному морі була сконцентрована в руках виключно італійських міст. На півночі Європи лише Ганзі належала важлива роль в міжнародній торгівлі. З початком XVIII ст., торгівля Ганзи почала втрачати свої позиції і врешті решт перейшла до голландців, які швидко підхопили основні принципи торгівельних зв'язків. Вони отримали монополію у Балтійському морі, випередивши іспанців та португальців після відкриття Колумбом Америки. Збагатившись, голландці в кінці XVII ст. стали банкірами та володарями фондів всієї Європи. Нідерландська торгівля впала під тиском зовнішніх чинників, проти яких не могла боротися. Якщо у XVII ст. вся торгівля Європи проходила через руки голландців, то вже у XVIII ст. Англія стала її серйозною конкуренткою.

Торгівельна боротьба між Нідерландами та Англією, яка велася торгівельним суперництвом, навігаційними законами, різноманітними договорами з третіми країнами і навіть війнами, закінчилася блискучою промисловою перемогою останньої. Таким чином, на думку А. Гейкінга, між цими двома країнами у торгівельному відношенні відбувся

переворот.[9] В результаті, Англія надсилала в Нідерланди свої вовняні вироби, отримуючи за це шовк та інші предмети розкошу. Таким чином, впевненими кроками Британія послідовними засобами встановлювала свої галузі промисловості, а отже і торгівлю в цілому. Впродовж наступних п'яти століть вона продовжувала розвивати подібну систему, яка була продиктована принципами вільної торгівлі.

З початком XX ст. в англійській торгівлі простежувалася загальна депресія, яка охопила майже все Об'єднане Королівство. В одній зі статей Б. Брандта, постійного кореспондента «Вісника Європи», яка побачила світ у 1902 р., зазначалося, що причини торгівельних криз слід шукати в умовах організації розвитку промисловості країни. Подібні складні явища у торгівельних відносинах почали відчуватися ще приблизно з 1870-х років, і поступово стали небезпечними для підтримки економічного балансу. Аналізуючи фактори та умови кризових явищ, Б. Брандт намагався обміркувати причини, що призвели до такого неприємного, але неминучого положення та вирішити, чи мали ці кризи постійний або лише фрагментарний характер? Маючи ліберальні погляди, автор статті не дає конкретної відповіді на зазначені питання, покладаючи надії на їхнє майбутнє вирішення.[10]

Якщо зупинити свою увагу на співвідношенні експорту та імпорту на початку XX ст., то слід відзначити, що доля першого, як відмічав «Вісник Європи», скоротилася від 41,4% у 1899 р. до 32,5% у 1901 р. Імпорт за усіма показниками обійшов експорт, збільшуючись від 258,8 млн. ф. ст. у 1899 р. до 459,9 млн. ф. ст. у 1904 р. Досить характерно вказував «Вісник Європи» на те, що починаючи з 1899 р., ввіз продовольчих товарів значно перевищив ввіз сировини. При цьому ціни на імпорт постійно мали тенденцію до зниження. Тим часом Велика Британія, окрім промислової продукції, експортувала у світ капітал: 43% світових інвестицій у 1907 р. були британськими, в той час як частка Німеччини складала 13%, а Сполучених Штатів – лише 8%, беручи до уваги той факт, що у Британії домінував досить міцний фінансовий ринок. Отже, умови торгівлі з кожним роком змінювалися, що значною мірою позначилося на багатьох процесах економічного та політичного розвитку країни.

Що стосується географії торгівлі, то, зазвичай, Європа залишалася найбільшим економічним партнером Англії. Спостерігачі «Вісника Європи» писали, що Велика Британія мала пасивний торгівельний зв'язок з розвинутими країнами, активний – з менш розвинутими.[11] Негативні показники торгівельного балансу покривалися прибутками від посередницьких послуг, фінансових операцій, а починаючи з 1890-х рр., в значній мірі від прибутків капіталовкладень за кордоном. Об'єм капіталовкладень за кордоном збільшувався з середини XIX ст.: з 1830-х рр. він склав майже 100 млн. ф. ст., на 1897 р. – 764 млн., на 1887 р. – 1576 млн., на 1897 р. – 2252 млн., на 1902 р. – 2431 млн. До 1899 р.

цей показник складав 788 млн. ф. ст., а на 1902 р. – майже вдвічі більшу цифру. Відсотки та дивіденди використовувалися для нових капіталовкладень, адже зростання останніх йшло, перш за все, за рахунок інвестицій. Капітали вкладалися, наприклад, в будівництво доріг, розробку місцезнаходжень корисних копалень у Південній Африці та Латинській Америці. Для підтримки економічного балансу британський уряд розробив гнучку систему податкових зборів. За матеріалами А. Гейкінга, щорічно від податкових операцій уряд отримував майже 34 млн. ф. ст., що на той час було на 24,5% більше, ніж в Росії.[12]

Таким чином, англійська торгівля являла собою предмет цікавих спостережень не лише в самій Англії, але й у висвітленні мешканців інших країн світу, які бачили в ній великий інтерес. Для російських публіцистів аналіз історії торгівельних відносин Великої Британії набув важливого значення, засвідчив знання та професіоналізм авторів в цій сфері.

З матеріалів «Вісника Європи» видно, що зацікавлення російських спостерігачів питаннями торгівлі аж ні як не ґрунтувалося на пустому місці. Як відмічали російські журналісти, англійська торгівельна політика за весь період свого розвитку пройшла декілька етапів становлення. Отже, роль Англії, все ще величезної торгівельної держави, була визначною в підтримці міжнародних зв'язків. На думку кореспондентів, майже всі процеси в торгівлі виглядали абсолютно закономірно та набули значної політичної та економічної ваги.

Дана стаття висвітлює аспекти торгівельних зв'язків Великої Британії початку XX ст. на сторінках російського «Вісника Європи». В результаті, спираючись на значний комплекс матеріалів журналу, автор прийшла до висновку, що аналіз історії англійської торгівлі являє собою значний інтерес, адже дає можливість виявити ставлення російської громадськості до основних проблем економічного розвитку Великої Британії початку XX ст.

This article reflects the trade connection aspects of Great Britain at the beginning of the 20th century on the pages of Russian «Vistnik Europa». As a result, based on a great number of journal's materials the author came to a conclusion that the analysis of the history of the English trade is of great interest because it gives an opportunity to reveal the attitude of Russian community to the main problems of the economic development of Great Britain at the beginning of the 20th century.

Примітки:

1. Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815 – 1917 гг. – М., 1959. – с.170

2. Брандт Б. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России // Вестник Европы. – 1902. – № 10. – С. 808

3. Колониальная политика Англии в ее прошлом и настоящем // Вестник Европы – 1900. – № 3. – С. 155

4. Брянчукова Г. В. Экономическое развитие Англии в период империализма. – М., 1960. – С. 12

5. Там же. – С. 13

6. Англия и ее автономные колонии // Вестник Европы. – 1906. – № 9 – С. 5

7. Иностранное обозрение. Политическое настроение в Европе // Вестник Европы. – 1901. – № 1. – С. 384 – 385

8. Гейкинг А. Торговая политика Англии // Вестник Европы. – 1907. – № 12. – С. 695

9. Там же. – С. 697

10. Брандт Б. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России // Вестник Европы. – 1902. – № 10. – С. 808

11. Гейкинг А. Торговая политика Англии // Вестник Европы. – 1907. – № 12. – С. 714

12.Там же. – С. 727

Букіна Т.В.

ПЕРЕТВОРЕННЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ МОЛДАВСЬКОЇ РСР В 1985-1989 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРЕСИ)

Друга половина 80-х рр. XX ст. стала визначальною в долі Радянського Союзу. Реформи, започатковані керівництвом країни, мали на меті ліквідацію відставання радянського суспільства від провідних країн світу. Проте зміни торкнулись не усіх сфер економіки країни. Отож мета дослідження полягає в аналізі економічних перетворень в аграрному секторі Молдавської РСР другої половини 80-х рр. XX ст

На квітневому Пленумі ЦК КПРС 1985 р. відзначалось, що за останні роки в розвитку сільського господарства країни відбулися позитивні зміни, дещо покращилося постачання населення продуктами харчування. В Молдавській РСР, в середньому за 4 роки XI п'ятирічки, валова продукція сільського господарства перевищила середньорічний рівень десятої п'ятирічки на 9,3%.

Але загальний стан сільськогосподарського виробництва бажав бути кращим. Уже в доповіді першого секретаря ЦК Компартії Молдавії С.К.Гросу на XIX Пленумі ЦК Компартії Молдавії 31.05.1985 р. «Про завдання республіканської партійної організації з виконання рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, підготовки до 27 з'їзду КПРС та XVI з'їзду компартії Молдавії» відзначалося, що в республіці існує чимало колгоспів і радгоспів, в яких молочне тваринництво ведеться на низькому рівні. Наприклад, колгосп

«Прикордонник» Ришканського району. За період зимівлі валове виробництво молока скоротилося тут на 91 тонну, а удої від корови зменшилися на 359 кг. З низькими показниками закінчують зимівлю радгоспи-заводи «Радянський Прут» Вулканештського району, радгосп «Лєушени» Котовського району тощо[1].

В доповіді другого секретаря ЦК Компартії Молдавії В.І.Смірнова «Прискорення у справах, а не на словах» зазначались невтішні показники в аграрному секторі. В 1985 р. з шести показників основних культур землеробства не були виконані плани виробництва: зернових – 80%; соняшнику – 99,5%; цукрового буряку – 77%; овочів – 86%; ягід – 82%; винограду – 43%. План XI п'ятирічки за середньорічним об'ємом сільськогосподарської продукції виконано на 87,5%[2].

Нове керівництво СРСР розпочало реформування зі спроби вдосконалити систему управління в агропромисловому комплексі. На основі п'яти союзних міністерств, пов'язаних із сільським господарством було утворено Державний агропромисловий комітет СРСР. Подібний комітет було сформовано в усіх союзних республіках. Верховна Рада МРСР в галузі управління агропромисловим комплексом пропонувала створити Держагропром, в якому утворити державне виробниче об'єднання з переробки і реалізації м'ясо-молочної продукції, винограду, консервної, цукрової і тютюнової промисловості. Крім того, утворити ряд виробничо-наукових, науково-виробничих та виробничих об'єднань. В безпосереднє підпорядкування Держагропрому республіки передбачалось передати республіканське об'єднання «Молдсільгоспхімія» та республіканське агропромислове об'єднання з квітникарства «Вікторія».

Але чи дали ці організаційні заходи позитивних здвигів в розвитку сільського господарства республіки? За даними Центрального статистичного управління Молдавської РСР «Про підсумки виконання Державного плану економічного і соціального розвитку Молдавської РСР в 1986 р.», загальний об'єм сільськогосподарської продукції збільшився на 8,5%. Але, разом з тим, 65 колгоспів і радгоспів не домоглися зниження собівартості сільськогосподарської продукції і закінчили рік з втратами.

Виробництво основних продуктів рослинництва в усіх категоріях господарств

(тис. тон)

	1981-1985 в середньому за рік	1985 р.	1986 р.
Зерно	2512	2373	2044
Соняшник	251	244	253

Цукровий буряк	2355	2365	2412
Тютюн	109	121	132
Картопля	399	408	449
Овочі	1302	1253	1438
Плоди та ягоди	858	999	1151
Виноград	1367	654	1220

Пшениці було зібрано 751,9 тис. тон, кукурудзи на зерно – 908,1 тис. тон. Урожайність зернових склала 28,8 цн. з га, що на 13% менше минулої п'ятирічки.

В 1986 р. господарства ряду районів допустили відставання від середньорічного рівня XI п'ятирічки:

- з виробництва зерна – Теленештський та Рибницький райони;
- цукрового буряку – Резинський, Лазовський райони;
- овочів –Дубасарський район.

Менше ніж в 1985 р. закуплено овочів в Леовському, Комінтернівському, Бессарабському районах; плодів та ягід – Чернянковському та ін районах.

Виробництво основних продуктів тваринництва в усіх категоріях господарств[3]

	1981-1985 в середньому за рік	1985 р.	1986 р.
Вирощування тварин і птиці (в живій вазі) тис. тон	406	464	465
Вироблено м'яса	266	303	322
Молоко	1245	1402	1412
Яйця, млн. шт.	981	1075	1101
Шерсть, тон	2594	2716	2764

З метою розвитку особистих підсобних господарств і вдосконалення колективного садівництва, городництва, бджільництва було створено добровільне сільськогосподарське товариство та затверджено схему розміщення колективних садів в МРСР. Схемою передбачалося виділення підприємствам більше 300 земельних ділянок колгоспів, радгоспів, державного земельного та лісового фондів загальною площею 14585 га, що були розташовані неподалік від міст і районів і мали забезпечити садовими ділянками більше 230 тис. сімей робітників і службовців. Лише для мешканців Кишинева, Тирасполя, Бендерів, Бельц до 1990 р. планувалося виділити 6760 га землі. Протягом 1986 та початку 1987 рр. уже було доручено розподілити за містами 2690 га землі таким чином.

Кишиневу – 1098; Тирасполю – 461; Бельцам – 406; Бендерам – 442; Рибниці – 201; Унгенам – 82 га. Багато підприємств відмовлялось.

Активним нововведенням був і сімейний підряд. Його суть полягала в тому, що сім'я мала брати на себе зобов'язання на ручні роботи з вирощування, збору продукції, її зберігання та відгрузки. Господарство (замовник) мало вести всі механізовані роботи, боротьбу з шкідниками і хворобами, забезпечувати тарою і транспортом. Від суми реалізованої понаднормової продукції, додатково до основної оплати мала виплачуватись премія в розмірі 15%. І господарство продавало сім'ї за плановою собівартістю до 10% зібраного врожаю. Періодичні видання відзначають, що активно сімейний підряд впроваджувався в радгоспах «Бендерський», «Варнецький», «Ністру» агропромислового об'єднання «Варниця»[4].

В матеріалах про підсумки виконання Державного плану економічного і соціального розвитку Молдавської РСР в 1987 р., наданому Державним комітетом Молдавської РСР з статистики щодо агропромислового комплексу, відмічено, що загальний об'єм його продукції склав більше 9,7 млн. крб. і знизився, у порівнянні з 1986 р., на 4,3%. Продукція сільськогосподарського виробництва знизилась на 6,2%; товарна продукція переробних галузей зросла на 1,3%. Рентабельність сільськогосподарського виробництва знизилась з 26 до 22%.

Урожайність зернових в цілому по республіці склала 30,8 центнерів з гектару В районах: Бричанському – 42,6; Слободзейському – 40,9; Рибницькому – 40,3 цн. з га. Нижче рівня 1986 р. отримано врожай зернових в господарствах: Чимишлийського – 22,5; Кантемирського – 21,5; Темнештського – 20,7 цн. з га. Допустили відставання з вирощування зерна господарства Ришканського, Флорештського та інших районів; цукрового буряку – 17 районів; овочів – 34 райони; плодів – 23 райони; винограду столових сортів – 10 районів.

В 1987 р. не виконано планів продажу державі основних продуктів рослинництва. План продажу цукрового буряку не виконано жодним районом, соняшнику – забезпечили господарства 11 районів.

Продовжувало мати місце скорочення виробництва тваринницької продукції і поголів'я тварин в підсобних господарствах населення. Мав місце значний падіж тварин. Особливо високий відсоток падежу великої рогатої худоби був зафіксований в господарствах Саранського, Теленештського районів; свиней – Бричанського, Талаклийського і Резинського; овець – Чадир-Лунгського і Леовського районів.

Підприємства Держагропрому МРСР недопоставили продукції споживачам на 116,6 млн. крб. (план виконано на 96,5%) в тому числі: харчовою галуззю – 69; плодоовочевою – на 32; ефіромастильною – на 5; м'ясо-молочною – на 3 млн. крб.[5]

23 січня 1988 р. в Кишиневі відбувся V з'їзд колгоспників МРСР. На ньому було відзначено ряд колгоспів та міжгосподарських підприємств, де вироблялось 2/3 зерна, більше 90% цукрових буряків, більше 70% соняшнику, майже стільки м'яса і молока та іншої сільськогосподарської продукції. Серед них: колгосп імені Мічуріна Слободзейського району; «Прикордонник» Бричанського району; імені Кірова Ришканського району; імені Леніна Чадир-Лунгського району; «Росія» Комратського району.

На з'їзді було оголошено, що одним із вирішальних факторів прискореного розвитку АПК стане перехід з 1 січня 1989 р. господарств і підприємств Держагропрому республіки на повний госпрозрахунок і самофінансування[6].

У відповідності з Постановою ЦК Компартії Молдавії і Ради міністрів Молдавської РСР від 23.02.88 про перехід Держагропрому Молдавської РСР на повний госпрозрахунок і самофінансування планувалася корінна перебудова діяльності районних агропромислових об'єднань. На базі Управління рибного господарства республіканського виробничого збутового об'єднання «Молдаврибпромзбут» створювався єдиний комплекс – державне виробниче об'єднання «Молдавриба» союзно-республіканського підпорядкування[7].

За даними Держкомстату МРСР про соціально-економічний розвиток МРСР в 1989 р., загальний об'єм продукції агропромислового комплексу склав 10,4 млрд. крб. і зріс на 4%. Валова продукція сільського господарства збільшилася на 3,7% при запланованих темпах приросту 4,9%. Продукція рослинництва зросла на 4,5%, тваринництва – 2,6%. Прибуток колгоспів, радгоспів та міжгосподарських підприємств в 1989 р. склав більше 1 млрд. крб., що на 14% більше ніж в 1988 р. Орендні відносини застосовувались в 695 колгоспах, радгоспах і міжгосподарських підприємствах або 69% із загальної кількості. З них 55% орендарів не задоволені роботою в умовах не повної самостійності, порушенням орендодавачами своїх зобов'язань. В 1989 р. в республіці зібрано високий врожай та забезпечено виконання плану з виробництва зерна, соняшнику, цукрових буряків та картоплі.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств в 1989 р.

(Тис. тон)

	В середньому за рік		1988	1989
	1981-1985	1986-1989		
Зернові культури в початковій оприходуваній	2512	2631	3052	3418

вазі				
Зернові культурі у вазі після обробки	2453	2560	2970	3323
Соняшник	250	253	269	282
Цукрові буряки	2355	2613	2270	3612
Тютюн	109	100	78	70
Картопля	399	379	299	464
Овочі	1302	1301	1281	1203
Плоди та ягоди	858	1077	865	1168
Виноград	1307	1106	1112	1038

Уже в 1990 р спостерігалась зворотня тенденція. Завдання з продажу зернових не виконали 11 районів. В результаті зменшення валового збору овочів, об'єм їх закупок скоротився на 100 тис. тон (9%) (закуплено 26 тис. тон.) Плодів та ягід закуплено 826 тис. тон або 67% державного замовлення. Значне невиконання плану з закупівлі плодів та ягід від 69 до 53% допустили господарства Бричанського, Лазовського, Окницького районів. Об'єм державних закупівель винограду склав 752 тис. тон або 77% річного завдання. Господарства республіки не забезпечили державне замовлення на поставку в суспільний фонд овочів 59 тис. тон (25%); плодів та ягід на 183 тис тон (на 35%) та винограду на 29 тис. тон (на 48%). Виробництво основних видів продукції тваринництва (м'яса, молока, яєць) знижено в господарствах Вулканештського і Кагульського районів, господарства Григоріопольського району виробили менше м'яса та молока, Окницького, Рибницького і Суворовського – м'яса і яєць, Єдинецького і Резинського – молока і яєць.

У 80-ті рр. XX ст. важливою складовою аграрної політики держави була інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на засадах науково-технічного прогресу. З'явилася спеціальна програма тракторного і сільськогосподарського машинобудування, згідно з якою передбачалося значно підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Однак, ці рішення так і залишилися на папері. Не була вирішена нагальна проблема якості сільськогосподарських машин. Та й поставлялись вони в недостатній кількості.

В 1989 р. сільському господарству було поставлено значно менше (ніж в 1988 р.) різних видів сільськогосподарських машин: на 136 шт. менше тракторних культиваторів; на 86 – силосо- і кормозбиральних комбайнів; на 612 – дискових борін; на 293 – машин для внесення мінеральних добрив в грунт; на 71 – зерноочисну машину[8].

Отже, у досліджуваний період аграрна політика держави не забезпечувала сприятливих умов для розвитку сільського господарства і в Молдавській РСР: фінансові і матеріальні ресурси розподілялися не на користь села і використовувалися неефективно; існував нееквівалентний обмін між містом і селом, насамперед, за рахунок нераціональної цінової політики; експерименти на селі дезорганізовували сільськогосподарське виробництво; держава займала вкрай негативну позицію відносно приватного аграрного сектора. Ці обставини, звичайно, не сприяли ефективній роботі колгоспної системи. Особливо загрозливо позначилась на господарстві Молдови згубна антиалкогольна політика. Вона вкрай підірвала основу господарства. Численні зміни, що відбувались в аграрній політиці, були поверховими і не змінювали підвалин економічних відносин на селі.

У статті, на основі матеріалів періодичних видань, досліджено період спроб економічних перетворень в аграрному секторі економіки Молдавської РСР в II половині 80-х рр. XX ст. Визначено особливості цих процесів в розрізі загальнодержавних. Показано, що процес спаду виробництва був характерним і для цієї республіки у зазначений період.

The period of economic transformation attempted in agrarian sector of Moldavian Soviet Socialist Republic in the late 80' of the XX century has been investigated in the article on the basis of newspapers and other recurrent materials. The peculiarities of this process in the aspects of general transformations in the whole state have been determined. The fact that the process of production decrease was characteristical for this republic in this period as well has been shown.

Примітки:

1.З доповіді першого секретаря ЦК Компартії Молдавії С.К.Гроссу на 19 Пленумі ЦК Компартії Молдавії 31. 05.1985 р.// Про завдання республіканської партійної організації з виконання рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, підготовки до 27 з'їзду КПРС та 16 з'їзду компартії Молдавії. – «Вечерний Кишенев» від 03.06.85, с. 1-3.

2. «Советская Молдавия», № 15 від 18.01.86, с. 2

3.«Советская Молдавия», № 21 від 25.01.87, с. 1,3

4.«Вечерний Кишинев», № 86, від 11.04.87, с. 2

5.«Советская Молдавия», № 24 від 29.01 88, с. 1,2

6.«Советская Молдавия», № 20 від 24.01.88, с. 1

7.«Вечерний Кишинев», № 84 від 11.04.88, с. 2-3

8.«Советская Молдавия», № 31 від 03.02.90, с. 1,2

Горнова І.С.

ЛЕВ ДИЯКОН ТА МИХАЇЛ ПСЕЛЛ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНИХ КОЦЕПЦІЙ

Метою даної статті є розгляд історичного кредо двох знаменитих візантійських істориків - Лева Диякона (автора «Історії») та Михаїла Пселла (автора «Хронографії»). Ми спробуємо визначити авторські настанови при викладі історичних подій, а також ступінь оригінальності таких настанов кожного з них. Вибір для порівняння цих двох істориків не випадковий, адже в єдиному списку, в якому дошли до нас твори цих авторів, кодексі 1712, «Хронографія» примикає до «Історії» і написані обидва твори однією рукою. Крім того, праця Диякона, що закінчилася описом смерті імператора Іоанна Цимісхія, логічно продовжується Михаїлом Пселлом, який почав виклад словами: «Вот так расстался с жизнью император Иоанн Цимисхий»[1], що підтверджує знайомство Михаїла Пселла з роботою Лева Диякона.

За масштабами візантинознавської науки особам і творчості Лева Диякона та Михаїла Пселла присвячена чимала кількість досліджень. Проте, якщо звернутися до визначення історичної концепції обох авторів, то проблема ця, на наш погляд, вимагає детальнішого розгляду і конкретизації. Серед вітчизняних дослідників питання, пов'язані з історичними поглядами Михаїла Пселла, підіймались в роботах Я.М. Любарського[2], Г.Г. Літавріна[3], І.П. Медведева[4]. Загальним для цих дослідників є уявлення про творчість Михаїла Пселла як про нове явище у візантійській історіографії, для якого характерна мемуарність та свобода автора у виборі і розташуванні історичного матеріалу[5]. Серед дослідників, що займались проблемами авторських настанов Лева Диякона, слід вказати М.Я. Сюзюмова[6] і О.П.Каждана[7]. Для них Лев Диякон – перш за все розповідач, що піклується про цікавість своєї праці, а не оригінальний мислитель[8]. Спеціальні розділи присвячені вказаним питанням в колективній праці «Культура Візантії»[9]. Позначена тема практично не піддавалася дослідженню в зарубіжній історіографії. Це можна помітити по роботах таких вчених – пселловедів, як А. Калделіс[10], Р. Анастазі[11], А. Гадолін[12] ті ін. , для яких переважаючими темами досліджень є філософська система Михаїла Пселла, перипетії його життєвого шляху, особливості його літературного творчого методу. Схожа картина також склалась в зарубіжних дослідженнях історичної концепції Лева Диякона.

Розпочинаючи аналіз історичних концепцій Лева Диякона та Михаїла Пселла, ми зупинимось на тих свідомих авторських настановах, що їх викладають в своїх творах ці історики.

У вступі до своєї праці Лев Диякон визначає ті принципи, відповідно до яких він вестиме оповідь. Також у вступі він визначає своє ставлення до історії. Вона, на його думку, дає більше користі суспільству, ніж будь-яка інша наука[13]. Таке уявлення про історію як про найкориснішу для суспільства науку – «вчительку життя» характерне і для античності.

«Хронографія» Михаїла Пселла не містить вступу (що обумовлене прямою спадковістю з працею Лева Диякона), і тому його авторську концепцію доводиться з'ясовувати в ході аналізу всього твору. В цього автора немає окремих роздумів про роль історії, зате він чітко усвідомлює та озвучує свою роль історика. На думку Михаїла Пселла, той, хто пише історію, повинен бути суддею безстороннім і неупередженим, він повинен не схилятися ні в один, ні в інший бік і все міряти рівною мірою[14].

Достатньо цікавим є питання про обґрунтування написання своїх творів самими авторами. Так, Лев Диякон бачить свою роль історіографа досить скромною. Майже дослівно копіюючи історика VI століття Агафія Мірінейського[15], Лев Диякон повідомляє, що праця історика перевищує його сили, але він самостійно береться за неї, бо «…решился не умолчать о полных ужаса и достойных удивления событиях, но поведать о них в назидание потомкам…»[16].

За словами ж Михаїла Пселла, він не мав великої охоти братися за історію і відмовлявся взятися за цей твір. Його спонукали до цього: «…не только вельможные мужи и первые члены синклита, но и служители Слова»[17], які боялися, що події сучасності будуть віддані забуттю. Пселл погоджується прийняти на себе труд історика тільки після того, як про це його попросить «найлюбезнейший из всех мужей»[18]. Багато візантійських істориків, окрім Михаїла Пселла, стверджували, що їх примусили взятися за твори наполягання друзів. Навряд чи, проте, Михаїл Пселл слідує тут стандартам візантійської історіографії. Питання тут про те, кого має на увазі письменник під «найдорожчим з людей». Зазвичай вважається, що це Костянтин Ліхуд[19]. Висловлюється, проте, припущення, що їм міг бути і Іоанн Мавропод[20] або хто-небудь інший з відомих діячів епохи. Вже в цих висловлюваннях Михаїла Пселла видно той високий рівень самосвідомості і інтелектуальної переваги над сучасниками, які так яскраво характеризують цього письменника.

Основним принципом історії Лев Диякон вважав істину. Він заявляє, що при розповіді про суспільні справи дотримуватиметься істини: «ибо правдивость больше всего приличествует истории»[21]. Тієї ж думки і Михаїл Пселл - висловами про необхідність дотримуватися істини пронизаний весь його твір: «Расскажем, однако, о самодержце, ничего не прибавляя и ничего не отнимая от действительности»[22]; «Я не стану извращать истину в историческом сочинении, высшая цель которого—правда»[23]. При цьому він

протиставляє історичний жанр похвальним промовам – «енкоміям». Історик чітко розрізняє правила написання історичного твору та «похвального слова»[24] , його ціль – написати правдиву історію[25].

Що стосується спроб аналізу історичних подій, що роблять автори, праці яких ми розглядаємо, то саме в цьому проявляється оригінальність їхнього мислення у порівнянні з попереднім розвитком візантійської історіографічної традиції. Слід зазначити, що Лев Диякон запозичив послідовність першого розділу, в якому він висловлює свої авторські принципи, з історичного твору Агафія «Про царювання Юстиніана». Проте, на відміну від Агафія, який в своєму творі робить наголос на тому задоволенні, яке доставляє читачеві історія[26], Лев Диякон робить спробу виділити рушійні сили історичного процесу[27]. Цей історик вважав, що деякі події розвиваються в результаті дії часу. Визнання часу як рушійної сили історії є примітивним вираженням поняття розвитку. Інші ж факти і події Лев Диякон приписував збігу обставин, ситуації, що склалася, в цілому, включаючи випадковість, зокрема зміну міжнародних відносин. Саме такі події переважно і розглянуті цим автором. Явищам такого роду протиставляються самостійні заходи тих осіб, в руках яких знаходяться державні справи.

Щодо особливостей історизму Михаїла Пселла, то цей візантійський інтелектуал прагне в самому ході історичної оповіді розкрити причинно-наслідкові зв'язки тих подій, що відбуваються, виявити внутрішні, приховані, такі, що не виявилися на поверхні, течії, які приведуть до того або іншого повороту подій[28].

Що стосується способу організації історичного матеріалу, то обидва автора прагнуть дотримуватися певної логіки. І Лев Диякон, і Михаїл Пселл часто вставляють в основну розповідь якісь цікаві сюжети. Лев Диякон це робить для того, щоб розповісти, наприклад, про затьмарення або комету, які обіцяли нещастя імперії, Михаїл Пселл же найчастіше робить вставки мемуарного характеру. Але, як би направляючи читача і піклуючись про зрозумілість і доступність викладеного матеріалу, Лев Диякон зазначає: «...я снова возвращаюсь к нити своего рассказа»[29]; «...следует повторить в главных чертах рассказ о нем и продолжать последовательное изложение нашей истории»[30]. У Михаїла Пселла ж в структурі матеріалу проявляється його пристрасть до природних причинно-наслідкових критеріїв в поясненні ходу історії: «Я возвращаюсь к истокам, делаю предварительные замечания и перехожу к дальнейшему»[31].

Основу історичного світогляду Льва Диякона складає глобальна опозиція: з одного боку, хід часу, збіг обставин, сила речей, космічних і природних явищ, довільні дії осіб, що володіють владою, а з іншого боку - принижений об'єкт цих сил - людство, пасивне перед могутніми і непереборними чинниками. Вся «Історія» Льва Диякона пронизана цією думкою. Цю силу часу і обставин Лев Диякон позначає ім'ям античної богині Тюхе - долі.

Людство безсиле перед нею - навіть такі могутні правителі, як Никифор, Цимісхій і Святослав підвладні її капризам.

Відношення цієї глобальної сили до людства і складає предмет історії, яка повинна зберегти в пам'яті людей картини як космічних і природних явищ, так і зразки діяльності підвладних правителів Тюхе, які, враховуючи приклади минулого, повинні приносити користь, а не лихо своїм підданим[32]. Цілі розділи присвячує Лев Диякон впливу космічних явищ на становище людей. При цьому вельми показово, що нічого християнського ця філософія Лева Диякона не містить.

Лев Диякон повторює мотив, що часто зустрічався у стародавніх авторів «invidia deorum» - «заздрість богів»; доля ніколи не дає людям повного щастя - вона завжди до сприятливого приєднує яке-небудь нещастя[33]. Абсолютно в язичницькому стилі Лев Диякон пише про хоробрість Лева Фоки, в якому проявляла свою дію «какая-то божественная сила»[34]. Відповідно до Лева Диякона, провидіння управляє абсолютно всім, але це провидіння не в християнському його розумінні: історик тісно зближував поняття Тюхе і провидіння. За його думкою, якщо б заздрісна судьба не перервала життя Никифора Фоки, ромейська держава досягла б найвищої могутності[35]. Тут християнське поняття «промисел» повністю ототожнюється з язичницькою Тюхе.

Це захоплення історика античністю, язичницьким світоглядом можна пояснити, в першу чергу, ідеологічними причинами. Після тривалого переважання в епоху іконоборства релігійної думки, що знайшла віддзеркалення в Еклозі і творах Дамаскина, Феофана, патріарха Никифора, і після придушення соціального руху народних мас в релігійній формі (павликіанства) Візантія, що внутрішньо зміцніла, перейшла до агресивної зовнішньої політики, знаходячи ідейну опору при цьому і в героїзованих образах діячів Римської імперії, і в досягненнях генія грецької культури. Інтерес до минулого у Лева Диякона не був простим захопленням - він усюди підкреслює ознаки безперервності явищ дійсності і культури. Він не тільки називає народності іменами давно зниклих племен, але й насправді вважає їх прямими наступниками цих народів. Минуле і сьогодення у Лева Диякона постають в єдності. Взагалі для візантійців прихильність до минулого стала певною мірою подібною до релігії. Християнство спиралося на канони отців церкви IV в., право - на зведення законів Юстиніана I, в літературі зразком служили твори Гомера. У цій спадкоємності Лев Диякон, як і інші представники візантійської інтелігенції, був готовий вбачати основу благополуччя і щастя імперії[36].

Але, попри все, Лев Диякон повністю знаходився у владі християнської ідеології. Він вважав, що природні стихії, наприклад такі, як землетруси, є прояв божественного промислу. Він писав про чудесну допомогу святих під час війни з тавроскифами, висловлювався про кінець світу, про божу кару, про втручання божественних сил в долі

людей. Він глибоко і проникливо характеризував представників духівництва, ченців, описував їх аскетичні подвиги. Як зрозуміти цю суперечливість в переконаннях Льва? В цілому подібна подвійність властива візантійським авторам: з одного боку, велич Візантії виявлялася в їх культурній перевазі над «варварами», і ця перевага, поза сумнівом, була пов'язана зі збереженням античної спадщини. Пройшовши курс енциклопедичної освіти, Лев розумів всю велич античної культури, її значення для візантійського суспільства. Кінець IX-X вік - це час складання «Василік», новел Льва VI, час творчості Костянтина Багрянородного і його оточення. Візантія, як спадкоємиця державних і культурних традицій стародавнього Риму, пред'являла свої права на світове панування. З іншого боку, Візантія була в той же час оплотом християнства, православ'я, вона отримала ніби то від самого Христа обов'язок захисту віри, дотримання її чистоти і розповсюдження серед нехрещених народів[37]. Такий одночасний вплив античної спадщини і християнських традицій зумовив своєрідне поєднання релігійного догматизму і язичницьких мотивів в поглядах Лева Диякона на причини історичного розвитку.

Відносно поглядів Михаїла Пселла на причини руху історії слід зазначити таке. В цьому питанні історик демонструє певне вільнодумство, яке проявляється в кардинальному для християнського філософа питанні про роль божественного промислу в житті людини. Детермінованість руху історії божественною волею для Михаїла Пселла – аксіома. Посилання на Боже провидіння він найчастіше вкладав в уста своїх героїв. Жалкуючи про те, що зусилля Костянтина Мономаха не призводять до бажаної цілі, Пселл писав про «некое могущественное начало», яке направляє наше життя, адже події розвиваються не за нашою волею[38]. Хоча шляхи провидіння для людини незбагнені, його воля в решті решт спрямована до вищого блага та вищої цілі. Так, болгарин Алусіан бунтує проти царя, але його зрада врешті решт призводить до поразки всього болгарського повстання[39]. Бог вселяє в Костянтина Дуку думку про добровільну відмову від царської влади під час повстання 1057 року, щоб пізніше возвести його на престол законним шляхом[40].

Божа воля є справедливою та незворотною. Саме божественна справедливість порядкує обставинами та подіями після вигнання Михаїлом V імператриці Зої до острову Принкіп неподалік від Константинополя[41]. Справедливий Бог распоряджається потім і життям Михаїла, караючи його «за справедливістю» [42].

Таким чином, провидіння, у повній згоді з християнською доктриною, визначає у Михаїла Пселла перебіг історичних, в тому числі й політичних подій. Разом з тим в «Хронографії» виявляється і інший причинно-наслідковий ряд, до якого провидіння не має відношення. «У меня есть обыкновение всякое дело… не только рассматривать само по себе, но исследовать его причины и возможные результаты»[43], - заявляє Пселл. Увага

історика дійсно звернена до причинної залежності подій, що нерідко позначається навіть у композиції його твору[44].

Отже, два причинно-наслідкових ряди (в одному все залежить від провидіння, в іншому — від природних причин) наче паралельно існують в «Хронографії», перетинаючись лише в рідких випадках, коли історик відчуває необхідність пояснити виникаюче протиріччя[45]. Михаїл Пселл розгалужував сферу дії промислу й вільної людської волі. Він писав: «Я привык возводить все значительные события к воле божественного провидения и, более того, ставлю в зависимость от него вообще все происходящее в том случае, если наша природа не извращена»[46]. Інакше кажучи, хід подій цілком визначається промислом лише тоді, коли цьому не протидіє перекручена людська природа, вільний вибір якої направлений до зла.

Виправдання свого твору намаганням увічнити події, проголошення істини змістом історичного оповідання – не новація Лева Диякона та Михаїла Пселла і навіть не вигадка візантійських істориків, а найбільш поширені «загальні місця» всієї античної та середньовічної історіографії. І в цілому слід зазначити збіг за основними параметрами тих принципів, яких Лев Диякон та Михаїл Пселл прагнуть дотриматися при викладі історичного матеріалу. Але є і відмінності. У Лева Диякона головною пружиною часового розвитку є принцип мінливості долі. Михаїла Пселла ж відрізняє особливий спосіб сприйняття історичної дійсності. Цей автор зосереджений на виявленні причинно-наслідкових зв'язків подій, які описує. Михаїл Пселл – християнин за світовідчуттям, але його віра у всемогутність Бога інша, ніж у Лева Диякона. Божа воля, на думку Михаїла Пселла, – основна причина всього, що відбувається, але воля ця виявляється через наміри і дії конкретних людей – героїв його твору. В центрі уваги Лева Диякона опиняється Тюхе, відоме ще в античності божество, що управляє світом разом з божественним промислом. Світогляд Лева Диякона в цілому не виходить за рамки середньовічних категорій, а символізм природних знамень і катастроф (землетрусів, комет, злив), відомих і в античній історіографії, виявляється у нього схожий на агіографічні чудеса. В той же час, Лев Диякон проявляє елементи раціоналістичного осмислення історії (так, він намагається виділити рушійні сили історичного процесу), які в творчості Михаїла Пселла набувають ознак системи. І саме це знаменувало новий етап в розвитку візантійської історичної думки.

Метою статті є розгляд історичного кредо двох знаменитих візантійських істориків – Льва Диякона і Михаїла Пселла. Автором були визначені настанови цих істориків при викладі історичних подій. Розглянуті такі параметри, як відношення до історичної науки, роль історика в суспільному житті, особливості історизму обох авторів, основа їх історичного світогляду. Висновком проведеного порівняльного аналізу

думка про те, що історична концепція Пселла відрізняється від поглядів Льва Диякона більш розвинутою системою раціоналістичних ідей і підходів, що є вирішальним кроком на шляху подальшого розвитку візантійської історіографії.

The purpose of this article is consideration of historical credo of two most famous Byzantine historians – Leo Deacon and Michael Psellus. The author defines the concepts of these historians at the description of historical events. Such parameters as attitude toward historical science, role of historian in public life, features of historical method of both authors, basis of their historical views are considered. The conclusion of the comparative analysis the idea that historical conception of Psellus differs from the looks of Leo Deacon by more developed system of rationalistic ideas and approaches, which is the deciding step on the way of further development of Byzantine historiography.

Примітки:

1. Михаил Пселл. Хронография. –М.: Наука, 1978 // Василий II, LXXII.

2. Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма //Две книги о Михаиле Пселле. –СПб., 2001.

3. Литаврин Г.Г. Византийское государство и общество в X –XI ст.: Проблемы истории одного столетия. –М., 1977.

4. Медведев И.П. Византийский гуманизм XIV-XV вв. –Ленинград, 1976.

5. Любарский Я.Н. Историограф Михаил Пселл // Хронография. –М., 1978. –С.240.

6. Сюзюмов М.Я. Об источниках Льва Диакона и Скилица // Византийское обозрение, 1916, Т.2; Сюзюмов М.Я. Лев Диакон и его время // Мировоззрение Льва Диакона – http://oldru.narod.ru/biblio/suzumov.htm

7. Каждан А. П. Из истории византийской хронографии X века// Византийский временник. -1961.- Вып.20.

8. Там само. – С. 126.

9. Культура Византии. Вторая половина VII-XII в./ Редкол.: Удальцова З.В., Литаврин Г.Г. – М., 1989.

10. Kaldelis A. The Argument of Psellus' «Chronographia». – Leiden-Boston-Köln, 1999.

11. Anastasi R. Studi sulla «Chronographia» di Michele Psellos. Catania, 1969.

12. Gadolin A. A theory of history and society with special reference to the «Chronographia» of Michael Psellos. – Stockholm, 1970.

13.Лев Диакон. История. –М., 1988 // Книга 1, 1.

14. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, CLXI.

15. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. - М., 1996. – С. 5-8.

16. Лев Диакон. Там само.

17. Михаил Пселл. Там само, XXII.

18. Там само, LXXIII.

19. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI веке. –Спб., 1884.–С.3-4.

20. Любарский Я.Н. Там само. –С. 236.

21. Лев Диакон. Там само.

22. Михаил Пселл. Там само // Константин VIII, VI.

23. Там само// Зоя и Феодора. Константин IX, XXVI.

24. Там само, XXV.

25. Там само, V.

26. Агафий Миринейский. Там само. – С.6.

27. Лев Диакон. Там само.

28. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, IX: «Многим кажется, что окружающие нас народы только теперь впервые вдруг двинулись на нас и неожиданно вторглись в ромейские пределы, но, как мне представляется, дом рушится уже тогда, когда гниют крепящие его балки. Хотя большинство людей и распознало начало зла, оно коренится в событиях того времени: из туч, которые тогда собрались, ныне хлынул проливной дождь».

29. Лев Диакон. Там само // Книга 2, 10.

30. Там само // 6.

31. Михаил Пселл. Там само, XLVI.

32. Сюзюмов М.Я. Лев Диакон и его время // Мировоззрение Льва Диакона.

33. Лев Диакон. Там само // Книга 1, 4.

34. Там само // Книга 2, 1.

35. Там само // Книга 5, 3.

36. Сюзюмов М.Я. Там само.

37. Сюзюмов М.Я. Там само.

38. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, LXXII.

39. Там само // Михаил VII, XLV.

40. Там само // Михаил VI. Исаак Комнин, LXXXVIII.

41. Там само // Михаил V, XXIV.

42. Там само, XLIII.

43. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, LXXIII.

44. Там само, XLVI: «Невозможно ясно рассказать об этом событии, предварительно не назвав его причины»; Там само, XC: Розповідаючи про заколот Лева Торника проти Костянтина IX, Михаїл Пселл зауважує: «Намереваясь поведать о восстании против самодержца, я снова возвращаю к началу свой рассказ и сообщу прежде, как оно возникло, каковы были его причины... ».

45. Там само, III.

46. Там само, VII.

Грекова І.І.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА КОЛГОСПНА СИСТЕМА В БОЛГАРСЬКИХ СЕЛАХ ПІВДНЯ МРСР
(друга половина 40 – 50-ті рр. XX ст.)

В Молдові болгарське населення налічує близько 90 тисяч. Майже 40% проживає в містах – Кишинів (9 тис.), Бендери (3,6 тис), Тирасполь (2,6 тис.). Болгарське сільське населення мешкає в 47 селах, але тільки в 10 – 13 воно становить більше 70%. Основна частина, проживає в південних районах: Тараклійський (коло 20 тис.), Чадир-Лунгський (16 тис.), Комратський (5 тис.), Конгазький, Леовський та Кагульський.[1] Тривалий час розвиток болгарського населення залишався поза полем досліджень істориків. Його історичний шлях не розглядався окремо від інших національностей СРСР. Це в основному визначалося ідеологічними стандартами радянської епохи, які вимагали зображувати радянське село лише в єдиному державному політичному та духовному просторі.

Післявоєнний розвиток колективізації та колгоспної системи саме в болгарських селах не стали об'єктом спеціального дослідження істориків. Впродовж другої половини XX ст. увага дослідників болгарського населення зосереджувалась, головним чином, на історії переселення болгар на територію Російської імперії та на окремих розвідках їх суспільного та культурного життя. Окремі згадки про колективізацію та колгоспну систему вміщені в книгах, присвячених історії Молдавської РСР.[2] Частково про розвиток колективізації та колгоспної системи можна дізнатися з праці М.М. Червенкова, І.Ф. Грека.[3] Але вони носять узагальнюючий характер і не розглядають болгарські села окремо. Сьогодні існує традиція спеціального вивчення окремих болгарських поселень Молдови. Вони хоча й здебільшого мають етнографічну спрямованість, але частково й освітлюють розвиток колективізації та колгоспної системи.[4]

Отже, метою повідомлення стало дослідження розвитку колективізації та колгоспної системи в болгарських селах південних районів Республіки Молдова.

Відразу після закінчення другої світової війни сільське господарство в болгарських селах, як і в усій Молдові, розпочало відроджуватися. В 1945 р. переважали індивідуальні господарства, але відбудовувалися й колективні, які виникли перед війною. В 1946 р. ситуація поступово почала змінюватися. Так, на 1 січня 1947 р. в Кагульському повіті (до нього входили Тараклійський, Чадир-Лунгський, Конгазький райони) відбудовано 14 колгоспів. За соціальним положенням з 2033 господарств 934 середняцькі, 996 бідняцькі, 103 батрацькі. Склад членів колгоспів налічував 9067 чоловік, з них працездатних – 4522.[5] Економічний стан колгоспів бажав кращого. На 20 листопада 1946 р.: коней – 1082, з них

працездатних 913, великих рогатих тварин – 391, з них робочих волів 238, биків – 4, корів – 41, молодняку – 18, овець – 913. Тягловою силою з розрахунку 10 га на одного коня були забезпечені тільки 6 колгоспів. Часто колгоспникам доводилося готувати ґрунт під посіви вручну.[6] З чотирнадцяти голів колгоспів 7 болгари: голова колгоспу ім. Сталіна Тараклійського району – Є.А.Черногор, голова колгоспу ім. Леніна Чадир-Лунгського району – А.І Папуров, голова колгоспу ім. Молотова Чадир-Лунгського району – М.І. Пасков тощо.[7]

В 1947 р. колективізація вже мала масовий характер. На її темпи впливали багато чинників: тяжкі наслідки війни (демографічні втрати, недостатня матеріально-технічна база, нестача тяглової сили), антиселянська політика тоталітарного режиму (необґрунтовані економічні плани, нереальні плани хлібозаготівель, вилучення коштів з села). Все це разом з посухою привело до голоду 1946-1947 рр. Селяни шукали порятунку в колгоспах. Голод був одним із засобів примусити господарів, які залишилися вірними приватній власності, вступити в колгоспи. На допомогу з боку держави могли розраховувати тільки радгоспи, колгоспи та господарства бідняків. Вражає віра селян в колгоспний лад, яка залишилася до сьогодення. М.С. Попов з с. Валя-Пержей Чадир-Лунгського району, вважав, що якщо б голод був при капіталізмі, то в сілі жодної живої людини не залишилося. Його думку підтримував односелець М.К. Димитров. Необхідність в колективізації відразу після закінчення війни усвідомила частина селян. Утворилася ініціативна група, до якої входили: Г. Стоєв, Д. Добрев, А. Господинов, Є. Господинов, М. Петров тощо. До них приєдналися 65 чоловік односельців і було утворено колгосп ім. Г. Димитрова. Першим головою обрано М.К. Димитрова. Економічна база цього колгоспу: 1450 га землі, 18 голодних коней, 12 розбитих возів, 25 плугів. В селі до сьогодення пам'ятають жінок, які в цей час тяжко та самовіддано працювали в колгоспі та засіяли руками 60 га: М. Іванова, Н. Стоєва, М. Желева, Н. Куртєва, М. Господинова. В серпні 1947 р. утворився другий колгосп «Заповіти Ілліча», голова О.А. Попов.[8]

Отже, в Кагульському повіті тільки з 1 червня по 1 листопада 1947 р. було організовано 21 колгосп. В Тараклійському районі за цей період організовано – 5 колгоспів (на 1 червня було 2), в Чадир-Лунгському – 9 (на 1 червня було 9), Комратському – 3 (на 1 червня було 4), Конгазькому – 4 (на 1 червня було 4). Загальна кількість 40 колгоспів.[9]

В 1947 р. залишалася дуже низькою забезпеченість колгоспів та індивідуальних господарств сільськогосподарським інвентарем. В поганому стані та недостатній кількості були плуги, борони, культиватори тощо: в Тараклійському районі на 1 червня 1947 р. плугів налічувалось 2004, з них в колгоспах 69; борон – 1178, з них в колгоспах 34; культиваторів – 548, з них в колгоспах 39.[10] Загальна кількість дворів в Тараклійському

районі складала 5220. Тяглової сили бракувало, на всі двори приходилося 1203 робочих тварин, 760 дворів не мали жодної.[11]

В 1948 р. темпи колективізації продовжували збільшуватися. На 1 липня 1948 р. в Тараклійському районі – 10 колгоспів, в Чадир-Лунгському – 20, Комратському – 12, Конгазькому – 10, Леовському – 31. Відсоток колективізації складав від 22 до 63.[12]

В 1949 р. колективізація підходила до завершального етапу і в південних областях Молдови. Архівні документи свідчать, що на 1 грудня 1949 р. в Чадир-Лунгському районі колективізація досягла приблизно 91%, в Леовському районі 88,5%, Конгазькому районі 82%, дещо відставали Тараклійський 77,5% та Комратський 55%.[13] Дослідник М.М. Червенков зазначав, що в болгарських селах півдня МРСР колективізація була закінчена в ті ж терміни, що і в Україні: в липні 1949 р. Ізмаїльський обласний виконавчий комітет констатував, що колективізація була закінчена. В Кірютні (Конгазький район) в 1948 р. колективізація досягла 90%, подібні темпи зазначалися і в інших селах: Твардиці, Кайраклії, Тараклії, Кірсове, Валя Пержей.[14]

На 1 лютого 1950 р. в Тараклійському районі налічувалося 17 колгоспів (81% колективізації), в Комратському – 23(88%), Чадир-Лунгському – 23(100%), Конгазькому – 28(99%), Леовському – 34(89%).[15] На 1 липня 1950 р. колективізовано: в Тараклійському районі 83,8%, Комратському районі 95,0%, Чадир-Лунгському районі 98,3%, Конгазькому районі 94,1%, Леовському районі 100%.[16] На 1 листопада 1950 р. колективізовано: в Тараклійському районі 99,6%, Комратському районі 98,4%, Чадир-Лунгському районі 99,5%, Конгазькому районі 97,3%, Леовському районі 99,4%.[17] Зменшення відсотку колективізації могло відбуватися з різних причин, можливо це коливання відбувалося за рахунок виходу або виключення з колгоспів.

В липні 1953 р. по Кагульському округу кількість дворів, які не були в складі колгоспів складала: 270 не увійшло в колгоспи, 471 вибуло, з них 101 виключені.[18]

Одночасно з відновленням та створенням колгоспів, в них відбудовувалися та утворювалися машино – тракторні станції (МТС). Під час війни майже повністю була зруйнована технічна база сільського господарства і не вистачало техніки. Використовувалася кінна та ручна праця. В 1945 р. в Кагульському повіті було відновлено 6 МТС, з них в районах, де переважно проживало болгарське населення – 3.[19] Машинно – тракторний парк МТС на 1 січня 1947 р. характеризувався так: Тараклійська МТС – 8 тракторів, Чадир-Лунгська – 8, Конгазька – 2.[20] Дещо покращується становище на 1 вересня 1947 р.: Тараклійська МТС – 14 тракторів та 2 автомашини, Чадир-Лунгська МТС – 28 тракторів та 3 автомашини, Конгазька МТС – 15 тракторів та 3 автомашини.[21] Кожна МТС забезпечувала декілька населених пунктів та колгоспів. Це спостерігається й до 1952 р., наприклад в зоні діяльності Кірютнянської МТС знаходилось 5 колгоспів.[22]

В болгарських селах утворювалося по декілька колгоспів: в с. Кірютня Конгазького району – колгоспи ім. Леніна та ім. Сталіна, в с. Твардиця Чадир-Лунгського району – колгоспи ім. Леніна, ім. Молотова, ім. Чапаєва, «Правда», в с. Кайраклія Тараклійського району – колгоспи ім. Димитрова та ім. Леніна, в с. Тараклія – колгоспи ім. Калініна, ім Сталіна, ім. Кірова, ім. Димитрова, в с. Валя-Пержа Новая Чадир-Лунгського району – колгоспи ім. Димитрова, Завіти Ільїча, ім. Леніна, 28 червня, в с. Кірсово Комратського району – колгоспи ім. Сталіна, ім. Чапаєва, ім. 28 червня.[23]

На початку 50-х рр. була розпочата перша значна адміністративно – господарська реорганізація колгоспів – об'єднання в рамках одного села в один колгосп. Відбувалось укрупнення і за іншими принципами: задля підвищення рентабельності в слабких колгоспах, їх об'єднували з економічно сильними. Важко оцінювати з економічної точки зору наскільки потрібна була ця реорганізація, але можна сказати, що вона проводилася з ініціативи центральних партійних органів без згоди селян. Одночасно цей процес проходив і в селах Молдови. На 1 листопада 1950 р. в Тараклійському районі чотири великих колгоспи (ім. Кірова, ім. Калініна, ім. Димитрова, ім. Сталіна) приєднали до собе вісім невеликих.[24] До кінця року вже шість колгоспів включили до свого складу дванадцять малих колгоспів. Кількість населених пунктів об'єднаних колгоспів складала 6.[25] В 1951 р. чотири колгоспи с. Твардиця Чадир-Лунгського району об'єдналися в один під назвою колгосп ім. Леніна, два колгоспи с. Кірютня Конгазького району об'єдналися в колгосп ім. Сталіна.[26] У квітні 1952 р. чотири колгоспи с. Валя-Пержей Чадир-Лунгського району прийняли рішення об'єднатися в одне велике господарство. З березня 1957 р. об'єднання мало назву Червоний прапор.[27]

В цей же час колгоспно – кооперативна власність розпочинає перетворюватися на державну. При утворені таких гігантів влада ігнорувала національний фактор і господарські традиції, об'єднуючи села з різноманітним національним складом в одне господарство. Розраховували, що укрупнення колгоспів дасть можливість краще використати техніку та інші матеріальні ресурси. Проте цього не сталося. Наявна на той час матеріально – технічна база радгоспів і колгоспів не вимагала їх укрупнення.

Колективізація та колгоспна система докорінно змінили усталений уклад життя селянства. Селянин відчужувався від засобів виробництва, втрачав почуття господаря, перетворювався в наймита, на цей раз, радянської держави. Ідеологи колгоспного ладу подавали колективізацію як об'єктивний, закономірний процес кооперування дрібних виробництв, характерний для всього цивілізованого світу. Нічого подібного на ділі не було. Адже, колективізація виключала такі фундаментальні принципи, як самоврядування, добровільність об'єднання, постійний прибуток від внесеного паю, можливість вільно

розпоряджатися виробленою продукцією. Вона на ділі була прикритою формою одержавлення сільськогосподарського виробництва.

Огляд ситуації з розвитку колективізації та колгоспної системи в болгарських селах південних областей МРСР другої половини 40-х – 50-х рр. XX ст. доводить, що болгарські села представляють собою багатий матеріал для дослідження і потребують більш детального аналізу.

У повідомленні аналізується розвиток сільського господарства болгарського населення півдня Молдови під час колективізації та утворення колгоспного ладу в другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст.

The following report is devoted to analysis of a development of collective farming in districts of compact inhabitance of the Bulgarians within the southern regions of Moldavian Soviet Socialistic Republic, in a time of the second half of fifties of the 20th century. The report also shows the attempts of the Soviet government to settle issues of collectivization of this region and its consequences for Bulgarians.

Примітки:

1.Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще. – София, 1993. – С. 214.

2.История Молдавской ССР. – Т.2. – Кишинев, 1968.

3.Грек И., Червенков Н. Пос. съч.

4.Маленкова А., Димов Д., Куртев Н. Валя Пержей. – Кишинев, 1998; Стойнова Г.С. Кирсово в проилом и настоящем. – К., 1990; Новаков С.З., Червенков Н.Н. Прошлое и настоящее села Кирютня.– К., 1980.

5.Молдавський Національний архів(далі – МНА). - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 40, л.241,243.

6.Там же. - Ф. Р.-2824, оп. №1, спр. 163, л.55.

7.Там же. – Л.69.

8.Маленкова А., Димов Д., Куртев Н. Указ. соч. – С. 89-92.

9.МНА. - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 40, л.12.

10. Там же. - Ф. Р.-2824, оп. №1, спр. 205, л.12.

11. Там же. – Л.89.

12. Там же. - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 54. л.14-15.

13. Там же. – Оп. №5, спр. 283, л.1.

14. Грек И., Червенков Н. Пос. съч. – С. 216.

15. МНА. - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 105, л.6-7.

16. Там же. – Л.17-18.

17. Там же. – Л.212-213.

18. Там же.

19. Там же. - Ф. Р.-2824, оп. №1, спр. 163, л.1.

20. Там же.

21. Там же. – Спр. 205, л.181.

22. Там же. – Спр. 98, л.12.

23. *Там же. - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 19, л.14; Оп. №3, спр. 92, л.1,33; Спр. 89, л.225,241,337,369,385; Спр. 92, л.17,225,241,257; Оп. №1, спр. 385. л.45.*
24. *Там же. - Ф. Р.-3013, оп. №2, спр. 141, л.11; Оп. №3, спр. 319, л.81.*
25. *Там же. – Оп. №3 спр. 229, л.21.*
26. *Там же. - Ф. Р.-3013, оп. № 2, спр.141, л.4, 11.*
27. *Маленкова А., Димов Д., Куртев Н. Указ. соч. – С.92.*

Казаков Т.М.

ПРОБЛЕМИ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї В ІДЕЙНІЙ СПАДЩИНІ ТЕРТУЛІАНА.

Залучення християнської літератури донікейського періоду в якості історичного джерела важливо не лише для вивчення історії пізньої античності, але й для розуміння багатьох соціальних явищ наступної епохи.

II та III ст/, що увійшли в історію християнства як період становлення єпископальної церкви, передали середньовічній Європі не лише єдину догму, канон та ієрархію кліру, але й освячені традицією правила життя в християнському суспільстві. Необхідність знайти витоки багатьох моральних феноменів, що в значній мірі вплинули на соціальну практику середньовіччя, змушує історика звернутися до творчості авторів, що жили в цей важливий період розвитку християнської етичної думки. Саме у цей час розгорнув свою літературну діяльність Квінт Септимій Флоренс Тертуліан (близько 160 – після 220 рр.). Дане дослідження має за мету проаналізувати погляди Тертуліана на шлюб і сім`ю та значення цього аспекту його творчості для подальшого розвитку християнської етики.

Не зважаючи на значний внесок цього церковного письменника в розвиток християнської моральності (з тридцяти одного трактату Тертуліана, що збереглися до нашого часу, сімнадцять присвячені безпосередньо морально-етичній та дисциплінарній стороні життя віруючих), цей аспект його творчості не знайшов належного відображення у вітчизняній історіографії. Починаючи з другої половини XIX ст/, розробка теми творчого спадку Тертуліана відбувалася, як правило, в контексті історії церкви та догматики – вченими-теологами, або історії християнства та середньовічної філософії – світськими дослідниками. В обох випадках морально-етичні погляди Тертуліана

розглядались або в коротких коментарях до його трактатів, присвячених даній тематиці, або взагалі залишались за межами дослідження.

Варто зазначити, що у нечисленних роботах зарубіжних дослідників[1], які торкаються певних аспектів морально-етичної концепції Тертуліана, внесок мислителя у формування християнської традиції шлюбно-сімейних стосунків спеціально не розглядається. Вищезгадані обставини надають актуальності темі даної статті.

Карфагенський пресвітер Тертуліан, який увійшов в історію християнства як апологет та творець латинської богословської лексики, через своє негативне ставлення до церковної ієрархії та подальший розрив з єпископальною общиною не був визнаний католицькою церквою ні святим, ні вчителем церкви. Втім багато положень його доктрини, які були розвинені в працях «отців церкви», склали основу її офіційної ідеології. Серед таких концепцій слід відмітити примат віри над розумом, негативне ставлення до античного культурного спадку, а також морально-аскетичне вчення, у якому важливе місце відводиться проблемам шлюбу та сім'ї в християнській спільноті. Безпосередньо цим питанням присвячено три твори Тертуліана - «Послання до дружини»[2], «Настанова до цнотливості»[3], «Про одношлюбність»[4], написані на початку III ст. Ці твори, в яких він намагається дати християнам моральну парадигму поведінки в особистому житті, відобразили три різні етапи його творчої діяльності. Опубліковані відповідно в ортодоксальний період, під час початку захоплення ідеями монтанізму і після розриву з церквою, - вони добре демонструють трансформацію ставлення автора до однієї з найбільш важливих інституцій соціального устрою.

Причини, що спонукали апологета та борця з єрессю звернутися до ригористичних повчань, були обумовлені його неприйняттям політики єпископату, яка була спрямована на пом'якшення вимог церковної етики з метою розширення соціальної бази християнства, а також відсутністю або розпливчатістю єдиних церковних норм, що регулюють приватне життя віруючих, в попередній християнській літературі.

В канонічних євангеліях, що передають есхатологічні настрої кінця I – початку II ст., ставлення до шлюбу та сім'ї було надто далеким від позитивного. Божественним засновником віровчення було обіцяно друге пришестя «доки ще не мине вік цей»[5], отже думки про будь-яке створення родини виглядали в очах його послідовників безглуздо. Ісус закликав учнів покинути дім та сім'ю. Всі апостоли, за виключенням Петра, були неодружені. Проте час йшов, кінець світу не наставав, і християнська спільнота потребувала правил стосовно одного з найважливіших аспектів людського існування. Прогалину лише частково заповнювали послання святого Павла: викладені в них правила слугували сімейним кодексом аж до Тертуліана, який значно перевершив «апостола

язичників» у нетерпимості до людських слабостей та жорсткості моральних вимог до членів християнської церкви.

Тертуліан, вважаючи рекомендації апостола Павла надто м'якими для Спасіння християн, вирішив усунути цей недолік. Оскільки виступити проти авторитету апостола простому пресвітеру було неможливо, він скористався творчим переосмисленням положень Павла щодо одруження. Метод, який застосував Тертуліан, полягав у з'ясуванні, що саме в настановах апостола було велінням Духу Святого, а що - особистою думкою автора послань. Особливе несхвалення прихильника суворої моногамії викликала остання частина висловлювання святого Павла: «Ти зв'язаний з дружиною? Не шукай розлучення. Вільний від дружини? Не шукай дружини. Якщо ж і одружишся, ти не згрішив»[6]. «У цьому тексті говорить це сам Апостол, а не Дух Святий», – переконує читача Тертуліан, розмірковуючи таким чином: «Тут представлено два різних погляди, перший дозволяє знову одружуватись, інший закликає до утримання. Якого дотримуватись, запитаєш ти? Сам розглянь та зрозумій. Де він дозволяє, там висловлює переконання своє, як людина розсудлива; а де забороняє, там говорить як людина, що керується Духом Святим. Керуйся ж із цих двох переконань тим, яке божественне». Далі Тертуліан прямо закликає читача: «Забудьмо останні слова Апостола, і будемо пам'ятати лише перші, якщо бажаємо кращого. Якщо він і не ставить їх вам в обов'язок, то принаймні вказує нам на це, кажучи: «Неодружений піклується про Господнє, як догодити Господу, а одружений піклується про буденне, як догодити дружині»[7].

Не менш обурювала Тертуліана принципово припустима Павлом можливість змішаних шлюбів між християнами та язичниками[8]. У цьому питанні він надто категоричний. «Християнка, що бере шлюб з невіруючим, стає служити Дияволу!» – заявляє автор та присвячує даному питанню всю другу книгу «Послання до дружини». Його кінцевий вердикт: «Християни, що одружуються на жінках ідолопоклонницях, та християнки, що виходять заміж за служителів Диявола, мають бути виключені від спілкування з віруючими, щоб з такими навіть не їсти!»[9]

Вбачаючи особливе щастя одружених християн в звільненні від обтяжуючих сімейних уз, Тертуліан однаково радіє як за свою дружину у випадку його власної смерті: «Отже, якщо я помру раніше за тебе по волі Божій, то ніхто інший як Бог зруйнує шлюб твій. Навіщо відмовлятися тобі від дарованої тобі свободи, аби накласти на себе нові кайдани?!»[10], – так і в привітанні овдовілого побратима по вірі, до якого адресовано «Настанову до цнотливості»: «Ти щасливий, втративши дружину! Ти тепер зручно можеш шляхом утримання виконати справу святості. Виснажуючи плоть, ти збагатиш свій дух. Подивись, наскільки близький чоловік до духовної природи, звільнившись випадково від дружини. Він відчуває себе наче знову народженим»[11].

Спираючись на текст Першого послання до коринтян: «Це кажу, брати, бо час короткий: тому хай і ті, що мають дружин, будуть як ті, що їх не мають»[12], – Тертуліан пропонує віруючим зразок істинно християнської поведінки в особистому житті, який зводиться до необхідності повного сексуального утримання протягом усього життя, незалежно від того, чи перебуває християнин у шлюбі. «Перша міра непорочності є цнота, що зберігається від народження. Друга міра полягає в тому, щоб ми під час шлюбу очищали себе добровільною плотською розлукою між чоловіком та дружиною, зберігаючи доброчесність, перебуваючи постійно наче в безшлюбному стані. Нарешті третя міра полягає в одношлюбності, коли ми по смерті першої дружини зовсім відмовляємось від жіночої статі»[13]. Розмірковуючи подібним чином, він, зрештою, доходить логічного висновку про неприйнятність сімейних зв'язків для християнина: «Коли одружені люди повинні бути начебто без дружин, то тим паче неодружені не повинні шукати одруження»[14].

Як трактування цієї проблеми, так і ставлення Тертуліана до шлюбу помітно змінювались на різних етапах його творчості. В найбільш ранньому з його творів, присвяченому даній тематиці, сповненому м'яких повчань «Посланні до дружини» спостерігається досить толерантне ставлення до шлюбу. Автор пише: «Ми надто далекі від того, щоб засуджувати союз чоловіка та дружини, союз, благословенний Богом і необхідний для збереження роду людського, щоб тільки союз цей освячений був єдиний раз. Ніде не читаємо ми, щоб шлюб був заборонений, тому що він сам по собі є благо. Апостол навчає нас лише тому, що може бути краще за шлюб. Дозволяючи його, він віддає перевагу утриманню від нього. Він дозволяє шлюб по причині хитрувань спокусника; він віддає перевагу життю неодруженим як стану найчистішому»[15]. Так, звертаючись з настановою до власної дружини, Тертуліан ще звіряється з настановами апостола та ідеалістично змальовує щастя християнського шлюбу: «Якими ж приємними мають бути узи, що поєднують два серця в єдиній надії, в єдиній вірі, в єдиному законі! Вони разом моляться, разом стають на коліна, разом постяться; взаємно підбадьорюють та керують один одним. Вони рівні в церкві та в спілкуванні з Богом, рівно поділяють піст та достаток, Вони разом співають псалми та гімни, намагаючись один одного перевершити в прославлянні Бога свого»[16].

В наступному творі Тертуліана, присвяченому проблемі християнського шлюбу, крізь його звичайну моральну суворість та аскетизм проступає ще більш сувора етика монтанізму. Розглядаючи те ж питання, що й декількома роками раніше в творі «Послання до дружини», він уже залишає смиренний тон першого трактату. Його вже вважали авторитетним церковним письменником, і судження автора стали більш різкими та безапеляційними. В «Настанові до цнотливості» місце апостольського авторитету займає

Божа воля, заклопотана, на думку Тертуліана, відділенням нечестивих від праведних: «Чому другий шлюб дозволений для уникнення небезпеки від неутримання?», – запитує автор, і сам же приводить задум Божий, пропонує відповідь читачеві: «Надаючи віруючим вибір речі менш доброї, Бог випробовує їх, аби бажаючих слідувати волі його відділити від бажаючих підкоритися своїм пристрастям, і щоб розпізнати, хто шукає корисного, а хто приємного? Хто бажає догоджати Богу, а хто самому собі? Ось чому дозволено Ним багато самих по собі недобрих та некорисних речей. Хто слабкий – той спокушається; а хто спокушається – той віддається суду Божому»[17].

Риторично трактуючи Євангеліє для обґрунтування своїх моральних тез, Тертуліан розвиває думку про те, що, окрім явних повелінь Христа, відкритих апостолам, існують ще й приховані, збагнути і виконати які – обов'язок кожного, хто вважає себе християнином: «Отже, я стверджую, що належить ретельно вивчати волю Божу, і не лише волю Його явну, всім нам відому, але й волю Його таємну. Є речі, що з першого погляду узгоджуються з волею Божою, тому що Він їх дозволяє; та що лише дозволено, те не є ще прямою волею того, хто дозволяє. Дозвіл означає більше милість, чим волю»[18]. Виходячи з цього постулату, Тертуліан робить висновок, що не лише заборонено все, що прямо не дозволено, але й того, що дозволено, краще не робити. Така інтерпретація дала можливість для введення суворим ригористом Тертуліаном радикальних змін в моральне вчення церкви, а також обґрунтування більш жорстких вимог до дисциплінарно-аскетичного аспекту життя християн: «У скільки разів більше будемо ми остерігатися застосовувати заборонені речі, коли привчимось боятись користуватися речами дозволеними?»[19] - запитує церковний вчитель моральності.

Згідно переконанню Тертуліана, законом для усіх християн повинен стати обов'язок утримуватися від другого одруження. Докорінно також змінилося ставлення автора до шлюбу як такого. Якщо раніше він вихваляв щастя християн у подружжі, то тепер задасться запитанням: «Але шлюб чи не ототожнюється перелюбству, чи не буває метою задоволення тих же бажань?»... Сам Господь сказав: кожний, хто погляне на жінку, щоб пожадати її, той уже вчинив перелюб з нею у своєму серці[20]. Чоловік, що шукає вступу до шлюбу з жінкою, чи не творить того ж самого, хоча б потім і одружився з нею? Та й чи одружився б він з нею, раніше ніж подивився на неї з хіттю? Для совісті чоловіка важливо те, що він до одруження не побажав чужої жінки; до одруження ж всі жінки чужі, отже ніяка жінка не виходить заміж інакше, як коли чоловік уже поглядом раніше перелюбствував з нею»[21].

Розглядаючи причини, що спонукали християн заводити сім'ї, Тертуліан звертається й до теми дітей. Він бідкається про легковажність християн на порозі Страшного суду: «Є люди, які одружуються заради нащадків, і спонукаються до цього бажанням мати дітей,

бажанням досить гірким. Думка ця однозначно повинна бути далекою від християнина. Навіщо бажати дітей, коли, маючи їх, бажаємо ми, щоб вони невдовзі залишили злочестивий світ цей для отримання царства небесного? Чи потрібні діти служителям Божим, ніби не достатньо для них турбуватись про власне Спасіння?»[22]

Маючи на увазі скорий кінець світу, Тертуліан застерігає християн, що бажають нащадків, словами Святого письма: «Горе ж вагітним і тим, що годуватимуть грудьми в ті дні»[23]. Далі, він по-своєму інтерпретує слова Євангелія та роз'яснює: «Тобто, горе чоловікам-перелюбникам, які запліднили утробу дружин, та дружинам, що народжують і годують дітей»[24].

Зазвичай, закінчивши аргументи від Бога, Тертуліан продовжує переконувати християн, звертаючись до їх здорового глузду: «Здавалося б, однієї турботи про дітей достатньо, щоб примусити нас залишатися неодруженими. Закони зобов'язують батьків виховувати їх, передбачаючи, звичайно, що жодна розумна людина добровільно не візьме на себе таку обтяжуючу працю»[25].

Осудивши прагнення чоловіка-християнина продовжувати свій рід, Тертуліан звертає свій гнів на жінок. Їх мотиви для вступу в шлюб йому повністю зрозумілі: «... сріблолюбство, честолюбство – ось що, напевно, робить шлюб для них необхідним. Християнки відкладають вбік речі небесні, бажають бути господинями чужої оселі, насолоджуватися багатством чоловіка, користуватися зверхністю своєю, щоб привертати до себе повагу не за власні заслуги, оскільки Бог не дає їм ні важких золотих намист, ні пишного одягу, ні галльських, а ні германських рабів, ні всього того, що сповнює дів таким бажанням виходити заміж»[26].

Закінчуючи свої розмірковування про безглуздість та шкідливість сімейних стосунків для віруючих, Тертуліан робить висновок: «Таким чином, хто одружується для плоті, для світу чи для нащадків, той ясно бачить, що жодне з цих спонукань не може пасувати християнину»[27].

Проповідь поглядів, що йшли всупереч етичній доктрині церкви, привела Тертуліана до конфлікту з єпископатом та послідуючого приєднання до монтаністської спільноти. Не маючи протиріч з ортодоксальним віровченням у догматичній царині, монтанізм відкидав церковну ієрархію і відрізнявся більш суворими дисциплінарно-аскетичними правилами[28]. Монтан пророкував близький кінець світу, прославляв безшлюб'я та цнотливість, вимагав суворого аскетизму, виснаження плоті та відмови від усіх втіх життя, що повністю співпадало з аскетичними переконаннями самого Тертуліана.

У трактаті «Про одношлюбність», написаному невдовзі після розриву Тертуліана з єпископальною церквою, автору вже притаманне радикальне ставлення до предмету: «Шлюб та плотський гріх складають єдиний союз, одну сполуку, бажання якої Господом

названо перелюбством. На це ви заперечите, що я надто глибоко захоплююсь, що нападаю навіть і на перший шлюб. Це правда. Я нападаю на нього, тому що він базується також на бажанні; а бажання уже є перелюбством. Ось чому цнотливість має перевагу, будучи відлученою від всякої подоби плотського гріха» – радить автор, завершуючи свій твір категоричним наказом: «Будьте вдячні Богу, що Він дозволив вам одружуватись один раз; а про другий шлюб краще і не розмірковуйте, вважаючи його начебто забороненим!»[29]

Таким чином, протягом своєї творчої діяльності Тертуліан пройшов шлях від відносно толерантного ставлення до шлюбу до переконання про його небажаність в християнському житті. Не дивлячись на таку радикальну трансформацію поглядів мислителя, детальне вивчення його творів показує, що ряд основних положень щодо сімейних відносин всередині християнської спільноти, а саме - вимога суворої одношлюбності та утримання в шлюбі, залишаються практично незмінними, змінюється лише риторика проповіді.

Так, в період свого служіння карфагенським пресвітером та перебуваючи в шлюбі ще з часів свого дохристиянського життя, Тертуліан визнає благо сімейного зв'язку, проповідуючи лише неприпустимість повторного шлюбу після того, як один із подружжя овдовіє, а також заборону шлюбу з язичниками. З початку свого захоплення ідеями монтанізму, він приймає постулат цього вчення про гріховність сімейних стосунків як перешкоди в справі спасіння душі, вводячи до своєї етичної концепції ідею про необхідність збереження цнотливості подружжя в шлюбі.

Визначимо, що ця ідея не була новою для християнської моралі. Різниця між ортодоксальною церковною етикою та ригоризмом Тертуліана, як і у випадку з другим шлюбом, полягає у тому, що церква не заохочувала другі шлюби та вважала утримання в сімейних стосунках бажаним, Тертуліан же вважав другий шлюб смертним гріхом, а утримання в шлюбі суворо обов'язковим для спасіння душі.

Після свого розриву з єпископальною церквою та переходу в монтаністську спільноту, Тертуліан вже не був обмеженим необхідністю шукати компроміс між власними переконаннями та ортодоксальною доктриною. Отже він піддає різкій критиці поширену на той час практику повторних шлюбів та наявності сім'ї у членів кліру. Оспорюючи право церковних ієрархів пробачати після покаяння гріхи плоті, він категорично декларує надану монтаністським вченням істину, що на землі не може бути відпущення чи прощення за гріхи блуду, перелюбства чи за другий шлюб[30].

Будучи переконаним у близькому кінці світу, Тертуліан в земному житті та подружніх стосунках бачить панування зла, якого потрібно уникнути, щоб отримати участь в Царстві Божому. Необхідно відмітити, що в своєму баченні сімейного зв'язку як суттєвої перешкоди для отримання вічного життя, поряд з прийняттям монтаністських

ідей, значну роль відіграло притаманне йому ставлення до жінки як втілення гріха та спокуси, а також головної винуватиці гріхопадіння людства з часів Адама[31]. Порада суворого моралiста віруючим, що бажають врятуватись, є простою: «Найкраще для людини повністю віддалитись від жіночої статі!»[32]

Багато що з етичних та дисциплінарних поглядів Тертуліана, які за його життя здавалися новаторськими, наприкінці IV ст. стало вже освяченою часом традицією, і хоча його проповідь йшла всупереч апостольському вченню, плоди її були вражаючими. Вже з середини III ст. серед хоч якось значущих діячів західної церкви ми не бачимо жодного одруженого. «Починаючи з Тертуліана, кожен поважаючий себе богослов вважав необхідним проповідувати аскетичне життя та цнотливість. При цьому цнотливість рекомендувалось не лише духовенству, але й мирянам, і не в якості ідеалу, а в якості стандартної норми для пересічного християнина»[33] – писав дослідник історії церкви Іван Мейєндорф.

Показовою в цьому відношенні є позиція «отців» католицької церкви. В кінці IV ст. святий Ієронім стверджує, що: «...перший шлюб гідний співчуття як хоча й припустима, та все ж капітуляція перед плоттю, а другий – лише за крок від будинку розпусти», і що «навіть кров мучеництва навряд чи зможе змити бруд шлюбу з жінки-християнки»[34]. Солідарний з ним і Амвросій Медіоланський, який писав: «Хоча і не варто засуджувати шлюбний союз як злочин, в той самий час необхідно ухилятися від нього»[35]. Майже дублюючи Тертуліана, Аврелій Августин таким чином розподілив ієрархію непорочності: «В самому низу місце для благочестя сімейного, вище – для вдівецького, і ще вище – для цнотливого»[36]. Наприкінці VI ст. папа Григорій Великий запроваджує безшлюбність для духовенства. Нарешті, в XIII ст. святий Фома Аквінський, модернізуючи ідеологію католицької церкви щодо нової епохи, продовжує стверджувати: «Шлюб є зло передусім для душі. Бо ніщо так не шкідливо для благочестя, як плотське кохання»[37].

Культурні та соціальні наслідки, викликані морально-аскетичними творами Тертуліану – тема, яка потребує спеціального дослідження поза межами даної статті. Втім, підводячи підсумки аналізу поглядів Тертуліана на шлюб та сім'ю, можна стверджувати, що цей суворий ригорист стояв біля витоків традиції, проявами якої стали такі особливості етики та практики західного християнства, як безшлюбність кліру, винятковість розлучення в сімейній практиці віруючих, а також культ аскетизму та утримання як необхідного засобу для спасіння в системі світоглядних засад середньовічного суспільства.

У статті йдеться про особливості поглядів церковного письменника початку III ст. Тертуліана на шлюб та сім'ю. Розглядаються питання про доцільність шлюбно-сімейних

стосунків у житті християнської спільноти та їх співвідношення з системою релігійних цінностей. Простежено ідейну еволюцію автора від толерантного сприйняття інституту шлюбу до його категоричного засудження. Увагу також приділено висвітленню ролі вищезазначених поглядів у розвитку християнської думки перших століть нашої ери.

Article deals with the ideas of Christian Latin writer Tertullian (3th Century A.D.) concerning marriage and family. The questions of marriage and family life expediency for the Christian community are analyzed in their correlation with the system of religious values. Tertullian's shift from tolerance in his view on marriage to it's categorical censure is observed. The role of his ascetic ideas in the development of Christian ethical thought is also described.

Примітки:

1. *Браун П. Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. – К., 2003; Forrester F. Church. Sex and Salvation in Tertullian // The Harvard Theological Review. - Vol. 68. - No.2. - P. 83-101; Mayor J. A puritan and a broad churchman in the second century // The Expositor. - 6th Series. - Vol.5. - P. 401-409; Turcan M. Being a woman according to Tertullian // Vita Latina 119. - Sept.1990. - P.15-21.*
2. *Тертуллиан. Послание к жене / Пер. Е. Карнеева – СПб., 1849.*
3. *Тертуллиан. Увещевание к целомудрию / Пер. Е. Карнеева – СПб., 1849.*
4. *Tertullian. On monogamy /Claesson's translation – http://www.tertullian.org/*
5. *Свята Євангелія від Луки (21:32) – Новий Завіт – Київ, 2004.*
6. *Перше послання апостола Павла до коринтян (7:27,28).*
7. *Тертуллиан. Послание к жене. – С.218.*
8. *Перше послання апостола Павла до коринтян (7:12,14).*
9. *Тертуллиан. Послание к жене. – С.221.*
10. *Там само.*
11. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.104.*
12. *Перше послання апостола Павла до коринтян (7:29).*
13. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.112.*
14. *Там само. – С.120.*
15. *Тертуллиан. Послание к жене. – С.219.*
16. *Там само. – С.220.*
17. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.103.*
18. *Там само. – С.100.*
19. *Тертуллиан. Послание к жене. – С.219.*
20. *Свята Євангелія від Матвія (5:28).*
21. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.109.*
22. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.110.*
23. *Свята Євангелія від Луки (21:23).*
24. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.113.*
25. *Там само.*
26. *Тертуллиан. Послание к жене. - С.212.*
27. *Тертуллиан. О целомудрии. – С.102.*
28. *Фаррар Ф. Жизнь и труды святых отцов. – Одесса, 2003. – С.160.*

29. Tertullian. On monogamy /Claesson's translation - http://www.tertullian.org/

30. Там само.

31. Казаков Т. Християнський ідеал жінки в творчості Тертуліана / Матеріали 64-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Одесса, 2008. – С.61-65.

32. Tertullian. On monogamy /Claesson's translation - http://www.tertullian.org/

33. Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие / Тертуллиан - http://lib.eparhiasaratov.ru/books/12m/meendorf/theology1/

34. Jerome. Adversus Iovinianum – www.newsadept.org/fathers/

35. Амвросий Медиоланский. Творения по вопросу о девстве и браке. – Казань, 1901. – С.91.

36. Аврелий Августин. О супружестве и похоти - http://filosof.historic.ru/books

37. Фома Аквинский. Сумма теологии – http:// pereslavl.botik.ru/~thomas/texts/

Луговий О.М.

ПОХОДЖЕННЯ СКАРБІВ ҐАРАЛЬДА ГАРДРАДИ: ДО ДИСКУСІЇ ПРО «ПОЛЮТАСВАРФ».

Візантія приваблювала різноманітними благами вояків з далеких країн, зокрема, в X-XII ст. – зі Скандинавії. Багата країна, Візантія була відома тим, що вояки в ній могли отримати платню за свою справу в двадцятеро більшу, ніж на Русі[1]. Східна Римська імперія давала притулок вигнанцям, можливість звеличитися честолюбцям, шанс довести свою звитягу та талан тим, хто прагнув приєднатися до лав славетних вояків скандинавських саг. Поміж усіх цих принад, найчастіше у скандинавських джерелах йдеться саме про можливість збагачення, зокрема шляхом, розуміння якого є досі проблематичним – „полютасварф". Метою цієї розвідки є встановлення явища, яке криється під цим давньоскандинавським терміном, його місця серед інших відомих засобів збагачення скандинавських військових найманців у Візантії.

Термін „полютасварф" (pólútasvarf) є гапаксом, тобто у відомих джерелах його вжито лише одного разу. Ісландський збирач саг XIII ст. Снорріі Стурлусон так переповів про витоки казкових багатств норвезького конунга Гаральда Гардради (1047-1066 рр. правління), колишнього верінга, тобто наймаиця у Візантії: „Когда Харальд прибыл в Хольмгард (Новгород – О.Л.), Ярицлейв (князь Ярослав Володимирович, Ярослав Мудрий – О.Л.) принял его отменно хорошо. Он провел там зиму и получил в свое распоряжение все то золото, которое прежде посылал туда из Миклагарда (Константинополя – О.Л.), и самые разные драгоценности. Там было столько добра, сколько никто в Северных Странах не видал в собственности одного человека. Харальд трижды ходил в обход палат (pólútasvarf), пока находился в Миклагарде. Там было в обычае, что всякий раз, когда

умирал конунг греков, веринги имели право обходить все палаты (pólútir) конунга, где находились его сокровища, и каждый был волен присвоить себе то, на что сумеет наложить руку" (пер. А.Я. Гуревича: Сага о Харальде Суровом, XVI).

Перша спроба інтерпретації pólútasvarf належить самому Снорі Стурлусону. Слово (сенс якого було забуто вже у XIII ст.) Снорі зрозумів через латинське palatium – палац (в Геймскрінглі: polota, pollitta, pólútir). Svarf було перекладено як „кружляння". Тож Снорі пояснив увесь вираз як традицію верінгів після смерті візантійського імператора обходити весь імператорський палац і виносити всі коштовності, що знайдуть. Далі Снорі підрахував, що протягом служіння у Візантії Гаральда змінилося три імператори, тож Гаральд тричі приймав участь у цьому дійстві.

Вада розрахунків Снорі була лише в тому, що з трьох імператорів помер тільки Михаїл IV[2]. Наслідком триразової участі в пограбуванні палацу, за версією Снорі, стали великі багатства Гаральда, які він пересилав з вірними людьми руському князю Ярославу.

З інших джерел про традицію пограбування будь-якими вояками імператорського палацу нічого не відомо, та й важко уявити собі таке в умовах візантійського суспільства. Тим не менш, згадка у досить інформативному джерелі про цей звичай, який не перетинається з відомими фольклорними сюжетами, змушує шукати пояснення. Ісландський дослідник історії варангів С. Бльондаль зробив три такі спроби, пов'язуючи звичай із руським походженням перших варангів-варягів.

Найперше С. Бльондаль інтерпретував pólútasvarf через слов'янське „палатний збір", тобто, йдеться не про обхід всього палацу, а про обхід певних палат, спеціально для цього облаштованих[3]. Втім, це пояснення знову ж таки спирається на гіпотезу Снорі про візантійську традицію. Ідея Снорі настільки життєздатна, що С. Бльондаль навіть був схильний вважати, що певні обмежені форми грабунку були дозволені варангам Палацу. Єдиним прикладом цього може виступати скинення Михаїла V Калафату та пограбування повсталими Влахернського палацу 1042 р., але все ж це виняток (як це визнав і С. Бльондаль). В.Г. Васильєвський[4], О.О. Ридзевська[5] та Т.М. Джаксон[6] також прийняли цей випадок за вдале пояснення появи фрагменту про pólútasvarf. При цьому Т.М. Джаксон пізніше була більше схильна до версії участі Гаральда в збиранні податку на Русі та у Візантії[7].

У другій гіпотезі С. Бльондаль звернувся до думки про участь Гаральда в збиранні податків. Слово pólútasvarf у цьому випадку другим коренем мало також давньоруське „съборъ", але першим – дієслово „получиль". Таким чином північне джерело обробило руський вислів, який стосувався цього процесу. Пізніше ісландський дослідник відмовився від цієї своєї версії.

Більш популярною стала інша „податкова" гіпотеза, яка пов'язує pólútasvarf із відомою з 9-го розділу „Управління імперією" Константина Багрянородного формою збирання податку на Русі X ст.: „Когда наступит ноябрь месяц, тогчас их [росов] архонты выходят со всеми росами из Киава и отправляются в полюдия (πολύδια – О.Л.), что именуется „кружением" (γίρα – О.Л.), а именно – в Славинии вервианов, другувитов, кривичей, северинев и прочих славян, которые являются пактиотами росов. Кормясь там в течение всей зимы, они снова, начиная с апреля, когда растает лед на реке Днепр, возвращаются в Киав. Потом так же, как было рассказано, взяв свои моноксилы, они оснащают [их] и отправляются в Романию" (пер. Г.Г. Літавріна). Пояснення етимології слова pólútasvarf, засноване на полюдді, було запропоновано А. Стендер-Петерсоном. Pólútasvarf за ним складається із викривленого давньоруського терміну „полюдье" та його скандинавського пояснення svarf – „кружляння"[9]. Аналогічною конструкцією є термін stólkonungr, що зустрічається у сагах (Hallfredar saga, в якій столконунгу у Міклагарді служив Ґрісе Семінґссон[10]) як позначення візантійського імператора та виводиться з руського „стольный князь"[11].

Попри що цілком вдалу етимологію, неперекопливою є реконструкція А. Стендер-Петерсоном подій, пов'язаних із збагаченням Гаральда. На думку шведського вченого, свої здобутки від полютасварфу Гаральд отримав не у Візантії, а в ті два недовгі періоди, коли він перебував на службі в Ярослава (1031-1033, 1043-1045 рр.) та приймав участь у справжньому руському полюдді. При цьому А. Стендер-Петерсен схильний вважати, що перший період ліпше відповідає даним саги.

Дж. Шепард[12] розвинув гіпотезу А. Стендера-Петерсена: за свідченням Кекавмена, Гаральд прибув до Константинополю в правління Михаїла IV, тобто не раніше 11 квітня 1034 р. Найближчі дії проти піратів (в яких, відповідно до саг, приймав участь Гаральд) також відбувались 1034 р. За інформацією Іоанна Скіліци та Георгія Кедріна, у вересні сарацини захопили Міри Лікійські (Cedr. II, 511) та здійснювали морські напади на Кікладські острови (Cedr. II, 512), проте до кінця року Іоанн Орфанотроф, найвпливовіший константинопольський сенатор, вже побував в Мірах, отже, вони були відбиті. Про цей факт Скіліца не сповістив, що можна пояснити його бажанням приховати будь-які позитивні дії Орфанотрофа. Дж. Шепард робить наступний висновок: Гаральд перебував на службі в Ярослава у 1031-1034 рр., тобто три зими. А оскільки класичне полюддя проходило, за Константином Багрянородним, з початку листопада до квітня, то Гаральд встиг прийняти в ньому участь три рази ще у перше перебування у Києві.

С. Бльондаль протиставив версії А. Стендер-Петерсена неспростовну хронологію: в 1030-х рр. Гаральд, 16-19-літній дружинник-варяг, був ще занадто молодим, щоб очолювати полюддя, а в 1040-і рр. мав замало часу, фактично – один рік для збору

полюддя, і зовсім не мав часу для перетворення зібраного таким чином хутра та, як аргументовано доводить О. Галенко[13], рабів у гроші, адже для цього необхідно було знову ж таки вирушати до Константинополя. До цього могли додатися відомі складнощі із перетворенням руських товарів саме на гроші у великих сумах на візантійському ринку[14]. Жодне із тих джерел, що згадують казкові багатства Гаральда (Adam Brem. III, 13; „Історія про давніх норвезьких королів" Теодоріка та „Огляд саг про норвезьких конунгів") не виказують їхнє руське походження – лише грецьке[15].

Та є більш важливий аргумент. Збагачуючись через полюддя, Гаральд порушував князівський привілей. Крім того, ми не знаємо, чи збереглося київське полюддя після введення погостів на Русі другої половини X ст., що фактично було адміністративно-податковою реформою та частково позбавляло полюддя економічного змісту. Відомо лише, що воно відроджується, за літописними та актовими даними, в окремих землях як форма експлуатації князівських доменіальних володінь, в кінці XII ст. (є згадки щодо полюддя у Ростовській землі 1190[16] та 1201[17] рр.), воно також згадується в Литовському князівстві як підношення намісникуволості під час її об'їзду.

Концепція Л.В. Черепніна про данинну систему васальних відносин на ранній стадії феодалізації на Русі, яка сама по собі викликає нарікання декого з сучасних дослідників[18], допускає можливість того, що Гаральд отримав право збору данини з певної території. Але навіть якщо Гаральд мав змогу приймати участь в полюдді і якщо він вспіг перетворити на гроші зібране хутро та рабів, все одно жодний регіон Русі не міг дати йому багатств, які були б нечувані на півночі Європи. Рівень розвитку економіки Північної та Східної Європи тоді був приблизно однаковим. Джерела ж підкреслюють саме казковість багатств Гаральда, яку, якщо це так, можна пояснити лише їх південноєвропейським походженням.

Субкультура північних найманців почала формуватися ще в часи існування полюддя. Тож етимологія А. Стендер-Петерсона є цілком правомірною. Але на що може вказувати цей термін стосовно діяльності варангів у Візантії? І тут припадгідною є третя гіпотеза С. Бльондаля. Візантійський уряд використовував варангів для збору податків у „гарячих точках", місцях, де не діяли традиційні засоби оподаткування. Для самих варангів це якраз і було аналогом руського полюддя-polutasvarf'у. За свідченням С. Бльондаля, слово svarf має ще одне значення, не враховане А. Стендер-Петерсеном, - "насилля, грабунок"[19]. Ця етимологія додає впевненості й висновкам О. Галенко щодо руського "полюддя" як полювання на людей. Константин Багрянородний вказав на візантійський змістовний аналог – γίρα, і джерела підтверджують його існування. Епанагога Василія І та Лева VI (VII, 8) забороняла посадовцям вирушати на довгі подорожі чи так звані γίρα без особливого розпорядження. Вочевидь, імператори боялись, що в екстремальних умовах зібрані таким чином податки, а фактично – трофеї, пройдуть поза скарбницею. Але такі

приписи рідко мають ефект, і не дивно, що в середині XI ст. ватажок варангів, який діяв у кількох багатих провінціях імперії, міг за допомогою гіри здобути такі статки, які для Скандинавії чи Русі були надзвичайними.

Дослідники нечасто згадують з цього приводу інші редакції „Саги про Гаральда". Редакція, вміщена до „Fagrskinna", не згадуючи слова pólutasvarf, дає інше пояснення багатству Гаральда: „Харальд пробыл несколько зим в Африке; взял он там много золота и всякого рода драгоценных сокровищ и ценных камней, и всю добычу, которую он брал и которая не нужна была его рати, он посылал ... во власть и на хранение Ярицлейву конунгу. Собралось там большое богатство, как и должно было быть, когда он грабил в той части света, которая всего богаче золотом и серебром, и совершил так много..." (пер. О. Ридзевської[20]). Під час перебування Гаральда у Візантії її війська не вели жодних операцій в Африці. Гаральд міг приймати участь у сірійських та сицилійських кампаніях 1030-х рр., де йому діставалися й трофеї, й можливість зібрати перші податки на щойно відвойованих землях. На напівлегальний статус такого „збору податків" непрямо вказує й надзвичайна рідкісність терміну, який його детермінує.

Джерела ведуть мову й про інші засоби збагачення Гаральда.

Одна з редакцій саги про Гаральда розкриває умови, за якими Гаральд повинен був віддавати імператорові частину здобичі, отриманої під час походу, власне 100 марок з кожного захопленого корабля[21], що мало б відповідати майже 6 літрам золота на візантійську монету. Ці умови, вірогідно, ще часів боротьби з піратами в Егейському морі в 1030-х рр., також залишали простір для зловживань. „Fagrskinna": „Первое, в чем обвиняли Харальда, - что он присвоил себе то золото, которое принадлежало конунгу греков, и не выплатил, как полагалось по закону, и сам взял себе больше, чем конунг положил ему. Говорили, что в то время, когда он был над ратью конунга, золото не шло с галейд" (пер. О. Ридзевської[22]).

Це пояснює і необхідність відправляти багатства до київського князя на зберігання, і ув'язнення Гаральда разом із його соратниками Гальдором Сноррасоном, сином ісландського законоговорителя Снорpі Торгрімсона, першим оповідачем саги про Гаральда, та Ульфом Оспаксоном, майбутнім конюшим короля Гаральда. Вірогідно, що обидва були офіцерами в загоні Нордбрікта (під цим іменем Гаральд був відомий у Візантії за Сагою) та приймали участь у його зловживаннях[23]. За сагою імператриця Зоя звинуватила Гаральда у присвоєнні того, що мало належати імператорові. Не братимемо до уваги явно белетристичну версію про роман Гаральда з царівною Марією. Додатковим мотивом й причиною для ув'язнення Гаральда могло стати звільнення та повернення до імператорської милості за часів Михаїла V Георгія Маніака, особистого ворога та колишнього начальника варанга-норвежця. На думку С. Бльондаля, саме він міг

ініціювати справу проти Гаральда[24]. З іншого боку, Густав Шторм[25] ще 1884 р. висловив думку, що ув'язнення не було, оскільки про нього мовчить Кекавмен, візантійський автор, який знав Гаральда особисто та коротко змалював перебування того у Візантії[26].

Після скинення Михаїла Гаральд повинен би бути багато обдарованим імператрицею Зоєю як активний діяч її приходу до реальної влади. Михаїл Пселл особливо підкреслює неадекватну щедрість імператриці, якою могли користуватися ті, хто здобував її прихильність. „Но эти богатства были не дарованы, а разграблены и расхищены, а все происходящее и высочайший взлет на самом деле оказались началом упадка и унижения государства." (Хронография. Зоя и Феодора, VII; пер. Я. Любарського).

Отже, якими могли бути витоки багатств Гаральда Гардради? Джерела прямо вказують на значні здобутки від боротьби з піратами, грабунку захоплених Гаральдом міст „Африки", під якою потенційно можуть критися усі провінції, на території яких відзначився Гаральд: Сирія, Сицилія, чи навіть Македонія. Безумовно, мали місце і пограбування палацу під час перевороту 1042 р., і подарунки нової імператриці тим, хто приймав участь у цьому перевороті. Проте pólútasvarf описується Снорріі як неодноразове явище, таке, що вимагало періодичного приховування своїх здобутків. Тому, а також завдяки асоціації із давньоруським полюддям, найбільше воно відповідає діям найманців у підкорюваних провінціях. Крім того, скандинавське поняття pólútasvarf виражає глибинні протиріччя, які поставали між імперським розумінням головної мети війн за встановлення візантійської влади в Сирії та на Сицилії, і завданнями, які ставили перед собою найманці-скандинави.

Статтю присвячено загальній проблемі грошових виплат та інших матеріальних заохочень у візантійській армії XI ст. Зокрема йдеться про походження скарбів, отриманих молодим Гаральдом Гардрадою, коли він був верінгом у Візантії. Рішення може бути знайдене в етимології скандинавського терміну pólútasvarf, який, на думку автора, позначав напівлегальне збирання податків на територіях, що знаходились в зоні військових дій.

Article deals with the general problem of payments to the troops and other material inducements in Byzantine army in the XI cent. Particularly it is dedicated to the case of young Harald Hardrada as væring in Byzantium and the sources of treasures he earned there. Solution can be found in the meaning of the scandinavian term ***pólútasvarf****, concedered to be a kind of half-legal tax gathering from the territories under military actions.*

Примітки:

1. Луговий О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. // Дриновський збірник. – Харків-Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. – Т. II. – С. 108-114.

2. Shepard J. A note on Harold Hardraada: the date of his arrival at Byzantium // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 22. – S. 146

3. Blöndal S. The Varangians of Byzantium: an Aspect of Byzantine Military History / Transl., revised and rewritten by B. Benedikz. – N-Y, 1978. – P. 80

4. Васильевскій В. Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ // ЖМНП. – 1875. - № 2 – С. 445-447

5. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв. (материалы и исследования). – С. 157

6. Джаксон Т.Н. О термине pólútasvarf у Снорри Стурлусона // Норна у источника судьбы. – М., 2001. – С. 106-113

7. Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – М., 2000. – С. 141

8. Blondal S. The last exploits of Harald Sigurdsson in Greek service: a chapter from the history of the Varangians // Classica et mediaevalia, II (1). – 1939. – P. 10

9. Stender-Petersen Ad. Études Varègues // Classica et mediævalia, III. – 1940. – P. 14-19

10. Пріцак О. Походження Русі. – Т.II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2003. – С. 280-281.

11. Blondal S. The Varangians of Byzantium. – P. 177

12. Shepard J. Op. cit. – S. 145-150

13. Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про „полюддя" // Ruthenica, 3. – 2004. – С. 48-67

14. Домановський А.М. Окремі елементи зовнішньо-торговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // Археологія. – 2005. - №2. – С. 34-46

15. Джаксон Т.Н. О термине pólútasvarf ... – С. 108-109

16. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ, Т.1 – М., 1962. – Кол. 408-409; див. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1993. – С. 277-278.

17. Львовская летопись, ч. I, 6709 // ПСРЛ, Т.20(1). – СПб, 1910. – С. 141

18. Фроянов И.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – М.-СПб., 1995. – С. 51

19. Blondal S. Quelques notes sur le mot pólútasvarf // Classica et mediaevalia, IV. 1941. – P. 96-97

20. Рыдзевская Е.А. Указ. соч. – С. 55

21. Там же. – С. 157

22. Там же. – С. 57

23. Blondal S. The last exploits... – P. 13

24. Blondal S. Op. cit. – P. 7-8

25. Див.: Blondal S. Op. cit. – P. 6

26. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. / Пер. с гр. и комм. Г.Г. Литаврина. – М.: Наука, 1972 – С. 283

О.І. Павлов

СІЛЬСЬКІ ТА ВОЛОСНІ ПРАВЛІННЯ В АДМІНІСТРАТВНІЙ СИСТЕМІ РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Сільські та волосні правління посідали певне місце в адміністративній системі Росії у проміжок часу між селянською реформою 1861 р. та жовтневою революцією 1917 р. Вивчення досвіду їх діяльності має велике значення для формування сучасної системи публічного адміністрування сільських територій України. З огляду на це, метою статті є дослідження природи та функцій цих органів управління, що надасть можливість визначити те місце, які вони займали у загальноросійській адміністративній системі Актуальність цієї наукової проблеми зумовлена її недостатньою науковою розробкою. Серед нечисленних публікацій, присвячених діяльності волосних правлінь на Україні, можна назвати монографію А. Бондаревського[1] та статті К. Лебедської[2], В. Шандри[3] та А. Шевчука[4], в яких ця проблема не є предметом спеціального дослідження. Враховуючи це, у статті реалізуються наступні завдання:

- визначення функцій, які покладалися на сільські та волосні правління після ліквідації кріпосного права;
- висвітлення специфіки діяльності цих органів на українських землях;
- аналіз питань, які були предметом розгляду відповідних правлінь німецьких колоній Одеського повіту Херсонської губернії.

У середині XIX ст. українські землі, що входили до складу російської імперії, було поділено на 9 губерній. До селянської реформи 1861 р. управління сільськими справами здійснювалося зверху губернськими та повітовими управами. На низовому рівні діяло самоврядування: усе, що торкалося внутрішнього життя села, вирішувалося на сході усієї громади. На рівні держави управлінські функції здійснювало міністерство внутрішніх справ. Забігаючи наперед, зазначимо, що обмеження земських установ, започаткованих з 1864 р., рівнем губернії та повіту, є свідченням того, що виконання управлінських функцій на рівні села та волості раніше покладалося на поміщиків, після реформи – на відповідні правління.

Функції сільських та волосних правлінь у значній мірі походили від завдань, які покладалися на селянську реформу 1861р.

Головні положення селянської реформи було викладено в царському "Маніфесті" від 19 лютого 1861 р. та "Загальному положенні про селян, звільнених з кріпосної залежності". Загальне положення розпочиналося проголошенням кріпосних селян

особисто вільними без викупу. Вони могли купувати, володіти і продавати рухоме та нерухоме майно, торгувати, записуватися в цехи і гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, найматися на різні роботи, без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани. Одночасно з поміщиків знімалися зобов'язання щодо постачання продовольства та опікування селян, відповідальність за внесення селянами державних податків, виконання ними грошових і натуральних повинностей, зобов'язання клопотатися за селян у цивільних і кримінальних справах.

На українських землях, крім "Загальних положень про селян, звільнених з кріпосної залежності", земельні відносини, повинності тощо регулювалися місцевими положеннями, які враховували специфіку губерній. Так, на Лівобережжі діяло "Місцеве Положення про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських", за яким вищий наділ становив від 2,75 до 4,5 дес. на ревізьку душу, нижчий – половину вищого. Земля відводилася всій громаді, а потім виділялася селянським сім'ям у спадкове користування. Розміри наділів залежали від господарської забезпеченості тяглом. На півдні, в окремих районах Харківської губернії діяло "Місцеве Положення про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях Великоросійських, Новоросійських і Білоруських". У степових губерніях установлювався єдиний, так званий указний наділ, розміри якого коливалися від 3 до 6,5 дес. на ревізьку душу. Для південної Слобожанщини визначалися вищий 3–4,5 дес. і нижчий розміри наділів на душу. Останній становив третину вищого. Однак це положення стосувалося лише тих районів, де було поширене общинне землеволодіння. Згідно з "Місцевим Положенням про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Київській, Подільській та Волинській" за селянами Правобережної України зберігалися наділи в розмірі, що визначався інвентарними правилами 1847–1848 рр.. Усі "мирські землі" поділялися на корінний та додатковий наділи. Якщо наділ 1861 р. був менше інвентарного, селяни могли через мирового посередника добиватися його збільшення. У середньому селянам припадало 1,9–2,3 дес. на ревізьку душу. Як і на Лівобережжі, земля виділялася на сільську громаду і закріплювалася за селянами в спадкове подвірне користування[5].

Особливість Правобережної України виявлялася й у тому, що поляки серед поміщиків складали 95% їх загальної кількості. Саме тому цей факт вплинув на характер селянської реформи в зазначеному регіоні. Коли польське повстання у квітні 1863 р. поширилося на Волинську губернію, царський уряд на короткий період часу зробив ставку не на дворянство, яке взяло участь у повстанні, а на селянство. Це підтверджується низкою імператорських документів, якими припинялися обов'язкові відносини між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами, установчі грамоти перетворювалися на

викупні акти. Викупні платежі зменшувалися на 20%[6]. Тим самим усі селяни зобов'язувалися незалежно від того, відпрацьовували вони повинності чи сплачували оброк, перейти на викуп своїх земель. Платежі сплачувалися до повітового казначейства. Усі питання щодо грошових розрахунків із землевласниками брала на себе влада. Що стосується пониження платежів, то воно було викликане метою посилення соціальної опори влади в особі селян та гарантуванням своєчасного надходження коштів до скарбниці. Крім того, цей захід використовувався як покарання польських поміщиків за виявлену нелояльність до влади.

Звісно, селянська реформа супроводжувалася певними перетвореннями у сфері місцевого управління. Ще до скасування кріпосного права в Росії існував певний досвід ведення місцевих справ. Він стосувався передусім державних та удільних селян. Після реформи 1861 р. було створено органи управління колишніми поміщицькими селянами на рівні волості (рис. 1).

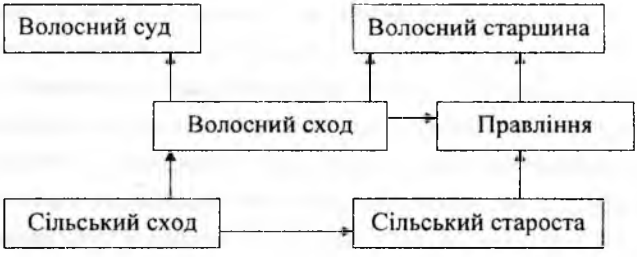

Рис. 1. Організація селянського управління за реформою 1861 р.

Утворення сільського і волосного правління дало привід деяким сучасним авторам для висновку про існування в Україні селянського самоврядування[7]. Дійсно, елементи самоврядування існували на рівні громади ще задовго до проведення селянської реформи 1861 р. Але як організаційно, так і функціонально органи селянського управління були складовою частиною загальнодержавної адміністративної системи. З самого початку, включаючи етап підготовки реформи, ця справа контролювалася й запроваджувалася панівними колами країни, про що свідчить утворення, крім селянського і волосного правління, повітових мирових посередників і повітових з'їздів мирових посередників, функції яких передусім полягали у розв'язанні питань, що виникали з поземельних відносин між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами. Мирові посередники у 1874 р. були замінені на повітові в селянських справах присутствія, а на Правобережній Україні вони проіснували до 1917 року[8].

На користь нашої позиції щодо державної природи новоствореної системи сільського управління свідчить й спосіб утворення сільського і волосного правління. За рішенням

міністерства внутрішніх справ губернатори мали завершити цю роботу протягом шести попередніх місяців. Більш активно процес утворення волостей відбувався у Херсонській губернії, де на початок серпня 1861 р. було утворено 140 волостей з 160 запланованих, а також у Катеринославській, Київській і Подільській губерніях[9]. Такий порядок та спосіб адміністративно-територіального поділу та утворення органів сільського управління пояснюється самодержавним ладом Росії, який виключав існування повноцінного самоврядування.

Крім того, українське селянство психологічно не було підготовлено до самоврядування. Не применшуючи ролі громади, слід зауважити, що до 1861 р. уся система управління господарством на селі трималася на поміщикові. За свідченням відомого знавця селянської психології та побуту другої половини XIX ст. О. Енгельгардта, селяни в той час чекали лише одного – землі, заради чого готові були терпіти й начальство, й самоврядування[10].

Система сільського управління складалася із сільського та волосного правління, які підпорядковувалися мировим посередникам (вони обиралися із місцевих дворян за умови наявності у них 150-500 десятин землі), що були підконтрольні повітовим з'їздам мирових посередникам, а пізніше – повітовим у селянських справах присутствіям, а останні – губернським у селянських справах присутствіям. Роль апеляційної інстанції щодо рішень мирових посередників виконували з'їзди мирових посередників. Судовими справами займалися мирові судді, яких обирало населення, а на Правобережній Україні вони із 1872 р. призначалися міністром юстиції на основі схваленого губернатором списку кандидатів[11].

Основною ланкою сільського управління була волость. Як новостворена адміністративно-територіальна одиниця вона проіснувала в Україні до 1923 р. на відміну від волосного правління, яке було скасовано у 1917 р. До складу волості входило кілька сільських громад. Як правило, волості складалися не менше ніж з 300 ревізьких душ, хоча у процесі підготовки селянської реформи нижня межа була встановлена на рівні 21 ревізької душі. На практиці ж у переважній більшості волостей їх налічувалося в середньому 500-600 душ. До складу мирових дільниць входило від 5 до 10 волостей[12].

Базувалося сільське управління на селянському правління, яке складалося із сільського сходу та сільського старости. Сільський сход традиційно займав значне місце в обговоренні найбільш важливих питань життєдіяльності громади. Вирішення багатьох справ здійснювалося, як і раніше, на засадах звичаєвого права. Разом з тим, після 1861 р. на законодавчому рівні було визначено структуру, порядок формування та діяльності сільського сходу. У ньому мали право брати участь селяни-домовласники та сільські виборні посадові особи – староста, писар, десяцькі, а також дрібні торговці, вчителі,

священики. Значна роль у регламентації діяльності сходу належала сільському старості, оскільки за законом періодичність його скликання не визначалась. Право скликання сходу надавалося також волосному старості, мировому посереднику та поміщикам. Проте не передбачалося скликання сходу за ініціативою представників сільської громади. До компетенції сільського сходу входило: формування складу виборних органів селянського самоврядування (старост, їх помічників, десяцьких); прийом та звільнення членів громади; виконання господарських і фіскально-поліцейських функцій; утримання медичних, освітніх та культурних закладів; визначення речових та спадкових прав окремих членів сім`ї домовласника, проведення розділу майна в разі виділення із складу сім`ї окремих її представників; призначення опікунів та піклувальників для сиріт, малолітніх осіб та людей похилого віку.

У волосному сході, який проходив під безпосереднім наглядом мирових посередників, як правило, брало участь не менше 50-80 службових та виборних осіб. Виконавчим органом волосного сходу було волосне правління, що складалося з волосного старшини, старост усіх сільських громад і збирача податків.

Про функції волосного правління свідчать волосні видатки. Наприклад, у 1891 р. по 50 губерній Європейської Росії лише 12,2% загальних видатків було витрачено на сільськогосподарські потреби селянства, 4,3% – на оплату медичного та педагогічного персоналу, тоді як 35,5% – на утримання сільської та волосної адміністрації[13].

До компетенції мирових посередників входило широке коло важливих питань. Вони розглядали і розв'язували спірні питання між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами, пов'язані з використанням земельних ділянок, випасів, вигонів, водопоїв, лісів; розглядали скарги сільських громад на рішення волосних сходів та їх службовців, складали уставні грамоти, засвідчували різні акти і документи; розглядали судово-поліцейські справи; засвідчували умови договорів, складених між поміщиками і тимчасово зобов`язаними селянами. На одну губернію припадало від 35 до 50 мирових дільниць, що залежало від кількості сільського населення.

Мирові попередники підпорядковувалися повітовим з'їздам мирових посередників, а згодом – повітовим у селянських справах присутствіям. До складу повітових з'їздів входили всі посередники повіту і член з'їзду від уряду. Вони розглядали скарги на рішення мирових посередників; встановлювали строки сплати селянами оброку в тих маєтках, де селяни і поміщики не дійшли згоди; вирішували питання про складання уставних грамот тощо.

Рішення повітових з'їздів мирових посередників у випадку необхідності можна було оскаржити в губернських у селянських справах присутствіях, до складу яких входили губернатор, губернський предводитель дворянства, керуючий палатою державного майна,

губернський прокурор, та два члени з місцевого дворянства, яких призначав губернатор за згодою міністра внутрішніх справ, і два члени від місцевих дворян, обраних зборами губернського і повітових представників дворянства. До функцій губернських у селянських справах присутствій належала перевірка діяльності установ, які управляли селянами.

На окрему увагу заслуговують питання, що перебували у центрі уваги сільських та волосних правлінь німецьких колоній Одеського повіту Херсонської губернії. Перші німецькі поселення з'явилися тут на початку XIX ст. Ними спочатку опікався спеціально призначений урядом керуючий, а пізніше Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії, який був підпорядкований міністерству громадянського майна. Як правило, поселенці розміщувалися недалеко від Одеси. Німецькі колоністи, за задумом російського уряду, з огляду на їх господарські навички, мали сприяти розвитку Новоросії.

До аналізу залучено матеріали фондів Державного архіву Одеської області, які дають уявлення про характер питань, які були винесені у 1860 – 1890-ті рр. на розгляд Грос-Лібентальського волосного та Клейн-Лібентальського і Юзефстальського сільських правлінь. Відомо, що німці є не тільки міцними господарями, а й відрізняються також високою дисциплінованістю та педантичністю, тому такий вибір не є випадковим.

У здійсненні адміністративної політики існувала певна ієрархія у стосунках між волосним та сільськими правліннями, усі приписи першої інстанції підлягали обов'язковому виконанню другою. Це стосується, як виконання рішень волосного суду, доручень, що містилися у циркулярах, а також розгляду скарг різного змісту, що надходили на адресу волосного правління. Проілюструємо це на прикладі доручення Грос-Лібентальського волосного правління Юзефстальському сільському правлінню, датованого 11 листопада 1891 р., щодо штрафних санкцій у розмірі 80 крб., присуджених поселянину Л. Лейбелю, волосним судом за збитки, які він завдав Г. Лейбелю тим, що самовільно зайняв частину його подвір'я під власні господарські потреби. В іншому випадку, волосне правління зобов'язувало сільського старшину примусити жителів с. Юзефесталь М. Шурра та І. Ашенбрена виконати договірні умови у частині виплати своїм односельцям платні та продовження контракту на співпрацю.[14]

У той самий час, рішення сільського сходу не завжди підлягали жорсткій регламентації з боку вищих адміністративних органів. Про це свідчить приговор винесений Юзефстальським сільським сходом (78 осіб) 28 липня 1878 р., яким було відмовлено у виконанні циркуляру Херсонського губернатора щодо поставки палива для приготування їжі та випічки хліба для військ, квартированих у селі. Причина такої відмови пояснювалася скрутним становищем селян[15], що виглядає цілком правдоподібним оскільки німецькі колоністи, як правило, відгукувалися на звернення уряду щодо допомоги військам.

Про сферу повноважень керівних посад села та характер справ, що входили до їх компетенції свідчать постанови Юзефстальського сільського старости, винесені ним протягом 1887 р.: щодо покарання селян за нанесення побоїв і ображень; за провини неповнолітніх дітей; за крадіжки, за порушення гігієни; за порушення спокою у церкві; за невиконання службових обов'язків; за неявку до правління за викликом тощо. До порушників були застосовані такі покарання як штрафи (0,5–1,0 крб.), виконання суспільних робіт та накладання арешту на одну–дві доби[16].

У свою чергу, сільський староста усвідомлював свою особисту відповідальність за виконання своїх обов'язків. Це певною мірою було обумовлено й тим, що він утримувався, як і інші посадові особи сільського правління, на кошти поселян, про що свідчить, наприклад, відомость про внески на ці цілі мешканців с. Клейн-Лібенталь, сума яких тільки за перше півріччя склала майже 601 крб. Характерно, що на утримання старости було виділено 23,33 крб., священика – 47,62 крб., писаря – 158,33, а вчителя – 200 крб.[17] З іншого боку, сільський староста мав виконувати усі розпорядження, що надходили з волості. Так, у приписах Овідіопольського поліцейського наглядача від 19 березня та 17 липня 1878 р. йшлося про персональну відповідальність Юзефстальського сільського старости за приведення у належний стан путівців, недопущення продажу на території села неякісних продуктів[18].

Разом з тим, рішення, що виносила влада, виконувалися на місцях несвоєчасно. Про це свідчить листування між Піклувальним комітетом про іноземних поселенців Південного краю Росії та Грос-Лібентальським волосним правлінням щодо зловживань службовими обов'язками Фрейденстальського сільського старости. За інформацією окружного приказу, до якого у травні 1866 р. зі скаргою на Фрейденстальського старосту звернувся маякський купець Курієль, у якій він повідомляв про порушення останнім порядку видачі своїм односельцям патенту на відкриття шинків. Тільки через три місяці по тому Піклувальним комітетом старості було винесено строгу догану, але сама справа так і не була своєчасно вирішена[19].

Все це свідчить про те, що діяльність волосних та сільських правлінь була спрямована на вирішення питань локального значення, а їх результати, до того ж, не завжди були адекватними.

Діяльність сільських та волосних правлінь також майже не впливала на хід аграрних перетворень. До того ж, негативні наслідки для розвитку сільських господарств мало общине землеволодіння, яке охоплювало на початку XX ст. приблизно 40% усіх дворів: у Лівобережжі – 33%, Правобережжі –14%, на Півдні – 80%[20]. Тяжіння, в одному випадку, до общинного землекористування, а в іншому – до подвірного пояснюється специфікою сприйняття території населенням, що в свою чергу пов'язано з його культурою[21]

Зацікавленість ж уряду в збереженні громади полягала в тому, що вона гарантувала спільну відповідальність за сплату подушного, викупного та інших платежів.

Виконуючи розпорядчо-передільні функції, громада об'єктивно сприяла скупченню сільського населення, стримувала його міграцію та колонізацію степових окраїн. Громада пристосовувала землю до сім'ї, прирізуючи її відповідно до числа душ чоловічої статі, у той час як сім'я повинна була б пристосовувати землю до потреб виробництва. Отже, земельні переділи вели не до покращання економічного становища членів громади, а до рівномірного розподілу результатів спільної праці. За умов обмеженого землеволодіння з кожним земельним переділом рівень добробуту кожного члена громади погіршувався. Незважаючи на те, що селянська реформа 1861 р. посилила вихід селян із громади, ці темпи були повільними. У 1881 –1901 рр. у європейській частині Росії з громади вийшло 1,2 млн осіб, а приріст сільського населення склав 20 млн осіб[22].

З метою подолання штучного аграрного перенаселення самодержавство вимушене було визнати вільну міграцію селян на заробітки до Степової України, Бессарабії, Дону, Кубані, Нижнього Поволжя. З 1861 до 1890 р. видача паспортів так званим відхідникам збільшилась у 10 разів[23]. Одночасно уряд стримував масову трудову міграцію на постійній основі, остерігаючись того, що селянство хлине на окраїни і поміщики центральних районів залишаться без робочої сили. Але заборона вільних міграцій викликала хвилю самовільних переселень. Наприклад, на Південь України протягом 1870-х років щорічно прибувало 890 тис. осіб[24]. На початку 1880-х років, окрім малоземельних та безземельних селян, у південноукраїнському колонізаційному потоці з'явилася значна кількість заможних селян і поміщиків, які мали при собі найманих робітників. Цьому сприяло заснування у 1882 р. державних Селянського поземельного, а у 1885 р. – Дворянського банків. Крім них, діяли акціонерні та приватні банки, а також сільські банки, що були створені згідно зі зразковим статутом, затвердженим у 1883 р. міністерством фінансів.

Підсумовуючи, можна зазначити, що місце волосних та сільських правлінь в адміністративній системі Росії визначалося їх функціями, а саме вирішенням питань місцевого життя, а також незаперечним виконанням рішень урядових установ.

У статті розглядається адміністрування сільських територій Росії другої половини XIX століття, визначається специфіка діяльності управлінських органів на українських землях, показано їх місце у адміністративній системі.

In the article deals the administration of rural territories of Russia in second half XIX century, have been defined of specific activity of this management bodies for Ukrainian lands, show their place in the administration system.

Примітки:

1. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961.

2. Лебедська Н. Сільський сход у системі органів селянського самоврядування Лівобережної України у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // Юрид. вестн. – 2007. – № 1. – С. 74–78.

3. Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 143–158.

4. Шевчук А. Польське національне повстання 1863 р.: вплив на становище селян Волинської губернії (60–70-ті рр. XIX ст.) // Іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 45–54.

5. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посіб. для вузів / За заг. ред. Б.Д.Лановика. – К., 1994. – С. 270.

6. Шевчук А. Польське національне повстання 1863 р.: вплив на становище селян Волинської губернії (60–70-ті рр. XIX ст.) // Іст. журн. – 2005. – №6. – С. 45, 49.

7. Лебедська Н. Вказ. твір. – С. 74-78.

8. Шандра В. Вказ. твір. – С. 150.

9. Бондаревський А. Вказ. твір. – С. 31.

10. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. – М., 1987. – С. 531-532.

11. Шандра В. Вказ. твір. – С. 154.

12. Бондаревський А. Вказ. твір. – С. 32.

13. Там само. – С. 70.

14. Державний архів Одеської області. Фонд 64, опис 1, справа 572а, аркуші 39, 21.

15. Там само. – Справа 471, аркуш 12.

16. Там само. – Справа 555, аркуші 2-18.

17. Там само. - Фонд 63, опис 2, справа 204, аркуші 2-10.

18. Там само. - Фонд 64, опис 1, справа 471, аркуші 6, 17.

19. Там само. - Фонд 53, опис 1а, справа 2, аркуші 60-62, 84-86.

20. Україна і світ... - С. 274.

21. Лурье С.В. Восприятие народом осваиваемой территории // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 61.

22. Рогалина Н.Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века // Вопросы истории. – 2004. – № 7. – С. 15.

23. Україна і світ... - С. 275.

24. Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60–80-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 99.

Поспєлов А.С.

ПОШУК ДЕРЖАВОЮ ІЗРАЇЛЬ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СОЮЗНИКІВ В КРАЇНАХ АЗІЇ ТА АФРИКИ У 1973-1979 РОКАХ

70-ті роки XX століття явилися переломними як в системі глобального протистояння між США та СРСР так і у системі арабо-ізраїльської конфронтації. Саме в цей період «холодна війна» тимчасово прейшла у фазу розрядки міжнародної напруги, одним з факторів активізації котрої стала Четверта арабо-ізраїльська війна 6-25 жовтня 1973 р. Більше того, дипломатичні зусилля по завершенню цього, наймасштабнішого зіткнення на Близькому Сході між євреями й арабами та процес подальшого мирного врегулювання конфлікту виявились переломними і для міжнародної політики Держави Ізраїль. Причому одним з найспецифічніших і не до кінця вивченим її напрямком у вказаний період була проблема пошуку зовнішньополітичних союзників в країнах Азії та Африки через військово-експортну політику. Саме це - мета даного дослідження.

Зовнішня політика Ізраїлю, в тому числі й 1970-х рр. є традиційною сферою наукового аналізу. Ще за радянських часів були майже досконало розкриті основні її напрями. Щоправда, увагу істориків привертали переважно аспекти арабо-ізраїльського конфлікту, американо-ізраїльського тандему та експансіоністської (термін радянської історіографії) політики сіоністської держави. Створені переважно на базі ізраїльських, західноєвропейських й американських джерел праці московських[1], київських[2] й навіть одеських[3] істориків висвітлили практично всі їх прояви. Приблизно в такому ж аспекті слідує і сучасна українська історіографія[4].

Між тим, в пострадянську добу історіографічна база по вказаній проблемі була дещо урізноманітнена роботами більш мілітаристичного спрямування[5]. До того ж у розпорядженні дослідників зявилась значна кількість спеціальної довідникової літератури технічного спрямування але ж історико-популярного характеру. Все це, у поєднанні з «новим перечитуванням» західних, в тому числі й ізраїльських (суб'єктивних) джерел і радянської історіографії дозволяє прояснити деякі зовнішньополітичні заходи ізраїлітян у період з 1973 по 1979 рр.

Події 1973-1976 рр., пов'язані з подоланням наслідків Четвертої арабо-ізраїльської війни, яскраво продемонстрували беззаперечний факт - зовнішня політика будь якої держави повинна мати підтримку світової спільноти, в першу чергу в ООН. Ізраїль, як ні хто інший потребував такої підтримки, хоча б через те, що де-факто з 1967 р. володів тими територіми, які йому де-юре не належали. А от проти нього, з самого початку існування єврейської держави, виступала коаліція арабських країн, за спиною котрих стояли великі

держави. І не тільки Радянський Союз. Великобританія, Франція й США мали свої інтереси в арабському світі. За для їх забеспечення, Ерц-Ізраель міг бути «принесений в жертву». Франція це зробила у 1967-1970 рр. (славнозвісне ембарго Шарля де Голля), Сполучені Штати фактично продемонстрували таку політику у 1973-1976 рр. (дипломатія Г.Кіссенжера), коли Вашингтон практично відмовився від однобічної орієнтації на Ізраїль, як на єдину проамериканську країну[6].

В цьому зв'язку, керівництво Ізраїлю вимушене було вжити самостійні заходи з ціллю пошуку потенційних союзників в країнах Азії та Африки. Ситуація для лідерів єврейської держави на цьому зовнішньополітичному напрямі поліпшувалася тим, що в багатьох країнах світу існували єврейські діаспори та нехай і не чисельні, в тім ж потенційно потужні сіоністські організації. Переважно на них традиційно в своїй діяльності опиралася надзвичайно ефективна ізраїльська розвідка[7].

Перших потенційних союзників Ізраїль почав шукати на африканському континенті ще з кінця 1950-х рр. Вибір цей був цілком обгрунтований: стрімкий ріст кількості нових незалежних держав, в яких при владі знаходилися переважно диктаторські режими. Вони отримували у спадок від колоніальної адміністрації практично не розвинуту економіку, абсолютно небоєдатні збройні сили. Фінансова та матеріальна допомога з боку Ізраїлю, яку він міг надати у стислі терміни в обмін на сировину і голос в ООН, виявлялася надзвичайно корисною[8].

Перед війною 1973 р., Ізраїль мав дипломатичні відносини з 30 африканським країнами. Партнерство з деякими із них набувало форм стратегічного союзу[9]. Це в першу чергу відносилося до Уганди, де президент М.Оботе, а з 1972 по 1974 рр. І.Амін активно співробітничали з Ізраїлем майже у всіх сферах. Більше того, останній став президентом Уганди при безпосередній участі ізраїльських спецслужб[10].

Війна Судного дня призвела до краху африканської політики Тель-Авіву. В жовтні-грудні 1973 р. 39 з 42 членів Організації Африканської Єдності (ОАЄ) розірвали дипломатичні відносини з єврейською державою. В результаті на 1978 р. Ізраїль мав дипломатичні відносини лише з Лесото, Малаві, Свазілендом і Південно-Африканською Республікою. Фактично Ерц-Ізраель опинився в політичній ізоляції. Крім того, до нього, рівно як і до Португалії та ПАР з листопада 1973 р. згідно рішення ОАЄ почали застосовуватися економічні санкції у вигляді нафтового ембарго, як на країни, що «фактичними діями проводили політику расизму та фашизму»[11].

Після війни 1973 р. низка факторів сприяли зближенню Ізраїлю та ПАР. Перш за все це суттєві зміни міжнародної ситуації на користь арабських країн, які були викликані зміною співвідношення сил у близькосхідному конфлікту (арабські збройні сили завдяки допомозі з боку СРСР повністю зрівнялися, а по деяким аспектам стали сильнішими за

ізраїльські), результати впливу нафтового ембарго на Ізраїль та країни Заходу, а також обурення в світі політикою Тель-Авіву й Преторії.

В цій ситуації, ПАР для Ізраїля являла собою найвигіднішого стратегічного союзника в нових міжнародно-політичних умовах. Тому, після приходу до влади в Ізраїлі у 1974 р. уряду І.Рабіна питання про встановлення дипломатичних відносин з Преторією було вирішено на найвищому рівні[12]. Певним стимулом для цього стала Португальська революція 1974 р., яка радикально змінила ситуацію на Півдні Африки – Ангола й Мозамбік стали незалежними. Там фактично створювалися прорадянські уряди, що завдало удару по всій зовнішньополітичній стратегії ПАР.

Все це і підштовхнуло Тель-Авів й Преторію до подальшого розвитку двосторонніх зв'язків та до сумісних дій на міжнародній арені. З 1973 р. представник Ізраїлю в ООН при розгляданні питань боротьби проти апартеїду був або відсутній, або голосував проти відповідних резолюцій[13].

9 квітня 1976 р. прем'єр-міністр ПАР Б. Дж. Форстер відвідав Ерц-Ізраель з офіційним візитом. За його результатами між двома країнами було укладено договір про багатогалузеве співробітництво[14]. Разом з Б. Дж. Фостером в Ізраїль прибув і міністр іноземних справ ПАР Х.Мюллер. Під час перемовин з І.Рабіном, міністром іноземних справ Ізраїлю І.Алоном й міністром оборони Ш.Пересом особливо обговорювалися плани військово-технічного співробітництва двох країн[15]. ПАР з 1975 р. фактично вступила у війну в Анголі, першу кампанію в якій на протязі 1975-1976 рр. її армія програла малочисельному кубинському військовому контингенту[16].

На думку проводарів ПАР, західні держави і особливо США надали Преторії недостатню підтримку в бойових діях на теренах колишньої португальської колонії. Більше того, де-факто вони сприяли міжнародній ізоляції ПАР і поширенню в світі компанії бойкоту расистського режиму. Тому ухвалив відповідні домовленості з Ізраїлем, керманачи ПАР намагалися подолати несприятливу для країни міжнародну політичну ситуацію[17].

Негативною була реакція на візит Б. Дж. Фостера з боку США. Посилаючись на формально визнанні Тель-Авівом рішення ООН (резолюції 1964 й 1977 рр. про ембарго на постачання зброї в ПАР), адміністрація Дж.Картера висловила незадоволення з приводу продажу Ізраїлем в ПАР винищувачів «Кфір» з американськими двигунами. Все це призвело до того, що чудовий надзвуковий ударний літак з величезним експортним потенціалом так і не потрапив до Південної Африки.

В такій ситуації, всі контакти Тель-Авіву й Преторії в військово-технічній сфері перейшли у таємну фазу. Проте, Ізраїль продовжував всіляко підтримувати ПАР в ООН. Хоча уряд єврейської держави і визнав формально резолюцію ООН 1977 р. про ембарго на

постачання зброї в ПАР, проте він офіційно виступив проти пропозиції африканських держав про економічні санкції, як засобу боротьби з апартеїдом[18]

Головна причина активного співробітництва Ізраїля та ПАР наприкінці 1970-х рр. – розробка ядерної зброї. ПАР всілякими засобами намагалася створити власну атомну бомбу, однак для цього у країни не вистачало підготовлених спеціалістів та експерементальних можливостей. Навпаки Ізраїль, всім цим володів, втім не мав полігону для випробування власної атомної бомби. Його то ПАР і могла надати.

У 1977 р. СРСР опублікував попередження про підготовку до випробування південноафриканської атомної зброї в пустелі Калахарі[19]. Втім, військові Ізраїлю та ПАР не відмовилися від натурального випробування. Полігон був перенесений в акваторію Індійського океану. 22 вересня 1979 р. з американського супутника розвідки був помічений вибух поблизу острова Принц Едуард. В подальшому з'явилася інформація аж про три натурних ядерних випробування ізраїльсько-південноафриканської бомби. Два перших з них вдалося замаскувати. Однак, за свідченням американських джерел, радянська й американська сторони по каналам розвідки володіли всією інформацією стосовно даної проблеми. Як наслідок, обидві великі держави виступили єдиним фронтом з надзвичайно жорсткими попередженнями Тель-Авіву й Преторії[20]. ПАР та Ізраїль в подальшому були змушені самостійно розвивати свій ядерний сектор, хоча військово-технічне їх співробітництво продовжувалось й у 1980-ті рр.

Одним з найближчих союзників Ізраїлю в Азії в період до лютого 1979 р виявився шахський Іран. Як і Ізраїль, ця країна знаходилася в суцільній військово-економічній залежності від США. Іран в 1970-ті рр. фактично проводив американську політику на Середньому Сході. Саме це викликало вкрай негативну реакцію з боку республіканських арабських режимів, в першу чергу Іраку. Через це Ізраїль та Іран опинилися в практично однаковій політичній ситуації в регіоні Близького та Середнього Сходу.

Іран був зацікавлений в отриманні ізраїльських військових технологій, розрахованих на протидію зброї радянського зразку. Тегеран претендував на роль регіональної супердержави і єдиною перепоною тут ставала оснащена СРСР іракська армія. В свою чергу Ізраїлю надзвичайно необхідна була нафта, котру в будь яких обсягах міг дати Іран. Тому, в другій половині 1970-х рр. Ізраїль почав надавати Ірану допомогу у створенні новітніх озброєнь, наприклад, балістичної ракети «Квітка». Фінансування цієї програми здійснювалося шахським урядом, частково валютою, частково сирою нафтою, котра забеспечувала до 75% потреб Ізраїлю в цій сировині[21].

Таке співробітництво викликало осуд правлячого іранського режиму з боку релігійної опозиції, який розпочався ще задовго до періоду активної співпраці Тегерану й Тель-Авіву. «Всі наші теперішні біди породжені Ізраїлем», – заявив лідер іранських

шиїтів аятолла Р. Хомейні, виступаючи перед тисячами віруючих в Кумі 26 жовтня 1964 г., менш ніж через 2 роки після початку так званої «білої революції шаха» (активної вестернізації країни за допомогою США, Великобританії та Ізраїлю). «Уся економіка країни тепер знаходиться в руках Ізраїля, вона захоплена ізраїльськими агентами. Більша частина заводів та підприємств керуються ними. Наша країна стала базою для Ізраїля. Якщо така ситуація продовжиться і мусульмани залишаться пасивними ми перестанемо існувати»[22].

В 1976 р. вже в еміграції в Парижі Р.Хомейні знайшов і пояснення політиці США та Ізраїлю в Ірані. США, по Хомейні, давно захоплені євреями. «Насправді існують «два Ізраїля»: «Ізраїль, що поруч і Ізраїль, що в Америці»[23].

В подальшому, саме ці висловлювання лягли в основу зовнішної політики Ісламської Республіки Іран (ІРІ), яка з 1979 р. має відверто антиізраїльську спрямованність. Для Ізраїлю така радикальна зміна політичної лінії Ірану мала катастрофічні наслідки. Миттєво прийшлося не тільки реагувати на принципово нову загрозу, яка неочікуванно виникла, а й забеспечувати країну енергоресурсами[24]. Всё це змусило ізраїльське керівництво будувати нову стратегію своїх відносин з ІРІ. У 1980-х рр. вона перетворилася на таємне співробітництво з цією державою (іранська нафта в обмін на ізраїльські запчастини для американської військової техніки)[25].

Ще одним союзником Ізраїля в Азії став гомінданівський Тайвань. З кінця 1970-х рр. Тайбей виявився одним з найбільш активних замовників ізраїльської військової техніки. Острівний режим з самого початку свого існування (1949 р.) знаходився під постійною загрозою нападу з боку КНР. При цьому, найближчим союзником Тайваня, рівно як і Ізраїля були і залишаються дотепер США. Втім, після офіційного визнання КНР з боку США у 1971 г., Тайвань опинився приблизно в аналогічній Ізраїлю ситуації.

Розвиваючи свої взаємини з Тайванєм, Ізраїль виступав в якості прямого союзника США. Так, у 1977 р., коли Вашингтон заявив про бажання «нормалізувати відносини» з Китаєм і тому демонстративно припинив продаж Тайваню деяких видів озброєння, державний департамент США дав «зелене світло» на постачання Ізраїлем Тайваню 60 винищувачів «Кфір». Крім того, Ізраїль почав продавати Тайваню власні протикорабельні ракети «Габриель» й ліцензію на їх виробництво (місцева назва «Сюн-Фень»). Вже у 1977 р. в тайванському порту Гаосюн працював «мінімум один» ізраїльський технічний спеціаліст, котрий допомагав ремонтувати ці ракети. Тоді ж, ракети «Габриель» почали встановлювати на 22 тайванські есмінці та на ракетні катери по типу ізраїльських «Двора» (тип «Хай Оу» - 56 одиниць)[26].

В червні 1978 р., Вашингтон дозволив Ізраїлю продати Тайваню ще 60 надзвукових «Кфірів», а потім – комплект ракетної зброї для повітряного бою[27]. Однак, ізраїльські

літаки на Тайвань не потрапили. Зясувалося, що авіапромисловість Ізраїлю збирала ці винищувачі тупіковим методом по 2 «Кфіра» на місяць. Цим лише по-мінімому забеспечувалась власна авіація[28].

Втім, це не зупинило тайваньсько-ізраїльське співробітництво. В 1979 р. була випробована боєголовка для крилатої ракети, що розроблялася Ізраїлем, ПАР та Тайванєм. Ізраїльські спеціалісти, працюючи в Чжуншанському науково-дослідному інституті (поблизу Тайбея) надали допомогу тайванцям в розробці технології виробництва хімічної зброї нервово-паралетичного типу та засобів її доставки до цілі[29].

В співробітництві з Тайбеєм Ізраїль переслідував стратегічні цілі: отримання балістичних ракет далекої дальності дії. Якщо ПАР забеспечувала Ізраїлю простір для випробування ядерної зброї, уран для її виробництва в обмін на спеціалістів і обладнання, то Тайвань надавав єврейській державі технології виробництва баллістичних та крилатих ракет (американські й викрадені місцевою розвідкою в КНР). Про це повідомлялося в 1973-1978 рр. у звітах ЦРУ, проте президент США Дж. Картер залишив ці свідченя без уваги, навіть після «офіційного» розриву в 1977 р. дипломатичних відносин з Тайванєм. Інформація ж про створення на Тайвані далекобійних балістичних ракет активно розглядалася в спеціальній літературі, проте, далі власної «Шин Фень» з радіусом дії 120 км. на острові не пішли[30].

Фактично, Вашингтон зробив все, аби утаємничити факт оформлення військово-політичного трикутника Тель-Авів – Преторія – Тайбей, який в кінці 1970-х рр. набув чітких організаційних форм. Він став яскравим результатом військово-експортної політики й дипломатії Тель-Авіву (на відміну від потенційного «трикутника» Ізраїль – Єгипет – Оман, з приєднанням до нього Саудівської Аравії та Йорданії, створення котрого активно планувалося американськими стратегами[31]). Про небезпеку блоку «реакційних режимів» попереджали радянські фахівці: «Ізраїль, ПАР та Тайвань створили трикутник з метою захисту свободи. І для цього їм потрібні крилаті ракети та навіть ядерна зброя»[32]. Однак, всі ідеолгічні й політичні дивіденди «стратегічного трикутника» Ізраїль – ПАР – Тайвань в новій фазі «холодної війни» у 1980-х рр. не без успіху спробувала використати проти Радянського Союзу адміністрація Р.Рейгана.

Стаття розкриває аспекти дипломатичних зусиль Ізраїлю по пошуку політичних союзників в Азії та Африці в період від закінчення Четвертої арабо-ізраїльської війни 1973 р. до Ісламської революції в Ірані у 1979 р. Зазначається, що причиною цього стала зміна близькосхідної політики США – єдиного союзника Ізраїлю, через що останній вимушений був слідувати в фарватері Вашингтону. Що б уникнути статусу «пасивного

партнера США» Ізраїль, через свій військовий експорт намагався створити блоки - «трикутники» з тими країнами, стан яких був близький до ізраїльського.

Article analyzes diplomatic efforts of Israel on search of political allies in Asia and Africa during the period from the termination of the Fourth arabo-israeli war before Islamic revolution in Iran. Change of a Near-Eastern policy of the USA – the unique ally of Israel because of what last has been compelled to follow in a channel of a policy of Washington became the reason of it. To avoid it Israel tried creation military-ekonomicheskih the unions of "triangles" with the camps which position was similarly Israeli.

Примітки:

1. Див. наприклад: Батумин Э. В. Военная машина Израиля. – М., 1985; Звягельская И.Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 70-х – вторая половина 80-х гг.). – М., 1990; Покормяк Н.В. Израиль: курсом милитаризации и агрессии. – М., 1982.

2. Див. наприклад: Лукін П.Н. Міжнародний сіонізм і криза на Близькому Сході. – К., 1980; Несук М.Д., Шаповалов О.В. Ізраїль: ставка на війну. – К., 1983.

3. Див. наприклад: Дворецкий Л.С. Иллюзии неоглобализма. – Одесса, 1985; Полюк С. П. Ближний Восток: "Неоглобализм" в действии. – Одесса: Маяк, 1986.

4. Див. наприклад: Гончар Б. М. Регінальні конфлікти: доля розрядки в другій половині 1970-х рр. (Аналіз американських оцнок) // Вісник Київського унверситету. Історя. – Вип. 22. – К., 1994. – С. 116 – 124; Магда Є. Арабо-ізраїльська війна 1973 р. як переломний етап Близькосхідного конфлікту // Питання Нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 44. – К., 1998. – С. 153-159.

5. Див. наприклад: Жирохов М. Крылья возмездия. Краткая история ВВС Израиля. - М., 2001; Никольский М. Бронетехника в арабо-израильских войнах // Техника и оружие. – 1998. - № 5. С.9.

6. Дмитриев Е., Ладиткин В. Путь к миру на Ближнем Востоке. – М., 1974. – С. 202-222; Дюрозель Жан Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1995. - С. 749-751; Кац Ш. Земля раздора. – Иерусалим, 1992. – С. 272-273.

7. Про це пишуть усі дослідникі ізраїльських спецслужб. Наприклад: Форсайт Ф. Досье «ОДЕССА». – М., 1993; Млечин Л. Моссад – тайная война. – М., 1998; Дойчман И. Спецслужбы Израиля. От «Шабака» до «Моссада». – М, 2004; Перман С. Корпорация шпионов. Бизнес-инновации от израильских мастеров шпионажа. – Днепропетровск, 2006.

8. Пономарёв В. Политика Израиля в тропической Африке: сионистская экспансия, 1958-1973. – М., 1981. – С. 65.

9. Там само. – С. 122.

10. Панкратьев В.И. Уганда в период военной диктатуры // Народы Азии и Африки. – 1983. - № 6 – С. 51.

11. Боронов Р. Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1977. – С. 123; Лосев С.А., Тыссовский Ю.К. Ближневосточный кризис: нефть и политика. – М., 1980. – С.86.

12. Израиль и ЮАР: цели и формы сотрудничества. – М., 1987. – С. 26; Куклина И.Н. Южно-Африканская республика. Справочник. – М., 1994. – С. 122.

13. Израиль и ЮАР: цели и формы сотрудничества. – С. 30 - 31.

14. Куклина И.Н. Вказана праця. – С. 122 - 123.

15. Стефанкин В.А. На службе агрессии: политический механизм и политика Израиля. – К., 1984. – С. 37.

16. Уррибарес Р. Посланцы Фиделя (кубинские авиаторы в Анголе) // Авиация и время. - 2007. – № 2. – С. 25-29; № 3. – С. 25-29; № 4. – С. 25-29.

17. Израиль и ЮАР: цели и формы сотрудничества. – С. 57.

18. Стефанкин В.А. Вказана праця. – С. 86.

19. Борисов О. В. Ядерна програма Південно-Африканської Республіки: перший етап розвитку (1945-1985 рр.) // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 43. – К., 1997. – С. 101.

20. Betts R. A Diplomatic Bomb for South Africa? // International Security. – 1979. - Vol. 4. – № 4. – P. 69 – 90; Potter W. The Post-Soviet States and the Nuclear Nonproliteration Regime. The nuclear challenge in Russia and the new States of Evrasia. – New York, 1995. – P. 12.

21. Баазова М. Израиль и Иран накануне XXI века // Ближний Восток и современность. – Вып. 7. – М., 1999. - С. 255; Ниязматов Ш.А. Ирано-Иракский конфликт. Исторический очерк. - М., 1989.- С. 78.

22. Хомейни Р. Путь к свободе. Речи и завещание. М., 1999. - С. 209.

23. Там само. – С. 216-217.

24. Баазова М. Вказана праця. – С. 266.

25. Hiro D. Iran under the ayatollans. – L., 1985. - 89, 141.

26. SIPRI Yearbook 1979. World Armaments and Disarmament. – L., 1979. – P. 342.

27. Правда. - 1978. - 23 мая, 20 июля.

28. Зарубежное военное обозрение. - 1978. - № 10. – С. 82.

29. Покормяк Н.В. Израиль: курсом милитаризации и агрессии. – М., 1982. – С. 102.

30. Kroulic J., Ruzicka B. Vojenske rakety. – Praha, 1985. - S. 254; Chant C. Artillery, missiles and military transport of the 20th century. – L., 1996. – P. 93, 99.

31. За рубежом. – 1978. - № 23. – С. 2.

32. Цит. за: Покормяк Н.В. Вказана праця. – С. 151-152.

Чанцов І.М.

ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА ТА ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ 1856 – 1870 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ).

Міжнародна ситуація після закінчення Кримської війни у 1856 р. позначилась значною активізацією французької східної політики. Послаблення впливу Росії на Балканах, неоднозначність політичного статусу окремих європейських сателітів Туреччини та фактор дипломатичної першості Франції в Європі – все це створювало широкі можливості для просування інтересів Парижу в цьому регіоні. Франція мала намір створити коло прихильних до неї малих держав на Балканському півострові, розраховуючи не тільки на політичні, а й на економічні зиски. Формою реалізації цієї політики була підтримка національно-визвольного руху народів Туреччини. А першим

кроком на цьому шляху стала дипломатична боротьба Франції за об'єднання Молдавії та Валахії, та утвердження свого впливу у румунській державі.

Тема боротьби великих держав на Балканах має багату і різносторонню історіографію. Серед найвагоміших робіт можна виділити праці Г.Монико, Ж.Анселя та А.Кагюе, Л.Тувенеля, Ф.-Ш.Ру, Г.Генова[1]. Вітчизняна історична наука також чимало зробила для дослідження розвитку Східного питання. Зокрема радянська історіографія вичерпно представила всі моменти дипломатичної боротьби європейських держав навколо питання об'єднання Дунайських князівств. Цій темі присвячені монографії Е.Е.Чертан, М.В.Віноградова[2]. Увага всіх робіт зосереджена на дипломатії «державницькій» – вивчаються кроки, наміри європейської дипломатії, офіційних осіб, досліджуються об'єкти, на яку спрямовували свою політику уряди.

Поза увагою дослідників залишається дипломатія «неофіційна» – суспільна думка тих країн, що творили міжнародну політику. Саме вона була постійним джерелом ідей, загальних напрямків дії для органів державної влади. Не можна заперечувати і сильний вплив зворотного характеру. В цьому дослідженні наміром є розкрити бачення російською періодичною пресою французької політики у питанні об'єднання Дунайських князівств, надати ретроспективу поглядів різних видань на події в румунських землях в 50-60-х рр. XIX ст., до яких була причетна французька дипломатія.

Балкани для Росії завжди були сферою особливих інтересів. Посилення Франції в цьому регіоні та політичні зрушення в Молдавії та Валахії привернули увагу російського суспільства. Проникнуте слов'янофільськими ідеями воно не могло ігнорувати політичну долю близького до слов'янства румунського народу, і виказало неоднозначне ставлення до питань, пов'язаних із подіями в князівствах, а подекуди впливало і на формування поглядів російського уряду.

Підтримка вимог уніоністів в Дунайських провінціях стала першим великим зовнішньополітичним кроком Франції по закінченні Східної війни. Молдавія та Валахія, етнічно румунські держави, перебували під зверхністю Порти. Уніоністи вимагали об'єднання князівств. Для цього існували легітимні умови. Адже саме князівства історично стали порохівницею Кримської війни. І великі держави, намагаючись обґрунтувати витрати цього кривавого і недешевого конфлікту, відклали вирішення долі румунських земель, поки міжнародна комісія не вивчить настрої населення князівств безпосередньо. Саме її діяльність в 1856-1857 рр. в Молдавії та Валахії стає об'єктом уваги російської преси.

Першою перепоною на шляху роботи комісії стала відмова російського представника починати роботу, через присутність в князівствах австрійських військ. Вони були введені сюди під час Кримської війни. Подальше їх перебування розцінювалось Санкт-

Петербургом як намагання Австрії встановити військово-політичний контроль над Молдавією та Валахією. Російська преса повністю підтримала демарш представника своєї держави: «Договір від 30 березня виявився для нас гіркою пілюлею, – пише «Руський вісник». – Однак ми її проковтнули. Так чи можемо ми допустити, щоб Австрія сама звільнила себе від зобов'язань?»[3]. Зрив роботи комісії міг поставити під сумнів всі результати кримської перемоги західних держав. Франція та Англія посилили тиск на Відень, і у лютому 1857 р. почалась евакуація австрійського окупаційного корпусу.

Важливою подією, на яку російська преса звернула особливу увага, був «демарш послів». На початку серпня для вивчення настроїв населення Дунайських князівств відносно унії було проведено голосування. Однак результат волевиявлення було повністю сфальсифіковано, про що й заявив представник Франції. 5 серпня 1857 р. посли Франції, Росії, Пруссії та Сардинії у Стамбулі затребували свої дипломатичні паспорти. Ці подій чітко показали переважання в цей час східного напрямку у зовнішній політиці Другої імперії – заради румунських справ Франція йшла на відкритий конфлікт із своїм союзником – Англією. Остання ж підтримала дії турецької адміністрації та визнала вибори дійсними. «Наскільки нестійким виявився союз Бонапарта із Англією можна побачити по сучасним турецьким справам…», – зауважує М.Н.Катков у вступній статі до першого тому вересневого видання «Руського вісника». Далі він натякає на наявність особливих інтересів у французької дипломатії на Сході, за ради яких вона готова була піти на погіршення відносин із Лондоном[4].

В цілому серйозних публікацій по балканським подіям російська преса в цей період не представляла. Лише у 1858 р. у зв'язку із посиленням міжнародної боротьби навколо румунського питання, вітчизняна журналістика починає видавати обзори, присвячені безпосередньо Дунайським князівствам.

Так, «Вітчизняні записки» помістили велику (в 4-х книжках) статтю С.Палаузова «Румунські господарства Валахія та Молдавія у історико-політичному відношенні». У ній представлена історія князівств з найдавніших часів до Паризької конференції 1858 р. Треба відмітити відношення автора до подій Кримської війни та її значення у долі румунського народу. С.Палаузов вважає, що саме Дунайські князівства стали причиною цього грандіозного конфлікту, якого, за його думкою, можна було б запобігти шляхом дипломатичних зусиль. А схвальне рішення великих держав на Паризькій конференції 1858 р. відносно об'єднання князівств знищило цю «страшну пухлину на тілі Європи» (тобто загрозу нового загальноєвропейського конфлікту). Також він говорить про загальне позитивне ставлення лідерів великих держав до остаточного об'єднання князівств. Автор виходить із тієї ідеї, що оскільки воно відповідає бажанню населення, то має знаходити підтримку всіх розсудливих політиків. Далі він наводить на визначення характерної риси

політики Наполеона III в питанні об'єднання князівств – використання дипломатичних важелів, відмова від силових методів: «У Франції, як і в Росії можна побачити схильність до мирного вирішення питання про об'єднання князівств»[5].

Автор судив про характер політики Франції по відомій тоді в європейському суспільстві брошурі «Необхідність конгресу для примирення Європи». Авторитетність її полягала в тому, що, як зазначав С.Палаузов, «провідна її думка повністю підтримується Людовиком-Наполеоном». Головною ж ідеєю цього видання він вбачав у підтримці прагнень корінного населення Дунайських князівств об'єднатися, та бажання миру в Європі[6].

Вказана брошура зацікавила і інші російські видання. Зокрема рецензію на неї помістив в «Руському віснику» Михайло Никифорович Катков, редактор цього видання. Він характеризував «Необхідність конгресу...» як агітматеріали офіційного характеру, що лише вихваляли досягнення французької дипломатії в Європі та на Сході. Головна мета брошури –популяризація ідеї об'єднання Молдавії та Валахії. Але «Руський вісник» зазначав, що через напівофіційний характер цього видання з його положеннями необхідно рахуватись: «Шум, який підняла ця брошура в Парижі, Лондоні та інших столицях, треба більш за все приписати тій загальній впевненості, що вона відображує офіційну точку зору, яка має бути прийнята до уваги всіма урядами»[7].

Безпосередньо сам М.Н.Катков повністю поділяв загальне позитивне ставлення російської преси відносно спрямованості політики Наполеона III на Балканах. Насамперед це було пов'язано із тим, що вона в значній мірі відповідала інтересам російського уряду та настроям російського суспільства. Останнє завжди позитивно ставилось до будь яких кроків великих держав, які вели до національного визволення Балканських народів.

Щодо оцінки ролі румунського питання в міжнародній політиці, то «Руський вісник» зазначав, що політичні процеси в князівствах - це не тільки питання балканського відродження. Це й частина великої політики – шлях до російсько-французького зближення: «Друзі злиття князівств не залишають надії на перемогу. І якщо Людовик-Наполеон не відступить від справи, яку він розпочав, то знайде не тільки в румунській народності, але й в Росії вірного союзника»[8].

Про політичні процеси в румунських князівствах писала і «Бібліотека для читання» Олександра Васильовича Дружиніна. Зокрема у №4 за 1859 р. «Хроніка політичних подій», якою редактор завідував особисто, вказувала: «Без сумніву, співчуття Росії та всіх виважених діячів Європи на боці об'єднання князівств». Але персонального схвалення від цього видання отримали дії лише О.М.Горчакова, міністра закордонних справ Росії. Саме йому О.В.Дружинін приписував роль провідника інтересів румунських уніоністів[9].

В деяких виданнях («Вітчизняні записки», та сама «Бібліотека для читання») були опубліковані статті, що були присвячені не міжнародним подіям навколо Дунайських князівств, а різним питанням внутрішнього життя їх. Однак, треба зазначити, що інтерес до румунських справ швидко зник. Об'єднанні Провінції, як офіційно стали йменуватися Молдавія та Валахія з 1858 р., залишались в тіні міжнародної політики до середини 60-х років XIX ст., і відповідно мало цікавили російську пресу.

В 1864-1865 рр. внутрішні перетворення, які здійснив у румунських землях князь Куза, знов звернули уваги політиків та преси. Зміст питання полягав в тому, що господар вирішив конфіскувати майно, що знаходилось у князівствах, але його було приписано до різних грецьких монастирів, це майже 1/5 всієї території Молдавії та Валахії. Вони не підкорялися ні місцевим законам, ні місцевій церковній владі. Проблема доповнювалась тим, що реформа, яку розпочав Куза, дала новий привід діяти опозиції. Остання ж активно підтримувалась зовнішніми силами.

Князь, обраний окремими установчими зборами князівств у 1858 р. був уособленням єдності молодої румунської держави, оскільки в тому самому році Туреччина, Австрія та Англія змусили міжнародну конференцію визнати тимчасовість об'єднання Молдавії та Валахії під владою одного господаря. Головною проблемою Кузи було, з одного боку, послаблення міжнародних позицій його патрона – Наполеона III. А з іншого – охолодження Парижу до самого Кузи, який своїми необережними діями лише створював зайві проблеми для французької дипломатії.

Російська преса по-різному відреагувала на реформи Кузи і міжнародні колізії навколо них. Слов'янофільський «День», який видавав Іван Сергійович Аксаков, захищав заходи князя. Стаття М.Волкова підкреслювала незаконність утворення монастирських володінь. Щодо міжнародної реакції на події в Румунії, то автор зазначав наступне: «Співчуття Англії та всієї Європи фанаріотським вимогам може для нас, росіян, слугувати найвірнішим доказом їх незгоди з інтересами Росії. Наша дипломатія, скоріш за все не підтримає цих фанаріотських інтриг та захистить права Молдаво-Валахського князівства»[10]. В цьому та інших висловлюваннях автора проявляється насамперед ігнорування конкретних політико-економічних інтересів європейських країн щодо Румунії, намагання вписати всі сучасні міжнародні події в традиційну для слов'янофілів схему протистояння Росія-Захід. Політика Франції і відсутність з її боку підтримки дій Кузи також приписуються дії цього «закону» протистояння цивілізацій.

Грекофільські «Московські відомості» зайняли позицію зворотну аксаковській. «По питанню посвячених монастирів ми підтримуємо православну церкву проти князя Кузи, ніяк не становлячись на сторону греків, проти болгарських патріотів»[11]. Тут треба зауважити, що на позицію видань впливав церковний конфлікт у болгарських землях між

офіційною грецькою церквою та національною болгарською автокефалією. Грецьке духівництво зуміло на той час вже настроїти проти себе значну частину російського суспільства.

Ще більш критично віднеслись до заходів Кузи «Московські відомості», які на той час стали головним органом М.Н.Каткова. Газета вбачала у румунському князі французького ставленика, а його дії шкідливими для інтересів Росії: «Політика князя Кузи, спрямована проти православ'я і ворожа Росії, удвічі ворожа всім інтересам та всім історичним споминам румунської народності, і не може розраховувати на співчуття і підтримку ні духовенства, ні бояр, ні поселян, які є дуже набожними та вірними православ'ю»[12].

Саме «Московські відомості» з більшим, ніж інші видання задоволенням зустріли падіння Кузи. «Переворот, який було здійснено на днях у Бухаресті, не був ні для кого несподіванкою. Князь Куза... зібрав тільки те, що сам посіяв»[13]. Говорячи про цю статтю, маємо вказати на її близькість урядовим поглядам. В секретній інструкції послу Росії в Туреччині Ігнат'єву від 14 лютого 1866 А.М.Горчаков писав: «Переворот в Бухаресті не застав нас зненацька. Рано чи пізно під тиском князя Кузи це мало здійснитися»[14].

«Голос» Краєвського визнавав переворот раптовим, але заздалегідь очікуваним. Наприклад, відносно міжнародної реакції на цю подію видання вказувало, що «вона була очікувана всіма великими державами, які в рівній мірі мали привід бути незадоволеними Кузою та його діями»[15]. Журнал ніколи не співчував Кузі, але вважав його корисним для російської дипломатії.

У «Голосі» того ж Краєвського знаходимо й загальну критику румунських реалій: «Дунайські князівства належать до ряду тих політичних амфібій, напівдержав, напівпровінцій, з яких ніколи не виходило ніякого толку», а реформи, що були задумані та здійснені поспіхом, «замість бажаного устрою призвели до повного сумбуру...». Пояснення ж цього явища видання шукає у намаганнях Румунії йти шляхом різких і необдуманих перетворень, на які її постійно наставляла революційна за своїм духом французька дипломатія[16]. Отже, можна побачити, що позиція видання Краєвського була близька до оцінок слов'янофільського «Дня»

Однак події після перевороту в значно більшій мірі занепокоїли російське суспільство, ніж сам переворот. Через декілька годин після арешту Кузи князем було проголошено Філіпа Фланерського. Він відмовився від обрання. Почались пошуки кандидата. А в березні 1866 р. в Парижі відкрилась міжнародна конференція і розпочалася дипломатична боротьба навколо долі князівств.

Серед великих держав Франція буда головним провідником ідеї обрання на румунський трон іноземного принца. Поміж російських видань найбільш негативно

віднеслися до таких ініціатив французької дипломатії «Московські відомості». Коли стало відомо про проголошення князя Фланерського, газета визнала це порушенням Паризького трактату і зауважувала: «Піднімати східне питання зовсім не в інтересах Росії; Паризького трактату ми дотримувались і готові дотримуватись, підкорюючись необхідності. Але ніхто не стане очікувати від нас такого курйозного образа дій, щоб ми були захисниками трактату, проти нас спрямованого, і вже в силу зобов'язань, а не з доброї волі, продовжували утримуватись від нашої традиційної політики на Сході»[17].

В подальшому чіткої лінії газета Каткова так і не визначила. Вона то задоволено писала про наміри Європи погодитися із вимогами румун, то заявляла про права Росії у зв'язку із цим піднімати питання про перегляд договору 1856 р. Також Катков стверджував, що сам переворот було ініційовано Францією: «Участь у цих подіях французької дипломатії безсумнівна... Метою політичних інтриг Людовика-Наполеона є обрання одного з Бонапартів на румунський престол. І хоча він розуміє, що ні Англія, ні Австрія, ні Росія не дозволять йому це зробити, він прямує до цієї цілі, не звертаючи погляду ні на що»[18].

Події в Румунії продовжували розвиток. Населення князівств висловилось за обрання князем Карла Гогенцолерна, а міжнародна конференція під тиском Франції та Пруссії погодилась із цим рішенням. Після всіх цих подій «Московські відомості» представляють ряд нових думок. Видання вказує на принципову зміну стану речей на Балканах, а найголовніше, підкреслює порушення Паризького договору 1858 р., який базувався на трактаті 1856 р. Не заперечуючи проти об'єднання князівств, Катков розцінював появу Карла в Бухаресті як здійснення плану, в якому зійшлися Франція та Пруссія, а його самого визнавав знаряддям пруссько-французької політики на Сході. Газета не тільки констатувала факт досить сильних позицій Франції на Балканах, але й те, що тепер вона має Пруссію, як нового сильного союзника в цьому регіоні, хоча можливо й тимчасового[19].

Дещо по іншому характеризував ситуацію на Балканах «Голос», який чітко визначав, що обрання іноземного принца - це насамперед питання єдності князівств, і Росія має підтримати цей крок Франції та Пруссії. Він ознаменував би укріплення політичного значення Румунської держави, а «від цього укріплення залежить наш, між іншим, вплив на Сході»[20]. Видання вказувало, що підтримка об'єднання – засіб витіснити французький і будь-який ворожий вплив на Балканах.

При всьому цьому інше видання Краєвського «Вітчизняні записки», зазначає, що «обрання іноземного принца відповідає бажанням румунів тільки в принципі», оскільки навіть якщо вони тепер мають надію на звільнення від турецької залежності, то вони зіткнуться із зазіханнями інших європейських держав, особливо Австрії «і тепер жодні

дипломатичні маневри французького імператора не врятують румунів від рахунків, які їм виставить Відень». Що ж до намірів французької дипломатії, то в тому самому другому березневому томі журнал зазначає, що всі маневри Наполеона III є наміром отримати від Пруссії певні преференції на Рейні, в обмін на політичне домінування у князівствах[21].

Свою оцінку представляють і «Руські відомості», які визнавали у Карлі Гогенцолерні «Французького ставленика, якого із прусських поручиків невидимою рукою вознесли на князівський престол»[22]. Видання вбачало у подіях 1866 р. не поступки Пруссії з боку Парижу, а лише продовження традиційної для французької Другої імперії політики в цьому регіоні.

Отже, російська публіцистика по-різному розуміла характер французької політики у відношенні Дунайських князівств. Слов'янофільський «День», близький до нього «Голос» А.А.Краєвського визнавали політичну залежність господаря Кузи від Парижу, але в цілому були на боці його політики. Так само вони підкреслювали, що дії французької дипломатії в Румунії відповідають російським інтересам на Сході. Крім того, в унії, яку вони пов'язували з ім'ям Кузи, слов'янофіли вбачали шлях до визволення всіх балканських народів. Підтримували вони і внутрішні реформи князя. Хоча падіння його не вважали великою трагедією, вбачаючи у обранні іноземного принца більш вагомий аргумент незалежності Румунії.

Навпаки, зорієнтовані на урядову політику «Руський вісник», «Московські відомості» виказують негативне відношення до «французького ставленика» Кузи. Судячи з матеріалів цих видань, лише бажання відірвати Румунію від Порти змушувало російський уряд погоджуватись із французьким домінуванням у Об'єднаних провінціях.

Відносно інших видань важко виділити самостійну систему поглядів на політику Франції чи будь-якої великої держави щодо Румунії. Якщо порівняти ті самі «Вітчизняні записки», які хоч як і «Голос» редагувалися А.А.Краєвським, то в них не подаються ґрунтовні публікації по міжнародній політиці, відповідно важко виділити якусь чітку позицію видання. Те саме можна сказати про інші російські видання – «Руські відомості», «Бібліотека для читання». За виключенням чітко зорієнтованих проурядових та слов'янофільських видань оцінки всієї іншої російської періодичної печаті являють з себе сплетіння цих двох напрямків.

Стаття досліджує висвітлення російською публіцистикою політики Франції у питанні об'єднання Дунайських князівств у 1856-1870 рр. Об'єктом аналізу виступають провідні тогочасні російські видання – «Руський вісник», «Московські відомості», «Голос» та ін. На підставі їх публікацій виділяються характерні відмінності між поглядами

різних суспільно-політичних течій в Росії на характер міжнародної боротьби навколо питання об'єднання Молдавії та Валахії.

The article is dedicated to the history of French policy in Danube Principles in 1856-1870 and consideration of the latter in Russian press. The author analyzed the content of such journals as "Russkiy Vestnik", "Moscowskie Vedomosti", "Golos" and others. The result of research is classification that publication's views on the international struggle around the Romanian States.

Примітки:

1. Manicault G La question d'Orient: Le traite de Paris et ses suites (1856-1871). – P., 1898. Ancel J. Manuel historique de la question d'Orient (1792-1926). – P., 1927; Cahuet A. La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821-1905). – P., 1905; Thouvenel L. Trois années de la question d'Orient 1856-1959. – P.1897. Idem. Pages de l'histoire du Second Empire d'apres les papiers de M.Thouvenel, ancien ministre des affaires etrangeres (1854-1866). – P., 1903; Charles-Roux F. Alexander II, Gortschakoff et Napoléon III. – P.,1913; Генов Г.П. Източният въпрос (Политическая и дипломатическая история). – София. 1926. – Ч.2.

2. Чертан Е.Е. Великие державы и формирование румынского независимого государства. – М., 1981. Виноградов В.Н. Россия и объединение румынских княжеств. – М.,1961; Виноградов В.Н Балканская эпопея.князя А.М.Горчакова. – М., 2005.

3. Современная летопись// – Русский вестник. – 1856. – Т.IV. – Кн.2. – С.322.

4. Русский вестник. – 1856. – Т.X. – Кн.1 – С.4.

5. Отечественные записки. – 1858. – Кн. 12. – С. 802.

6. Там само. – С. 800.

7. Современная летопись// Русский вестник. – 1958. – Т.XVI. – Кн.2. – С.122.

8. Современная летопись// Русский вестник. – 1857. – Т.XII. – Кн.1. – С.191.

9. Хроника политических событий// Библиотека для чтения. – 1859. – Т.CLIV. – №4. — С.381-382.

10. О посвященных румунских монастырях// День. – 06.I.1864. — С.8.

11. Московские ведомости. – 21.II.1864. – С.21.

12. Московские ведомости. – 13.VI.1864. – С. 13.

13. Московские ведомости. – 16. II.1866. – С. 4.

14. Цит. по: Международные отношения на Балканах 1856-1878 гг./Отв.ред. В.Н.Виноградов. –М.: Наука, 1986. –С. 129.

15. Голос. – 15. II.1866. – С.4.

16. Голос. – 10.VIII.1865. – С.10.

17. Московские ведомости. – 23.II.1866. – С.6.

18. Московские ведомости. – 05.III.1866. – С.6.

19. Московские ведомости. – 04.XII.1866. – С.5.

20. Голос. – 11.V.1866. – С.14.

21. Политическая хроника// Отечественные записки. – 1866. – Т.CLXVI. – №6. – С.110-112.

22. Русские ведомости. – 18.X.1866. – С.11.

Розділ IV
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Добродум О.В.

ПОЗИЦІОНУВАННЯ ОБРАЗУ РОСІЇ У РУНЕТІ

Завдання даної статті - дослідити формування образу Росії у світовому інформаційного просторі, виходячи з втілення ідеї самого цього явища, російських кіберпроектів, хакерських війн, вірусів і комп'ютерних ігор. Використовуючи як джерело дослідження матеріали Рунету, а як методологічну основу - конкретно-історичний підхід, ми ставимо собі за мету виявити специфіку позиціонування образу Росії у Рунеті.

Важливість кіберпростору для репрезентації Росії підкреслює той факт, що Мінінформзв'язку планував до кінця 2008 р. розробити концепцію програми "Зв'язок у кожний будинок" для забезпечення всіх домогосподарств широкосмужним доступом в Інтернет. Екс-президент В.Путін пообіцяв, що у 2015 р. Росія стане лідером у світовому інформаційному просторі. Рунет планують захистити від іншої частини Всесвітньої мережі. (У Китаї подібний проект називається "Велика китайська вогненна стіна" і містить у собі сотні тисяч серверів, які отримують інформацію від міжнародних сайтів і потім фільтрують її. Такі проекти збираються реалізувати також Японія й Сінгапур). Російська влада має також намір створити російський Інтернет, що абсолютно унезалежниться від Всесвітньої павутини й крім РФ охопить країни СНД – це робиться з метою забезпечення інформаційної безпеки, зміцнення впливу Росії й підвищення статусу російськоїмови.

Рунет постає важливим явищем світового інформаційного простору: у вересні 2007 р. зону Росії (.ru) було визнано однією з таких, що зростають найшвидше, поряд з Південною Кореєю (.kr) і Китаєм (.cn) [1]. Рунет увійшов також до п'ятірки за кількістю найнебезпечніших сайтів - після доменної зони Гонконгу (.hk), Китаю (.cn), Філіппін (.ph) і Румунії (.ro) [2]. Щороку 30 вересня у Росії святкується День Інтернету (у багатьох країнах існують також національні Дні Інтернету). Рунет має власний гімн - версії тексту гімну Рунету розташовані на сайті http://www.stihi.ru/konkurs/hymn/shortlist.html. Для підвищення символічного капіталу Росії важливим також є те, що вона вирішила обзавестися емблемою для позначення національної валюти - графічним зображенням,

подібним до того, що позначають фунт, долар, ієну або євро. Для рубля з'явиться окрема клавіша на клавіатурі комп'ютера.

З метою репрезентації російської державності розробляється геральдичний Інтернет-портал "Російська символіка" http://www.rossimvolika.ru/, робота над яким закінчиться у 2010 р. Там можна довідатися про державний герб, прапор, гімн Росії, правила використання цих символів країни. На питання користувачів відповідають фахівці Державного Ермітажу й Геральдичної ради, надається велика бібліографія. Молитви про порятунок Росії представлено на сайті http://old-rus.narod.ru/molitvy.html. Світське вираження месіанізм Росії отримав в опублікованому в Рунеті "Маніфесті відродження Росії: Російський месіанізм" на сайті http://savelev.ru/book/?ch=185&mode=reply.

Росія претендує на роль великої держави, однак інші країни не готові беззастережно прийняти її месіанські устремління. В 2006 р. серед провідних держав і організацій сучасності Росії посіла лише шосте місце після США, Китаю, Японії, Великої Британії та Європейського Союзу [3]. Ймовірно, таке невисоке місце в низці "великих" держав Росії дісталося, зокрема, тому, що вона ввійшла в десятку країн світу з мінімальним ступенем миролюбства: Ірак (останнє, 121 місце), Судан, Ізраїль, Росія (118 місце), Нігерія, Колумбія, Пакистан, Ліван, Кот Д'Івуар і Ангола [4].

Прихильники російського месіанізму пропагують тезу про покликання російського народу-месії, народу-богоносця для утворення богоцивілізації й втілення ідеї всеєдності, істини й правди. Російський месіанізм у своєму негативному вираженні (антимесіанізм) демонструє якості великодержавного шовінізму та імперськості. Антисемітська, антиісламська, антикитайська й інша ксенофобська тематика на захист руськості властива різним патріотичним сайтам (сайтам "Кільця Патріотичних ресурсів"): Всеросійського суспільного патріотичного руху "Російська Національна Єдність" http://www.rne.org, видавництва "Російська ідея" http://www.rusidea.org/, фонду "Російська цивілізація" http://www.rustrana.ru/, газети "Русь православна" http://www.rusprav.org/, порталу "Російське православне телебачення" http://www.russtv.ru/, Православно-аналітичного порталу "Правая.Ru" http://www.pravaya.ru, незалежного аналітичного сайту "Відродження Держави" http://derzava.com/ тощо.

Досліджуючи матеріали Інтернету, присвячені позиціонуванню Росії в кіберпросторі, можна констатувати її прагнення відіграти творчу роль і здійснити сотеріологічне покликання в прийдешню епоху. Месседж Рунету в цьому зв'язку - виступити засобом реінтеграції універсальної постнаціональної спільноти СРСР, формування нової ідентичності як суми "Homo Rosianus" і "Homo Runeticus", відновлення в кіберпросторі російсько-радянської національної ідентичності. Мессідж Рунету полягає також в

антиамериканізмі в кіберпросторі (доменний месіанізм Росії): Європейський Союз, країни, що розвиваються (Китай, Бразилія, ПАР, Іран, Саудівська Аравія), а також розвинені країни (Норвегія, Швейцарія, Росія) бажали б, аби США відмовилися від чільної ролі в сфері контролю Інтернету (мережу, на базі якої був побудований Інтернет, було розгорнуто в Америці, і саме в Америці знаходяться кореневі DNS-сервери й ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers)). Доменами для Росії є: RU, SU, РФ.

Пропаганда досліджуваної ідеї може бути прямою й опосередкованою. Наведемо приклади кібер-проектів щодо позиціонування образу Росії у Рунеті.

Відвідати московський Кремль можна в рамках проекту OpenKremlin.ru, де пропонується подивитися на Кремль з висоти пташиного польоту, пройтися його вулицями і площами, зайти в Сенатський і Великий Кремлівський палаци й послухати історичні розповіді у виконанні Олексія Баталова, відвідати робочий кабінет Президента Росії - на сайті доступно 60 зображень, які можна віддаляти й наближати, любуючись панорамою або розглядаючи дрібні деталі. Тривимірна модель Мавзолею Леніна розташована на сайті Lenin.ru. Оригінальним PR-ходом є віртуальне Alter Ego В.Путіна: проект «Владимир Владимирович (tm)» на сайті vladimir.vladimirovich.ru. На ресурсі розташовано велику та постійно поновлювану колекцію анекдотів про В.Путіна, що схвально висвітлюють діяльність державного діяча (треба відзначити цікавий факт, що зазвичай під час Інтернет-конференцій «альтернативний» віртуальний В.Путін відповідає користувачам Рунету паралельно з «реальним» В.Путіним).

Викликають інтерес і є позитивно-іміджево-спрямованими проекти "Сім чудес Росії" (ruschudo.ru) і проект "Ім'я Росії" (http://www.nameofrussia.ru/), де до першої трійки лідерів входили Олександр Невський, Йосиф Сталін, Петро I, що, на наш погляд, свідчить про певну імперськість російського світогляду й картини світу. Ще одна розповсюджена версія й містична ідея про джерела російської історії й північну прабатьківщину Святої Русі фігурує на сайті "Маніфестації Півночі" http://www.screen.ru/sever/1.htm.

Велич Росії продемонстрована і на сервісі Google Earth, завдяки якому було виявлено гігантське поздоровлення В.І.Леніну зі сторіччям. На знімку зі супутника видно, що невідомі вирубали дерева (або, навпаки, посадили їх) у формі напису "Леніну - 100 років" між сибірськими селищами Праця й Знання і Звериноголовськ, на кордоні Росії й Казахстану. Першими артефакт помітили в блогу EnglishRussia.

Оскільки Росія несе в собі мессідж "Москва - Третій Рим", для Рунету симптоматична актуалізація візантійської тематики. Так, в 2008 р. Інтернет-портал Православие.Ru розпочав регулярну публікацію наукових і публіцистичних матеріалів про Візантію на сайті Vizantia.info - "Візантійський урок", де читачі можуть ознайомитися із широким колом питань, пов'язаних з візантійською церковною й світською історією,

державністю, богослов'ям, мистецтвом і правом, де їм запропоновані монографії, статті й лекції по візантіністиці, матеріали преси, фотогалереї, медіафайли. На сайті Vizantia.Info представлено фільм "Загибель імперії. Візантійський урок" російською, англійською, грецькою, сербською мовами, текст сценарію з науковими коментарями, а також статті, рецензії, полемічні матеріали, пов'язані із широким обговоренням у ЗМІ цього фільму.

Водночас у Рунеті можна знайти і кібер-проекти альтернативної спрямованості.

Прикладом нейтрально-негативної подачі, на наш погляд, є створена користувачами гри Second Life на чолі з персонажем Мусасі Танабе в Second Life віртуальна "Друга Москва" http://www.secondmoscow.ru/, де є в наявності лише зображення собору Василя Блаженного, Мавзолею, Спаської вежі й Рубльовки, святкування Дня міста, віртуальних балів і вечірок. (В контексті уявлень про те, що Москва - центр «Святої Русі», яка несе провіденціальну місію й претендує на роль рятівниці Всесвіту від апостазії світового капіталізму й американського імперіалізму, проекти про Москву та Росію, на наш погляд, могли б містити набагато різноманітнішу інформацію про їхнє релігійне, політичне, наукове, культурне, освітнє життя). Більш відповідним месіанському завданню є геоінформаційний Інтернет-портал Looxity, що створив тривимірну візуальну модель Москви.

Русофобським проектом є сайт Kremlevskaya-stena.ru, де за 6 тисяч рублів продаються цеглини у віртуальній кремлівській стіні (які в основному використовуються під рекламу). Негативно-іміджевий проект здійснили Google і Greenpeace, які розмістили "брудну" (екологічну) карту Москви на сайті maps.google.ru. Негативно-іміджевим щодо Росії є і розташований в Рунеті документальний фільм "Санкт-Петербург. Сутінки нового століття" http://www.save-spb.ru/page/sitenews/sankt_peterburg_sumerki_novog.html - у фільмі йдеться про знищення міської архітектури в останні два десятиліття.

Торкаючись питання про розповсюдженість хакерських війн у російському сегменті кіберпростору, можна зазначити, що вони стають усе більш іманентним щодо Рунету явищем. Нині майже всі без виключення події міжнародного життя мають онлайн-проекцію: це стосується інформаційно-психологічних, медійних, кібер-війн, які супроводжують або навіть випереджають реальні війни. Так, російсько-грузинське протистояння серпня 2008 р. викликало значний резонанс як у міжнародному житті, так і у Всесвітній Мережі Інтернет - позицію Росії у війні відображено в одному з перших російських Інтернет-фільмів телекомпанії Russia.ru "Війна 08.08.08. Мистецтво зради" До стрічки, в якій в однобічному порядку висвітлено події в Південній Осетії, увійшли кадри з 40 годин відзнятих мобільними телефонами матеріалів зі зйомками післявоєнного Цхінвалу та розповідями про трагічні долі людей.

Загалом кажучи, в Рунеті є досить поширеними антиамериканські настрої, а хакерська активність з боку Росії є такою високою, що її часом порівнюють із рівнем нової холодної війни. Важливість розвитку сучасних інформаційних технологій для цілеспрямованого позиціонування образу Росії в Інтернеті у XXI столітті визначило створення окремого відомства. У травні 2004 р. президент Росії В.Путін підписав Указ про створення Міністерства інформаційних технологій і зв'язку, що очолив Леонід Рейман. На сайтах розташовані також оголошення про набір хакерів у підрозділ інформаційної війни.

Очевидно, саме в аспекті хакерських війн експансіоністська проекція російського месіанізму виявлена найбільшою мірою. Слід зазначити, що в 2000-і рр., на які приходиться ескалація активності російських хакерів, позиція Росії в кіберпросторі характеризується прагненням до реінтеграції СРСР, антиамериканською позицією і прагненням відтворити біполярну структуру світоустрою - це послання зовнішньому світові й транслюється переважно російськими та прокремльовскими хакерами.

Так, у Росії почастішали випадки злому хакерами сайтів єврейських, правозахисних і демократичних організацій: постраждали сайти "Глобального єврейського онлайн-центру", "Всесвітнього конгресу російськомовного єврейства", "Московської гельсінської групи", "Московського бюро з прав людини", "Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода", інформаційно-аналітичний портал антифашистів і т.п. Показово, що в березні 2006 р. у стінах Державної Думи в урочистій обстановці депутатом Миколою Кур'яновичем було вручено першу офіційну подячну грамоту за злом сайту. Сайт "Evrey.com - єврейський сайт із Єрусалима" було тричі зламано російськими хакерами внаслідок публікації русофобського матеріалу.

Конфлікти Росії з Україною, Естонією, Косово, Грузією набули відбиття в кіберпросторі у вигляді хакерського протистояння, масового злому сайтів тощо. Так, грузинський конфлікт спричинив те, що у вересні 2008 р. віртуальна "Друга Москва" http://www.secondmoscow.ru/ онлайн-гри Second Life піддалася нападу хакерів - під час святкування Дня міста віртуальна Червона площа заповнилася зображеннями грузинських прапорів. Російсько-грузинське протистояння було причиною і того, що близько 500 статей у російській Wikipedia було захищено від виправлень, причому після подій у Південній Осетії до їхнього складу ввійшли статті "Грузія", "Президент Грузії", "Росія", "США", "Геноцид", "Абхазія". Також пік хакерської активності припадав на період військових дій Росії на Кавказі. Кремль може загрожувати хакерською атакою у відповідь на будівництво протиракетного щита в Польщі й Чехії - про це в інтерв'ю польській газеті "Dziennik" повідомив колишній агент ГРУ Віктор Суворов.

Позиціонування країни може між іншим відбуватися завдяки комп'ютерним вірусам. В наш час комп'ютерні віруси можуть зрівнятися за силою зі зброєю масового враження: і

якщо раніше вони атакували всі комп'ютери без винятку, то зараз їх можна задіяти вузькоспрямовано, виводячи з ладу ПК, розташовані в певній країні. Вже зараз можна створювати віруси, які б "уникали" комп'ютерів, що працюють на якійсь конкретній мові - таким є вірус "Migmaf", що вибірково не вражав комп'ютери з русифікованими програмами [5]. До вірусного анти-мессіджу Росії можна віднести поширення вірусів: "Превед" PWS.LDPinch.1061 (шкідливий код поширюється мережею ICQ у файлі oPreved.exe), "Ганна Курнікова" ("Anna Kurnikova", він же "OnTheFly", SST і Kalamar), Win32.Agent.uj (інфікує комп'ютер користувача за допомогою провокаційного листа про смерть В.Путіна), "Masyanya.exe", автори якого використали ім'я В.Путіна й образ відомої героїні Інтернет-мультфільмів Масяні тощо.

Розроблено низку комп'ютерних ігор, які, як нам уявляється, безпосередньо пов'язані з розглянутою нами проблемою й несуть в основному нейтрально-негативний мессідж: "Червоний космос", у якій йдеться про збройну боротьбу між СРСР і США, "World in Conflict", яка теж присвячена американо-російському протистоянню, "Europa Universalis III: In Nomine" і "Europa Universalis III: Rome", популярним сюжетом яких є відродження Візантії, "Риби-мутанти атакують", розміщена на сайті екологічного проекту "Москва-река.ru", "Дозори. Заборонена гра. Тьма загрожує Москві" http://dozory.ru/ з'явилася за мотивами фантастичної епопеї-трилогії Сергія Лук'яненко про Москву Іншу – Москву паралельного виміру зі "світлими" та "темними" силами і т.ін.

З викладеного вище матеріалу можна виснувати: позиціонування образу Росії відбувається все більш інтенсивно, хоча поки що Росія часто постає швидше як об`єкт, а не суб`єкт Інтернету і навіть Рунету внаслідок відчутного інформаційного відставання Росії від США, що є засновниками та резидентами Інтернету. Кібер-проекти, хакерські війни, віруси і комп'ютерні ігри є знаряддям позиціонування країни в Інтернеті, в тому числі й у формі месіанізму. У кіберпросторі насправді наявний месіанізм Росії, хоча прояви його амбівалентні (позитивний і негативний мессідж, PR, імідж і брендінг тощо). Проекти месіанської й антимесіанської спрямованості у Всесвітній Мережі рівно присутні, причому антимесіанський дискурс часто переважає й домінує над месіанським.

У ситуації високої інтенсивності інформаційно-психологічних, кібер-, медійних війн у Росії, як і в низці інших країн, створено спеціальні управління в складі силових відомств, що займаються даним питанням. У віртуальному світі чотирьохвимірного Інтернету нового покоління, пошукових і геоінформаційних сервісів, комп'ютерних і відеоігор, фільмів, соціальних мереж, Інтернет-ЗМІ, корпоративних інформаційних систем для Росії актуальними є моделі розвитку, що уможливлять випередити провідні стратегії інформаційного розвитку. Це може бути здійснене шляхом вивчення стратегій "Голосу Америки", "Свободи", "Євроньюс", "Сі-ен-ен", "Бі-бі-сі", "Голівуду", "Соні

ентертейнмент" й інших креативних проектів, створення мереж багатомовних ресурсів ЗМІ й інформаційно-аналітичних, розважальних сайтів, Інтернет-телеканалів і т.ін. Тож у майбутньому, ймовірно, буде створено більш розгалужену систему ресурсів, що позиціонуватимуть Росію максимізуючим чином та елімініміватимуть антимесіанський дискурс русофобів (симетрично до "війни ідей" в рамках інформаційної програми держдепартаменту США "Команда з цифрових зовнішніх контактів" для протидії антиамериканській дезінформації в Інтернеті).

У статті досліджується природа російського месіанізму у кіберпросторі. Висновується, що кібер-проекти, хакерські війни, віруси і комп'ютерні ігри є знаряддям позиціонування країни в Інтернеті, у тому числі й у формі месіанізму. Проекти месіанської й антимесіанської спрямованості у Всесвітній Мережі однаково присутні, проте антимесіанський дискурс часто переважає й домінує над месіанським.

In the clause the positioning of Russia' image in Runet is investigated. It is judged that the cyber-projects, the hacker wars, the viruses and the computer games are the instrument of a country' positioning in Internet including its messianic form. Projects of the messianic and antimessianic orientation are equally present at the Worldnet, however the antimessianic discourse frequently prevails and dominates above the messianic one.

Примітки:

1 Зона Ru входит в число трех самых быстрорастущих зон мирового интернета http://www.newsland.ru/News/Detail/id/85936/

2.Рунет вошел в Топ-5 по числу опасных сайтов http://www.rambler.ru/news/it/viruses.hackers/12868293.html

3.Великая ли держава Россия? http://www.rususa.com/news/news.asp-nid-18416-catid-5

4.Global Peace Index: Россия вошла в десятку худших стран мира по степени своего миролюбия http://gtmarket.ru/news/state/2007/05/30/958

5.Архангельская А. Хакеры угрожают оружием массового уничтожения http://www.utro.ru/articles/2003/08/05/220196.shtml

Ізбаш-Гоцкан Т.О.

ОДЕСЬКИЙ І САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Новоросійський університет, заснований в 1865 р. проіснував трохи більш півстоліття і був закритий в 1920 р., разом з іншими українськими університетами. Але вже в наступному 1921 р. в Одесі був відкритий археологічний інститут, правда, проіснувавши трохи більше року. Археологічні інститути з'явилися ще в дореволюційній Росії і були украй цікавим явищем в науковому і навіть суспільному житті свого часу. Метою статті є порівняльний аналіз діяльності Одеського археологічного інституту з Санкт-Петербурзьким зразком, що послужив, при його створенні.

Вітчизняна археологія пройшла тривалий шлях становлення і развитія[1] і до останньої третини XIX століття досягла таких значних успіхів, що були потрібні кадри професійних археологів. Саме в цей період була усвідомлена необхідність в поглибленій підготовці фахівців. У 1877 р. в Санкт-Петербурзі відкривається перший Археологічний інститут. Ініціатором створення інституту став історик і архівіст Микола Васильович Калачев (1819 - 1885). Метою інституту була підготовка фахівців «із російської старовини, для заняття місць в архівах урядових, суспільних та приватних». М.В. Калачев планував «поставити інститут у тісний зв'язок із вченими суспільствами, учбовими закладами та з провінціальними діячами з археології»[2].

В інститут, як дійсних студентів з дворічним терміном навчання, приймали осіб, що закінчили курс наук у вищих учбових закладах гуманітарного профілю. Тих, що не мали дипломів про вищу освіту, але з середньою освітою, допускали як вільних або сторонніх слухачів з трирічним терміном навчання за платню у розмірі 30 крб. в рік. Такі слухачі, що отримали вищу освіту, могли за наслідками обов'язкового екзаменаційного випробування або одержати диплом із званням дійсних членів Археологічного інституту, або свідоцтво про успішне закінчення курсу. Так, у «Звіті про стан Петроградського археологічного інституту за 1914-1915 навчальний рік» збереглися списки студентів, які мають одержати атестати на звання дійсних членів після надання посвідчень про закінчення курсу у вищих навчальних[3]. Серед таких вільних слухачів був і родич відомого археолога-античника Бориса Володимировича Фармаковського. У особистому фонді Фармаковського зберігся лист від родички Іларії Шкляєвой з проханням допомогти влаштувати її сина Миколу в який-небудь вищий учбовий заклад Санкт-Петербурга[4], а в списках вільних слухачів Археологічного інституту за 1915 р. ми зустрічаємо і самого Миколу Шкляєва[5]. До кінця XIX ст. у інституті готували виключно архівістів, а з 1899 р.

почали підготовку і археологів – курс первісної археології, почав читатися М.І. Веселовськім лише з 1891 г.[6] В «Звіті про стан Петроградського археологічного інституту за 1914-1915 навчальний рік» приведений список викладачів і читаних курсів: «Директор інституту, професор М.В. Покровський викладав християнську археологію; професор М.І. Веселовський – первісну археологію, професор С.Ф. Платонов – юридичні старожитності та огляд джерел з російської історії; професор І.О. Шляпкин – російську палеографію, професор М.П. Ліхачев – дипломатику; професор М.М. Каринський – слов'янську палеографію; О.К. Марков – нумізматику; В.В. Майков – археографію; С.М. Гольдштейн – польсько-литовські старожитності; С.А. Розанов – архівознавство та О.А. Спіцин – історичну географію. Більш того, приватно викладали: П.Л. Гусев – новгородські старожитності; К.К. Романов – огляд пам'яток візантійської архітектури; Н.І. Привалов – історію слов'яно-руської піснетворчості та В.К. Лукомський - геральдику»[7].

Після революції інститут проіснував ще декілька років як самостійний учбовий заклад, причому пріоритет тепер був за археологією. У 1918 р. в інституті читали лекції такі відомі учені, як О.О. Міллер, М.І. Ростовцев, Б.В. Фармаковській, Я.І. Смірнов, Й.А. Орбелі і ін. У 1920 р. були організовані два факультети: архівно-археографічний і археологічний, а влітку 1922 р. Археологічний інститут, був перетворений у Відділення археології і історії мистецтв факультету суспільних наук університету. За час існування інститут закінчили понад півтори тисячі чоловік[8].

Необхідність в професійних кадрах була така висока, що в 1907 р. в Москві за ініціативою Д.Я. Самоквасова також був відкритий Археологічний інститут з археологічним і археографічним (архівним) відділеннями. Директором інституту став А.І. Успенський. Термін навчання студентів був визначений в три роки, за навчання стягувалася платня 80 крб. в рік. Тут викладалися 24 дисципліни, в основному аналогічні курсам, що читаються в Петербурзькому археологічному інституті[9]. Особливе значення мало відкриття ряду філіалів в Смоленську, Калузі, Вітебську, Нижньому Новгороді, Ярославлі. Заняття в них йшли за скороченою програмою, але проводили їх викладачі самого інституту. У 1922 р. інститут увійшов до складу факультету суспільних наук Московського університету. Його встигли закінчити 289 чоловік[10].

В Одесі в 1921 р. після закриття Новоросійського університету також був відкритий археологічний інститут[11]. На жаль, історія нашого інституту не так вже відома, оскільки практично не збереглися архіви. У Державному архіві Одеської області (далі - ДАОО) вдалося знайти лише декілька документів, що частково розкривають діяльність інституту. Це, в першу чергу, документи з фонду Одеської губернської інспектури народної освіти (Ф. Р-150. 1919-1925 рр.) – наказ про організацію інституту, а також фонд Одеського

інституту народної освіти, створеного на базі закритого Новоросійського університету (Ф. Р-1593 1920-1931 рр.) – особисті справи викладачів.

Судячи з документів, що збереглися, археологічний інститут в Одесі був відкритий за ініціативою Юліана Григоровича Оксмана[12]. Випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету по відділенню російської мови і словесності (1915 р.), Оксман якийсь час там викладав (1917-1919) і рік пропрацював в Археологічному інституті в Петрограді (1919). Оксман сприяв організації архівних курсів при інституті. В Одесі Юліан Григорович взяв діяльну участь у відкритті Археологічного інституту, ректором якого був з 15 травня 1921 р. по 1 вересня 1922 р., тобто весь час його існування[13]. Зразками для його створення слугували, наскільки можна судити, Санкт-Петербурзький і Московський археологічні інститути. У березні 1921 р. була створена комісія по установі інституту, яка розробила його учбовий план. Археологічний інститут в Одесі – «высшее специальное учено-учебное заведение. Он имеет цели: а) научное изучение памятников старины и искусства первобытных, античных, украинских и соседних культур; б) подготовку научно-квалифицированных профессиональных работников по археологии, архивоведению, этнографии и музееведению»[14].

Судячи із звіту губернського відділу профосвіти за 1921 р. в інституті знаходилось 95 студентів і 21 викладач[15]. Професорсько-викладацький склад працював в інституті за сумісництвом: «Викладачів самостійних археологічний інститут не мав. Всі вони водночас є викладачами інших ВУЗів... »[16], в основному Інституту Народної освіти. У студенти інституту «на підставі вельми ретельно проведених коллоквіїв вступали більшість осіб, що свідомо визначили свої інтереси в галузі археології та архівознавства»[17]. Для археологічного відділення учбовим планом передбачалося викладання чотирнадцяти курсів: теорії еволюційних вчень, первісної археології із загальною етнологією, античної археології, геології з палеонтологією, антропології з антропометрією, української археології, української етнографії, фольклору і теоретичної етнографії, історичної географії, історичного краєзнавства, українського мистецтва, епіграфіки, нумізматики, музеєзнавства, античної палеографії[18].

В інституті були зібрані кращі викладацькі кадри. Проректором став археолог і філолог-класик С.С. Дложевській, а деканом археологічного відділення відомий філолог-класик і історик античного театру Б.В. Варнеке. Ю.Г. Оксман викладав архівознавство (на археографічному відділенні), С.С. Дложевській – стародавні мови і грецьку епіграфіку, Б.В. Варнеке – античну археологію, М.Ф. Болтенко вів практичні заняття і спецкурси по археології, Е.П. Тріфільев – слов'яно-руську археологію, А.Я. Шпаков – юридичні старовини, А.Г. Готалов-Готліб – музеєзнавство, Р.М. Волков – українську етнографію і фольклор[19]. Як згадує одного із студентів археографічного відділення інституту

С.Я. Борової: «Відвідування лекцій було тоді необов'язковим; багато студентів, в тому числі й автор цих рядків, водночас навчалися в інших вузах, а також поєднували навчання із службою, та, зрозуміло, що на заняттях (вони проходили в другу зміну) були присутні звичайно полтора-два десятка слухачів... Багато з них вже мали закінчену вищу освіту, деякі ще до вступу в інститут почали літературно-наукову діяльність. Автор цих рядків і за віком, і за освітньою підготовкою (шість класів старої середньої школи) був виключенням»[20]. Але, судячи з усього, студенти, що не мають вищої освіти, були зовсім не виключенням в Одеському археологічному інституті. Окрім вище перелічених предметів, в інституті читалися також дисципліни загально історичного циклу: історія стародавньої Греції (М.І. Мандес), історія Росії (А.В. Флоровській) та ін. Крім того, читання С.С. Дложевськім не тільки грецької епіграфіки, але і стародавніх мов свідчить якраз про те, що не у всіх студентів інституту була відповідна підготовка. І більш того, в Одеському інституті був відсутній цілий ряд допоміжних історичних дисциплін, характерних для того ж Санкт-Петербурзького інституту і необхідних для поглибленої підготовки археологів, архівістів і музейних працівників. Порівнюючи курси (див. таблицю), що вивчаються в цих інститутах, можна дійти висновку про те, що Одеський археологічний інститут, швидше був спробою заповнити пропуск в класичній освіті, що вийшов в результаті закриття Новоросійського університету.

Санкт-Петербурзький (Петроградський) археологічний інститут 1914-1915 рр.	Одеський археологічний інститут 1921-1922 рр.
В.В. Майков – археографія С.А. Розанців – архівознавство	Ю.Г. Оксман – архівознавство
Проф. І.О. Шляпкин – російська палеографія; Проф. М.М. Карінській – слов'янська палеографія	
Проф. М.П. Ліхачев – Дипломатіка	
В.К. Лукомській – Геральдика (приватний)	
О.К. Марков – Нумізматика	
Проф. М.І. Веселовській – первісна археологія; С.М. Гольдштейн – польсько-литовські старожитності; П.Л. Гусев – новгородські	Б.В. Варнеке – антична археологія; М.Ф. Болтенко - практичні заняття і спецкурси з археології, Є.П. Тріфільев – слов'яно-руська археологія

старожитності (приватний)	
Проф. С.Ф. Платонов – Юридичні старожитності та огляд джерел з російській історії	О.Я. Шпаков – юридичні старожитності
Проф. М.В. Покровській - християнська археологія	
О.А. Спіцин - історична географія	
К.К. Романов – огляд пам'яток візантійської архітектури (приватний)	
М.І. Привалов – історія слов'яно-руської піснетворчості	Р.М. Волков – українська етнографія і фольклор
	А.Г. Готалов-Готліб – музеєзнавство
	С.С. Дложевській – стародавні мови та грецька епіграфіка
	М.І. Мандес – Історія стародавньої Греції
	А.В. Флоровській – історія Росії

Курси, що читаються Мандесом, Дложевськім, Флоровськім давали слухачам загально історичні і філологічні знання, що більш відповідало профілю історико-філологічних факультетів дореволюційних університетів. Ще однією відмінною рисою було читання спецкурсу по музеєзнавству (Артемій Григорович Готалов-Готліб), тобто вже усвідомлювалася необхідність і в професійній підготовці музейних співробітників. Співробітником археологічного інституту був і випускник Ніжинського історико-філологічного інституту ім. Кн. Безбородько Роман Михайлович Волков. Він був приват-доцентом і магістрантом спочатку Петроградського університету (1917), а потім і Новоросійського (1918). У археологічному інституті Волков читав українську етнографію і фольклор, оскільки вивчення української культури було одним з складників учбового плану. До речі, російську літературу, етнографію і фольклор України Роман Михайлович читав згодом і в Інституті Народної освіти[21].

На закінчення хочеться відзначити, що із закриттям археологічного інституту в Одесі була перервана традиція класичної освіти. Навіть відновлення університету в 1933 р. не змогло виправити ситуацію, оскільки припинилася поглиблена філологічна підготовка істориків і оволодіння ними стародавніх мов (латині та грецької). Сам факт існування археологічного інституту в Одесі став хай короткою, але яскравою сторінкою в історії класичної науки.

В даній статті розглядається діяльність Санкт-Петербурзького та Одеського археологічних інститутів. Автор порівнює предмети викладання та приходить до

висновку, що Одеський інститут можливо зрівняти і з університетом по циклу предметів. Особливо відзначається роль Ю.Г. Оксмана у створені Одеського інституту та підкреслюється значення навіть нетривалого існування даного учбового закладу для вищої освіти в Одесі.

Activity of the Saint Petersburg and Odessa archaeological institutes is examined in the article. The author compares the subjects of teaching and comes to conclusion that Odessa institute could be compared with a university as to the list of subjects. The role of Y.G. Oksman is especially marked in creation of the Odessa institute and the value of even a short existence of this educational establishment is underlined for a higher education in Odessa.

Примітки:

1. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). - СПб., 2002.

2. Отчет о состоянии Археологического института в 1893-1894 учебном году // Русский архив. 1894. - №9. - С.139.

3. РДІА. - Ф.950. - Оп.1. - Д.47. (Н.В. Калачов). Отчет о состоянии Петроградского археологического института за 1914-1915 учебный год. - Л.8.

4. РДІА. - Ф.1073 (1861-1959).Фармаковські. - Оп.1. - Д.372.

5. РДІА. - Ф.950. - Оп.1. - Д.47. – Л.8.

6. Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: Историографические очерки. - СПб., 2003. - С.132, 138.

7. РДІА. - Ф. 950. - Оп. 1. - Д. 47. - Л. 1-1 об.

8. Самошенко В.Н. Археологические институты // Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. - М., 1994. - Т.1: А-Д. - С.120; Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. - С. 144.

9. Мекк А.К. Справочник Московского археологического института. - М., 1909. - С. 3–17; Памятная книжка для слушателей Московского археологического института. - М., 1916. 32 с.

10. Стрижова Н.Б. Московский археологический институт по материалам Отдела письменных источников Государственного исторического музея // Очерки истории русской и советской археологии. - М., 1991. - С.102-120; Самошенко В.Н. Археологические институты. - С. 120.

11. Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник, 1978. - С.96-101.

12. ДАОО. - Ф. Р-1593. - Оп.1. - Д.235. - Л.1об.

13. ДАОО. - Ф. Р-1593 (Одесский институт народного образования). - Оп.1. - Д.235: Оксман Юлий Григорьевич. - Лл.1-1 об., л.10 об.

14. ДАОО. Ф. - Р-150. - Оп. 1. - Д. 398. (Одесская губернская инспектура народного образования). Отчеты о работе подведомственных учреждений инспектуры Губпрофобра. Август 1920 – сентябрь 1924 гг. - Л. 30 об.

15. ДАОО. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Д. 398. - Л. 36.

16. ДАОО. - Ф. Р-1395. - Оп. 1. - Д. 3. (Одесский губернский комитет специально-научного и профессионально-технического образования). Приказы губернского комитета специально-научного и профессионально-технического образования. Декабрь 1921 – ноябрь 1922 гг. - Л. 689.

17. ДАОО. - Ф. Р-1395. - Оп. 1. - Д. 3. - Л. 689.

18. Матяш І.Б. Джерела до історії Одеського археологічного інституту // Державний архів Одеської області: Праці. – Одеса, 2001. - Т.4. - С.145.

19. Матяш І.Б. Джерела до історії Одеського археологічного інституту. - С. 146.

20. Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института. - С.100-101.

21. ДАОО. - Ф.Р – 1593 Институт Народного образования. - Оп.1. - Д.13. Анкетні листи професорсько-викладацького складу та адмінтехперсоналу. Волков Р.М. - Лл. 12-13.

Список скорочень:

ДАОО – Державний архів Одеської області

РДІА – Російській Державний історичний архів

Ліхачова О.Є.

МЕМУАРИ О.І. ГЕОРГІЄВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МОСКОВСЬКОГО ДВОРЯНСЬКОГО ІНСТИТУТУ

У лютому 1815 року в журналі «Русская старина» була розпочата публікація мемуарів О.І.Георгієвського під назвою «Мои воспоминания и размышления»[1]. Належать вони перу відомого публіциста, реформатора системи народної освіти, який довгі роки очолював Вчений комітет Міністерства освіти Російської імперії. О.І.Георгієвський (1830-1911) був відомий і своїми історичними працями. Ініціатором публікації спогадів був його син - Л.О. Георгієвський , котрий у вступній статті відзначав, що більша частина мемуарів була написана його батьком у Царському селі. Саме тут він оселився після своєї відставки з посади голови Вченого комітету й призначення на посаду сенатора. Розпочаті вони були, коли автор уже був у похилому віці, у цілому ж, на написання мемуарів він витратив більше 10 років. О.І.Георгієвський не переривав роботи над ними навіть коли став втрачати зір, і змушений був диктувати. Присвячені були ці спогади «дружині, дітям, онукам і онучкам»[2]. Мемуари засновані на записах і документах особистого архіву, а тому навіть ранні спогади надзвичайно точні.

У книзі В.Бузескула «Всеобщая история и ее представители в России в 19 – начале 20 века», автор говорить про реформаторську діяльність О.І.Георгієвського при міністрі освіти графі Д.А.Толстому, відзначає впливовість і масштабність його фігури, підкреслює наукову цінність його історичних творів [3]. Його активна діяльність на ниві реформ в області народної освіти була висвітлена й в «Историческом обзоре деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802 – 1902»[4]. Однак особистість

О.І.Георгієвського, його соціально-політичні погляди, його бачення необхідних перетворень, донині залишаються мало дослідженими. І в цьому сенсі, вивчення його мемуарів дає унікальну можливість простежити за становленням його світогляду, здобути коштовні матеріали, що стосуються найранішого періоду його життя, пов'язаного з початком його освіти. Тому метою даної роботи є вивчення мемуарів О.І.Георгієвського, що висвітлюють саме роки його навчання в Московському дворянському інституті.

О.І.Георгієвський народився 31 червня 1830 року в Москві в Барашевському провулку, у будинку Подобязової. Коли йому було 6 місяців, родина переїхала в придбаний 26 лютого 1841 р. будинок на Земляному валу № 297 (згодом № 286). Історія придбання цього будинку пов'язана безпосередньо з біографією батька О.І.Георгієвського. Будинок цей належав удові одного з героїв війни 1812 р. генералові-лейтенантові Неверовському. Під його керівництво був відряджений у діючу армію, що перебувала навесні 1812 року під Смоленськом, у військовий госпіталь І.Георгієвський, котрий тільки що закінчив медичний факультет Московського університету. Після закінчення війни І.Георгієвський продовжував відвідувати вдову свого командира, що і продала йому будинок за 10500 рублів асигнаціями. Будинок являв собою одноповерхову дерев'яну будову на кам'яному фундаменті з мезоніном. У ньому було 7 кімнат унизу й 5 у мезоніні. У дворі була безліч господарських будівель, серед яких автор мемуарів особливо виділяє більшу альтанку, що служила літнім житлом і місцем підготовки до іспитів. Будинок з усіх боків був оточений деревами й чагарниками. «У цій майже сільській обстановці, на лоні природи проходили щасливі роки мого дитинства, аж до самого вересня 1848 року, коли по смерті батька також нізащо продали цей чарівний будинок докторові Бушеві», - повідомляє автор[5]. У своїх спогадах О.І.Георгієвський з великим трепетом і любов'ю пише про своїх батьків і про їхню роль у вихованні його світогляду. Про свого батька – Івана Васильовича Георгієвського, він пише як про людину, що пройшла сувору школу життя. Навчався він спочатку у Володимирській духовній семінарії, потім, як уже було сказано, закінчив Московський університет. Після захисту докторської дисертації у 1816 році, він був призначений репетитором-спостерігачем за студентами-медиками, що закінчують навчання у Московському військовому госпіталі. У 1818 році багато подорожував Європою, супроводжуючи в якості особистого лікаря сімейство С.А.Мельгунова. Викладав у Московському комерційному училищі, перебував на посаді лікаря у Московському дворянському інституті. До того ж, на шкоду своїй кар'єрі, головною справою свого життя вважав допомогу хворим. Він проводив велику лікарську практику, допомагаючи здебільшого людям, що страждають нервовими й психічними розладами, не зважаючи на їх соціальне й матеріальне становище. При всій своїй зайнятості навчав своїх дітей читанню, письму й латині. Свою майбутню дружину він зустрів гостюючи в родини

Мельгунових. Софія Дмитрівна Чугаєвич була родом із дворянської родини Чернігівської губернії. Після смерті батьків вона разом зі своєю тіткою – Варварою Антонівною Малиновською виховувалась в родині московського головнокомандуючого графа Захара Григоровича Чернишова. Софія Дмитрівна мала добру освіту: знала французьку, німецьку, англійську, італійську, іспанську, польську мови, грала на фортепіано й арфі. Вона мала прекрасний смак, який намагалася в майбутньому прищепити й своїм дітям. На думку О.І.Георгієвського в матері була репутація бездоганної господарки. У родині Георгієвських, окрім Олександра було ще 5 дітей: сестра Надія 1819 року народження, Віра, що народилася в 1820 р., Любов – 1821 р., брат Василь – 1825 р. і Дмитро – 1829 р. Автор мемуарів згадував : « У справі нашого виховання на першому, очевидно, плані було у батьків привчати нас Богу молитися в будинку й у церкві, під час громадських богослужінь, і при цьому, молитися в належному настрої духу, у твердій надії на милості Божі» [6]. О.І.Георгієвський та його брати співали в церковному хорі. Надалі, у своїх спогадах, автор неодноразово торкався теми релігії й завжди підкреслював її величезну роль у своєму житті. У найскладніших ситуаціях він залишався віруючою людиною й завжди співвідносив свої вчинки з релігійними переконаннями. У цілому, атмосфера в родині була дуже теплою і дружньою. Однак, О.І.Георгієвський відзначав, що не зважаючи на всю любов до дітей, батьки були досить вимогливі. Порівнюючи взаємини в родинах періоду свого дитинства й «сучасний» лад, він зазначав, що під час його дитинства не могло бути й мови про обговорення, наприклад, якості освіти або викладачів у присутності дітей. «Діти в той час не панували так у своїх родинах, і батьки, навіть найдобріші, далеко не перебували під їх командою, як тепер», - відзначав він [7]. Саме в дитинстві було сформовано й ставлення до кріпаків і в цілому до кріпацтва. І тут взірцем були, насамперед, батьки. Так, не зважаючи на часте непорозуміння з боку друзів, що відвідували будинок Георгієвських, батьки щомісяця платили жалування всім двірським людям, які перебували у них на служінні. О.І.Георгієвський згадував, що після смерті батька в 1848 році, його мати запропонувала відпустити на волю всіх бажаючих, однак таких не виявилося. «Цими враженнями дитинства, пояснюю я ту сильну ненависть, що я все життя мав до кріпацького побуту й до всякої кулачної розправи»[8].

9 вересня 1839 року А.І.Георгієвський разом із братом Дмитром був відданий у навчання до Московського дворянського інституту. Там же навчався і старший брат Василь. Дирекція цього навчального закладу не без вагань погодилася зарахувати Олександра, тому що в перший клас приймалися діти потомствених дворян, що досягли 10-12 літнього віку. Однак Іван Васильович був дуже стурбований поганими, на його погляд, успіхами Олександра з граматики й арифметики й наполіг на припиненні домашнього навчання. А на зауваження директора про занадто юні літа, помітив з

посмішкою, що зважаючи на не дуже гарної старанність до занять, син буде неодноразово залишатися на другий рік, і в такий спосіб обов'язково закінчить навчальний заклад у належному віці. Виняток склала й оплата за навчання. Для всіх учнів вона була встановлена в розмірі 300 рублів сріблом, однак діти І.В.Георгієвського були звільнені від неї, тому що він виконував функції інститутського лікаря. Характеризуючи атмосферу, що панувала в інституті в цей період, А.Георгієвський згадував про цілу низку серйозних проблем, з якими зіштовхувалися учні. «Наглядачі наші були не вихователі, а тільки адміністратори, без усякого морального на нас впливу, зовсім нам далекі за духом, вірою, освітою, мовою, а нерідко – за підданством, яких ми всіляко цуралися», - пише автор [9]. Критикував О.І.Георгієвський і методи, які повинні були, на думку адміністрації, сприяти вивченню іноземних мов. Наглядач вручав черговому учневі «тавлинку», яку він повинен був передати учневі, викритому в розмові російською мовою на перерві. Кількість отриманих тавлинок підраховувалося й мала відповідати кількості віршів, які потрібно було вивчити відповідною іноземною мовою. Покаранням могла служити заборона виїхати додому на вихідні або у святкові дні. Насправді ж, писав О.І.Георгієвський, ця система не давала жодних результатів, тому що найчастіше страждали просто менш фізично сильні учні, які не могли протистояти старшим за віком черговим. Та й учні, котрі одержували тавлинки, не занадто переймалися, тому що сам автор, наприклад, за підсумками декількох тижнів, повинен був вивчити більше ніж 100 віршів. Особливо негативно ставився О.І.Георгієвський до широко застосовуваного в інституті системи тілесних покарань. Саме ця проблема спонукала й опікуна інституту С.Г.Строганова замінити керівництво й потім відвідувати навчальний заклад майже щодня. Необхідно зазначити, що С.Г.Строганов, за спогадах О.І.Георгіївського, відіграв у житті Московського дворянського інституту і його вихованців визначну роль. Під час своїх відвідувань навчальних занять він вимагав, щоб у його присутності запитували одного-двох кращих або одного-двох середніх за успішності учнів. Згодом, під час особистого знайомства з О.Георгієвським, він пояснював, що відвідував заняття не стільки з метою контролю над викладачами, скільки з метою познайомитися ближче з учнями. Така система дозволяла виявити найбільш обдарованих, забезпечити їм більш пильну увага з боку викладачів, контролювати їхню успішність в університеті, і, врешті-решт, залучити до служби на ниві освіти і науки. «Таким чином, йому вдалося з одного історико-філологічного факультету підготувати для Московського університету таких професорів, як С.М. Соловйов, М.Н. Катков, П.М. Леонтьєв, Ф.І. Буслаєв і почасти П.Н. Кудрявцев, з яким він познайомився тільки в університеті, тому що він був вихованцем семінарії», - писав О.І.Георгієвський[10]. Неодноразово викликали в присутності С.Г.Строганова й самого О.Георгієвського, котрий значився, всупереч очікуванням свого батька, одним із

кращих учнів свого класу. «При переході з I в II клас, я отримав приз 1 ступеня – книгу з написом: «За відмінні успіхи й шляхетність» і також при переході з II в III «за шляхетність і успіхи в науках»[11]. Серед подарованих книг був двотомний твір К.Батюшкова, і у зв'язку із цим О.І.Георгівський відзначав: «Тепер подібні призи, наскільки відомо, даються з незрівнянно більшим розглядом і увагою до віку, потребам та уподобанням учнів»[12]. У старших класах А.І.Георгієвський учився також зразково, одержуючи грамоти за відмінне навчання й поведінку.

Спогади О.І.Георгієвського містять найцінніщу інформацію, що стосується розпорядку дня й навчання в Московському дворянському інституті. Щодня учні прокидалися о 6 годин ранку. Умившись і одягшись, до пів на сьомої всі приходили у клас, де починалася підготовка до занять, які тривали до чверті на дев'яту. Потім був сніданок – чай або молоко зі здобною булкою. Тільки старанні учні могли за свій рахунок купити ще одну таку ж булку. Якщо погода була гарної, учні могли недовго погуляти надворі. З 9 до 12 години проходили два уроки з невеликою перервою між ними. На цій перерві складалися списки учнів, в яких червоним чорнилом були записані прізвища кращих з них. Це був важливий момент, тому що тільки їм за обідом давали до супу пиріжки з м'ясом. Обід складався із чотирьох страв і тривав з наступною підготовкою до занять до 3 години дня. Після цього було ще 2 уроки. О 6 годині учні знову йшли готуватися до занять наступного дня до половини дев'ятої. О.І.Георгієвський відзначав, що такий розклад, особливо для молодших класів, був досить стомлюючим, тому що вже до цього часу дуже хотілося спати. З половини дев'ятої до половини десятої була вечеря, потім підготовка до сну із загальною вечірньою молитвою. О пів на десяту всі відправлялися спати. «Таким чином, на сон відводилося 8 годин, на миття-вдягання й роздягання 1 година, на уроки із учителями 6 годин, і на підготовку до уроків 4 години, усього на роботу 10 годин і на їжу й рекреацію 5 годин», - писав О.І.Георгієвський[13]. До того, він підкреслював, що не зважаючи на дійсно складний графік занять, ніхто й не думав говорити про перевтому учнів. Безумовно, що це зауваження О.І.Георгієвський адресував критикам класичної гімназійної системи, які часто ставили за провину її засновникам, що велика кількість занять мовами шкідливо позначається на здоров'ї учнів. Автор писав: «Ні про яку перевтому й спомину не було, саме слово зовсім не були відомо; учні були наділені квітучим здоров'ям і, незважаючи на суворий режим, відрізнялися життєрадісним настроєм духу й згодом виявлялися бадьорими, енергійними й корисними працівниками на різних поприщах державної й суспільної служби, а багато хто з них досягли значної посади: вкажу для прикладу на графа Дмитра Олексійовича, на барона Артура Павловича Моренгейма, на Дмитра Миколайовича Батюшкова та й на самого себе»[14]. Що стосується загальної кількості навчальних занять, Олександр Іванович

наводить наступні відомості: « Великої кількості уроків навіть у наймолодших класах ніхто тоді не побоювався. У Московському дворянському інституті за розкладом 1839 року, в 1 класі було 23 уроки на тиждень (= 34,5 години), а в інших класах по 24 уроки = 36 годин. За цим розкладом перевага у навчанні в нас віддавалася латинській мові. На неї було відведено 24 півторагодинних уроки, на вітчизняну мову – 17 уроків, на кожну з нових іноземних, а також на математику по 6 уроків, на Закон Божий – 8 уроків, на історію й на географію зі статистикою окремо по 9 уроків, на грецьку мову 12 уроків і на фізику з космографією – 3 уроки» [15]. Автор був переконаний, що саме півторагодинні уроки давали кращу можливість для контролю знань, тому що кожного з учнів опитували з предмету в найгіршому разі через день, і в той же час, щодня доводилося готувати лише чотири уроки. Безумовно, на якість знань впливала й кількість учнів у класі. А вона в середньому становила не більше 30 осіб. Велика увага приділялася й фізичній культурі. Цьому сприяло й місце розташування інституту. «Перші 4 роки мого навчання пройшли в старому інститутському будинку, що виходив головним фасадом на Тверську, ... з бічним флігелем, що тягся на великий простір Долгоруковським й Газетним провулками, а між ними простирався величезний двір, частково засаджений деревами й з безліччю всякого роду приладдям для гімнастичних вправ, ігор і забав (гойдалки, велетенські кроки, тощо. У зимовий час катання на ковзанах і високих крижаних горах», - згадував автор[16]. Для старшокласників були введені заняття з фехтування. Для тих учнів, які залишалися в інституті на вихідні або святкові дні, влаштовувалися походи до Марьїного гаю, на Воробйови гори. Під час цих екскурсій учні не тільки відпочивали, але й училися спостерігати за природою, збирати гербарії й скам'янілості. О.І.Георгієвський писав, що на відміну від періоду становлення класицизму, у той час, доцільність цих екскурсій не викликала стільки питань і сумнівів у пресі. «Втім, на велике щастя для наших вихователів, газети нами тоді зовсім не займалися», - іронічно зауважував автор[17].

Велика увага в інституті приділялося вивченню грецької й латинської мов. Хоча грецька мова не була обов'язковим предметом, і О.І.Георгієвський згадував, що взявся за його вивчення лише за порадою брата, котрий вважав, що володіння їм полегшить надалі просування по службових сходах. Однак він незабаром усвідомив все культурне й наукове значення цієї мови. І хоча граматиці грецької приділялася незначна увага, студенти, що вивчали її, дуже багато читали. Серед авторів О.І.Георгієвський називав Гомера, Софокла, Еврипіда, Геродота, добутки котрих позначили високу культурну цінність грецької літератури. Що стосується граматики латинської мови, її вивченню приділялася більша увага. А методи залишалися такими ж, як і при вивченні грецької мови – читання класичних добутків латинських авторів У результаті регулярних і серйозних занять, будучи студентом Московського університету, автор відзначав, що

ґрунтовні знання латині давали можливість слухати лекції з філології цією мовою, і не мати жодних труднощів з перекладом. «І взагалі, уроки грецької й латинської мов не тільки нас не обтяжували, але залишили по собі найприємніший спогад, незважаючи на те, що я й однолітки мої навчалися й латинській мові у викладачів, які, звичайно, гірше знали російську, ніж колишні згодом учителі древніх мов із чехів або інших західних слов'ян»[18]. Необхідно пояснити, що в період становлення класичної системи освіти, активним провідником якої у 70 роки XIX в. був О.І.Георгієвський, дуже гостро поставало питання про брак вчителів гімназій для викладання древніх мов. І тоді з його ініціативи була створена «Російська філологічна семінарія» у Лейпцизі, що ставила на меті навчання класичним мовам на високому європейському рівні.

Особливу увагу у своїх мемуарах О.І.Георгієвський приділяв викладацькому складу, говорячи про багатьох із учителів із щирою повагою. З особливим теплом він говорить про А.К.Зейдлиця, що викладав «грецькі й римські стародавності» німецькою мовою, приділяв величезну увагу вивченню текстів античних авторів. До речі, саме цей викладач розгледів у юному А.Георгієвськом здатність до наукової діяльності. «Моїми заняттями Зейдлиц був взагалі задоволений і проголосив привселюдно всьому класу, що з мене вийде справжній учений: на жаль, з різних несприятливих обставин я далеко не виправдав його очікувань», - писав автор[19]. Згадує й викладача російської мови й літератури Архидияконського, якого також вважає чудовим педагогом. На думку О.І.Георгієвського: «Дух російської літератури витав над інститутом завдяки колишнім його випускникам: Карамзину, князеві Шеховському, Жуковському, Грибоєдову, Тютчеву, Лермонтову»[20]. Незнанням того або іншого твору учні соромили один одного, і тому, вертаючись додому, негайно намагалися заповнити цю прогалину. До речі, автор писав про відсутність в інституті учнівської бібліотеки й про заборону читати в його стінах літературу, незаплановану програмою. У зв'язку із цим, неможливо не підкреслити, що пізніше, саме під його керівництвом, Учений комітет проробив величезну роботу з облаштування й поповнення якісною літературою гімназійних бібліотек. Згадував автор й імена людей, які після закінчення інституту, стали відмінними фахівцями в галузі російської мови й літератури: Г.П.Данилевський, П.М.Леонтьєв, С.П. Шевирев. З величезною вдячністю писав автор про викладача Закону Божого І.Н.Рождественського, чудового духівника й проповідника, засновника Суспільства аматорів духовної освіти. Церковний хор інституту, у якому співав і автор мемуарів, був одним із кращих у Москві. І навіть ті викладачі, методика викладання яких, на думку автора, залишала бажати кращого, зуміли прищепити учням любов до своїх предметів. Це стосувалося, наприклад, історії, про яку автор мав у той період наступне судження: «Прецікавий предмет історія, і добре б коли-небудь ним зайнятися, маючи досить для того часу й книг»[21]. З особливим трепетом писав

О.І.Георгієвський і про іспити. Вони проводилися після літніх канікул, як правило, з 7 по 14 серпня. Така система примушувала учнів влітку повторювати весь пройдений за рік матеріал, привчаючи їх до самостійної праці й самоконтролю. Спочатку здавали письмові іспити, потім - усні. Автор наводить в якості приклада питання, на який він відповідав з історії. Уже згадуваний А.К.Зейдлиц, попросив розповісти про те, що робить переможець, після здобутої ним перемоги. Для повної відповіді на це питання О.Георгієвському довелося пригадати й дії Пилипа Македонського після перемоги при Херонее, і поведінку Сципіона Африканського й прочитати вірші Гомера. Після цього А.К.Зейдлиц попросив підвести підсумок за допомогою будь-якого відповідного латинського афоризму. О.Георгієвський коротко відповів: «Після перемоги герой почиває на лаврах»[22]. Комісія зі сміхом поставила йому заслужену п'ятірку. Цей приклад дозволяє зробити висновок про те, що питання усних іспитів були сформульовані таким чином, щоб дати можливість учням максимально виявити свої знання. Аж до закінчення навчання в інституті О.І.Георгієвський належав до числа кращих учнів, однаково відмінно встигаючи й в області точних і в області гуманітарних знань. Однак, як сам він зізнавався: « Але всі симпатії мої були на боці словесних наук і давніх мов, і я брав діяльну участь у всіх класних тертях з питання про гуманізм і реалізм, ратуючи щосили за гуманізм»[23]. У цілому, перебування в Московському дворянському інституті Олександр Іванович вважав часом досить щасливим і корисним. Він писав у своїх мемуарах, що саме Московський дворянський інститут допоміг виробити у своїх вихованців звичку до напруженої розумової праці, потребу в ньому, «і велику допитливість, наділивши нас всіма засобами для задоволення цих потреб і для плодотворності цієї праці. З такими навичками, потребами й засобами, можна було сміливо йти на ниву вищої наукової освіти, надихаючись прикладом таких попередників наших по інституту як Карамзин, Жуковський, Грибоєдов, Д.Ф.Дашков, П.В.Свиньїн, С.П.Жихарев, А.С.Норов, кн. В.О.Одоєвський, С.П.Шереметьєв, Ф.И.Тютчев, Н.В.Колочов, А.Ф. Вельтман, П.М. Леонтьєв, А.А. Майков, А.П.Єрмолов, граф Д.А. Мілютін, Н.А. Мілютін, В.П. Титов, В.А. Татаринов, А.Е. Тимашев, барон А.П. Моренгейм. З моїх однолітків найбільшої популярності досягли Д.Н.Батюшков, Е.А.Кожухів, С.С.Вусів, Г.П.Данилевський, В.І. Родиславський, С.А. Юр'єв, Г.Д. Филимонов»[24]. До цього списку гідних випускників, безумовно, можна додати й ім'я самого О.І.Георгієвського.

Вивчення мемуарів О.І.Георгієвського, дозволяє зробити висновок, що навчання у Московському дворянському університеті мало великий вплив на процес становлення його світогляду. Формування його особистості, розпочате його батьками, які приділяли значну увагу моральному та релігійному вихованню, було продовжено у стінах цього учбового закладу. Саме тут були отримані основні життєві орієнтири. Міцно засвоєні

поняття відповідальності, працьовитості, поважного ставлення до людей. Багато хто з викладачів Московського дворянського університету залишили серйозний слід у долі О.І.Георгієвського. Вони зуміли не тільки дати ґрунтовні знання, але й прищепили любов до своїх предметів, назавжди зробили його прихильником класичної системи освіти. Їхнє уважне ставлення до нахилів учнів, допомогло визначитися О.І.Георгієвському з вибором місця подальшого навчання й зосередитися на науковій діяльності. Інститут виробив у нього почуття глибокої відповідальності стосовно будь-яких заходів і необхідність досконального знання питань, що вимагають рішення. Його спогади надають можливість не тільки побачити картину становлення неординарної особистості самого автора, але дозволяють глибше пізнати саму атмосферу, що сприяла її формуванню.

Стаття присвячена вивченню мемуарів відомого публіциста та державного діяча Російської імперії другої половини XIX ст. О.І.Георгієвського. Основна увага приділена його юнацьким рокам та періоду навчання у Московському дворянському інституті. В наданій статті мемуари розглядаються як важливе джерело з вивчення історії цього навчального закладу. Також оцінюється вплив Московського дворянського інституту на процес формування особистості О.І.Георгієвського.

The article is devoted to studying of the memoirs of the famous publicist and statesman of Russian empire of the second half of the XIX century A.I. Georgievsky. The main attention is paid to his youth and the period of his studying at Moscow Institute of Nobility. In the given article the memoirs are presented as a valuable source of studying of the history of this educational institution. The role of Moscow Institute of Nobility in the process of building up the personality of A.I. Georgievsky is also estimated.

Примітки:

1. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – февраль. – С.343-362.

2. Там само. – С.343.

3. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в 19 – начале 20 века. – Ч.2. – Л.: Издательство Ак. Наук, 1931. – С.195.

4. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802 – 1902/Сост. С.В.Рождественский.- С-пб.: Издание Министерства народного просвещения, 1902. – С.503-504.

5. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – февраль. – С.346.

6. Там само. – С.348.

7. Там само. – С.362.

8. Там само.

9. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – апрель. – С.74.

10. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – май. – С.354.

11. Там само. – С.355.

12. Там само.

13. Там само. – С.357.

14. Там само.

15. Там само. – С.361.

16. Там само. – С.358.

17. Там само.

18. Там само. – С.363.

19. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – апрель. – С.79.

20. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – июнь. – С.454.

21. Там само. – С.456.

22. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – апрель. – С.81.

23. Георгиевский А.И.Мои воспоминания и размышления // Русская старина. – 1915. – июнь. – С.456.

24. Там само. – С.460.

Музичко О.Є.

МЕМУАРИ ЛЕВА КОГАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОДЕСЬКОГО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Починаючи з 1990-х років серед дослідників історії університетів в Україні неухильно підвищується інтерес до особистого життя та ментальності професури та студентства[1]. Аналогічні процеси відбуваються і в російській історіографії[2]. Найбільш повно та яскраво внутрішній побут університетів відбитий у мемуарах. Ретельне студіювання цих історичних джерел дозволяє наповнити змістом стандартні кліше на кшталт «талановитий», «популярний» професор тощо, якими інколи зловживають біографи. Іноді ознайомлення з мемуарами сприяє глорифікації, але водночас і «детронізації» певних історичних осіб в історичній пам'яті нащадків. Мемуари стимулюють дослідницьку думку саме у силу своєї очевидної суб'єктивності, адже кожна теза їх авторів має бути перевірена шляхом порівняльного аналізу з іншими джерелами.

Видання у 1999 р. збірки спогадів (щоправда, здебільшого скорочених республікацій) про Одеський Імператорський Новоросійський університет (далі – ІНУ) сприяло активізації досліджень побутової історії цього славетного навчального закладу[3]. На сьогодні серед відомих мемуарів, що відображають розвиток ІНУ, переважають спогади вихованців та професорів історико-філологічного факультету. Це майже винятково некрологи та біографічні нариси студентів та професорів про своїх колишніх викладачів чи колег. Найчастіше ці спогади надають досить фрагментарне уявлення про розвиток ІНУ. Натомість найбільшу цінність для вивчення розвитку ІНУ та, зокрема, історико-філологічного факультету, мають спогади, в яких у контексті життєвого досвіду автора висвітлено розвиток цього закладу на певному етапі його існування[4]. У таких мемуарах відбито не лише постать однієї, хай і видатної, людини, але й життя університету та факультету загалом як певного соціального організму, зіткнення доль низки людей, галерея образів. Такого роду мемуарів у науковому обігу поки що бракує. До того ж відомо обмаль спогадів про розвиток ІНУ на початку XX ст. та особливо про історико-філологічний факультет. Досі відомі спогади здебільшого присвячені періоду 1860-1870-х р. У нещодавній публікації ми намагались доповнити відомості про тогочасний розвиток юридичного факультету ІНУ на базі маловідомих, але вже колись опублікованих мемуарів[5]. І все ж першорядне значення для реконструкції розвитку ІНУ на початку XX

ст. має розшук та аналіз архівних, мало актуалізованих джерел. Метою цієї статті є запровадження до наукового обігу мемуарів Лева Рудольфовича Когана (1885 – 1959), ще невідомих дослідникам історії ІНУ та Одеси загалом.

Л. Коган народився 26 травня 1885 р. в Одесі у єврейській, хоча й сильно русифікованій, родині. Його батько був досить відомим в Одесі інженером-технологом. Середню освіту Л. Коган отримав у 1894 – 1903 р. у п'ятій одеській гімназії, де виявив особливі успіхи у вивченні давніх мов та математики. У ті ж роки в цій гімназії навчались К. Чуковський та В. Жаботинський. У 1903 – 1908 р. Л. Коган навчався на історико-філологічному факультеті ІНУ[6]. Після отримання вищої освіти він викладав у низці одеських гімназій, брав активну участь у культурному житті міста, зокрема, як доповідач на засіданнях літературно-артистичного та історико-філологічного товариств (був дійсним членом педагогічного відділу цього товариства)[7]. В Одесі вийшли друком його перші публіцистичні, педагогічні, літературознавчі та бібліографічні праці. Учень Л. Когана у комерційному училищі Х.І. Гофмана, згодом видатний історик, С.Я. Боровой згадував про свого вчителя як про гладку, але дуже легку та рухливу людину. Він захоплююче вів заняття, експериментував, викликав любов до себе в учнів, які втім ставились до нього з деякою іронією через його схильність до фантазій та домислів в оповіданнях про себе[8]. С. Боровой дав високу оцінку діяльності Л. Когана в Одесі у галузі бібліотекознавства. З кінця 1920-х р. Л. Коган працював у Ленінграді, зокрема, викладав у Ленінградському бібліотечному інституті ім. Н.К. Крупської. В останній період життя він декілька разів знову відвідував Одесу. У щоденнику за 1948 р., Л. Коган, зокрема, з теплотою згадав про зустріч з С. Боровим[9]. Відомість у науці Л. Коган здобув передусім як дослідник творчості М. Островського та О. Пушкіна[10].

Невдовзі після смерті Л. Когана з його особистих документів, зокрема, частини щоденників та мемуарів, було зформовано особовий фонд Л. Когана у Відділі Рукописів Державної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина у Ленінграді (наразі - Російська національна бібліотека у Санкт-Петербурзі). Щоденники охоплюють лише 1940-1950-ті р. Натомість у мемуарах, написаних протягом другої половини 1950-х р., Л. Коган висвітлив своє життя від дитинства до 1930-х р. Він встиг написати біля трьох тисяч сторінок у десятках зошитів, що упорядковані у 20 архівних справ. Не викликає сумніву, що Л. Коган готував свої мемуари до публікації. Вони написані каліграфічним почерком, іноді з авторськими правками на берегах та вставками пізніше дописаних сторінок.

На відміну від деяких мемуаристів, Лев Рудольфович надзвичайно уважно поставився до періоду становлення своєї особистості: дитинству та рокам навчання у гімназії він присвятив 500 аркушів, а рокам студентства – близько 800. У зошитах під назвою «Університет» йдеться не лише про навчання Л. Когана. Досить часто він робив

екскурси про свої поїздки у межах імперії та за її кордон, любовні переживання. Ці уривки мемуарів мають вузько біографічне значення. Деякі уривки, наприклад, опис єврейського погрому в Одесі у 1905 р., навпаки, мають значення для вивчення історії Одеси, хоча і не дають нічого для історика ІНУ. «Поза університетські» записи складають приблизно половину тексту оповідання про студентські роки Л. Когана. Натомість у зошитах з оповіданням про гімназійні роки літературознавця іноді містяться враження про викладачів НУ, що викладали у гімназії або приймали іспити у гімназистів. Деякі дуже короткі згадки про професорів НУ трапляються й у записах про пост-університетське життя Л. Когана.

До справи написання мемуарів він поставився як справжній літературознавець. Мемуари вражають своєю фактографічністю, що часто переходить у своєрідну «словесну фотографію». Мемуаристу вдалося майстерно створити портрети людей, яких він зустрічав на своєму життєвому шляху. Стиль викладу Л. Когана максимально відвертий. Магія його слів захоплює, але іноді важко повірити (тим більше під впливом згаданої вище характеристики С. Борового), що він справді точно передає діалоги, дрібні деталі свого студентського життя. Напевно, відчуваючи це, на одній зі сторінок своїх мемуарів Л. Коган зауважив: «Хай читач не вважає описані нижче події вигадкою, анекдотом. Все, що я розповім, є відтворення фактів без будь-якого перебільшення»[11]. Також слід врахувати, що у 1950-ті р. Л. Коган висвітлював події з майже півстолітньої відстані вже з позицій радянської людини. Не в останню чергу цим зумовлене його підкреслене співчуття до революційної молоді, релігійний скептицизм, застосування усталених штампів на кшталт «реакційний», «прогресивний», «буржуазний» тощо (втім, хоча й у менш гіпертрофованому вигляді, вони побутували вже у часи навчання Л. Когана).

Попри всі застереження, без врахування мемуарів Л. Когана будь-яке дослідження про внутрішню історію ІНУ і, зокрема, історико-філологічного факультету в останній період їх існування буде виглядати неповним[12]. У повідомленнях Л. Когана про його студентство можна виділити три основних смислових блоки: 1) особливості розвитку ІНУ загалом, 2) професорсько-викладацький склад ІНУ та, зокрема, історико-філологічного факультету (стиль викладання, суспільно-політична позиція, моральні якості, побут), 3) студентство історико-філологічного факультету (суспільно-політична позиція, побут).

Зазначені аспекти висвітлені нерівномірно. Особливості розвитку ІНУ Л. Коган висвітлив досить схематично. Всі мемуаристи одностайно розповідають про кризу ІНУ на початку XX ст., зумовлену загостренням протиріч у суспільстві Російської імперії. Найбільшого удару по стабільності закладу завдали студентські заворушення. Менш помітними, а проте не менш руйнівними, були гострі ідейні та особисті конфлікти між професорами. Такий сумний стан речей підтверджують протоколи засідань факультетів та

Ради ІНУ, газетні замітки, звіти чиновників[13]. Тому не виглядає дивною метафорична назва одного з розділів мемуарів Л. Когана: «Alma mater больна»[14]. Мемуарист неодноразово зауважує наростання радикальних опозиційних настроїв в ІНУ, особливо у 1905 р., описує студентські сходки.

Як колись старанний студент, Л. Коган не обмежився викладом суспільно-політичної складової буття ІНУ. Зокрема, він зазначив, що з появою вільно слухачок в аудиторіях, з'явилось відчуття чистоти та святковості, «милостиві государі підтягнулись, стали частіше голитись та не забували доглядати за взуттям»[15]. Досить часто Л. Коган згадує про бібліотеку ІНУ, з завідуючим якої Петром Павловичем Шестериковим (1859-1929) він налагодив довірливі стосунки. Описання екскурсії бібліотекою, що влаштував Л. Когану, за його висловом, «чудовий книголюб та бібліограф» П. Шестериков відтворюють колорит цієї важливої структури[16]. Л. Коган повідомляє, що незадоволення багатьох студентів викликав поділ фонду бібліотеки на студентський та фундаментальний. Останнім мали право користуватись тільки викладачі, а студенти – лише за спеціальними дозволами. Одночасно можна було замовляти 20 книг (сьогодні це вже здається розкішшю). Інші джерела свідчать, що цими правилами були не задоволені і деякі викладачі, які намагались вдосконалити статут бібліотеки[17].

Професорсько-викладацьку корпорацію ІНУ Л. Коган зобразив за допомогою звичного для мемуарів портретного жанру. Деяку увагу він приділив викладачам, які не викладали на історико-філологічному факультеті. Збереглося досить мало джерел про педагогічну діяльність в ІНУ професора історії руського права Олексія Яковича Шпакова (1868 – 1927). Студенти-історики ще з 1860-х р. традиційно відвідували лекції з історії руського права, незважаючи на те, що для них вони не були обов'язковими[18]. Л. Коган згадував, що протягом 1903 – 1904 навчального року він «залюбки відвідував лекції Шпакова з історії руського державного права: вони надавали значно більше знань, ніж лекції Перетятковича з російської історії. До того ж Шпаков майстерно викладав свій предмет, не користуючись жодними конспектами чи записками. Це була невимушена та захоплююча співбесіда». Іноді лекції О. Шпакова під напливом слухачів доводилось переносити з не дуже великих до найбільших аудиторій [19]. Подібна ситуація траплялась і на лекціях природознавця О. Клосовського, який залишився у пам'яті Л. Когана старим з довгою бородою та з палаючими очима, талановитий, занурений у науку лектор[20]. Повідомлення інших мемуаристів не дають підстав вважати ці відгуки занадто піднесеними[21].

З деякими викладачами фізико-математичного факультету він познайомився ще у період навчання у гімназії або під час своєї викладацької кар'єри в одному з одеських училищ у 1910-х р. Він згадував про цікаві уроки фізики, що викладав йому у гімназії

грузин Я. Мосешвілі, приват-доцент ІНУ, а у 1930-х р – професор Тбіліського університету[22]. В екзаменаційній комісії Л. Коган бачив майбутнього ректора ІНУ, Івана Михайловича Занчевського, який запам'ятався йому своєю пунктуальністю та незвичною для професора активністю на іспитах. У характерній для себе манері Л. Коган приділив увагу опису зовнішності професора: «вузьке горбоносе обличчя з невеликою роздвоєною мефістофелівською борідкою, живі проникливі очі, величезний опуклий лоб, зачесані на потилицю сивіючи волосся»[23]. Зазначимо, що не зважаючи на велику відомість постаті І. Занчевського серед сучасників передусім завдяки гучному судовому процесу у 1907 – 1910 р., існує досить мало змістовних згадок про його як про педагога. Так само можна сказати щодо зображення Л. Коганом постатей відомих математиків, приват-доцентів ІНУ Веніаміна Федоровича Кагана та Самуїла Осиповича Шатуновського, в особистостях яких поєднувались талановитість та екстравагантність. Л. Коган «смачно» описав вражаючу рухливість В. Кагана та жінконенависництво і розсіяність С. Шатуновського [24].

Значно яскравіше у пам'яті літературознавця закарбувався історико-філологічний факультет. Звичайно, головними героями відповідних сторінок мемуарів є колишні викладачі Л. Когана. Особистий досвід Л. Когана у виборі відділення для навчання відбиває особливості навчального процесу на історико-філологічному факультеті. Л. Коган згадував, що відчуваючи інтерес до літератури, він збирався записатись на словесне відділення ІНУ. Однак він з'ясував, що воно мало здебільшого лінгвістичний характер. Тому майбутній літературознавець зупинив свій вибір на історичному відділенні, але додав до свого індивідуального плану як необов'язкові найважливіші лекції з мовознавства. На першому курсі це не мало значення, адже всі предмети були спільними для студентів всіх відділень.

Сподівання Л. Когана на високий рівень викладання на історичному відділенні справдились лише частково. На думку Л. Когана, англійська, італійська, німецька мови викладались на належному рівні. Особливо цінував він «натхненні» заняття А. Шапеллона з французької мови[25]. Серед професорів-мовознавців Л. Коган особливо цінував викладача загального мовознавства Олександра Миколайовича Томсона. За відгуком мемуариста, О. Томсон читав доволі сухо, але давав багато добре систематизованих знань. Він полемізував з іншими вченими, але не «рисувався». Він мав високий авторитет серед студентів, але багато хто не любив його за суворість на іспитах[26]. Постать філософа та психолога Миколи Ланге широко відома, передусім завдяки мемуарам його безпосередніх учнів [27]. Записи Л. Когана дозволяють перевірити і навіть дещо доповнити ці, як зазвичай, більш заангажовані спогади. Л. Коган також засвідчує лекторський талант М. Ланге, з яким він мав можливість ознайомитись ще на гімназійній лаві під час відвідування публічних лекцій професора [28]. В НУ М. Ланге з великим захопленням читав Л. Когану

історію давньої філософії, особливо про Демокрита та Аристотеля. На його лекціях завжди було багато слухачів, особливо медиків. Л. Коган приділив увагу стилю викладання М. Ланге. Він згадував, що професор читав м'яким співучим голосом без використання конспектів, дуже не любив коли лекції записували докладно, вимагаючи аби записували лише те що каже лектор[29].

Значно більш контрастним, хоча й значно більш докладним, ніж у будь-кого з одеських мемуаристів, виписаний у Л. Когана образ історика західноєвропейських літератур Володимира Федоровича Лазурського. Л. Коган вважав, що курси В. Лазурського були безбарвними. Професор демонстрував великі знання англійської літератури, більш-менш задовільні - німецької та неглибокі і наївно-компілятивні – французької. У вдачі В. Лазурського поєднувались відсутність почуття гумору, щирість та доброзичливість, але наївність у наукових та побутових питаннях, простота та люб'язність у спілкуванні зі студентами. Зовнішньо він здавався доволі презентабельним. З ним іноді було цікаво поговорити, але входити у більш постійні та дружні відносини було б нудно. Не менш контрастним був зовнішній вигляд професора: «він рано посивів і молоде рум'яне обличчя якось дивно контрастувало з сивим волоссям, вусами та невеликою бородою»[30]. Цей відгук співпадає з враженнями К. Добролюбського, який слухав лекції В. Лазурського у 1913-1915 роках, але повністю суперечить враженням інших учнів професора. В будь-якому разі, оцінка викладацьких здібностей В. Лазурського з боку Л. Когана виглядає занадто різкою. Слід нагадати, що В. Лазурський спромігся виховати видатного радянського літературознавця М. Алєксєєва та історика української мови П. Бузука. Показово, що у 1926 р. Л. Коган зізнавався В. Лазурському у листі, що: «мені приємно згадувати про мої студентські роки, коли доводилось під Вашим керівництвом. Зізнаюсь, я не мав би нічого проти якби вони повторились»[31].

У «нудного» історика літератури К. Мочульського, згідно Л. Когану, студенти взагалі «навчались тому як не треба читати лекції»[32]. Менш різкі, але все ж таки негативні відгуки від Л. Когана отримали видатні лінгвісти Василь Михайлович Істрин та Борис Михайлович Ляпунов, що читали відповідно вступ до історії російської мови та історію російської мови. Згідно Л. Когану, В. Істрин ігнорував рівень підготовки своїх слухачів, стріляв як з кулемету спеціальними термінами, але не пояснював їх, відсилаючи до словників. «Маленька руда людинка з несмішливими очима та в'їдливим язиком, що не викликала симпатії студентства», - резюмував Л. Коган[33]. Цей відгук співпадає з характеристикою, що дав В. Істрину в одному з приватних листів професор І. Линниченко. Ще більш екстравагантною в описанні Л. Когана виглядає постать Б. Ляпунова: «Скуйовджене чорне волосся і, здавалось, така ж нечесана чорна борода, заяча губа призводила до того, що лівий вус був довше за правий. Хоча він носив окуляри та

одягався по європейськи, він у першу мить здавався наче з африканського племені, чомусь з білим обличчям. Він абсолютно не враховував аудиторію і його захоплення мало передавалося слухачам, які погано розбирались в його плутаній мові»[34]. Непривабливими та недолугими Л. Коган представив політекономa Миколу Чижова та богослова Олександра Клітіна. Однак, попри бажання мемуариста, зі сторінок його спогадів постають не так негативні, як трагічні образи – професорів-консерваторів, що намагались зберегти власне обличчя в умовах тиску на них радикальної молоді.

Незважаючи на інтерес до художньої літератури, Л. Когану, вочевидь, довелося приділити велику увагу вивченню історичних дисциплін. Тому у створеній ним галереї професорів центральне місце посідають портрети істориків. Про педагогічну кар'єру нижче згаданих викладачів залишилось обмаль мемуарних свідчень. Так, значно більшу увагу мемуаристів привертала суспільно-політична або наукова, ніж суто педагогічна діяльність Є. Щепкіна[35].

Найбільшу увагу Л. Коган приділив постатям професора кафедри класичної філології, тогочасному декану історико-філологічного факультету, Ернсту фон Штерну та професору кафедри руської історії Івану Андрійовичу Линниченко. Перший з них зіграв найбільш позитивну роль у долі Л. Когана, взявши на себе місію його своєрідного «опікуна». Однак, зобразивши Е. фон Штерна винятково розумною, освіченою, демократичною у спілкуванні зі студентами, акуратною і пунктуальною у кращих німецьких традиціях людиною, талановитим лектором, він не приховав і його недоліку – погане знання російської мови[36]. Ця обставина іноді завдавала відчутних проблем професору під час читання лекцій. Найбільш прикрим був епізод, коли лектор замість слова «ґрунт» вжив слово «лайно»[37]. Діалоги між Л. Коганом та Е. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо професора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетські освіті – «самостійна робота студентів... Акуратність – це повага до людей та праці... можна сперечатись проти думок, але не проти фактів»[38]. Л. Коган зафіксував розчарування Е. фон Штерна у роботі в Російській імперії («університет став мені нудним, в Росії неможливо займатися наукою»), заперечення державної юдофобії у галузі освіти[39]. Останній факт підтверджують деякі актові матеріали[40]. Загалом, високі наукові та моральні якості Е. фон Штерна, відображені Л. Коганом, не розбігаються з образом, що відбитий в інших джерелах[41].

Значно більш суперечливим постає зі сторінок мемуарів Л. Когана постать І. Линниченка, про активну викладацьку, громадську та наукову діяльність якого залишилось парадоксально мало мемуарних свідчень[42]. Згідно Л. Когану, І. Линниченко мав великий авторитет на факультеті, який поєднувався зі страхом студентів перед злим

та в'їдливим викладачем. Незважаючи на те, що на початку XX ст. професор мав лише біля 60 років, мемуарист у різних контекстах називає його «старим». Інші джерела, в тому числі і автохарактеристики самого І. Линниченка, цілком підтверджують факт його раннього фізичного та морального старіння[43]. Протягом всього життя він не був одружений та не мав дітей, що наклало відбиток на його характер та зовнішність. З джерел випливає образ досить озлобленої на життя людини, яка проте залишалась фанатично відданою науці і вимагала цього від інших[44]. Л. Коган рельєфніше підкреслює цей образ: «Виглядав він авантажно: при маленькому зрості він до того ж сутулився, пасма сивого волосся сторчали, наче їх не торкалась розчіска, сизий ніс видавав пристрасть до Бахусу. Його костюм завжди здавався змятим. Але очі Івана Андрійовича, прикриті золотими окулярами та зазвичай тусклі, іноді запалювались то лукавістю, то злою іронією, то якоюсь радісною усмішкою... В його важкому характері відчувались злоба та в'їдливість»[45]. У розмові він мав манеру поєднувати іронічний та схвальний тон. Справедливість цієї характеристики підтверджує зауваження І. Линниченка, що він зробив вже на схилі свого життя: «багато шкоди у відносинах з людьми мені завдала моя звичка до жартів, насмішок»[46]. Л. Коган згадав і про ще більш неприємний факт - доволі часто професор приходив на лекцію у нетверезому стані.

І все ж за допомогою діалогів та характеристик Л. Коган показав І. Линниченка і як надзвичайно ерудованого та принципового професора, що намагався перетворити свої лекції на імпровізовані бесіди, дискусії, часом повні яскравих характеристик та тонкого аналізу подій. Листи та записи професора також засвідчують, що він сповідував саме таке педагогічне кредо. Зокрема, у листі до літератора та бібліографа Василя Дружинина І. Линниченко згадував, що в НУ він запровадив студентські бесіди на кшталт вже діючих у Санкт-Петербурзькому університеті[47]. У листі до Арсенія Маркевича І. Линниченко зазначав, що на лекціях він більше говорить, ніж читає[48]. Саме І. Линниченко зініціював написання Л. Коганом роботи на здобуття медалі («Госпожа Сталь и французский романтизм»), а потім на професорській Раді наполіг на тому, аби її автору надали саме золоту, а не срібну медаль. До того ж, професор порадив Л. Когану опублікувати свою роботу у «Филологических записках» у Воронежі, що він і зробив.

Загалом, порівняно велика кількість згадок про І. Линниченка у мемуарах Л. Когана, зміст та тон цих згадок, дозволяють твердити, що цей професор відіграв велику роль у становленні особистості та наукових поглядів майбутнього літературознавця. Цей висновок підкріплюють і деякі інші факти. Наприклад, Л. Коган подарував І. Линниченку один з примірників своєї першої публікації «Гоголь – проповедник и пророк» з дарчим написом: «Многоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от автора» (примірник зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова). Таким чином, Л. Коган

може бути зарахований до своєрідного «другого ешелону» представників одеської наукової школи І. Линниченка: осіб, що не писали під його керівництвом дисертацій, не брали участі у спільних з ним наукових проектах, але зазнали з його боку значного інтелектуального впливу, передусім у процесі підготовки рефератів та медальних робіт.

Згадки Л. Когана про свого гімназійного викладача історії, улюбленого учня І. Линниченка, Бориса Вахевича, є цінними доповненнями до скупих даних про цю маловідому постать[49]. Л. Коган запам'ятав Б. Вахевича як дуже сумлінного педагога, але дуже сухого та нудного лектора[50].

Особистий ворог І. Линниченка Є. Щепкін заслужив від Л. Когана характеристику талановитого професора, що привчав своїх студентів до самостійної роботи. Його лекції були насичені змістом та добре систематизовані. Слухати Є. Щепкіна було цікаво, хоча і нелегко, незважаючи на те, що він чудово володів мовою, говорив легко та доступно. Тембр його голосу був не з приємних, звук йшов у ніс. До того ж, одна його щока посмикувалась від нервового тику[51].

Натомість Л. Коган зробив свій внесок у створення негативної мемуарної традиції про іншого професора-історика ІНУ - Георгія Івановича Перетятковича: «Непролазна нудьга царювала на лекціях з руської історії. Їх читав милий високий старий з довгою сивою бородою – професор Перетяткович. Читав він стоячи, обпершись плечем на кафедру і тримаючи в руці стос аркушів, пописані акуратним почерком. Цей рукопис народився вочевидь давно, судячи з кольору паперу та чорнил. Перетяткович майже не заглядав у текст, власні лекції він знав на пам'ять. Він лагідно та привітно дивився сірими очима на слухачів – спочатку їх було двадцять, потім дев'ять, потім... два – та тихим голосом говорив, говорив, як джерельце струмилось. І так хотілося спати під цей дзюркіт»[52]. Аналогічний відгук отримав лектор з курсу історії християнської церкви професор Олександр Павлович Доброклонський. Щоправда, на відміну від Г. Перетятковича він був дуже суворий екзаменатор, а на відміну від Е. Штерна – юдофоб[53].

Коротку, але позитивну характеристику дав Л. Коган лекціям та семінарам античника Олексія Миколайовича Деревицького, які наче переносили студентів у Давній Рим. Однин з епізодів, що навів мемуарист, засвідчує і неабияку викладацьку винахідливість О. Деревицького у поєднанні з почуттям гумору. На одній з лекцій професор оголосив, що наступну зустріч зі студентами він присвятить відвертому викладу сексуального життя давніх римлян, чим забезпечив собі аншлаг. Але 200 студентів почули розповідь про «клубнічку»... латинською мовою[54].

Лектором, що захоплював своїх слухачів чудовою дикцією, багатством інтонацій та широтою змісту Л. Коган зобразив професора всесвітньої історії Івана Івановича Іванова. Колишньому студенту запам'ятались його «жваві очі, які контрастували з загалом начебто

втомленою фігурою». Лекції І. Іванова викликали навіть сильні аплодування, що на той час вже було рідкісним випадком. Однак «мода» на І. Іванова промайнула дуже швидко. Професор розчарував багатьох студентів відсутністю власної позиції щодо історичних фактів[55]. Спогади Л. Когана суперечать враженням самого І. Іванова, який вважав своє нетривале викладання в ІНУ цілковито успішним. Лектор з історії мистецтв Олексій Андрійович Павловський викликав незадоволення у Л. Когана також відсутністю власної оцінки фактів. До того ж він мав непривабливу антропологічну властивість від надмірного захоплення «опльовувати» аудиторію у перших трьох рядах[56].

Професорські портрети авторства Л. Когана збагачують наше уявлення про суспільно-політичну позицію викладачів, їх приватне життя та побут. Як і більшість інших мемуаристів, Л. Коган згадав про розподіл професорів ІНУ на лівий («прогресивний») та «правий» («реакційний») табори у складі відповідно з одного боку - І. Занчевського, Є. Щепкіна, О. Шпакова та інших, з іншого – С. Левашова, О. Клітіна, О. Алмазова, О. Загоровського та інших. На історико-філологічному факультеті, до прогресивних професорів належали Є. Щєпкін та М. Ланге, а О. Доброклонський, О. Клітін, В. Істрин, Б. Ляпунов та приват-доценти С. Вілінський, М. Попруженко та П. Потапов – до правих. Е. фон Штерн та О. Деревицький намагались балансувати між цими таборами, а О. Томсон прямо заявляв про свою аполітичність.

На основі аналізу мемуарів Л. Когана можна зробити висновок, що критерієм розподілу професорів була не лише їх суспільно-політична позиція, але й своєрідний поведінковий стиль. Він писав, що більшість професорів вели свої курси так, начебто нічого не сталося і тільки найбільш прогресивні (особливо Є. Щєпкін та О. Шпаков) дозволяли собі прозорі алюзії щодо сучасних подій[57]. Студенти зустрічали такі ескапади аплодуваннями. Інші джерела цілком підтверджують таку манеру поведінки Є. Щєпкіна та О. Шпакова[58]. Л. Коган навів слова одного зі своїх однокурсників, який прямо пов'язав ступінь прогресивності професорів з їх добрим ставленням до студентів. Він вважав, що М Ланге, О. Шпаков, О. Вериго є людьми поміркованих поглядів, але порядними, які захищають студентів [59]. Прогресивні викладачі зустрічались з молоддю поза університетом, намагаючись більш глибоко зрозуміти настрої молоді. Ознакою прогресивності студенти також вважали прагнення професора пов'язати свої лекції з сучасністю[60].

Симпатії Л. Когана були на боці «прогресивних» професорів. Про «реакційних» він загалом дуже нечасто згадує. Зокрема, у темних тонах він описав свою зустріч з ректором С. Левашовим, який по-хамськи через стіл кинув Л. Когану медаль, якою його винагородив факультет за студентський твір[61]. Однак спогади дають можливість для висновку, що більш-менш нормальний хід занять вдавалось певний час зберігати

передусім завдяки зусиллям поза політичних професорів. А саме їх радикальні студенти та професори найчастіше зараховували до реакційних чи правих.

На жаль, про суспільно-політичну позицію інших професорів факультету Л. Коган не згадав, що, на нашу думку, не обов'язково свідчить про забудькуватість чи неуважність мемуариста, але можливо про невизначеність та обережність їх позиції. Записи Л. Когана не дають відповіді на запитання чи повністю збігались поняття «прогресивний» та «лівий» професор. На основі інших джерел можна зробити висновок, що ліва професура була своєрідною «вищою сходинкою прогресивності», або найбільш радикально-опозиційною щодо влади формою прогресивності. Загалом мемуари Л. Когана підтверджують вже відомі дані про перевагу правої професури на історико-філологічному факультеті на початку XX ст.

Завдяки звичаю більшості професорів час від часу спілкуватись зі студентами у власній квартирі (наприклад, приймати додаткові іспити), Л. Коган мав можливість описати інтер'єр квартир Е. фон Штерна, В. Істрина та І. Линниченка[62]. Ці описи зайвого разу засвідчують різний матеріальний стан професорів, що коливався від розкоші до відносної бідності. Зовнішній вигляд квартир також підкреслював властивості особистості її господаря. Так, у квартирі Е. фон Штерна Л. Когана вразили нестерпна чистота, підлога натерта до такого блиску, що здавалась скляною, переплетені книги, що стояли як солдати шеренгою у шафах.

Природно, що Л. Коган приділив велику увагу студентству історико-філологічного факультету. Курс Л. Когана складав 20 осіб, що ілюструє загально відомий факт про мало чисельність історичного відділення. Ця обставина впливала на побудову навчального процесу. Іноді десять професорів читали свої курси одному студенту. Це призводило і до комічних ситуацій: Е. фон Штерн любив починати свої лекції зі звертання «милостиві государі» і завжди губився, розпочинаючи лекцію для одного студента. Відвідування лекцій було обов'язковим, хоча опозиційні студенти боролись за скасування цього правила. Лекція могла відбутися за присутності двох студентів, тому для того аби не зривати лекції непопулярних професорів студенти встановлювали чергування. Як і у випадку з професорами, мемуарист прагнув відтворити діалоги між студентами, деякі деталі їх поведінки та побуту, змалювати портрети найбільш помітних з них.

Серед однокурсників Л. Когана, що згодом стали відомими істориками, слід назвати Ісидора Михайловича Розенталя та Антонія Васильовича Флоровського. У 1920-1930-ті роки І. Розенталь активно пропагував марксизм серед молоді[63]. Л. Коган свідчить, що вже у студентські роки він був соціал-демократом, що ознайомив його з творами Плеханова, Лакомба та Месерома. Л. Коган декілька разів наводить пряму мову І. Розенталя, яка дає

уявлення про його принциповість, обізнаність в університетських справах, впливовість серед студентів[64].

Дослідники оперують дуже обмеженими фактами про студентські роки А. Флоровського[65]. Лише записи Л. Когана доносять до нас живий образ А. Флоровського-студента: «він привертав загальну увагу, кидаючись у вічі маленьким зростом та цілковито дівочим обличчям без жодного сліду рослинності. Він здавався хлопчиком років 14-15, що випадково одягнув студентську куртку та вліз у студентську аудиторію. Його дражнили, але він щиро ставився до жартів товаришів та вмів їх дотепно відпарирувати. З перших днів занять він розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії. Він любив копирсатись у різних довідниках, та з другого курсу в архівних матеріалах та іноді знаходив дуже цікаві факти»[66]. З цією характеристикою цілком корелюються схвальні офіційні та приватні відгуки І. Линниченко про А. Флоровського. Наприклад, у листі до московського історика М. Богословського у 1915 році професор атестував свого учня як талановитого та працьовитого науковця[67]. Л. Коган наводить ще одну дрібну, але примітну деталь для дослідників славетного роду Флоровських: А. Флоровський докладно записував лекції з історії церкви О. Доброклонського, адже ними дуже цікавився його батько протоїрей [68].

Подібно до інших мемуаристів Л. Коган приділив значну увагу суспільно-політичній орієнтації студентів. Його записи ілюструють розподіл студентів на 3 групи: монархістів або правих, лівих, що віддавали перевагу соціалістичному вченню та аполітичних. У середовищі останніх був особливо поширеним інтерес до містики, спіритизму[69]. У мемуарах не бракує описів діалогів між студентами на суспільно-політичні теми. Наприклад, студент Сухомлинов вважав, що цар поганий, але монархічний принцип добрий, адже лише за його допомогою можна стримати мужиків, бунт яких призведе до зникнення всіх культурних людей[70]. За спогадами Л. Когана, серед соціалістів, що намагались політизувати думку студентів, було чимало базікал. Найбільший успіх мали есери, але більшість студентів не належало до жодної партії. Їх називали «болото», «безпартійні», «дикі». До таких належав сокурсник Л. Когана, згодом аспірант М. Ланге Іван Михайлович Малінін. Загалом студенти не були єдиною групою, але конгломератом особистостей. Еволюція суспільних уподобань впливала і на повсякденне спілкування: до 1905 р. однокурсники звертались один до одного колега, після – товариш. Важливим свідченням про розвиток суспільно-політичного руху студентів ІНУ, та, зокрема, історико-філологічного факультету, є згадки Л. Когана про діяльність нелегальної

студентської організації та театральної комісії, провідним діячем якої був мемуарист. Він згадував, що адміністрація крізь пальці дивилась на студентські суд та театральну комісію, але переслідувала касу, яка давала прибуток у фонд політичних організацій. Складовою цього прибутку були гроші зібрані від продажу квитків на благодійні публічні лекції М. Ланге, Є. Щепкіна, О. Вериго та О. Шпакова[71].

Отже, мемуари Л. Когана містять цінну, іноді унікальну, інформацію про розвиток історико-філологічного факультету ІНУ на початку XX ст. Особливо важливими є спогади Л. Когана про деяких видатних студентів та викладачів історико-філологічного факультету. Мемуари Л. Когана свідчать, що на початку XX ст. серед студентів історико-філологічного факультету ІНУ існувала досить усталена система уявлень про чесноти та недоліки професорів. До арсеналу ідеального професора мали входити довірливе ставлення до студентів, відданість науці, наявність власної позиції щодо лекційного матеріалу, широта ерудиції. Приємність голосу, дикція, зовнішній вигляд не були вирішальним критерієм у ставленні до певного професора. Натомість чи не найбільше значення студенти надавали суспільно-політичній позиції професора, що слід вважати ненормальним для звичайного життя ВНЗ, проявом суспільної хвороби. Дуже багатьом зі студентів імпонував опозиційний флер, під який намагались прилаштуватись деякі викладачі. Щоправда співвідношення таких студентів з тими, кому подобалась поміркована позиція професора залишається не зовсім з'ясованим. На жаль, Л. Коган повністю обійшов увагою питання про національний світогляд професорів та студентів. Співставлення з даними інших, зокрема, не мемуарних джерел, на нашу думку, підтверджує ймовірність більшості свідчень літературознавця. Іноді враження Л. Когана та інших осіб неможливо перевірити шляхом порівняння, адже коло мемуарів про ІНУ та зокрема історико-філологічний факультет на початку XX ст. є дуже вузьким і потребує подальшого розширення. Безумовно, мемуари Л. Когана заслуговують на науково-археографічне видання.

Додаток

Пропонуємо публікацію уривку з мемуарів Л. Когана, який відбиває особливості цього джерела та містить яскраву картину побуту студентів ІНУ на початку XX ст. Уривок опубліковано мовою оригіналу, без жодних скорочень, зі збереженням фонетичних, орфографічних і стилістичних особливостей мови автора. Описані події відбулись у 1903 р.

«Мое внимание привлекло большое об'явление декана юридического факультета: «Студенты юридического факультета извещаются, что лекции начинаются 1 сентября в 9 часов утра и что посещение лекций обязательно».

- Вот тебе раз! – невольно вырвалось у меня, - зачем об'являть о необходимости посещать лекции?

Стоявший неподалеку небольшого росту студент живо повернулся ко мне. Лицо у него было одутловатое, мятое, усы бесцветные, а карие умные глаза все время перебегали с одного предмета на другой, словно шарили.

- Вы, вероятно, только поступили, коллега? Спросил он.

Я кивнул головой.

- Филолог?

- Да.

- Разрешите представиться: Кагаров Евгений, третьего курса[72].

Я назвал себя.

- Если вы вздумаете посещать все лекции, то кончите плохо, - должен предупредить Вас как старший.

- Но ведь контролируют?

- Да, но не так, как в гимназии. Здесь нет журналов, и на лекциях не бывает перекличек.

- А как же учитывают?

- Очень просто. Номер вашего студенческого билета есть одновременно и ваш номер на вешалке. После девяти утра в шинельную приходит служащий деканата, педель что ли, и записывает номера вешалок, на которых нет фуражки. Списки по курсам у них имеются и таким образом устанавливается, кто манкирует лекциями. Но это очень глупо, конечно, и студенты легко обходят сей порядок.

- Каким образом?

- Очень просто. Купите еще одну фуражку и оставьте ее у почтенного бородатого швейцара с прибавлением целкового ежемесячно. Он пройдет шинельную до педеля и повесит фуражку на пустой крючок. Поняли?

- Ну а зимой? Фуражна есть, а шинели нет.

- А мало ли народу без шинели ходит! Да и декану, собственно, что важно. А есть такое положение, что лекция читается при наличии двух слушателей. Вы вот сами убедитесь: слушать логику у Казанского нельзя, это самоубийство[73]. Поэтому студенты устанавливают очередное дежурство двух человек на лекции, а остальные куда кто.

- Ну а как же готовиться по таким лекциям? Ведь придется же держать экзамен?

- Во-первых, в «Обозрении» вам указан минимум пособий, а, во-вторых, - вот ваше дело, читайте.

Он ткнул пальцем в одно из об'явлений.

Я прочитал: «Продаю лекции по логике проф. Казанского Цена шесть рублей Студент второго курса Морозов».

- Непременно купите, коллега, - посоветовал Кагаров, - немножко дорого, но это значит – полная запись. В будущем году вы ее продадите за ту же цену... Да вот и сам Морозов, - указал он на высокого бледного студента в пенсне, вошедшего из шинельной.

- Коллега Морозов, - позвал его Кагаров, - вот вам покупатель.

-Ну! – воскликнул тот, - вот славно! В кармане ни сантима Обождите меня пять минут, коллега: я живу за углом и сейчас же принесу вам тетрадь, если у вас есть деньги при себе.

- Есть.

- Мигом! Кагаров, не отпускайте его никуда.

Покуда Морозов ходил за лекциями, Кагаров рассказывал: Мне труднее всех и я вынужден бывать на всех лекциях, дежурства у меня не может быть

- Почему?

- Я единственный студент на классическом отделении. И меня одного обслуживает десяток профессоров и приват-доцентов. Черт знает что! И заболеть нельзя: срыв занятия В прошлом году я простудился и неделю сидел дома и верите ли: лекторы приходили ко мне на дом.

Этот рассказ показался мне фантастическим, но впоследствии я убедился в том, что он соответствует истине.

Тем временем Морозов вернулся с толстой тетрадью.

- Вот, - сказал он, - полная запись, вернее говоря – точная копия премудрости, изрекаемой Казанским, кажется, уже больше двадцати лет. Как видите, бумага пожелтела, чернила несколько выцвели, но тетрадь в полном порядке. По ней работали несколько курсов один за другим. Давайте шесть рублей и да хранит вас бог...

Так познакомился я с моей Alma mater».

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 38. – Арк. 122-125.

Метою статті є включення до наукового обігу мемуарів Лева Рудольфовича Когана (1885 – 1959), що містять цінну інформацію про розвиток Новоросійського університету, особливо історико-філологічного факультету, у перше десятиліття XX ст Охарактеризовано основний зміст цього джерела, проаналізовано специфіку авторського стилю, евристичну цінність та достовірність повідомлень Л. Когана.

The purpose of this article is to include in the scientific analysis memoirs of Lev Rudolfovich Kogan (1885 – 1959). In memoirs there is valuable information on development of Novorossisky university in first decade XX of a century. The basic contents of these memoirs, specificity of style of the author, heuristic value and reliability of messages of L. Kogana are analyzed.

Примітки:

1. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 18-19; Додонова Г.В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Запоріжжя, 2008. – 20 с.

2. Горин Д.Г. К вопросу о "профессорской" культуре" России XIX - нач. XX вв. // Отечественная культура и историческая наука XVIII-XX вв. / Сб. статей под ред. С.И. Михальченко. - Брянск, 1996. - С. 42-51; Олесич Н. Господин студент императорского Санкт-Петербургского университета. – СПБ, 1998. – 205 с.

3. Новороссийский университет в воспоминаниях современников /составитель Ф.А. Самойлов. - Одесса: Астропринт, 1999. – 296 с.

4. Див. приклади подібних спогадів про Московський університет - Милюков П.Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 68-94, Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Ленинград, 1990. – С. 111-134 та Харківський – Бузескул В.И. Образы прошлого // Анналы. – 1922. - № 2. – С. 235-246.

5. Музичко О. Мемуари представників російської еміграції 1920-1930-х років як джерело вивчення історії Одеського Новоросійського університету // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2008. – Вип. 5. – С. 102-120.

6. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 5. – Спр. 6317. – Арк. 1-2.

7. Одесские новости. – 1915. – 6 мая; Летопись историко-филологического общества при ИНУ. – Т. 18. – 1909. – С. 177 (публічне читання Л. Когана у 1908 році на тему «Н. Гоголь – проповедник и пророк»)

8. Боровой С. Воспоминания. - М.: Иерусалим, 1993. – С. 49-50.

9. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 19. – Арк. 53.

10. Тогоровский Ян Возвращение Льва // Новое русское слово. – 1998. – 1 октября; Некролог Л. Когана // За кадры советской культуры. – 1959. – 1 июля.

11. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 42. – Арк. 89.

12. Мемуари Л. Когана вже були використані нами у контексті дослідження біографій двох професорів НУ. Музичко О.Є. Педагогічна діяльність професора І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167-190. Музичко О. Діяльність професора Новоросійського університету О.Я. Шпакова (1868 – 1927) в Одесі на початку XX ст. // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Вип. 3. – Одеса, 2009 (у друці).

13. Криштофович А.Н. Университет (1903 – 1908) // Ученые Геологического комитета. – М., 1971. - С. 30; Дон-Аминадо Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания /Сост., вступ. статья, комментарии В.И. Коровина. – М.: Терра, 1994. – С. 512-514; ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 9. - Спр. 10; Одесские новости. – 1913. - 31 мая.

14. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 42. – Арк. 77-97.

15. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 53.

16. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 38. – Арк. 116, 121-122 (Про П. Шестерикова див.: Гольд Т.М. Петро Павлович Шестериков // Український ботанічний журнал. – 1959. – Т. 16. - № 3. – С. 94-95).

17. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 12. – Спр. 137. – Арк. 411-412.

18. Маркевич А.И. Ф.И. Леонтович // Маркевич А.И. 25-е императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1890. - С. 487-489.

19. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 39 – Арк. 21; Спр. 38. – Арк. 117.

20. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 38. – Арк. 134-135.

21. Дон-Аминадо Наша маленькая жизнь: стихотворения, политический памфлет, проза, воспоминания /Сост., вступ. статья, комментарии В.И. Коровина. – М.: Терра, 1994. – С. 513; Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. – 1991. - № 10. – С. 65; Лист М. Слабченка до С. Єфремова // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). - Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – С. 116-117.

22. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 37. – Арк. 11.

23. Там само. - Спр. 36. – Арк. 61-62.

24. Там само. - Спр. 46. – Арк. 42-54.

25. Там само. - Спр. 38. – Арк. 13-16; Спр. 40. – Арк. 24-25.

26. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 31-33. Майже тими самими словами описав свої враження від лекцій О. Томсона К. Добролюбський: Добролюбский К.Воспоминания о прошлом и встречи. Мой пройденный путь (1885 – 1944) // Добролюбский К.П., Добролюбский А.О., Добролюбская Ю.О. Семейный архив. Очерки. – Одесса, 2004. – С. 174.

27. Гордієвський М.І. Наукова та громадсько-політична діяльність професора М.М. Ланге // Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція педагогічна. – 1930. - № 1. – С. 1-47; Рубинштейн С.Л. Николай Николаевич Ланге // Вопросы психологи. – 1979. - № 5. – С. 140-142.

28. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 35. – Арк. 61.

29. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 19; Спр. 38. – Арк. 135. Аналогічно свідчить О. Левитський: Левитский А. Из студенческих воспоминаний // Новороссийский университет в воспоминаниях современников /составитель Ф.А. Самойлов. - Одесса: Астропринт, 1999. – С. 43 та К. Добролюбський: Добролюбский К. Вказ. праця. – С. 171.

30. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 29-31, порівн.: Добролюбский К. Вказ. праця. – С. 171-172. Див. також: Музичко О. Одеська інтелігенція на зламі епох: професори Іван Линниченко та Володимир Лазурський в історії Одеси // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2009. – Вип. 7. – С. 55-85.

31. Відділ рукописних фондів інституту української літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 183. – Оп. 1. - Спр. 197. - Арк.1.

32. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 23.

33. Там само. - Спр. 38. – Арк. 137.

34. Там само. - Спр. 40. – Арк. 34.

35. Лысенков Н. Профессор Е. Щепкин и Одесский университет // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. – С. 187-190; Добролюбский К. Вказ. праця. – С. 189; Бицилли П. 30-е научной деятельности профессора Е.Н. Щепкина // Одесский листок. – 1916. – 6 января.

36. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 15; Спр. 38. – Арк. 118-121.

37. Там само. - Спр. 38. – Арк. 136-137.

38. Там само. - Спр. 38. – Арк. 148; Спр. 39. – Арк. 12

39. Там само. - Спр. 42. – Арк. 82; Спр. 45. – Арк. 15.

40. ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. – Спр. 353. – Арк. 99.

41. Записки Одесского общества истории и древностей. – 1912. – Т. XXX; Проводы профессора Э.Р. Штерна. – Одесса, 1911. – 14 с.

42. Про діяльність І. Лінниченка в Одесі див.: Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 38, 60; Мирошниченко В.А. Деятельность И.А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: материалы к биографии // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 9. – 1999. – С. 179-184; Музичко О., Солодова В. Справа заснування «Музею міста Одеси» на початку XX ст.: ініціатори, задуми та реалії // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 5. – 2008. – С. 31-40.

43. Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛМ). – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 258. – Арк. 3 (Лист І. Линниченка до В. Міллера від 1901 року: «став важким на підйом, адже наближається старість»).

44. ДАОО. - Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 6, 7, 8, 9; Линниченко И.А. Наше учебное дело. Мысли и факты. – Одесса, Б.г. – С. III.

45. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 16-18.

46. ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 21.

47. ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. - Спр. 87. – Арк. 20

48. РДАЛМ. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 39.

49. Музичко О.Є., Хмарський В.М. До історії розвитку української медієвістики в Одесі кінця XIX – початку XX ст.: Б.А. Вахевич // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – 2005. – №1 (13) . – С. 159-168.

50. ВР РНБ.. – Ф. 1035. - Спр. 36. – Арк. 51-52.

51. ВР РНБ.. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. Л. 18-19. Натомість П. Біцилли у згаданій замітці вважав Є. Щепкіна «взірцевим лектором».

52. ВР РНБ. – Ф. 1035. - Спр. 38. – Арк. 138; Порів. з негативними відгуками про одеський період діяльності Г. Перетятковича: Линниченко И.А. Батенька Георгий Перетяткович. – Одеса, 1916; Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Л, 1990. – С. 112.

53. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 21-23.

54. Там само. - Спр. 38. – Арк. 141-143.

55. Там само. - Спр. 42. – Арк. 86-95.

56. Там само. - Спр. 38. – Арк. 139-141. Зовсім протилежне враження від постаті професора створюють спогади його інших учнів. Щоправда Л. Коган та інші мемуаристи одностайні щодо чуйності та доброти О. Павловського: Атлас Д.Г. Памяти профессора-друга (отрывки из воспоминаний учащихся о профессоре Алексее Андреевиче Павловском). – Одесса, 1914. – 42 с.

57. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 53, 85.

58. Дон-Аминадо Вказ. праця. – С. 513.

59. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 42. – Арк. 85.

60. Там само. - Спр. 40. – Арк. 34.

61. Там само. - Спр. 45. – Арк. 15-17.

62. Там само. - Спр. 39. – Арк. 65-67; Спр. 38. – Арк. 145.

63. Боровой С. Вказ. праця. – С. 48.

64. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 42. – Арк. 85, 94.

65. Попова Т.Н. Заметки об изучении интеллектуальной истории А.В. Флоровского // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2008.

66. ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 39. – Арк. 32.

67. Відділ писемних джерел Державного історичного музею у Москві. – Ф. 442. – Спр. 50. – Арк. 94.

68. ВР РНБ. – Ф. 1035. - Спр. 40. – Арк. 21-23.

69. Там само. - Спр. 42. – Арк. 95.

70. Там само. - Спр. 39. – Арк. 32.

71. Там само. - Спр. 38. – Арк. 130-132; Спр. 43. – Арк. 3.

72. Кагаров Євген Павлович (1882 – 1942) – учень Е. фон Штерна, згодом відомий спеціаліст з давньої історії, професор. Викладав в Одесі та Харкові.

73. Казанський Олександр Павлович (1859 - ?) – професор кафедри філософії НУ з 1886 по 1914 рік. Читав курси давньої філософії, логіки та психології. Автори статті про нього у новітньому виданні про професорів НУ твердять, що «як викладач він виявляв вельми широку ерудицію, академічну ґрунтовність, ретельність при викладанні матеріалу», але не наводять джерел, які б підтверджували цю тезу: Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. - Т. 3. - Одеса: Астропринт, 2005. - С. 13-14.

Петрова І., Петров О.

ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ТАВРІЙСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ XIX СТ. (ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ОПИСІВ ТА ЇХНЯ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА)

Північне Причорномор'я є одним з найбільш економічно та культурно значущих регіонів нашої країни, особливістю якого є вигідне геополітичне становище та порівняно рання й тривала широкомасштабна колонізація, важливу роль у якій відігравали спочатку кочові племена (кіммерійці, скіфи), грецькі міста–держави (Мілет, Теоса, Гераклея Понтійська), пізніше Візантійська імперія, Золотоординська держава, Отаманська Туреччина, Російська імперія. Це все обумовило певні особливості краю – строкатість етнічного складу населення, існування різноманітних форм господарювання, постійне перебування в епіцентрі конфліктів за перерозподіл зон впливу в Чорноморському регіоні, поетапність включення Північного Причорномор'я до загальноросійського та світового ринку. Серед комплексу джерел, в яких достатньо репрезентативно висвітлені соціально-економічні та демографічні процеси, що відбувались у Північночорноморському регіоні протягом XVIII – XIX ст. (з урахуванням усіх вищеперерахованих особливостей), окреме місце посідають військово-топографічні описи.

З часу своєї появи та публікації військово-топографічні описи привернули увагу не тільки співробітників Генерального штабу та вищого командування військових округів (для яких вони спочатку призначалися), фахівців у галузі військової топографії та картографії, але й широкі кола науковців та громадськості. До творчої спадщини організаторів та учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії Північного Причорномор'я у своїх працях неодноразово зверталися відомі російські й українські дослідники минулого й сьогодення – О.Дружиніна [1],

В.Кабузан [2], Водотика С. [3] та інш. Так, фундатор досліджень з історії Північного Причорномор'я О.Дружиніна використовувала військово-топографічні описи Таврійської та Херсонської губерній для вивчення демографічних та економічних процесів, на цій території протягом 1825 – 1860 рр., адміністративно-територіального устрою Північного Причорномор'я. В.Кабузан досліджував описи з метою встановлення достовірності інформації військово-топографічних описів та матеріалів ревізій з проблеми формування етнічного та соціального складу населення Південної України. Автор навчального посібника з історії Херсоншини XII – XIX ст. С.Водотика залучив інформацію про регіональні особливості традиційного житла українців, купівельну спроможність мешканців Херсонської губернії. Як бачимо, до студій вітчизняних науковців переважно залучалася описова та статистична інформація з військово-топографічних описів. Проблема еволюції методологічних підходів до проведення загального військово–топографічного обстеження Російської імперії (вдосконалення програмних документів та методики роботи над фактичними помилками, становлення у деяких регіонах системи подвійної перевірки зібраних матеріалів) залишилися поза увагою науковців. Тому автор цієї статті ставить за мету проаналізувати методику проведення військово-топографічного обстеження Російської імперії (у тому числі Херсонської та Таврійської губерній), дослідити процес добору документальних та історіографічних джерел для описових документів.

Як свідчать численні архівні матеріали, військово-топографічні описи України 30-60-х рр. XIX ст. були результатом планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Ідея упорядкування узагальненого військово-топографічного опису Російської імперії належала керівнику Генерального штабу Сухтелену, однак з невідомих причин ця робота так і не була доведена до кінця [4]. За його наступника Ф. Шуберта була зроблена нова спроба розробити програму опису губерній та визначити основні напрямки її реалізації. Як приклад співробітники першого відділення склали опис Віленської губернії та надіслали його для подальшого затвердження у Воєнне міністерство, а звідти на підпис імператору Миколаю I. Після розгляду опису його величністю імператором 5 грудня 1836 р. з канцелярії міністерства надійшов наказ про упорядкування перших військових оглядів [5]. Замість програми, офіцери, що працювали в канцелярії Першого відділення, повинні були керуватися примірником опису Віленської губернії як прикладом. У описах рекомендувалось відобразити в першому розділі таку інформацію («Короткий воєнно-статистичний огляд губернії»): «кордони, простір і чисельність жителів, води, головні луги й ліси, сухопутні дороги з таблицею відстаней, постачання військ провіантом, варти й пости, постійні гарнізони й військові установи» [6]. У другому розділі планувалося надати «Алфавітний список місць, що були зручні для

дислокації кавалерійських і артилерійських штабів, ротних і ескадронних дворів» [7]. Також до опису потрібно було додати «Квартирну мапу губернії з зазначенням тільки тих місць, які можуть бути використані для розміщення ротних і ескадронних штабів» [8]. Більшість із упорядників цих описів працювали над оглядами в канцелярії, опрацьовуючи надіслані матеріали від центральних та місцевих органів влади, військових формувань та підрозділів (Статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, Департаменту шляхів сполучення, квартирмейстерів діючих армій тощо). Пізніше ці військово-топографічні описи вийшли літографічним друком у 1836 р. – 1 опис, 1837 – 8, 1839 – 13, 1840 – 12, 1841 – 12, 1842 – 5, 1843 – 3. На сьогодні частина з цих описів зберігаються в Російському державному Військово-історичному архіві. Так, у фонді ВУА цього архіву представлені описи Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської губерній тощо.

Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. XIX ст. 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив "Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії" [9]. Вона складалася з шістьох розділів "Відомості загальні", "Місцевість", "Мешканці", "Промисловість", "Освіта", "Відомості спеціальні"(останні здебільшого стосувалися дислокації військових підрозділів, системи забезпечення їх провіантом, фуражем, амуніцією, засобами транспортування необхідних товарів до місць дислокації). Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (на жаль, надруковано було лише 69). До 10 тому "Південно-західні губернії" увійшли описи Київської (автор підполковник Міньков), Подільської (штабс-капітан Твершинов), Волинської (штабс-капітан Фрітче) губерній. До 11 тому було включено описи Херсонської (упорядники Рогалєв, Вітте, штабс-капітан Пестов), Таврійської (автор підполковник Герсіванов) губернії, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської губернії (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер). Дванадцятий том "Малоросійські губернії" складався з трьох частин -- опис Харківської губернії (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міцевич), Полтавської (полковник Облєухов).

Структура цих описів, у тому числі описів українських губерній, здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати і програму, і зміст описів, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Наприклад, у "Військово-топографічному описі Подільської губернії" більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та реміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо [10]. У той же час у "Військово-топографічному описі Харківської губернії", на відміну від інших описів цієї

серії, значну увагу було зосереджено на вивченні економічного потенціалу цього регіону. Так, на сторінках опису Харківської губернії була презентована інформація щодо розвитку основних галузей сільського господарства цього регіону – землеробства, садівництва, огородництва; асортимент товарів, що виробляється місцевими цехами та фабриками [11]. Упорядник "Військово-топографічного опису Таврійської губернії" найбільшу увагу, на відміну від попередників, приділив питанням культури та побуту українського народу та етнічних меншин, що мешкали на цій території [12].

Остання спроба упорядкувати узагальнений військово-топографічний опис Російської імперії припадає на кінець 50-60-х рр. XIX ст., його ініціатором був Військовий міністр Д.Мілютін. У Російському Військово-історичному архіві у фонді ВУА зберігся його наказ від 5 липня 1857 р., де зазначено, що співробітникам Генерального штабу наказується скласти статистичні та військово-статистичні описи 73 губерній та областей імперії [13]. На відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ Департаменту Генерального штабу. Для проведення нового обстеження та описування територій у розпорядження топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи ("Правила", "Настанови" та "Зразкова докладна програма статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії")[14]. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо [15]. Якщо необхідних матеріалів бракувало, то Військово-статистичний відділ рекомендував самостійно зібрати відомості на місцях, лише після цього дозволялося використовувати надруковані матеріали, що були оприлюднені у центральній та місцевій пресі. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати у два розділи, з яких повинен був складатися кожний опис: "Історичний нарис" та "Статистичний опис" (до складу останнього увійшли підрозділи "Географічний та топографічний опис", "Мешканці", "Промисловість", "Освіта", "Внутрішній та зовнішній побут", "Управління", "Відомості про міста, посади та інші відомі населенні пункти взагалі"). Надалі відредаговані описи надсилалися до Військово-статистичного відділу, який займався їхньою публікацією. Відповідно до плану публікацій планувалося надрукувати 18 томів або 79 частин-описів (за кількістю губерній та областей Російської імперії на той період, а саме на 1 січня 1857 р.). Зміни в плані публікацій відбулися за рахунок зменшення частин, які входили до 16 тому "Кавказький регіон" (замість 10 з попереднього опису до нього увійшли 7). Планувалося завершити

обстеження та описування губерній у 1859 – 1860 рр., і вже до кінця 1863 р. надрукувати всі примірники описових документів [16].

Але, як свідчить "Звіт Військового міністерства за 1859 р.", наказ від 5 липня 1857р. про обстеження територій не виконувався, описування губерній просувалося досить повільно [17]. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а в 1861 – 58. Не задоволений таким станом речей, у 1861 р. Д.Мілютін наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово–статистичних робіт у державі, з чітким поясненням внаслідок чого наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації і в які строки описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох губерній – Воронезької, Катеринославської, Віленської губерній та Бессарабської області. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі чотирьох українських – Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської губерній. У 1863 – 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів із 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської губерній та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не приступили до виконання наказу Д.Мілютіна [18]. Так, тільки у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В'ятську губернії. У цьому ж році офіцери шостого армійського корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької армії – Бакинську, Тьорську, Кубанську області, Прикаспійській край та Шемаханську та Єреванську області. Офіцери оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губерній. Останніми в Російській імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Однак, не зважаючи на встановлений графік проведення робіт, він так і не був виконаний. До 1864 р. було надруковано тільки 13 описів і ще 9 готувалися до друку [19]. А після реорганізації Військового міністерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описувальних робіт. Описи, які будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня,

планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для кінцевого редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів [20]. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Як бачимо, найбільше документальної інформації збереглося про методику підготовки описів під час проведення III та IV етапів військово–топографічного обстеження Російської імперії. Це зауваження стосується і проблеми добору документальних та історіографічних джерел для описових документів. Так, автор "Програми для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії" (III етап), хоча і не виокремив питання про джерельну базу документальних пам'яток в окремий розділ, однак у "Примітках" до окремих груп тематичних питань робив зауваження щодо опрацювання джерел, визначення рівня їх повноти, достовірності, репрезентативності. Так, для отримання ґрунтовної інформації про природно-кліматичні умови, автор анкети рекомендував використовувати "метеорологічні спостереження, які збирають службовці лікувальних та освітніх закладів (гімназій) і які з'являються друком у місцевих періодичних виданнях" [21]. Досліджуючи проблему покладів корисних копалин на теренах губерній, необхідно було звертатися до організаторів місцевих господарських виставок, які мали можливість надати вичерпну інформацію про основні родовища корисних копалин у регіоні та надати деякі їх зразки. Однак виходячи з аналізу більшості військово-топографічних описів цього етапу, основним джерелом є щорічні звіти місцевих губернаторів, про це свідчать численні посилання на ці документи та їх відверте цитування.

Звіти губернаторів як різновид діловодної документації з'явилися ще в період правління Катерини II. У першій половині XIX ст. практика надання звітів імператорським особам набула регулярного характеру. Губернські звіти складаються з двох частин – власне звіту (як різновиду діловодної документації) та додатків до нього. Структура звітів постійно змінювалась. З 1804 р. губернаторський звіт мав три розділи – адміністративний, господарський та загальний. З 1828 р. відомості розподіляли на чотири частини: поліцейський департамент, господарський департамент, департамент державного господарства та розділ, присвячений розвитку лікарняної справи в губернії. У 1837 р. звіт знову складався з трьох розділів: судово–поліцейська частина та охорона здоров'я; господарська частина; загальні зауваження. Здебільшого звіти губернаторів за цей хронологічний період презентують достатній обсяг інформації: географічний опис губерній, відомості про населення (з вказівкою кількості народжених та померлих у звітному році), матеріали про врожайність зернових і картоплі, про наявність худоби, про

число фабрик і заводів, про ярмаркові обороти, про загальний стан сільського господарства й промисловості, про стан навчальних закладів, про становище селян, дворян, міщан тощо. Як було зазначено вище, за текстом звіту йшли статистичні таблиці "Відомості". Кількість цих "Відомостей" у різні часи коливалася від 8-ми до16-ти – в залежно від того, які відомості та у яких обсягах вимагав уряд.

Автор "Військово–статистичного огляду Таврійської губернії" (1849 р.) полковник Герсіванов також неодноразово посилається у своїй роботі на звіт місцевого губернатора за 1846 р. (у частині про врожайність зернових культур, про кількість продовольчих магазинів, лікувальних закладів, розвиток освіти в регіоні, про кількість противоправних дій, здійснених мешканцями цього регіону, кількість арештантів, тюрем тощо). Однак, деяка первинна інформація зі звіту губернатора, на думку Герсіванова, носить вибірковий та ймовірний характер, і тому до її використання та інтерпретації потрібно підходити дуже зважено, особливо це стосується матеріалів з історичної демографії. Ці інформаційні прогалини автор топографічних матеріалів намагався заповнити за рахунок поточних відомостей, що періодично надходили до губернської казенної палати. Так, на сторінках свого твору він зауважив, що, наприклад, "таблиця №1 – це перший досвід систематизації населення по окремих повітах та населеним пунктам, вона неповна й не має необхідної точності для статистичних висновків. Після листування, яке тривало дуже довго між губернським керівництвом і підлеглими йому відомствами, ця таблиця була складена, на підставі даних, повідомлених у різний час і за різними формами. До сих пір панують різні методики підрахунку чисельності населення, і тому у деяких рядках вказані особи чоловічої статі, у деяких і жіночої і чоловічої" [22].

Окрім щорічних звітів губернатора, укладач опису Таврійської губернії також використовував описові твори К.Арсеньєва "Огляд статистики Російської держави" (1819 р.) та "Огляд фізичного стану Росії та користі, що виникає для народних промислів", працю І.Паррота та М.Енгельгардта "Reise in die Krim und den Kaukasus", періодичні видання наукових інституцій, а саме "Записки Академії наук", картографічні та описові матеріали місцевих землемірів, відомості Херсонської духовної консисторії тощо.

На значному документальному та історіографічному матеріалі також було побудовано й військово–топографічний опис Херсонської губернії 1849 р. Окрім звіту губернатора за 1846 р., редакційна колегія опису зверталася за матеріалами до епістолярної спадщини Ганібала, наукових розвідок професора Ришельєвського ліцею в Одесі О.Нордмана ("Voyage dans la Russia mezidionale et la Crime par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie"), періодичних видань ("Одеський вісник", "Записки Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії", "Херсонські губернські відомості", "Співрозмовник") [23].

Ініціатори четвертого обстеження Російської імперії (1857 – 1868 рр.) також фундаментально підійшли до проблеми добору джерел до описових розвідок та методики їх опрацювання. Так, у "Настанові до проведення статистичних робіт Генеральним штабом» барон Лівен зауважив, що джерельна база майбутніх описових розвідок повинна бути достовірною та різноманітною і тому рекомендував залучати до описів різні групи джерел: 1) офіційні джерела (до цієї групи відносились губернські звіти, джерела губернських міст; повітова документація, військово-топографічні описи попередніх періодів); 2) приватні джерела (Класифікаційна схема Лівена – *Авт.*). Найбільш інформативним джерелом з офіційної документації автор вважав звіти губернаторів, однак застерігав майбутніх укладачів військово-топографічних описів від надмірного цитування інформації з цих джерел. Це було припустимо, якщо укладач використовує звітність губернаторів за декілька років, а не за останній календарний період "оскільки у такому випадку ця інформація не може бути достатньо придатною для обґрунтованих та точних висновків" [24].

Також до *першої групи* джерел належали відомості та матеріали, що надсилалися до губернських установ повітовими службовцями казенної палати та палати державного майна, городничими, земськими справниками, окружними начальниками. Ці матеріали автор "Настанов" рекомендував частіше використовувати при складанні статистичних розвідок. Так, як укладачі майбутніх описів, перебуваючи у відрядженні в губернському місті, мали можливість особисто простежити за підготовкою первинних матеріалів, перевірити надану інформацію на місцях. Деякі з перерахованих матеріалів взагалі зберігалися в одиничному екземплярі в губернських установах, і тому з ними можна було ознайомитися, лише завітавши до цих установ (наприклад, у Губернській креслярні зберігалися поштові, гідрографічні та лісові мапи повітів та губерній, плани окремих населених пунктів та будівель). Лівен також звертав увагу офіцерів на різницю у формулярах та програмах, за якими складалися військово–топографічні описи та щорічна звітність казенних палат, і наполягав досить обережно адаптовувати зібрану інформацію до описових потреб [25].

Лівен рекомендував залучати як офіційну документацію – "повітові джерела", які здебільшого збиралися укладачами офіційних статистичних описів (камеральних) шляхом надсилання циркулярних програм до губернських канцелярій, городничим та земським справникам. Однак достовірність зібраної таким шляхом інформації барон Лівен ставив під сумнів, оскільки губернські чиновники іноді передоручали підготовку відповідей своїм підлеглим – окружними начальникам [26]. Останні в свою чергу, не бажаючи навантажувати себе збиранням точних зведень, просто "відписувалися", повідомляючи

іноді застарілі дані, що були у них під руками, або відповідали, що в їхніх повітах немає тих об'єктів або явищ, про які йдеться в анкеті.

Другу групу джерел військово–топографічного обстеження складають так звані *"приватні джерела"* – періодична преса, статистичні джерела (метричні книги, матеріали ревізій), картографічні матеріали, історична література, документи особистого походження (мемуари, щоденники) тощо. Використовуючи їх, упорядники військово–топографічних описів повинні були скласти загальний перелік цих джерел, з короткою їхньою характеристикою. Таким чином, Лівен рекомендував використовувати під час роботи з джерелами увесь арсенал загальних правил та методів джерелознавчої аналітичної та синтезуючої критики (визначення зовнішніх особливостей пам'ятки, доведення її автентичності (справжності), прочитання тексту джерела, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості, оцінка усього комплексу джерел з теми). Такий плідний підхід до добору та аналізу джерельної бази військово–топографічних описів забезпечив їм високий ступінь інформативності та достовірності [27].

Знайомство з джерельною базою військово-топографічних описів губерній починається зі вступу, який передував кожній описово-статистичній пам'ятці. Оскільки в іншому програмному документі, а саме в "Зразковій докладній програмі статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії" автор М.Голіцин пропонує надати стислий аналіз використаних джерел: "У передмові від упорядника кожного статистичного опису потрібно надати: 1) огляд усіх джерел офіційних, приватних, друкованих, рукописних, які безпосередньо або опосередковано відносяться до статистиці губернії або області з критичним аналізом та оцінкою кожного джерела; 2) визначення значущості кожного джерела, які залучалися до опису; 3) спосіб та порядок виконання робіт по кожному опису" [28]. Більшість укладачів описів скористалися запропонованими рекомендаціями і у вступі надали їхню детальну характеристику. Так, автор "Матеріалів для географії та статистики Росії...Херсонська губернія" О.Шмідт, базовими для своєї праці визначив історичній твір А.Скальковського "Досвід статистичного описування Новоросійського краю" (1850 р.), "Військо-статистичний огляд Херсонської губернії" (1849 р.), матеріали періодичних видань "Одеський вісник", "Записки Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії", "Журнал Міністерства Державної власності", "Журнал Міністерства Внутрішніх справ" тощо. Однак перелік документів, які залучив до своєї праці О.Шмідт набагато більше ніж він перераховує у вступі, про що свідчать підрядкові примітки у творі.

Так, у першій та другій частині військово-топографічного опису Херсонської губернії автор неодноразово посилається на твори М.Стемпківського "Дослідження про місцерозташування давніх грецьких поселень на березі Понта Еквісинського", Геродота

Галікарнаського "Історія греко-персидських воїн", С.Соловйова "Історія Росії з давніх часів" (1 том – 1851 р.), М.Вольського "Про значення Новоросійського краю в історії хлібної торгівлі" (1854 р.), П.Куліша "Записки про південну Русь" (1856 р.), П.Кеппена "Дев'ята ревізія. Дослідження про чисельність жителів у Росії в 1851 р." (1857 р.), І.Демоля "Про устрій метеорологічних спостережень для сільськогосподарських завдань " (1831р.), Г.Небольсіна "Статистичні записки зовнішньої торгівлі" (1835 р.) та "Статистичний огляд зовнішньої торгівлі Росії" (1847 р.), М.Арцибашева "Оповідання про Росію" (1838 – 1843 рр.), А.-Ф.Боде "Вступ до уроків лісівництва для Новоросійського краю", А. Гільденштедта "Reisen durch Russland und im Caukasaschen Gebirge in Bd" (1787 – 1791 рр.) тощо. При визначенні кордонів Херсонської губернії автор не обійшовся без використання "Повного Зібрання Законів Російської імперії".

Таким чином, за період XIX ст. нагромадився у вітчизняних та закордонних архівосховищах, а також був надрукований величезний масив військово-топографічних матеріалів різних як за часом свого походження, методикою збору інформації, джерельною базою, так і інформативними можливостями. Виходячи з названих положень, було б доцільно документи цього комплексу поділити на декілька груп. Перша серія описів була закінчена в 1836 році й називалася "Відомості про зручності квартирного розміщення всіх пологів військ у межах Російської імперії". Друга проводилася з 1842 по грудень 1845 року і має таку ж назву (обидві серії були видані літографським шляхом). Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. XIX ст., вони складалися за "Програмою для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії". Військово-топографічні описи кінця 50–60-х р. ст. XIX ст., що складають четверту групу, є найбільш різноплановими з усього комплексу військово-топографічних матеріалів – переважна більшість з них складалася за ініціативою та замовленням військового міністра Д.Мілютина. Особливістю усіх описів, у тому числі військово-топографічних описів Херсонської та Таврійської губерній, є те, що вони побудовані на значній джерельній базі.

Примітки:

1. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 –1860 гг. XX ст. – М.: Наука, 1981. – 215с.

2. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.

3. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XII – XIX ст.: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. - 160с.

4. Російський Військово–історичний архів (надалі РДВІА). – Ф.38. – Оп. 19\274. – Спр. 64. – Арк.15.

5. РДВІА. – Ф.38. – Оп. 4/253. – Спр. 10496. – Арк. 29 – 30.

6.Андреев Н.В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 - 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук – М., 1963. – С.5.

7.Там само.

8.Там само.

9.Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. – С-Пб., 1847. – 23с.

10. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XI. – Часть 1. Подольская губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1849. – 241с.

11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XII. – Часть 1 Харьковская губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1850. – 260с.

12. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XI. –Часть 2. Таврическая губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1849. – 356с.

13. РДВІА. – Ф.38. – Оп. 24/279. – Спр. 15. – Арк.21.

14. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858. – 58с.

15. Там само. – С.5.

16. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб, 1879. – Т.2. – С.56.

17. Отчет Военного министерства за 1859 год. // Военный сборник. – 1862. – № 5-6. – С.80.

18. Там само. – С.81.

19. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб, 1880. – Т.4. – С.109.

20. Русское военное обозрение// Военный сборник. – 1864. – №3. – С.4.

21. Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. – С.12.

22. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. Таврическая губерния. – С.107.

23. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Том XI. – Часть 1. – Херсонская губерния. – С-Пб.: Тип. Ген.Штаба, 1849. – С.243.

24. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом // Приказы по департаменту генерального штаба за 1857 - 1858 гг. – С-Пб., 1859. – С.2.

25. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом. – С 3.

26. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом. – С.4.

27. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом. - С.6.

28. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. – С.5.

Середа О.

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ПИСЬМОВИХ І КАРТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVIII СТОРІЧЧЯ

В період бурхливого розвитку історичної науки України з'являються багато нових спеціальних студій, які направлені на розкриття регіональної історії. Одним з таких регіонів є Північне Причорномор'я, і зокрема його складова – Буго-Дністровське межиріччя. Північне Причорномор'я є унікальним степовим масивом південно-східної Європи, який простягається від Дону до Дунаю. Умовно ці терени можна підрозділити на три історико-географічні частини, розмежовані найбільшими ріками північно-чорноморсько басейну: від Дону до Дніпра – Таврія чи Приазов'я, від Дніпра до Дністра – Очаківський степ, і продовження цього степу від Дністра до Дунаю – Буджак. В більш вузькому територіальному значенні, Буго-Дністровське межиріччя може бути відокремлено як історико-адміністративна одиниця **Очаківська земля**. В залежності від територіального розширення Османської імперії, Очаківська земля охоплювала території від Дністра до Бугу, а протягом деякого часу простирається до Дніпра, що зумовлено домовленостями османів з татарам відносно контролю над Буго-Дніпровським межиріччям.

Метою дослідження є розгляд і переосмислення низки письмових джерел та в більшій мірі картографічного матеріалу, які дозволяють розкрити питання розміщення населення в Очаківської землі, появи населених пунктів та аналізу існуючих міст і сіл в регіоні за османського панування. У всій палітрі опублікованого і неопублікованого джерельного матеріалу різного за жанром, змістом, причиною виникнення, ступенем об'єктивності чи емоційною окраскою, пропонується розглянути декілька письмових джерел в контексті аналізу наявного картографічного матеріалу XVIII ст. В першу чергу йдеться про письмові джерела з інформацією про населенні пункти регіону та власне населення, яке знаходилось під османським адміністративним управлінням. По-друге, картографічний матеріал, що дозволить ототожнити поселення османського часу з населеними пунктами подальшого періоду, надасть можливість по-новому уточнити чи розглянути датування часу заснування чи існування цілої низки поселень регіону.

Степи Північного Причорномор'я завжди приваблювали до себе кочові народи зі сходу, які розвивали тут свою державність контактуючи з землеробським світом в економічній і культурній площинах. Кочовики та їхні протодержавні формування протягом всього часу панування в степу безпосередньо впливають на перебіг історичних подій середньовіччя центрально-східної Європи. В історії підпорядкування північного

Причорномор'я досить тривалим є період домінування Османської імперії в регіоні. Після встановлення своєї влади на болгарських територіях і підкорення Дунайських князівств, протягом XV-XVIII ст. османи поступово розширяють свої межі від Дунаю до Бугу і Дніпра. Встановлюючи північні та східні кордони імперії по Ягорлику, Кодимі, Бугу і степом до Дніпра, Порта поглинає повністю територію Очаківського степу на теренах якого і формується історико-адміністративна одиниця Очаківська земля. Османська імперія залучивши до свого складу Північне Причорномор'я, протягом більше як трьох століть володіла південноукраїнськими землями, де мала декілька васальних територій та регіонів, підпорядкованих безпосереднє османському провінційному управлінню.[1]

На XVIII сторіччя Османська імперія, до складу якої входила Очаківська земля, представляла собою складний конгломерат народів і племінних об'єднань різних як за рівнем свого соціально-економічного розвитку так і за етнічним та конфесійним складом. За адміністративним устроєм, в Буго-Дністровському межиріччі виділялося різнорівневе управління, визначене нашаруванням османського централізованого над місцевим традиційним устроєм, відповідного до свого релігійного чи національного складу населення.

Османський період панування в північному Причорномор'ї є відносно малодослідженим незважаючи на вагомі наративні джерела. Наукові розробки XIX – початку XX ст. та радянських часів щодо історії північного Причорномор'я, переважно розкривають питання переходу регіону зі складу однієї імперії до іншої.[2] Також досить вагомим є спадок джерел зовнішньополітичної діяльності, що точилася навколо питань приналежності регіону[3], османсько-татарських взаємовідносин[4], розміщення населення в степу[5], тощо. Однак, за останні десятиріччя опубліковано і перевидано низку досліджень з історії українського Причорномор'я, які надають нові джерела чи мало відомі матеріали, що не використовувались в дослідженнях минулих років.[6]

До останнього часу найбільш інформативним і актуальним за змістом у висвітлені краєзнавчої інформації залишається доробок Де-Волана у вигляді рапорту відносно новопридбаної території Буго-Дністровського межиріччя напрацьованого в 1792 році.[7] Цей рапорт був вибірково опубліковано Григоровичем у своїх записках з історіографії південно-західних земель Російської імперії під назвою: "Донесения, касающиеся географического и топографического положения области Озу или Едисана, вообще названой очаковской степью, служащие к объяснению карт и планов, снятых по Высочайшему повелению."[8] Останнім часом зроблено повний переклад твору і опубліковано у збірці матеріалів Де-Волана під заголовком: "Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно

называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию."[9]

Важливість цього твору полягає у всеосяжності представленої інформації до дрібниць щодо поселень в Буго-Дністровському межиріччі. Номенклатурна база рапорту є однією з найбільш розроблених, яка б відповідала дійсності. Аналізуючи топонімію населених пунктів представлених в рапорті, необхідно взяти до уваги специфіку османсько-турецької вокалізації при здійсненної автором транслітерації назв у французькому написанні та наступної русифікації цих назв в російських перекладах, що в деякій мірі викривлює дійсне османсько-турецьке найменування. В картографічних матеріалах Де-Волана[10] особливо цінним є топографічна зйомка всіх існуючих населених пунктів та схематичне зображення поселень без назв які існували за османського часу, що створює своєрідну матрицю для аналізу більш раннього письмового і картографічного матеріалу. Саме за фундаментальними працями Де-Волана можна судити про дійсну кількість населених пунктів в регіоні: "До війни [1768-1774 років] в Очаківській області знаходилось 4 міста – Очаків, Аджибей, Аджидер, Дубосар і 150 селищ, добре заселені і оброблені, переважно татарами."[11]

Письмові джерела доросійського періоду переважно надають інформацію по окремим частинам Буго-Дністровського межиріччя чи тематично описують ту чи іншу номенклатуру, як-то населені пункти вздовж торгівельних шляхів чи в прикордонні частини регіону. Наприклад низка архівних документів Запорозької Січі[12] та матеріали Андрієвського по історії Запоріжжя[13], які містять документи прикордонних відносин та домовленостей з Кримським ханством.

Деякі з таких джерел можуть бути використані для дослідження південно-західної частини Очаківської землі, яка часто залишалась поза-увагою офіційної документації та низки оглядових описів регіону. Одне з не багатьох турецьких джерел відносно цього регіону є подорожні записки вірменського мандрівника Мінаса Бижишкяна, який пройшов берегом Чорного моря наприкінці XVIII ст. Досить важливим в цьому творі є надання номенклатури назв від Очакова до нижнього Придністров'я, яка повністю збігається з найменуваннями представленими в офіційних османських документах, як-то: Ozu, Tatar çölü, Kılburun, Perezen, Hasan-paşa, Deligol, Khocabey, Gahirce, Acıdere, Yanık-Palanga.[14]

Докладніше таж ділянка регіону описується у французького дослідника Лафітт-Клаве, який перебуваючи на службі османського уряду як військовий інженер детально описує умови переміщень по основній транспортній артерії північно-західного Причорномор'я. В описі шляху від Константинополя до Очакова міжвоєнного періоду 1774-1787 років, окрім поштових станцій частково відображені селища навколо шляху від Дністра до Очакова.[15] Також описуючи причорноморські території, Лафітт-Клаве досить

детально зазначає природні особливостях регіону, акцентуючи на топографічних і гідрографічних умовах евентуального переміщення і місць переправ через ріки. По деяким населеним пунктам приділяється увага етнічному складу населення чи їх суспільному стану, особливо якщо це стосується заснування нового поселення.

Опис Лафітт-Клаве, як і подорожні записки Бижишкяна, вигідно доповнюють і розкривають проблемні місця фундаментального рапорту Де-Волана, що досить допомагає в аналізу наявних поселень регіону. Інформація про поселення в цих описах представлена передусім навколо шляхів з Аккерману і Паланки до Очакова, без згадування внутрішніх пунктів. Тому для загальної оцінки ситуації в Очаківській землі XVIII ст. необхідно доповнити інформацію про поселення використовуючи в найбільшій мірі саме картографічний матеріал, який в повному обсязі представляє загальну картину залюдненості регіону.

Досить корисними з огляду дослідження південно-західної частини Очаківської землі є "Карта Молдавії"[16] опублікованої Бауером в 1774 році та "Карта Молдавії і Валахії"[17] під авторством Шмідта опублікованої наприкінці російсько-турецької війни 1768-1774 років. Згадані карти взаємодоповнюють одна одну надаючи різні моменти відносно придністровської ділянки Очаківської землі. Саме ці картографічні доробки є яскравим порівняльним матеріалом до опису шляху з Києва до Константинополя представленого Русовим[18], а саме щодо ділянки цього шляху від Ягорлика до Бендер.

Однією з найбільш ґрунтовних картографічних зображень Очаківської землі є розробки Річчі-Занноні, най-модерніше представлення регіону середини XVIII ст. Практично всі матеріали присутні в роботах Річчі-Занноні, складені на основі даних зібраних до 1767 року, що прямо вказується в його атласі Польщі[19] 1772 року видання, на 23-ті та 24-ті сторінках: "Karta granic Polski, zacząvszi od Bałty, az do rzeki Sina-Woda, zawierałąca slobody kozaków Humańskich, y Zaporohowskich; stepy Tatarów, Oczakowskich, Bessaraskich, y Nogayskich z ich Ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII [1767] Han-Krymsky posadzał. Znayduie się tu ieszc, dalsze Wyciągnienie Bögu, y Dniestry; Dnieper takze od Porogow, aż do wpadnienia w Morze Czarne". Відомо що окрім Атласу Польщі 1772 р., Річчі-Занноні видав карту північної частини Османської імперії 1774 року, та ландкарту Польщі 1779 року надрукованої у Лондоні. Інформація щодо ландкарти Польщі, міститься в офіційних листах Османської Порти до російської влади у збірці документів Дубровіна.[20] Крім цього існувала карта Туреччини, яка мала перше опублікування на початку 60-х років, після чого була доповнена та перевидана у 1774 р.

Необхідно зауважити, що в дійсності Річчі-Занноні особисто не досліджував північне Причорномор'я, а використовував робочий картографічний матеріал, зібраний європейськими інженерами, серед яких найяскравішою постаттю був Данвіль. Він був

найнятий військовими установами Османської імперії для експертної оцінки обороноздатності прикордонних територій Причорномор'я. Дійсно, в противному випадку Річчі-Занноні не допустив би настільки грубі помилки, а зображення регіону не було б в такому спотвореному вигляді. Через декілька десятиліть опублікування творів Річчі-Занноні, французький інженер Лафіт-Клаве у своїй подорожі зі Стамбула до Очакова також відмічав, що "Здесь не в последний раз я имел случай показать, что сей Географ [Річчі-Занноні], последовавший первым начертаниям Данвиля, почти все места ставил наудачу, означая их на карте сделанной не по образцу Данвилевой".[21]

В атласі Річчі-Занноні 1772 г. гідронімія і найважливіше – топонімія, представлені як у арабському так і з латинському написанні. Окрім цього у вище згадуваному списку населених пунктів зі збірки Дубовина, гідрографічна і топографічна номенклатура з картографічних матеріалів Річчі-Занноні представлена російською кирилицею. Список населених пунктів у збірці документів Н. Ф. Дубровіна, представлено у вигляді переліку назв без розмежування на гідронімію і топонімію. Хоча в дійсності, одна третина найменувань має відношення саме до рік аніж до поселень. В свою чергу, карти з атласу Річчі-Занноні дають можливість відокремити найменування рік від поселень. Саме тому, топонімію в регіоні необхідно аналізувати залучивши всі данні Річчі-Занноні, як картографічні зображення, так і русифікований письмовий матеріал.

Важливим є факт більш відповідної транслітерації назв з османського оригіналу на кирилицю аніж представлений на карті дубльований варіант латинської транслітерації надрукованих під османськими найменуваннями. Не завжди представлені в атласі османські найменування поселень арабицею відповідають латинській "транскрипції", а подеколи, назви взагалі не співпадають з османсько-турецькою основою. Найвірогідніше це є результатом збору інформації щодо одного і того ж населеного пункту від різних за конфесійним чи етнічним складом інформативних груп. Якщо арабське написання явно підкреслює османсько-тюркську основу назв, в той же час в написанні латиницею спостерігається ярко виразна домінація слов'янського коріння. Також, в більшості випадків при перекладі з османсько-турецької на французьку мову, найменування суттєво відрізняються від оригіналу, особливо це стосується розлогих тюркських імен, позаяк османсько-турецьку вокалізацію найменувань досить складно відтворити на письмі використовуючи французьку латиницю. Зовсім інше враження створює список населених пунктів зі збірки Дубовина, де найменування написані російською кирилицею в більшій частині відповідають османсько-турецькій номенклатурі назв, що говорить за прямий переклад з османсько-турецької на російську мову без використання латиничного варіанту.

Річчі-Занноні явно не володів османською мовою, а для нанесення османських назв арабицею використовував перекладача, якій в досить дозвільній формі інтерпретував найменування. В деяких випадках найменування низки поселень в латинському написанні не співпадають з османським варіантом, але відображають своєрідну форму, вживану місцевим населенням, подеколи як частковий переклад османської назви. Так наприклад селищне ім'я اق كوى [Ak-köy] в перекладі може означати "Біле село", а на карті представлено на латиниці як Białakew [Бялакев]. В іншому місці назва селища видозмінюється з قوجه لقن [Kocalıkın] на еквівалент латиницею Kujalicz [Куялич]. Ще один населений пункт вписано як قوجمن [Kocaman], а в латинському варіанті має польське чи українське найменування Kuczman [Кучмань] – від української назви транспортної артерії "Кучманьський шлях", що минав біля містечка Балта.[22]

В гідрографії Очаківської землі на картах атласу Річчі-Занноні присутні чимало помилок. Зображення рік починаючи від Кодими і продовжуючи по течії Бугу загалом відповідають дійсності, але в топографічному розміщенні існують досить суперечливі моменти. Порівнюючи зі зображенням цього регіону на картах Де-Волана, у Річчі-Занноні можна побачити переплутаність місць впадіння приток Бугу. Південніші притоки розміщені на середній течії Бугу, відповідно північніші показані ближче до витоку Буга в море. Неправдоподібним є відображення великої кількості озер в північно-східній частині Буго-Дністровського межиріччя, чого нема на картах Де-Волана. Помилково нанесено басейн ріки Березань з її притоками і лиманами (які скоріш за все є Аджаликськими озерами). Особливо вражає зображення центральної частини Очаківської землі де Куяльницькі і Тилігульській лимани розміщені дзеркально протилежно один одному. Кучурган який є домінуючою водною артерією західної частини Очаківської землі представлена незначним потічком, а його притоки у Річчі-Занноні виведені в західному напрямку, де з'єднуючись з притоками Дністра, які мають непропорційно великі розміри в порівнянні з реальним положенням. Це, зі своєї сторони, довело до помилкового позначення кордону поміж Бендерським і Очаківским санджаками по річці Тилігул чи по Сухому Куяльнику, адже ж в дійсності, за письмовими джерелами, цей кордон проходив саме по долині Кучургану (в деяких джерелах ця ріка має назву Сари-Су) починаючи від околиць Балти до нижньої течії Дністра. Також в центральній частині Очаківської землі позначено великі площі з болотистою та піщаною територією, що є досить великим перебільшенням навіть для XVIII ст. Наявність лісових масивів в північній місцевості відповідає дійсності, як зазначено і у Де-Волана. В той же час присутність великих лісів на приморських теренах виглядає взагалі фантастичним.

Часто можна зустріти досить критичні відгуки щодо картографії Річчі-Занноні як перекрученої чи такої що не відповідає дійсності.[23] Але все ж таки, хоча матеріали Річчі-Занноні і характеризуються з проблематичною локалізацією, а в деяких випадках дзеркально протилежним дійсному розміщенню рік та озер, карти виконані з багатою топонімічною та гідронімічною номенклатурою, велика частина з яких до другої половина на XVIII ст. фактично не є відомою чи не представлена в картографічних розробках північного Причорномор'я. Зображення Очаківської землі надає найбільшу номенклатуру назв поселень регіону османською мовою в арабській та латинській транскрипції написання, за допомоги якої ще не раз будуть розкриті невідомі аспекти краєзнавства регіону.

Всупереч всьому, особливо зважуючи на епоху опублікування картографічних матеріалів Річчі-Занноні, його зображення Буго-Дністровського межиріччя представляють собою великий крок в картографуванні регіону. Протягом всього XVIII ст. цей картографічний матеріал залишається актуальним, що мало відгук в багатьох працях картографів європейської школи.[24] Особливо цінними в атласі Річчі-Занноні є топонімічні данні, які за своєю інформативністю є наступним джерелом після книги подорожі Евлії Челебі, який одним з перших так детально описував ці території. Порівнюючи з іншими регіональними відомостями, матеріал Річчі-Занноні максимально розкриває номенклатуру назв поселень і дозволяє ідентифікувати кожен населений пункт через використання трьох варіантів його написання арабицею, латиницею і кирилицею в порівняльному аналізі з письмовими і картографічними даними Де-Волана.

Досліджуючи поселення Очаківської землі, варто звернути увагу на одне з письмових джерел другої половини XVIII ст., представлене в збірці документів Дубровіна як додаток до Айнали-Кавакської конвенції укладеної поміж Російською і Османською імперіями. Джерело створено на основі картографічного матеріалу Річчі-Занноні, значно доповнюючи його, дозволяє досить точно локалізувати проблемні розміщення поселень на його картах. Відносно конвенції Порта зобов'язана "після відокремлення від тих земель достатньої частини для формування Очаківського санджаку, в безпосередній близькості до турецької сторони, решту земель переданих їй у володіння залишити порожніми без будь якого населення, ..., за виключенням поселень, які знаходяться до цього часу там і відносно яких Блискуча Порта надасть Російському імператорському двору поіменний список з позначенням кількості і стану їхніх мешканців, з обіцянкою, що надалі не дозволить там ніяких нових поселень".[25]

Відповідно Айнали-Кавакської конвенції, Російський уряд визнає володіння Очаківською землею за Османською імперією. Проте територія була поділена на дві частини: перша – нейтральна чи буферна зона, де османці не мають права мати

фортифікації і де їм заборонено засновувати нові поселення; друга частина – як Очаківський санджак, під прямим османським управлінням. Кордони поміж двох частин Буго-Дністровського межиріччя встановлюється по лінії від Бендер через верхів'я Куяльницьких і Тилігульського лиманів та річок басейну Березані до місця впадіння ріки Інгул в Південний Буг. Окрім того, за вимогою Айнали-Кавакської конвенції, Порта зобов'язується надати список поселень Очаківської землі, які "залюднені лишень істинними турками, молдованами та іншими християнами".[26]

Виконання зобов'язань покладалось на очаківського валі і коменданта фортеці Очаків Сейд-Хаджі-Мехмед-пашу, якій отримав фірман з розпорядженням практичного втілення умов конвенції. За султанським фірманом наказувалось розділити Очаківську область і акцентувалось на можливості розселення ногайських татар по всій її території та на необхідність збереження існуючих християнських поселень з довоєнного часу: "Просторі місцевості включно зі степом Озу-Кири, поміж ріками Буг і Дністер, позначені в Кайнарджийському мирному трактаті, були віддані татарській нації. ... Окрім розташованих там селищ, які згадані в теперішньому списку, нових не будувати і не допускати заселення невідомих людей."[27]

Відповідно взятих зобов'язань щодо Айнали-Кавакської конвенції, фірман містить додаток: "***Список*** *селений и урочищ, лежащих по Днепру* (Дністру – авт.) *от Балты до Воджии, оттуда до Очакова, а от оного по Бугу обратно до Балты, взятый из польской ланкарты, выданной* ***от Риццы-Цанони*** *в Лондоне 1779 г.*"[28], в подальшому наданий Портою російському уряду. Незадоволеність російською стороною кінцевим результатом правомірно аргументують декількома причинами. Перше – вказаний список напрацьований на картографічному матеріалі Річчі-Занноні за обробленими даними 1767 року, що відповідає стану населення середини XVIII ст. і ніяк не актуальні на 1779 рік. Друге – список не відповідає поставленим перед османською стороною вимогам при виготовлені відомостей по населеним пунктам, що влучно відмічено в дипломатичному листуванні: "... недостатньо наданої від Вас інформації, взятої зі старої польської карти 1772 року про тамошні поселення і місцевості, ..."[29]. Саме з цієї причини посол Російської імперії в Стамбулі вимагав йому надати "достовірний список селищ та інших населених пунктів, які фактично знаходились на території, розташованої поміж ріками Дністер і Буг, кордону з Польщею і Чорним морем, а також і данні про кількість і склад мешканців".[30]

Власне, Росія всіляко шукає приводу до чергової війни з Османською імперією. Перестраховуючись від евентуального конфлікту з росіянами, Порта надає новий регістр населених пунктів Очаківської області з запевненнями достойного виконання взятих зобов'язань: "Цього 1193 року місяцю Ребуіль Еввель в третій день, а від Різдва Ісуса 1779 року березня десятого дня. З огляду виконання 5-го артикулу підписаної

уповноваженими [представниками] від двох імперій конвенції [в Кючюк-Кайнарджа], у другому пункті записано, що поміж ріками Дністром и Бугом від Польського кордону аж до самого берегу Чорного моря існуючі нині обжиті села і решта всіх поселень і помешкань з їх станом, про які ясний, точний і дійсний **регістр** від Османської імперії при високому меморіалі було надано Російській імперії. По всім згадуваним землям, з бурлаків і особливо з біглих росіян, поляків чи татар щоб ні один не тільки не був прийнятий, але і скритий не буде. Про що високоповажним візирам – Очаківському і Бендерському обер-комендантам, як і Волоському господарю особисто кожному були надані високі накази. Задовольняючи Російську імперію, в копіях цих докладно написаних наказів повідомляється про тверду обіцянку Османської імперії, таких хто з'явиться, не чекаючи звернення до тамошніх командирів, негайно вони видані і повернені будуть. [1]193 року місяця Джемазиль Еввеля 13-го дня. **Абдул-Резак**."[31]

Недоліком матеріалів регістру Абдул-Резака є відсутність інформації в списках про поселення чи стоянки напівосілих ногайців, яких османська адміністрація розглядала як тимчасових користувачів степового простору. До того ж регістр обмежується виключно територіальними рамками Очаківського і Бендерського санджаків в Буго-Дністровському межиріччі. Південна частина Очаківської землі від Ходжабея до Бендер у напрямку Дністра адміністративно знаходилась у підпорядкуванні до Аккерманського санджаку, відносно якого не згадується в умовах Айнали-Кавакської конвенції. Відповідно, османська влада не була зобов'язана надавати російському уряду інформацію щодо південних придністровських земель. Іншою причиною ненадання інформації щодо цього регіону могло бути присутність великої кількості козацьких загонів біля Дністра, що автоматично посилило б протиріччя з Росією. Козакам ця ділянка Очаківської землі була надана османською владою для заснування Січі і розміщенню козацьких поселень.[32]

Наданий Абдул-Резаком в 1779 році регістр поселень Очаківської землі складається з двох частин відповідно тогочасного адміністративного устрою і територіального поділу: 1. Список поселень, які належать до Бендерського санджаку (*Опись деревень, принадлежащих к Бендерам.*); 2. Список поселень Очаківського санджаку разом з Ханською Україною, які знаходились в підпорядкуванні до Дубоссар (*Опись принадлежащих деревень к Дубасарам.*).

Таким чином, досліджуючи Очаківську землю XVIII ст. в питаннях вивчення стану населення і власне населених пунктів, було б доцільно використовувати картографічні і письмові джерела в порівняльному аналізі взявши за основу:

1. Узагальнені картографічні матеріали Річчі-Занноні 1767 року, представлені в атласі Польщі 1772 р. і письмові данні поселень і місцевостей російською мовою, взяті з польської ландкарти Річчі-Занноні 1779 р. представлені в збірці документів Н. Ф.

Дубровина. При цьому аналіз топонімічної номенклатури османсько-турецьких назв необхідно здійснювати через транскрипцію турецької латиниці, порівнюючи з варіантами написаними на картах польською чи французькою латиницею і російським перекладом.

2. Данні регістру Абдул-Резака з двома списками населених пунктів, що віддзеркалювало селищну мережу 1779 року.

3. Рапорт Де-Волана відносно новопридбаної території Буго-Дністровського межиріччя напрацьованого в 1792 році та особливо важливий його картографічний матеріал з перши топографічним зображенням Очаківської землі.

4. Низка подорожніх описів торгівельних і транспортних артерій південної і західної частин Очаківської землі, а саме твори: Руссова, Лафітт-Клаве і Бижишкяна.

В статті розглянуто декілька письмових та картографічних джерел, які допомагають дослідити Північне Причорномор'я в питаннях розміщення населення Очаківської землі. В контексті наявного картографічного матеріалу XVIII ст., розглянуто письмові джерела з інформацією, що дозволить ототожнити поселення османського часу з населеними пунктами подальшого періоду. Комплекс інформації надає можливість по-новому уточнити чи розглянути датування часу заснування чи існування цілої низки поселень регіону, які знаходилось під османським адміністративним управлінням.

A few writing and cartographic sources which help to investigate North Black Sea region in the questions of placing of population in Otchakiv land are considered in the article. In the context of present cartographic material XVIII an item, writing sources are considered with information which will allow to equate settlement of ottoman's time with the settlements of subsequent period. The complex of information is given by possibility newly to specify or consider dating of time of foundation or existence of settlements of region, which was under an ottoman's administrative management.

Примітки:

1.Середа О. Г. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. (Дисертация за присъждане на научната и образователна степен "доктор"). София, 2008. – С. 71-147.

2.Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, его подготовка и заключение. – М, 1955.; Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции : Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735-1739. – Одесса.,1899.; Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII столетия.: (В связи с воен. операциями рус. войск, дипломат. сношениями и колонизац. деятельностью рус. правительства). – Байрам-Али,1944.

3.Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4-х томах./ Под редакцией Дубровина Н.Ф.- С.Пб., 1885-Т.I-II; 1887-Т.III; 1889-Т.IV.

4.Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской империи в XVIII веке до присоединения его к России. // ЗООИД – Одесса,1889. – Т. XV.

5.Бачинский А. Д. Едисанские ногайцы в степях нижнего Побужья. // XV Наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей / результати польових археологічних досліджень 1970-1971 років на території України. - Одеса,1972.; Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарськім та військовім укладі Українського пограниччя. // Журнал науково-дослідних катедр м. Одеси. – Одеса,1926. – Т.II, №2.; Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. // Східний світ. – 1928.-№6.

6.Гончарук Т. Гуцалюк С. Українське козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XVI сторіччя – 1794 рік.: Популярний нарис та додані документи з друкованих джерел / Одеське товариство "Південна громада". – Одеса,1998.; Хаджибей – Одеса та Українське козацтво.(1415-1797 роки). – Одеса.,1999.

7.Rapport a la situation géographique et topographique de la province Ozou ou Yedissan communément appelle: le Step d`Oczakovie.

8.Григорович В. Записка о пособиях к изучению южно-русской земли. - Одесса,1876 – С. 7-17.

9.Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. Одесса, 2002 – С. 73-191.

10. Деволант. Карта географическая изображающая Область Озу или Едизанъ иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому государству в силу заключенного в Яссах мирного договора. - 1791.

11. Григорович В. Записка ..., С. 17.

12. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів.1734-1775.,Т.I-II. – К.1998-2000.

13. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 гг.)// ЗООИД.- Одесса,1893.-Т.XVI.

14. Bijişkyan P. M. (Trabzonlu). Karadeniz kıyıları. Tarih ve coğrafyası. 1817-1819. – İstanbul, 1969 – С. 100-110.

15. [Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. – СПб, 1821 – С. 82-92.

16. Bawr, F. G. Carte de la Moldavie pour servir a l`Historoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turks. Levee par l`Etat Major sour la direction de F. G. de Bawr.[1774]

17. Шмидт, Я. Т. Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным. СПб, 1774.

18. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. К., 1876.

19. Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. – Paris, 1772 – С.23-24.

20. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4-х томах./ Под редакцией Дубровина. Т.III. – СПб, 1887 – С. 91-92.

21. [Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. – СПб, 1821 – С.17.

22. Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру ... – Приложения. Карта № 7.

23. Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру ... – С.117.; Сапожников, И.В. К истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX в. // Восточноевропейский археологический журнал, № 5(18) сентябрь-октябрь 2002.

24. Carte von der Moldau und Walachey nach der Astronomischen Beobachtungen des Ruffifch Kayser I Majors Jslenief und denen Charten und Befcheibung des H.Hauptm. Sulzer. ing. Den Charten des ehmal Rufs Kaysl. Genlineul. v.Bauer ufer die Moldau u.a.m. entworfen von F.L.Güsfefeld.

Nurnberg bey denen Homaennifchen Erben. A=1785.; Teatrum belli Rusorum Victoriis illustratum hive Nova et accurata Turcicarum et Tartaricum. –1797.; European Dominions of the Ottomans or Turkey in Europe. – London, 1838.

25. *Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, ... – С. 363.*
26. *Присоединение Крыма к России ... Т.III. – СПб, 1887 – С. 79.*
27. *Там саме, – С. 286-287.*
28. *Там саме, – С. 91-92.*
29. *Там саме, – С. 274.*
30. *Там саме, – С. 275.*
31. *Там саме, – С. 276-277.*
32. *Присоединение Крыма к России ... Т.II. – С.Пб,1885. – С. 699-701. Док. № 288. (8 Сентября 1778г.)*

Футала В.П.

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1921–1939)

За умов розбудови громадянського суспільства в незалежній Українській державі зростає зацікавлення дослідників у ретроспективному відтворенні об'єктивної картини суспільно-політичних процесів у нашій країні, зокрема на її західних землях у міжвоєнний період XX ст. Важливого пізнавального і практичного значення набуває осмислення місця і ролі масових громадських організацій у справі гармонійного і всебічного розвитку українства, формування національної еліти з державницьким мисленням, обґрунтування ненасильницьких підвалин національного державотворення.

Після 1991 р. наступили якісні зміни у вивченні суспільного життя західних українців. Попри всі суперечливі моменти, почалася нова епоха, яка істотно змінила пріоритети, методологію, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму у науковій творчості. Вперше за багато десятиліть учені отримали доступ до заборонених раніше архівів. Зміни в історіографічній ситуації, а також зростання суспільно-політичного інтересу до цієї проблематики дозволили вченим написати низку монографій і статей, підготувати і захистити докторські (Б.Савчук, Б.Трофим'як, Р.Ковалюк, І.Зуляк, О.Рибак) та кандидатські (І.Андрухів, А.Грицан, М.Дядюк, В.Окаринський, М.Філіпович та ін., всього 20) дисертацій. Окремі автори – І.Зуляк, І.Шумський та Б.Савчук – зробили

спроби узагальнити науковий доробок своїх попередників[1]. Зокрема, останній автор, стаття якого має концептуальний характер, слушно наголошує, що в умовах незалежної України необхідно пропагувати такі виправдані часом демократичні засади діяльності масових добровільних об'єднань, як аполітичність, позапартійність, понадстановість, понадконфесійність та ін. Тим не менше, можемо ствердити, що на сьогодні немає підсумкової роботи, у якій були б відображені не тільки напрями наукових студій, а й здобутки всіх дослідників цієї проблематики, у т. ч. названих авторів історіографічних розвідок. Тому метою даної статті є виявити тенденції вивчення історії західноукраїнських громадських асоціацій міжвоєнної доби XX ст., показати персональний внесок учених у дослідження проблеми та визначити коло питань, що потребують подальших наукових пошуків.

Одним із перших почав вивчати історію громадських організацій Б.Савчук. У докторській дисертації і монографії 1999 р. він зробив спробу їх класифікації, виділивши серед них три великих групи: 1) масові товариства, що були покликані вирішувати загальнонаціональні проблеми у крайовому масштабі; 2) добровільні асоціації, які гуртували різні верстви українського населення на становій основі; 3) товариства, покликані вирішувати специфічні завдання культурно-освітньої та соціально-економічної сфери. Зрозуміло, що така класифікація є умовною, оскільки більшість добровільних об'єднань не існували в "чистому" вигляді, тобто переслідували широкий комплекс суспільних завдань.

Автор не ставив собі за мету детально вивчити історію громадських об'єднань, а спрямував свої зусилля на синтезований показ їх організаційно-ідеологічного становлення, вивчення партійно-політичної боротьби навколо товариств, а також на узагальнення здобутків їхньої діяльності у різних сферах суспільного життя західних українців. Місце і роль громадських організацій у вітчизняній історії міжвоєнного двадцятиліття Б.Савчук розглядає як свого роду альтернативу до польської влади[2].

Сучасні дослідники найбільше уваги приділили вивченню історії українського товариства "Просвіта". І це цілком закономірно, бо, відновившись наприкінці 1980-х років під зміненою назвою, ця інституція стала провісником новітньої доби національного відродження та започаткувала процес повернення багатьох інших громадських організацій, заборонених сталінським режимом на західноукраїнських землях. Дослідження культурно-освітнього руху активізувалися у зв'язку із підготовкою та святкуванням 125-річчя "Просвіти". В 1992–1993 рр. у Львові, Івано-Франківську та інших містах відбулися ювілейні науково-практичні конференції. Тоді ж побачила світ

колективна праця "Нарис історії "Просвіти" за редакцією І.Мельника. Збірник містить багато пізнавального матеріалу, однак історія товариства до 1939 р. висвітлюється досить однобічно і фактично зводиться до його видавничої діяльності. Саме таке спрямування мають публікації А.Середяк[3]. До ювілею вийшла друком науково-популярна книга Ж.Ковби. Авторка намагалася висвітлити всі сфери діяльності товариства в Галичині за 70-річний період його існування, що практично неможливо у невеликій за обсягом праці. Тим не менше, ця розвідка не позбавлена наукової новизни, зокрема оригінальних оцінок-висновків. Варто погодитися з твердженням Ж.Ковби, що "Просвіта" була школою адміністративної, організаційної праці для тисяч галичан. Вона не лише зберегла авторитет "українського магістрату" часів Австро-Угорщини, але й стала для українців організацією, яку польська влада була змушена трактувати як державну установу[4].

З нагоди 130-річчя заснування товариства було видано збірник під назвою "Просвіта: історія та сучасність (1868–1998)" (К., 1998), у якому переважають матеріали популяризаторсько-патріотичного змісту. Серед них варто виділити статтю Ф.Коваля про роль "Просвіти" у розвитку галицької кооперації[5], а також публікації В.Пашука, присвячені проблемі вдосконалення організаційних основ діяльності товариства[6]. Незабаром опубліковано книгу В.Пашука, в якій уперше зібрано всі чинні статути товариства за період 1868–1939 рр.[7] Дослідник віднайшов у Центральному державному історичному архіві у Львові проекти трьох статутів (датовані 1929-им і 1933-ім роками) і з'ясував, що з об'єктивних причин жоден із них не був прийнятий.

Розвиткові видавничої справи товариства присвячені "Видання "Просвіти" Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик" (К., 1996) й "Товариство "Просвіта" у Львові: покажчик видань 1868–1939" (Львів, 1996). Ці видання мають бібліографічно-довідковий характер. Щоправда, назва першого з них не зовсім точно відображає суть зазначеної проблеми, оскільки обмежує видавничу діяльність, що за змістовим наповненням, жанровими особливостями й формою була набагато різноманітнішою. Друге видання – це достатньо репрезентативна збірка, що характеризує працю товариства у видавничій сфері. Укладачі виділили такі типи видань: книжкові, періодичні, нотні, образотворчі й картографічні, аркушеві, покажчик альманахів і збірників, серійні. На жаль, з поля зору дослідників випала періодика, що видавалася філіями у Дрогобичі, Калуші, Перемишлі, Сокалі та інших містах.

На науковому рівні вивчається діяльність "Просвіти" на Волині. У монографії Б.Савчука показано процес виникнення та широкого розвою товариства в період польської влади[8]. Історик довів, що просвітянський рух у краї досяг свого апогею у 1926–

1927 рр. Саме тоді "Просвіта" перетворюється на вагомий фактор національного життя української спільноти. Примітно, що автор не схильний до глорифікації культурно-освітнього життя Волині. Зокрема, він з'ясував, що живу, систематичну роботу проводили 15–17 відсотків філій. Більше половини осередків з різною інтенсивністю проводили звичайну просвітницьку роботу. Проте чимало (15–20 відсотків) філій існували лише на папері. Оцінюючи значення просвітницького руху крізь призму специфічних умов розвитку волинського краю, дослідник слушно констатує, що саме "Просвіта" "стала першим досвідом самостійної національної праці українців Волині в широких масштабах"[9]. Окремі аспекти цього питання вивчають також М.Кучерепа, Р.Давидюк, М.Філіпович та ін.

Розвиток культурно-освітнього руху в Галичині на місцевому рівні досліджують П.Арсенич, О.Максимонько, М.Олійник, А.Грицан. Зокрема, у монографії останнього[10] відтворені правові, соціально-економічні й політичні аспекти діяльності філій і читалень "Просвіти" на Прикарпатті у міжвоєнний період. Однак у книзі недостатньо інформації про організаційну мережу структурних підрозділів товариства, їх чисельність, баланс політичних впливів, розвиток видавничої справи тощо. Поза увагою автора опинився національно-культурний рух у Коломийському і Надвірнянському повітах, а також взаємини "Просвіти" і церкви.

2005 року вийшла друком ґрунтовна монографія І.Зуляка[11], в якій на широкій джерельній базі розкриваються як загальні закономірності розвитку українського культурно-освітнього руху в цілому, так і його регіональні особливості у міжвоєнне двадцятиліття. Автор простежив роль просвітніх осередків у контексті реалізації національних прагнень українства. Він довів, що "Просвіта", незважаючи на її офіційно-правовий статус, перебувала в опозиції до польської влади, але виражала це в ненасильницькій формі діяльності. Привертають увагу ті розділи книги, де показано ґенезу, особливості функціонування й структуру Головного виділу товариства, галузевих комісій, кадровий потенціал, зміст і основні форми діяльності. Конструктивним видається нам висновок ученого, що беззаперечними здобутками ролі "Просвіти" в громадському житті Західної України стали створення міцної ідейно-теоретичної основи національно-культурного руху, формування розгалуженої мережі товариства, масове зростання національної свідомості українців, залучення до просвітніх осередків молодого покоління тощо[12].

Позитивної оцінки заслуговують зусилля вчених, спрямовані на комплексне вивчення історії товариства "Рідної школи". У монографії Г.Білавич та Б.Савчука[13]

науково обґрунтовано виникнення, етапи ідеологічного й організаційного розвитку національної освіти і шкільництва в Галичині, показано діяльність Українського педагогічного товариства (УПТ) "Рідна школа" в контексті суспільно-політичного розвитку краю. В умовах асиміляторської політики польської влади УПТ стало, як правильно зазначили дослідники, осередком національного життя, оберегом української культури.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки є дослідження молодіжного руху Західної України міжвоєнного двадцятиліття. Це питання першим почав вивчати І.Андрухів. Хоча його невелика за обсягом праця[14] містить стислу інформацію про історію виникнення і розвитку товариств "Сокіл", "Січ", "Пласт" і "Луг", тим не менше вона відіграла свого роду роль каталізатора процесу наукових студій цього феномену української минувшини. Так, Б.Трофим'як у навчальному посібнику з грифом Міністерства освіти України[15] розглянув руханково-спортивні організації західноукраїнського регіону не лише як чинник тілесного виховання, але й як вагоме соціально-політичне явище в процесі націотворення. Ця думка є стрижневою у модифікованій праці вченого[16], яка є результатом його докторської дисертації. Тут він розглядає молодіжні і спортивні організації як кадрову військову школу національно-визвольних змагань галичан у першій половині XX ст. Доводиться лише шкодувати, що в об'ємних роботах Б.Трофим'яка незаслужено другорядні позиції посідає видавнича діяльність товариств, мало уваги приділено розвиткові сокільського руху у Львівському і Станиславівському воєводствах, має місце плутанина із статистикою чисельності сокільських організацій тощо.

Історію молодіжних організацій у міжвоєнній Польщі довгий час досліджує І.Шумський. У численних статтях і монографії[17] він доводить, що рух молоді Західної України мав яскраво виражену антипольську спрямованість і сприяв зміцненню ідеї української державності. Заслугою історика є й те, що він розглянув діяльність не тільки легальних, а й нелегальних організацій – ліворадикальної Комуністичної спілки молоді України і праворадикального Союзу української націоналістичної молоді. Автор чітко визначив принципову відмінність між ними у сфері ідеології, тактики і кінцевої мети. Однак не можна погодитися з категоричним твердженням І.Шумського, що західноукраїнські молодіжні організації національно-демократичного спрямування не йшли далі вимог здобуття культурної незалежності й автономії у Польській державі[18]. Річ у тім, що треба розрізняти декларовані програмні засади з огляду на офіційний статус товариств і конкретні результати їх роботи. Вельми втішно, що в загальних висновках праці міститься зважена оцінка діяльності молодіжних об'єднань.

До недавнього часу український читач не мав цілісного уявлення про зародження і розвиток студентського руху. Цю прогалину великою мірою заповнив Р.Ковалюк. Його монографія[19] залишається на сьогоднішній день єдиним комплексним дослідженням цієї проблеми. Широкі хронологічні рамки роботи дозволили вченому показати особливості національно-патріотичного руху молоді на різних етапах його розвитку. Слушною є думка Р.Ковалюка, що до Першої світової війни не спостерігалося різкої поляризації суспільно-політичних поглядів студентства, воно тоді було "національно-українським". Однак після 1917 р. в його середовищі помітним був вплив інтернаціональної ідеології. З часом світоглядні відмінності загострилися до такої міри, що виключили можливість співпраці в спільних студентських організаціях[20]. У книзі приділено багато уваги громадсько-суспільній діяльності студентських спілок, правильно визначено її основний зміст, а саме: популяризація української національної ідеї. Разом з тим автор подав мало ілюстративного матеріалу про роботу повітових організацій, не проаналізував зміст студентських часописів, не критично використав мемуарну літературу. Крім того, майбутнім дослідникам треба буде з'ясувати роль Центрального союзу українського студентства у молодіжному русі Західної України, вплив партійно-політичних сил на студентське життя, показати динаміку росту студентських спілок та їх членства.

Значний приріст нових знань про молодіжний рух вносять праці Б.Савчука[21] та В.Окаринського[22], присвячені національній скаутській організації Пласт. Історики комплексно проаналізували теорію і практику юнацького товариства, форми і методи виховання молоді нової генерації. Найважливішими із них були фахово-пластовий вишкіл, культурно-освітня та економічна праця, громадсько-патріотична та міжнародна діяльність. Високого рівня досягли мандрівництво і таборування – головні напрями пластунства. Не залишилися поза увагою вчених тенденції історичного поступу організації на рідних землях, зокрема її взаємини з націоналістичним підпіллям. Так, Б.Савчук слушно зауважив, що конкретну допомогу і підтримку у своїй діяльності Пласт отримував не від УВО-ОУН, а від легальних українських інституцій та благодійної громадськості[23]. Конструктивною видається нам інша думка автора: "Найголовнішим наслідком підпільної діяльності пластунства у період легального існування його організації стала участь практично у всіх найбільших молодіжних націоналістичних організаціях, що були важливою частиною загальнонаціонального руху опору польській владі. Більше того, саме вони, а в основному це були старші пластуни, – виступили їх організаторами та провідниками"[24]. Зауважимо, що у В.Окаринського більш випукло простежується неоднозначність оцінки взаємин Пласту і ОУН. З одного боку він вказує на

негативну роль останньої у діяльності молодіжного товариства, а з другого – стверджує, що Пласту належала першість в організації Юнацтва ОУН[25].

Близьким до молодіжного за змістом діяльності, віковими та іншими характеристиками був жіночий рух. Варто зазначити, що гендерні дослідження в материковій Україні стимулюють не тільки загальні тенденції розвитку сучасної історичної науки, а й вагомі здобутки представників зарубіжного українства. Так, 1995 року у видавництві "Либідь" вийшла друком перекладена на українську мову монографія дослідниці із США М.Богачевської-Хом'як "Білим по білому: жінки в громадському житті України. 1884–1939". Запропоновані авторкою концептуальні засади та методи дослідження лягли в основу наукової роботи Б.Савчука[26]. Учений зосередив увагу на низці проблем, як от: організаційне та ідеологічне становлення жіночого руху, участь українок у національно-визвольних змаганнях, підпільному націоналістичному русі, їх роль в політичному, культурному та соціально-економічному розвитку. Як бачимо, визначальна історіософська засада цієї праці – перевага національно-визвольних прагнень учасниць жіночого руху перед власне феміністичним. З таких же позицій написані кандидатські дисертації М.Дядюк і Т.Раєвич.

Оригінальними за змістом і висновками є праці О.Рибак (Маланчук-Рибак)[27]. Дослідниця відтворила еволюцію розвитку ідеї емансипації жінки в західноукраїнському суспільстві, охарактеризувала основні дискурси ідеології фемінізму в системі ідеологічних концепцій консерватизму, лібералізму, соціалізму (соціал-демократизму), з'ясувала залежність між характером громадської діяльності жіночих організацій та їх програмними настановами, показала становлення і розвиток західноукраїнського жіночого руху у зв'язку із загальносвітовими процесами. Велика й різноманітна джерельна база дала змогу О.Рибак трактувати ідею емансипації жінки та ідеологію фемінізму не лише як явище громадсько-політичного життя, як ідейні засади жіночого руху, але й як органічну частину тогочасного культурного та інтелектуального простору.

Отже, аналіз історіографічних джерел засвідчує, що громадсько-суспільне життя західних українців міжвоєнного періоду XX ст. стало одним із пріоритетних напрямів наукових студій в незалежній Україні. Найбільше зусиль дослідники спрямували на вивчення діяльності найвизначнішого товариства "Просвіта". Важливу роль у колективному переосмисленні історичного досвіду самодіяльних об'єднань та визначенні пріоритетів подальшого розвитку досліджень відіграли міжнародні, всеукраїнські та регіональні наукові конференції. Сучасні вчені одностайні в тому, що громадські організації виступили вагомим чинником збереження національної окремішності

українства, охопили діяльністю та впливами головні сфери його суспільного життя. Водночас окремі аспекти цієї комплексної проблеми потребують подальших наукових пошуків. Зокрема, детальної реконструкції вимагає процес формування й "органічна праця" молодіжних товариств на Волині. Історикам треба устійнити кількісні параметри громадських об'єднань. Окремим напрямком наукового пошуку може стати їх видавнича діяльність. Недостатньо уваги приділено діяльності підпільного Пласту та долі його вихованців. Не можна вважати вивченою до кінця історію студентських організацій. Було би добре побачити дослідження, присвячені діяльності "Молодої Просвіти". Більш докладного аналізу потребує функціонування повітових "Просвіт", а саме: розширення мережі членства, господарсько-економічний стан, розвиток бібліотечної справи тощо. Відомо, що великий вплив на просвітницький рух мала церква. Тому цей бік проблеми мав би стати предметом систематичного, а не спорадичного вивчення.

Проаналізовано праці сучасних вітчизняних істориків, присвячені діяльності українських масових самодіяльних товариств у міжвоєнній Польщі, виділено основні напрями досліджень, узагальнено наукоєий доробок учених та окреслено коло питань, що потребують поглибленого вивчення.

The works of modern native historicists, which devoted to the activity of the ukrainian mass social organizations in Poland during the period between wars of the XX century, are analyzed. Main directions of the research are picked out; the researches of scientists are summarized; and the questions which need deep study are found.

Примітки:

[1] *Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Східній Галичині (1868–1939): історіографія та джерельна база дослідження // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 287–292; Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1920–1939): Історіографія дослідження // Там само. – С. 282–287; Савчук Б. Українські громадські організації в Галичині у другій половині XIX – 30-х роках XX ст.: здобутки і перспективи розвитку історіографічного дослідження // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 356–364.*

[2] *Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 120.*

[3] *Середяк А. Товариство "Просвіта" в період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928) // Нарис історії "Просвіти". – Львів – Краків – Париж, 1993. – С. 42–52; Її ж. Діяльність товариства "Просвіта" в 1929–1939 рр. // Там само. – С. 53–63; Її ж. Характеристика видань львівського товариства "Просвіта" // Там само. – С. 75–85.*

[4] *Ковба Ж.М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич, 1993. – С. 41.*

[5] *Коваль Ф. "Просвіта" – "хресна мати" галицької кооперації // "Просвіта": історія та сучасність (1868–1998). – К., 1998. – С. 67–70.*

[6] *Пашук В. Статути "Просвіти" // "Просвіта": історія та сучасність... – С. 16–26, Його ж. Філії "Просвіти" // Там само. – С. 40 – 43; Його ж. Часописи товариства "Просвіта" // Там само. – С. 52–53.*

[7] *Товариство "Просвіта" у Львові. Статути / Упор., автор вступної статті Пашук В. – Львів, 1999.*

[8] *Савчук Б. Волинська "Просвіта". – Рівне, 1996.*

[9] *Там само. – С. 138.*

[10] *Грицан А. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) – Івано-Франківськ, 2000.*

[11] *Зуляк І. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль, 2005.*

[12] *Там само. – С. 560.*

[13] *Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1999.*

[14] *Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні організації "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг". – Івано-Франківськ, 1992.*

[15] *Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р). – К., 1997.*

[16] *Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001.*

[17] *Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939). – Тернопіль, 2002.*

[18] *Там само. – С. 75.*

[19] *Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. – Львів, 2001.*

[20] *Там само. – С. 208.*

[21] *Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996.*

[22] *Окаринський В. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія. – Тернопіль, 2006; Його ж. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). – Монографія. – Тернопіль, 2006; Його ж. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення). – Тернопіль. 2007.*

[23] *Савчук Б. Український Пласт... – С. 191–192.*

[24] *Там само. – С. 195.*

[25] *Окаринський В. Український скаутський рух... – С. 167.*

[26] *Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1998.*

[27] *Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Львів, 1999; Її ж. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія. – Чернівці, 2006.*

Шановська О. А.

РОЛЬ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ У КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Фахові історики, як вітчизняні, так і діаспорні, висвітлюючи процеси суспільно-політичних перетворень 1985–1991 рр., які ввійшли в історію пострадянських країн під назвою «перебудови», звертали увагу на роль інтеліґенції у цих процесах. Втім, на сьогодні ще немає жодної ґрунтовної праці про події, які безпосередньо передували встановленню української незалежності, де б об'єктом дослідження виступала інтеліґенція. Участь інтеліґенції у суспільно-політичних трансформаціях доби перебудови в СРСР в цілому та Україні зокрема, в історіографії визначено побіжно і фрагментарно, так само і соціальна віддача інтеліґенції, ефективність її здобутків у царині культурно-національного відродження висвітлено явно недостатньо.

Враховуючи важливість використання документальних матеріалів для розробки будь-якої історичної проблеми, зосередимося на тому, що для дослідження місця та ролі інтеліґенції перебудовного часу вагому інформаційну цінність становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Документальний масив архіву зберігає інформацію з усіх аспектів новітньої історії України, переважна більшість документів пов'язана з діяльністю Комуністичної партії України та підпорядкованих Центральному комітету науково-дослідних установ та навчальних закладів, культурно-політичних і громадських центрів, редакцій партійних видавництв газет і журналів.

Сучасні вітчизняні історики, насамперед О. Д. Бойко, А. М. Русначенко, В. М. Литвин, активно використовують документи ЦДАГОУ та інших архівів, і цим визначається значна перевага їхніх досліджень порівняно, наприклад, із діаспорними. Висвітлюючи суспільно-політичні процеси, місце та роль інтеліґенції вони розглядають побіжно, в контексті аналізу історичних подій. Водночас деякі праці містять досить ґрунтовні характеристики, розроблені саме на архівних джерелах. Це слід сказати про

монографію О. Д. Бойка, джерельну основу якої становлять саме документи ЦДАГОУ[1]. До поля зору дослідника потрапили аспекти, що стосуються насамперед суспільно-політичної сфери діяльності інтелігенції: він розглянув дію чинників політичної модернізації суспільства, які спричинили культурно-національний ренесанс та сприяли формуванню народної опозиції, зосередившись на різкому зростанні ступеня реального включення у політичне життя широких народних мас, передусім інтелігенції, з одного боку, та вкрай низькому рівні політичної та економічної культури мислення суспільства, – з другого, що зумовило високу конфліктність соціальних та політичних процесів.

Висвітлюючи дискусії у мовній сфері, зафіксовані у документах ЦДАГОУ, які точилися під час перебудови, вітчизняні дослідники чималу увагу приділили ставленню до мовного питання влади та передової інтелігенції, що помітно різнилися, визначили стрижень та сутність суперечок навколо сфери використання української мови. Чимале місце у їхніх працях посідає також діяльність громадських об'єднань, переважну більшість яких складали представники інтелігенції.

Так, А. М. Русначенко підкреслив цінність документів ЦДАГОУ для вивчення національно-визвольного руху в Україні[2], довівши, що за документами ЦДАГОУ простежується і ставлення влади, Комуністичної партії до інтелігенції, української культури, церкви [3]

Фактологічний матеріал про формування громадсько-політичних угруповань, в тому числі інтелігентського ґатунку, їхніх прихильників і лідерів репрезентує праця В. М. Литвина, написана на солідній джерельній базі, левову частку якої становлять архівні матеріали ЦДАГОУ, раніше не публіковані[4].

Предметом даної розвідки є справи ЦДАГОУ, фонду №1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», які проливають світло на діяльність інтелігенції в духовній сфері. У значному за обсягом масиві опису № 32 даного фонду в хронологічній послідовності зберігаються документи з питань ідеологічної роботи, науки, освіти і культури. Вони представляють не тільки історико-архівний інтерес, але й професійно-науковий.

Це спонукало авторку даного дослідження до аналізу архівних документів під кутом зору осмислення реальної участі представників творчої інтелігенції в розгортанні процесів українізації, культурно-національного відродження, зокрема у розширенні сфери вживання української мови, розвитку пам'яткоохоронної справи, пропаганді культурних та історичних цінностей українського народу. Наявні документи дали можливість визначити наступні напрямки діяльності інтелігенції: робота щодо запровадження української мови в державній і освітній сферах; подолання денаціоналізації українського театрального мистецтва; творчі зусилля митців, спрямовані на підвищення престижу

української літератури та культури; внесок у памяткоохоронну справу; сприяння українізації освіти; створення громадсько-культурологічних об'єднань, здатних піднести загальний культурний і політичний рівень народу.

Цілком закономірно, що першими ініціювали навернення до проблем розвитку української національної культури та її основи – рідної мови – письменники. Документи свідчать про особистий внесок митців у перебудову. Українські радянські письменники піднімали гострі проблеми мовної культури, гармонії міжнаціональних відносин, які порушували не тільки літератори України. Однак були й ті, які осуджували палких прихильників українського слова, мистецтва, традицій. Серед них – голова правління Спілки журналістів України М. О. Шибик. На партійних зборах третього лютого 1988 р. львівські письменники назвали «непереконливими, образливими» його «арґументи» «щодо тональності письменницьких виступів (за його словами, вона – «...якась надривна, зла...»)[5]. В інформації Центральному комітету Компартії України вони зазначали: «Комуністів обурює, що саме таку «тональність» тов. Шибик М. О. приписує О. Т. Гончареві. Це свідчить про викривлений, тенденційний підхід як до суті проблем, так і до громадської діяльності видатного радянського письменника – патріота, інтернаціоналіста»[6].

Київська організація Спілки письменників України (далі – СПУ) порушила клопотання про виправлення мовних аномалій у діяльності театрів республіки. Заслухавши на своїх зборах звіт первинної парторганізації творчого об'єднання драматургів про їх роботу в період гласності і перебудови, партійний комітет підготував листа до Політбюро ЦК Компартії України, в якому звернув увагу на порушення вимог дотримання мовного статусу в діяльності деяких українських театрів, зокрема Запорізького ім. Щорса, Сумського ім. Щепкіна, Чернігівського ім. Шевченка, Донецького ім. Артема. Йшлося про вимоги, визначені в постанові ЦК Компартії України від 14 серпня 1987 р. «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду КПРС, січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення»[7]. У листі від 20 жовтня 1988 р. київські письменники з обуренням реагували на те, що керівники цих театрів самовільно, «уперто й послідовно, крок за кроком переводять творчу діяльність своїх колективів з української мови на російську. Аналогічні тенденції виявляються і в ряді інших театрів...»[8]. Акцентувалося й те, що в Міністерстві культури УРСР неодноразово порушувалося дане питання, але засобів дійового впливу на керівників театрів Міністерство так і не знайшло.

Прикметно і те, що письменники звернули увагу на «свідоме, але завуальоване під маркою високої вимогливості» нехтування творами української національної

драматургічної спадщини, яке мало місце у більшості українських театрів при самостійному формуванні репертуару, без традиційного затвердження в керівних інстанціях, як це було під час театрального експерименту, практикованого протягом року. Як приклад – уникнення співпраці з українськими авторами в Київському академічному українському театрі ім. І. Франка, що свідчило про тенденцію «відсутності співпраці театрів з цілим рядом творчо активних драматургів, серед яких М. Зарудний, О. Коломієць, О. Левада, О. Підсуха, І. Рачада, В. Дрозд, Ю. Бедзик... Створилось становище, коли мало який театр може сповістити про свою співпрацю з тим чи іншим драматургом України»[9].

Партійний комітет Київської організації СПУ в особі секретаря Бориса Олійника звернувся до Політбюро ЦК Компартії України з пропозиціями «про перевірку й активізацію неухильного здійснення постанови ЦК Компартії України від 14 серпня 1987 р.». Письменники вимагали «зажадати від театрів, Мінкультури УРСР повної об'єктивної інформації про діючий репертуар і практичний мовний статус колективів та намічені заходи в цьому напрямку...»[10].

За дорученням ЦК Компартії України питання, порушені у листі Бориса Олійника, були розглянуті колегією Міністерства культури УРСР на розширеному засіданні художньої ради з театрального мистецтва за участю драматургів, режисерів, критиків та обговорені на республіканському засіданні директорів театрів. Як засвідчив аналіз стану справ в українській драматургії, «в окремих театрах питома вага спектаклів російською мовою становила 60-80 процентів... Майже повністю російськомовними стали Київський театр оперети та Харківський театр музичної комедії. Перейшли на російську мову театри юного глядача (крім Львівського). Не мали у своєму складі українських груп 16 із 27 театрів ляльок»[11].

Документи свідчать, що Міністерством культури УРСР було вжито відповідні заходи згідно складеному робочому плану щодо поновлення мовного статусу театрів республіки, піднесення рівня української сценічної культури[12] Основні положення робочого плану були викладені у інтерв'ю Міністра культури УРСР Олененко Ю. О., опублікованому в газеті «Культура і життя» 12 лютого 1989 р.[13] У плані передбачався розгляд на колегії Міністерства культури УРСР питання про репертуарну стратегію театрів республіки, органічною складовою якої було б державне замовлення на вистави за творами сучасних українських авторів, вітчизняної класики. Йшлося про активніше залучення національно спрямованих творів, які сприяли б піднесенню мовного статусу театрів республіки[14].

Главку мистецтв Міністерства культури УРСР планувалося розглянути заходи обласних управлінь культури, керівників театрів, спрямовані на дотримання мовного

статусу. Згідно робочому плану також передбачалося «Міністерству культури УРСР разом з СПУ і Спілкою театральних діячів України (далі – СТДУ) вивчити питання й вжити заходів до збільшення питомої ваги української драматургії в діючому репертуарі театрів ляльок, підготовки відповідних кадрів для дитячих театрів, створення українських груп у всіх театрах ляльок республіки»[15]. Співпраця Міністерства культури УРСР з СПУ, СТДУ, а також з Держкомвидавом УРСР реалізувалася на ниві збільшення видання щорічника кращих п'єс українських авторів «Український театр».

Про хід реалізації робочого плану заходів повідомив заступник міністра культури УРСР О. Д. Трибушний, який підсумував так: «Міністерством культури УРСР спільно із Спілкою театральних діячів України у 1988–89 рр. проведена паспортизація театрів, проаналізовано стан їх матеріально-технічної бази, підготовлено технічне замовлення на виготовлення апаратури для синхронного перекладу. Успішно пройшов огляд вистав, присвячених 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, у грудні 1989 року завершується фестиваль-огляд вистав за новими творами української радянської драматургії. За станом на грудень 1989 року із 29 українських музично-драматичних театрів тільки 3 не поновили мовний статус»[16].

Усе це свідчить про те, що ініціативи радянських письменників і драматургів запровадити українську мову в театри республіки і певною мірою подолати денаціоналізацію українського театрального мистецтва увінчалися успіхом. У цьому напрямку досить результативним було їхнє спрямування збільшити обсяг і періодичність друкованих україномовних видань. Як зазначалося раніше, реорганізація журналу «Український театр» у спільний орган СПУ, СТДУ та Міністерства культури УРСР разом зі збільшенням його обсягу і періодичності – плідний наслідок ентузіазму патріотично налаштованих творчих спілок.

Наукова еліта у питаннях мови виявила тенденцію діяти за інерцією і проводити угодовську провладну політику. В умовах масової русифікації, коли понад половини наукових журналів публікувалися російською мовою, президент Академії Наук Борис Патон звернувся з проханням в ЦК КПУ дозволити видавати «Вісник Академії Наук УРСР» російською мовою [17].

На відміну від провідних науковців українські радянські митці здійснювали реальні кроки по збереженню й посиленню українських первнів духовності. Члени Спілки художників України (далі – СХУ) порушили перед ЦК Компартії України питання про необхідність заснування власного друкованого органу – спеціалізованої багатотиражної газети «Український художник» з 1 січня 1989 р.[18] У ЦК Компартії України було вирішено відкласти розгляд цього питання до 1991 р. [19]. Було відмовлено і в організації випуску з 1989 р. альманаху сценаріїв «Кінодраматург» як періодичного видання

Держкіно УРСР і Спілки кінематографістів України. Втім, видавництво «Мистецтво» погодилося випустити в 1989 р. один збірник альманаху обсягом до 20 друкованих аркушів тиражем 15 тисяч примірників [20].

Правління СПУ в особі першого секретаря Юрія Мушкетика, секретаря правління Дмитра Павличка і секретаря парткому Бориса Олійника вимагало відмінити пункт наказу міністра зв'язку СРСР № 315 від 20 липня 1988 р. про обмеження тиражів національної періодики. Категоричне заперечення вказівки було обґрунтовано висловлено в листі секретарю ЦК КПРС О. М. Яковлєву (копію було відправлено секретарю ЦК КПУ Ю. М. Єльченку)[21]. У ЦК Компартії України відреагували на лист правління СПУ. Завідуючий відділом пропаганди й агітації ЦК Компартії України Леонід Кравчук, доповідаючи про результати розгляду листа, зазначив, що відділ в цілому підтримує ідею збільшення тиражів літературно-художніх видань республіки. При цьому доповідач зауважив, що зростання накладу журналів і газети «Літературна Україна» має здійснюватися за рахунок збільшення передплатних тиражів. Було рекомендовано Міністерству зв'язку УРСР зробити перерозподіл передплатних тиражів на журнали «Вітчизна», «Київ», «Жовтень», «Всесвіт», «Радуга», газету «Літературна Україна» на 1989 рік, виходячи із реального попиту на ці видання в областях[22].

Цікаво, що було введено обмеження на передплату 1989 року і на союзні літературно-художні журнали, які послідовно виступали за перебудову і подавали інформацію в дусі гласності і демократії, – такі, як «Огонек», «Знамя», «Новый мир», «Дружба народов», «Нева», газета «Комсомольская правда», між тим як журнал «Москва», газета «Советская Россия» (відома скандальним листом Ніни Андреєвої) таких обмежень не мали. Цим фактом були занепокоєні представники технічної інтеліґенції, зокрема інженери відділу головного конструктора Київського виробничого об'єднання «Електронмаш», які звернулися до ЦК Компартії України та партійного комітету своєї організації[23].

Документи свідчать про те, що радянська творча інтеліґенція в часи перебудови ініціювала постановку і часткове вирішення ряду питань щодо збереження історії культури, різних видів національного українського мистецтва, традицій. Так, з ініціативи Спілки композиторів України було створено в республіці музей української музичної культури на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника[24].

Письменники, художники, діячі науки і культури, в тому числі О. Гончар, Б. Олійник, Л. Новиченко, Ю. Мушкетик, О. Лопухов, П. Білецький, М. Дерегус, І. Козловський та інші, обґрунтували необхідність відродження гончарного промислу та неодноразово пропонували створити в смт. Опішні на Полтавщині – всесвітньовідомому осередку народної художньої культури – Державного музею-заповідника українського

гончарства. Пропозицію створити музей-заповідник в Опішні активно підтримали Міністерство культури УРСР, СХУ, СПУ, Українське республіканське відділення Радянського фонду культури, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Академія наук УРСР[25]. Після деяких зволікань у виконавчих інституціях у листопаді 1989 р. Опішнянський музей було перетворено на музей-заповідник українського гончарства. До його складу (загальна площа 7 га), крім Опішнянського музею гончарства, ввійшли також історичні території побутування гончарного промислу, зокрема, комплекс земської губернської гончарної майстерні, заводи «Керамік», «Художній керамік», садиба-музей знаменитої майстрині художньої гончарної пластики Олександри Селюченко, давні опішнянські кутки Пухівка, Яреміївка, Яри, Гончарівка, Швейцарія, Їсіпівка, глинища гончарів, слов'янське городище роменської культури та підземні ходи XIII – XVII ст.[26].

Документи свідчать про те, що найбільш шановані і відомі представники інтелігенції клопоталися про відродження училища народно-прикладного мистецтва з метою збереження кращих традицій української народної творчості і розвитку дизайну. Громада на чолі з депутатом і головою Українського фонду культури Б. І. Олійником (їх підтримав депутат Верховної Ради УРСР В. І. Зноба) порушили клопотання про невідкладну реорганізацію Київського художньо-промислового технікуму, який готував художників-майстрів художнього ткацтва, художньої вишивки, килимарства, з художньої обробки металу, художньої кераміки, художнього розпису та інших видів мистецтв, у Республіканське декоративно-прикладне училище. Цю ідею активно підтримало республіканське і Київське правління організації СХУ[27]. Справу було порушено у зв'язку з припиненням діяльності Міністерства машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів СРСР і механічною передачею художньо-промислового технікуму Міністерству авіаційної промисловості. Про невідкладність вирішення актуальної проблеми збереження школи мистецтва було зазначено в листі першому секретарю ЦК Компартії України В. В. Щербицькому, який підписали двадцять шість відомих діячів СРСР і УРСР, серед яких: голова правління СХУ, народний художник УРСР, депутат Верховної Ради СРСР А. М. Лопухов, ректор Київського державного художнього інституту (КДХІ), народний художник УРСР В. Н. Борисенко, голова Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, академік АН УРСР П. Т. Тронько, секретар правління Союзу художників УРСР і СРСР В. М. Прядка, секретар правління СХУ, професор КДХІ, заслужений діяч мистецтв УРСР В. І. Гурін, секретар правління СПУ П. Ф. Автомонов, заслужений діяч мистецтв, скульптор І. М. Гончар, голова правління Київської організації СПУ, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка І. Ф. Драч, заслужена артистка УРСР Л. І. Хоролець та інші кращі представники

інтеліґенції. В. В. Щербицький ідею про надання Київському художньо-промисловому технікуму статусу Республіканського декоративно-прикладного училища схвалив, але прохання президії Верховної Ради УРСР про передачу технікуму в республіканське підпорядкування не знайшло підтримки Міністерства авіаційної промисловості СРСР. Розширення підготовки вище зазначених фахівців у галузі декоративно-прикладного мистецтва було вирішено здійснювати на базі існуючих середніх спеціальних навчальних закладів Міністерства культури.

Інформативними є архівні джерела і з приводу того, як інтеліґенція опікувалася проблемами історичного краєзнавства. Три документи справи № 2451 засвідчують результати перевірки фактів про причетність працівників Полтавського краєзнавчого музею до розбазарювання цінних видань минулих віків з музейної бібліотеки[28]. Перевірку було влаштовано у зв'язку з опублікованою в журналі «Вітчизна» №10 за 1987 р. статтею відомого письменника-шістдесятника Валерія Шевчука «Хто згадає давніх співців та літописців?», у котрій автор звинуватив працівників музею у варварському ставленні до книжкових цінностей та висловив критичні зауваження щодо побудови музейної експозиції. І хоча компетентною комісією було встановлено, що звинувачення проти бібліотеки про розбазарювання журналів «Киевская старина» були безпідставні, штатний співробітник редакції журналу «Вітчизна» С. С. Гречанюк підтвердив слушність переважної більшості критичних висновків В. Шевчука, а також виявив інші недоліки в роботі краєзнавчого музею.

Письменники Івано-Франківської організації СПУ були занепокоєні формальним ставленням місцевої влади до проведення відкритого республіканського конкурсу на кращий ескізний проект пам'ятника Каменяреві, внаслідок чого переміг проект, який був розкритикований у пресі, на огляді[29]. Саме тому термін конкурсу було продовжено і поєднано в його реалізації з 50-річчям Возз'єднання українських земель[30].

Окремим напрямком діяльності інтеліґенції в царині культурно-національного відродження була пам'яткоохоронна справа. Зважаючи на безконтрольність і самоуправство будівельних організацій, а також потурання їм і некомпетентність місцевих органів влади, які були не в змозі протидіяти інтенсивному руйнуванню та розграбовуванню пам'ятників, науковці Академії Наук УРСР внесли пропозицію в ЦК Компартії України вилучити із підпорядкування місцевих, районних і обласних органів влади питань, пов'язаних із дозволом на нове будівництво в тих районах Криму, які мають особливо цінні історико-археологічні пам'ятники, віднісши ці питання до компетенції Ради Міністрів СРСР. Академія Наук УРСР внесла пропозицію про розробку довгострокової цільової комплексної програми з вивчення і збереження історико-археологічних пам'яток республіки[31]. Науковці били на сполох невипадково. Як свідчать

документи, замість прийняття конкретних відповідних заходів, спрямованих на покращення збереження пам'яток культури, Вінницький, Волинський, Ровенський, Полтавський, Одеський та інші облвиконкоми внесли в Раду Міністрів УРСР пропозиції про зняття з обліку більше ста пам'ятників архітектури та містобудівництва[32] Виконавчою владою було здійснено ряд заходів зі збереження пам'ятників, серед яких такі: уведена в експлуатацію нова виробнича база Кримської реставраційної майстерні, у м. Сімферополі був створений проектний відділ інституту «Укрпроектреставрація», стали щорічно збільшуватися бюджетні дотації на реставрацію пам'ятників, у 1989 р. їх обсяги намічено довести до 1,5 млн. крб.[33]. Утім, пропозиції науковців віднести питання про будівництво в районах, які мають особливо цінні історико-археологічні пам'ятники, до компетенції Ради Міністрів СРСР не знайшли підтримки у вищих владних інстанціях.

Резюмуючи викладене, відзначимо, що в процесах культурно-національного відродження в Україні, які відбувалися в добу перебудови, інтеліґенція посіла поважне місце. Документи ЦДАГОУ свідчать, що в авангарді цих процесів була насамперед творча, або письменно-мистецька інтеліґенція: письменники, художники, драматурги театрів і кіно, до них долучилися представники технічної інтеліґенції. Тим часом наукова еліта характеризувалася більшою покірливістю та поміркованістю, підтверджуючи тим самим загальновідомий факт, що науковий істеблішмент завжди слухняний державі. Ініціюванням розширення сфери вживання української мови, зокрема у драматургії та періодиці, а також запровадженням заходів у справі збереження історії культури, різних видів національного мистецтва, традицій, ознайомленням пересічних громадян з культурною минувшиною творча інтеліґенція чимало здійснила для долання нігілістичного ставлення суспільства до національних надбань, для відродження національної ментальності, для розквіту культури – душі гуманізму.

Примітки:

1. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 306 с.

2. Русначенко А. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. — К., 1995. — 376 с.; Він же. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; Він же. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років. — К., 2000. — 104 с.

3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні... — С. 15.

4. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.

5. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2451. — Арк. 36.

6. Там само. — Арк. 37.

7. Там само. — Арк. 148–155.

8. Там само. — Арк. 148.

9. Там само. — Арк. 150–151.

10. Там само. — Арк. 154–155.
11. Там само. — Арк. 157–158.
12. Там само. — Арк. 159–161.
13. Спільно діяти і творити // Культура і життя. — №7. — 1989. — С. 1–2.
14. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2451. — Арк. 159.
15. Там само. — Арк. 160.
16. Там само. — Арк. 163–164.
17. Там само. — Спр. 2219. — Арк. 68.
18. Там само. — Спр. 2451. — Арк. 97–98.
19. Там само. — Арк. 101.
20. Там само. — Арк. 105.
21. Там само. — Спр. 2457. — Арк. 113–115.
22. Там само. — Арк. 116–117.
23. Там само. — Спр. 2455. — Арк. 46.
24. Там само. — Спр. 2451. — Арк. 121–123.
25. Там само. — Арк. 181–182.
26. Полтавщина: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: УЕ, 1992. — С. 619–620.
27. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2451. — Арк. 52.
28. Там само. — Арк. 10–17.
29. Там само. — Арк. 90.
30. Там само. — Арк. 92.
31. Там само. — Арк. 76–77.
32. Там само. — Арк. 134–135.
33. Там само. — Арк. 87.

Розділ V
ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Кашкаєв М.Ш.

ДО БІОГРАФІЇ КЕРІВНИКІВ ТИМЧАСОВОГО ОДЕСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА: Х.Х. РООП (1883-1889)

Історія виникнення і функціонування у 1879-1889 роках Тимчасового Одеського генерал-губернаторства залишається однією з недосліджених сторінок суспільно-політичного життя на півдні України. Установа отримала різко негативну оцінку в радянській історіографії, а саме такої, що мала розправитися з революційним рухом в країні за допомогою жорстких репресій[1], також зазначалося, що влада генерал-губернаторів, особливо на окраїнах, носила характер військової диктатури[2]. В умовах загальної переоцінки історії України «імперської доби» ця теза ще не підлягала переосмисленню. Отже, біографії та діяльність керівників Тимчасового Одеського генерал-губернаторства потребують детальної уваги, вивчення і висвітлення. Тому, метою і завданням даної статті є дослідити біографію Х.Х. Роопа як керівника Тимчасового Одеського генерал-губернаторства, щоб через його діяльність простежити основні тенденції і характерні риси функціонування установи в останні роки її існування.

Розвиток Одеси як міста зі спеціальним статусом і вигідним географічно-стратегічним положенням був одним з визначальних моментів у розбудові інфраструктури півдня України в XIX столітті. Територія приваблювала, в силу різних переваг і урядових бенефіцій для новоприбулих з закордону, а також переселенців з різних куточків імперії. Внаслідок природних та інвестиційних можливостей для розвитку підприємницької діяльності до міста і краю була посилена увага потенційних підприємців. Теза про це здобула підтримку, була підтверджена і розвинута у багатьох розвідках і працях істориків Російської імперії та в радянській історіографії.

Територія набувала більш визначених рис в процесі створення, розвитку і реформування адміністративного управління півдня України. Вибудовуються ланки зв'язку і субординації провінції з столичним центром. Керівництво віддаленими, але розвинутими і надзвичайно важливими для Російської імперії землями, стає стратегічним в багатьох площинах внутрішньої і зовнішньої політики. Час і історичні обставини вносили свої зміни в управління та розвиток цієї території. Змінювались очільники краю, які у переважній більшості дістали позитивні відгуки, оцінки і визнання серед представників офіційної імперської історіографії чи ще підчас виконання своїх обов'язків.

Не буде зайвим згадати про зміни, корективи і наслідки в житті півдня після військових кампаній Російської імперії. В загальному сенсі ця причорноморська територія оцінювалась як стратегічно дуже важлива і виконувала роль форпосту імперії в часи російсько-турецьких війн XIX століття. Все ж таки, не зважаючи на вірогідну небезпеку, бо тоді загроза поставала переважно з боку зовнішніх супротивників з Османської імперії і великих європейських держав, південь все ж залишився і закріпився у складі Російської імперії. Але сталися зміни і вектор небезпеки перемістився в інший бік. Російська імперія зіткнулася з досі небаченим "внутрішнім ворогом".

Незалагоджені проблеми, поразка у Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр., інші інтереси зовнішньополітичної експансії, початок нової турецької кампанії 1877-1878 рр., невдоволення населення станом речей в державі та низкою факторів соціального, національного і політичного характеру, як наслідок через все це в імперії ще більше посилилась напруга і набула нових більш визначених рис.

Серія акцій скерованих на вбивство російського імператора і осіб, що займали високі посади в уряді та на місцях, була потрактована як антидержавний рух, що має на меті дестабілізацію стану в державі, замах проти імператора, його родини, посадовців і зміну ладу, а точніше революцію. Саме як протидія революційному руху була створена мережа тимчасових генерал-губернаторств в шести найбільших містах імперії, серед яких три знаходились в Україні: Київське, Харківське і Одеське. З'ясування ролі Тимчасового Одеського генерал-губернаторства та його керівників в житті півдня України є важливими для розуміння атмосфери того часу в Російській імперії загалом і півдні України зокрема.

В дореволюційній історіографії в біографіях керівників Тимчасового Одеського генерал-губернаторства був зроблений наголос на їх бойових звитягах під час Кримської війни та російсько-турецької 1877-1878 рр. Якщо й згадувалось про їх перебування на посаді генерал-губернатора, то це була стисла інформація, де призначення на посаду мотивувалось посиленням революційної напруги, необхідністю попередити замах на державний лад[3].

Варто ще раз відзначити про суто однобоку тенденцію у висвітлені діяльності цієї установи як екзекутивної (виконавчої), каральні функції якої були акцентовані за радянських часів[4]. На жаль крім осудження не було наведено інших фактів щодо функціонування установи, конкретних адміністративних повноважень керівників, участь у розбудові інфраструктури причорноморського регіону. Нажаль, не знаходимо інформації про Х.Х. Роопа (а також ще двох генерал-губернаторів – Е.І. Тотлебена та О.Р. Дрентельна) й у сучасному краєзнавчому доробку, присвяченому одеським німцям[5].

Отже, влада заснованого у 1879 р. Тимчасового Одеського генерал-губернаторства розповсюджувалась на територію Херсонської, Катеринославської, Таврійської і

Бессарабської губерній. Першим генерал-губернатором було призначено Е.І. Тотлебена, відомого своєю прямолінійністю і жорстокістю. Він був представником тієї консервативної частини суспільства, яка вважала, що через посилення репресій можна знешкодити революційний рух. Згодом на цій посаді на відносно короткі терміни були призначені генерал О.Р. Дрентельн, князь О.М. Дондуков-Корсаков та Й.В. Гурко, а останнім генерал-губернатором став Х.Х. Рооп, який перебував на ній більше, ніж всі його попередники разом взяті.

Христофор Христофорович Рооп походив з балтійських німців. Нащадки балтійських німців, були переважно лояльні до імперії і обіймали високі посади на військовій, двірській та громадській службі[6]. Х.Х. фон Рооп народився 1(14) травня 1831 р. в Естляндської губернії (сучасна Естонія). Навчався у Першому кадетському корпусі, після цього розпочав військову службу. Був гвардійським прапорщиком (служив в лейб-гвардії кінно-гренадерському полку), незабаром, 1849 року, за участь у придушені угорського повстання, став поручиком. В 1852 році направлений вчитися до Імператорської військовій академії (згодом, вона стала Миколаївською військовою академією генерального штабу)[7], яку він закінчив з відзнакою. Х.Х. Рооп отримав звання капітана і перебував на посадах у штабі з 1855 по 1864 рр. Він брав участь у війні 1853-1856 рр. відбиваючи десанти англо-французьких військ на Балтійському морі. З 1862 року – генерал-майор. З 1864 року виконував обов'язки керівника штабу Московського військового округу, а 1866 р. затверджений на постійній основі. 30 серпня 1875 р. призначений командиром Першої гренадерської дивізії. Брав участь в російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Його дивізія дислокувалася на Аладжинських висотах неподалік від фортеці Карс (місто у північно-східній частині сучасної Туреччини), ця фортеця мала стратегічне положення і вирішальне значення на кавказькому театрі військових дій[8].

У 1883 році Х.Х. Рооп перейшов на службу в Одеській військовий округ і обійняв посаду Тимчасового Одеського генерал-губернатора, командував військами округу до 1890 року. 12 жовтня 1890 р. Олександр III призначив Х.Х. Роопа членом Державної Ради. Зазначимо, що портрет Х.Х. Роопа можна знайти на великій картині Іллі Рєпіна під назвою "Урочисте засідання Державної Ради 7 травня 1901 року на день столітнього ювілею з часу заснування", що зберігається у Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі. Ескіз для картини, який зробив Борис Михайлович Кустодієв (1878-1927) зберігається у Дніпропетровському художньому музеї[9].

Х.Х. Рооп брав участь у нарадах та комісіях з опрацювання змін до системи військового управління, перегляду положення про польове управління військ тощо. З 1893 року працював в Департаменті громадських та духовних справ. Його вшанували багатьма вищими російськими орденами – діамантові знаки до ордену Св. Олександра Невського,

Св. Станіслава, Св. Анни та Св. Володимира, ордени Св. Георгія 3 і 4 ступеня, Св. Андрія Первозваного, Білого Орла та ін.

Точна дата і обставини смерті Х.Х. Роопа, адже це сталось після 1917 р., невідомі. Х.Х.Рооп був одружений з Варварою Олександрівною Озерською (1839-1867), яка померла під час пологів. В 1880 році він знову одружився – з Марією Степанівною Шелашніковою, яка належала до стародавнього московського дворянського роду. Третьою дружиною була Юлія Олександрівна Сабурова. У Х.Х. Роопа було шість дітей – Ольга (1863-1901) та Володимир (1865-1929) від першої дружини, Сергій (1882-1956), Христофор (1883? або 1884-1952), Борис (1893) від другої та син Георгій (1898-1921) від третьої дружини[10].

Отже, у жовтні 1883 р. генерал-ад'ютанта Х.Х. Роопа призначили на посаду Тимчасового Одеського генерал-губернатора, який на той час командував армійським корпусом в Царстві Польському[11].

Виконавчим органом при генерал-губернаторі було Управління Канцелярією Тимчасового генерал-губернатора, адже воно слідкувало за виконанням його різноманітних доручень, наказів та розпоряджень, опікувалось діловодством, листуванням з іншими інстанціями. В безпосередньому підпорядкуванні генерал-губернатора (станом на 17 січня 1884 р.) знаходились управляючий канцелярією, помічник управляючого, три чиновники для доручень, п'ять завідувачів діловодством[12].

Канцелярія Х.Х. Роопа отримувала копії циркулярів міністерств царського уряду, зокрема Міністерства внутрішніх справ, також надходили в обов'язковому порядку до неї розпорядження інших Тимчасових генерал-губернаторів. Спектр питань був доволі різнобарвним і насиченим різними темами. До уваги генерал-губернатора входили загальнодержавні події, зміни, оновлення в законодавчій базі, призначення на посади в інших регіонах і столиці, обговорення багатьох проектів в освітній, військовій, економічній, транспортній, політичній, культурній, релігійній сфері тощо. В регіональному аспекті ці питання і теми дробилися та множилися. Щоб трохи уявити це можна навести такі приклади: утримання єврейський училищ, збирання податку з нерухомості для військової повинності на квартирування військ, питання мобілізації резерву, стан і розміри непорушних запасів у разі виникнення воєнних дій, збільшення земельного податку[13]; питання дипломатичного характеру, втрата паспорту іноземцями та регулювання цього аспекту, листування з МВС і відповідним департаментом, листування з російськими консулами, а також отримання спеціального ключа для розшифрування повідомлень и листування з ними[14]. Управління канцелярії Тимчасового Одеського генерал-губернаторства працювало і відповідало на численні звернення громадян, з різноманітної проблематики. Як приклад можна навести звернення міщанки Фейги

Лейбівни Рубін про надання їй паспорту для виїзду до Константинополя щоб знайти викрадену доньку[15].

До Х.Х. Рооп Одеси прибув 8 листопада 1883 р.[16] і обіймав посаду Тимчасового Одеського генерал-губернатора шість років. Одразу були влаштовані прийоми делегацій членів учбового відомства[17], а також гласних Міської Думи[18]. Генерал-губернатор висловив своє побажання, щоб гласні уникали розподілу на партії. Про санітарні умови в місті, він зазначив, що Одеса посідає одне з перших міст в Європі за показником смертності[19]. Про цей епізод можна знайти інформацію в статті одеського краєзнавця О.Й. Губаря про міського голову Одеси Г.Г. Маразлі. Там зазначено, що відвідавши міську лікарню і побачивши її незадовільний стан, Х.Х. Рооп нагримав з пересердя на представників міського самоврядування: "Сади облаштовувати вмієте, а чисту білизну для хворих привозити не вмієте!". Дослідник додає, що Г.Г. Маразлі багато дорікали через надмірне прикрашання міста[20].

Х.Х. Рооп опікавався міською інфрастуктурою. П. Герлігі звернула увагу на те, що він підтримав міську клініку та зробив необхідне для поліпшення її обладнання, а також за його наказом відбулось відкриття дитячого парку в Олександрівськом парку[21]. 22 січня 1884 року Х.Х. Рооп разом з міським головою відвідав урочисте відкриття єврейської богадільні, заснованої єврейським товариством на добру згадку про імператора Олександра II[22].

Для ознайомлення зі станом справ в генерал-губернаторстві 18 квітня 1884 р. Х.Х. Рооп розпочав свою першу поїздку краєм з наміром відвідати міста Севастополь і Сімферополь[23]. Через місяць він брав участь в закладенні будівлі Оперного театру в Одесі[24]. До його обов'язків, входило здійснення контролю за безпекою, відстеження стану готовності краю, попередження вірогідної епідемічної загрози та вживання необхідних заходів в разі виникнення. Це було надзвичайно важливо, через те, що в ті роки набув розповсюдження вірус холери, яка просувалась тоді з Африки морським шляхом через головні європейські порти. Фіксувалися випадки захворювання в великих європейських портах Марселі, Валенсії і багатьох інших містах[25].

В сфері уваги Х.Х. Роопа були різні громадські питання. Як приклад, можна навести справу про затвердження статуту Юридичного товариства в Одесі[26]. Варто відзначити, що генерал-губернатор підтримав (як і його попередники) зусилля щодо створення в Одесі історичного архіву на зразок Київського та Віленського. Ініціатором створення установи був відомий історик А.О. Скальковський. Щоправда, справу так і не вдалось довести до завершення[27]. Авторитет і посада Х.Х. Роопа були при нагоді у вирішенні багатьох питань, зокрема в збереженні старожитностей Херсонеса та запобігання несанкціонованих розкопів і грабунку[28].

Доводилось Х.Х. Роопові виконуватий представницькі функції, адже приїзд членів європейських монарших родин був звичною справою для Одеси Так, у березні 1884 р Одесу відвідала з офіційним візитом королева Греції. Як представник місцевої влади і посадовець вищого рангу її зустрів Тимчасовий генерал-губернатор[29].

Отже, функції і діяльність генерал-губернатора були наповнені буденною, рутинною роботою на кшталт тої, що її виконував до скасування у 1874 р. відповідного управління новоросійський і бессарабський генерал-губернатор. Обсяг цієї роботи переважав абсолютно над тими політичними завданнями, що їх ставив і мав на меті уряд, коли засновував у 1879 р. цю інституцію. Політичних питань ставало дедалі менше, що й робило її існування чимдалі менш актуальним.

Поклав кінець перебування Х.Х. Роопа на генерал-губернаторській посаді указ імператора Олександра III від 15 вересня 1889 року "Про скасування посади Тимчасового Одеського генерал-губернатора"[30]. Визнавши за необхідне скасувати цю посаду цар наказав: 1) діяльність управління Тимчасового Одеського генерал-губернатора припинити, завершені діловодні справи передати до архіву колишньої канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, а ті що потребують доопрацювання - до губернаторів та градоначальників місцевостей до яких вони безпосередньо належать, або до Міністерства Внутрішніх Справ[31].

Отже, наприкінці 70-х рр. XIX століття, коли посилилась напруга у суспільстві, генерал-губернаторству був потрібен керівник з хистом до координації та управління великою територією, що за своєю загальною площею була чи не найбільшою на українських землях. Треба віддати належне Х.Х. Роопу, що на протязі майже шести років виконував свої обов'язки. Але згодом ситуація в імперії дещо змінились. Практика каральної установи і запобігання поширенню революційного руху відійшла на другий план. Напрямок діяльності генерал-губернаторства змістився з антиреволюційної, каральної саме в адміністративний, управлінський бік. Звичайно, що тривав перманентний моніторинг настроїв серед населення, контроль за в'їздом та виїздом з території імперії. Згодом, після наказу 1889 р. функції і повноваження установи були делеговані та розподілені між губернаторами та градоначальниками, а де необхідно – місцевими представництвами міністерства внутрішніх справ. Х.Х. Роп склав з себе повноваження Тимчасового генерал-губернатора, а наступного року і командувача військами округу. Згодом його досвід знадобився у Державній раді.

Статтю присвячено діяльності Х.Х.Роопа – одного з керівників Тимчасового Одеського генерал-губернаторства – унікальної установи, запровадженої царським урядом в умовах ускладнення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії наприкінці

70-х рр. XIX ст. Кожний з керівників краю мав виконувати певне коло генерал-губернаторських обов'язків, але разом з тим особа кожного з них вносила у діяльність установи своє. Х.Х.Рооп діяв у роки спаду революційного руху, коли репресії вже не займали у діяльності генерал-губернатора помітного місця. Він став останнім, хто займав цю посаду.

Примітки:

1. Історія Української РСР. – К., 1978. – Т.III. – С.385; История Украинской ССР. – К., 1983. – Т.4. – С.416–17.

2. Бутич М.І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1985. – Вип.11. – С.48.

3. Гурко // Энциклопедический словарь (Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т.IXA. – С.913; Дондуков-Корсаков А.М. // Энциклопедический словарь (Издатели Ф. А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т.XXI. – С.17; Тотлебен Э.И. // Энциклопедический словарь (Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т.XXXIII. – С.663-665; Жерве В. Дрентельн А.Р. // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т.6. – С.680-688.

4.Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX ст. – М., 1970. – 340с.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1983. – 352с.

5.Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920. – Одесса, 1999. – 520с.

6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005. – С.62.

7. Преображенський храм. http://www.hram-bal.ru/temple_preobr.html

8. Архіви Росії. Літопис подій. Державна Рада Росії. Біографії. Рооп Христофор Христофорович.

http: // www.rusarchives.ru/evants/exhibitions/gos_sov_biogr/15.shtml

9. Art-каталог: живопис і графіка. Генерал від інфантерії Христофор Христофорович Рооп. 1902. http://www.artcatalog.ru/picture.php?id_picture=9482

10. База знань з генеалогії та суміжним темам. http://baza.vgd.ru/1/27516/0.htm

11. Одесский вестник. – 1883. – 21 окт.

12. Державний архів Одеської області. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.939. – Арк.1-2.

13. ДАОО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.934. – Арк.1-4, 14-15.

14. Там само. – Спр.1214.

15. Там само. – Спр.1050. – Арк.1-11зв.

16. ОВ. – 1883. – 9 нояб.

17. Там само. – 1883. – 11 нояб.

18. Там само. – 13 нояб.

19. Там само. – 16 нояб.

20. Губарь О. Частная жизнь Маразли // Одесса. – 1998. – №6. – С.34.

21. Herlihy P. Odessa: A History 1794–1914. – Cambridge, Massachusetts, 1986. – P.159–160; Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – К.: Критика, 1999. – С.159; Херлихи П. Одесса. История 1794–1914. – Одесса: Optimum, 2007. – С.245-246.

22. ОВ. – 1884. – 24 янв.

23. Там само. – 18 апр.

24. Там само. – 2 июня.

25. Там само. – 1886. – 16 сент.

26. ДАОО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1216.

27. Хмарский В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. - Вип.6. – С.109.

28. Шаманаев А.В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в государственном архиве города Севастополя // Документ. Архив. История. Современность: Сб. науч. тр. – Вып.4. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2004. – С.254.

29. ОВ. – 1884 – 1 апр.

30. 3-е Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1890. – Т.1. – С.548.

31. Бутич М.І. Вказ. праця. – С.48-50.

Макміллан О.Д.

М.Г. НОПРУЖЕНКО: ШЛЯХ ВІД ВИПУСКНИКА ДО ПРИВАТ-ДОЦЕНТА НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1888-1891 РР.)

Життя кожної людини складається із різноманітних граней, які у своїй сукупності створюють унікальні і неповторні біографії. Коли йдеться про життєвий шлях вченого, такою невід'ємною складовою є його професійне становлення, тобто наукова частина його біографії. Вона, в свою чергу, може бути розділена на декілька етапів. Перший із них, це, безумовно, період студентства майбутнього науковця, час закладення підвалин та формування власних зацікавлень. Останній, ймовірно, пов'янаний із зрілими роками вченого, який вже здобув визнання серед колег і посів певне місце у наукових колах свого часу. Проте, між цими двома періодами лежить ціла низка етапів, через які, наче піднімаючись сходами, мав пройти молодий науковець. Однією із таких «сходинок» можна вважати час між закінченням університету та входженням до числа його викладачів. Цей відносно короткий етап, що зазвичай займав кілька років, є водночас вкрай важливим для реконструкції наукової біографії вченого та для розуміння витоків його наукового світогляду.

Випускникові історико-філологічного факультету Новоросійського університету 1888 року Михайлу Георгійовичу Попруженку (1866-1944) знадобилося три роки для того, аби пройти шлях від колишнього студента до посади приват-доцента рідного університету. Згодом на нього чекали звання екстраординарного і ординарного професора Новоросійського університету, посада директора Одеської публічної бібліотеки, професора, а пізніше почесного доктора Софійського університету, член-кореспондента і академіка Болгарської академії наук... Проте, в основі усіх цих досягнень лежали три роки сумлінної роботи магістранта Попруженка, протягом яких він мав змогу поглибити свої знання у галузі слов'янознавства та вдосконалити методику опрацювання джерел.

Життя та творчість М.Г. Попруженка вивчали як вітчизняні, так і закордонні вчені. Серед болгарських дослідників йому присвятили свої розвідки К. Іванова, Л. Любенова, Л. Константинова, М. Станчев, П. Чолов[1], серед російських авторів варто відзначити, насамперед, статті О. Аксьонової та А. Горяінова[2]. Окрім того, біографії і наукової спадщини Попруженка торкалися у своїх публікаціях такі українські дослідники як Л. Арюпіна, О. Дьомін та А. Мисечко, Г. Зленко та А. Мітряєв[3]. Водночас, у попередніх біографічних публікаціях, присвячених Попруженкові вищезгаданий період його життя (1888-1891), залишався поза увагою. Це пояснюється тим, що такі матеріали носили або довідковий характер, або мали на меті висвітлити інші аспекти діяльності Михайла Георгійовича. Саме тому їх автори обмежувалися, як правило одним реченням, у якому надавалася лише роки закінчення Попруженком університету та, відповідно, початок викладання в університеті. Відповідно, актуальним завданням залишалася біографічна реконструкція цього етапу життя вченого у зв'язку із його подальшою науковою діяльністю.

Метою даної статті є, таким чином, проаналізувати той шлях, що його за три роки пройшов молодий Михайло Попруженко від випускника Новоросійського університету до приват-доцента цього навчального закладу. Завданнями, відповідно, є, по-перше, показати причини, аргументацію та, власне, процедуру залишення Попруженка при університеті після його закінчення, по-друге, визначити основні напрямки, за якими проходив підготовку магістрант і які пізніше лягли в основу його наукових досліджень та, по-третє, прослідкувати процес його призначення приват-доцентом університету та перший досвід роботи на цій посаді.

Отже, навесні 1888 року Михайло Георгійович Попруженко закінчив своє чотирирічне навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Відповідно до Статуту 1884 року випускні випробовування мали проводитися у спеціальних комісіях на факультетах. До таких іспитів могли бути допущені лише студенти, яким було зараховано встановлені навчальним планом півріччя – для історико-філологічного факультету вимогою був залік восьми півріч[4]. Окрім того, найкращі студенти отримували дипломи особливого зразка. Як здібному і сумлінному випускникові М.Г. Попруженкові було присуджено ступінь кандидата – звання, що офіційно було ліквідовано Статутом 1884 року, проте випуск кандидатів насправді було завершено лише на початку 1890-х років[5]. Водночас, на час завершення Попруженком навчання в університеті він мав дві золоті медалі за свої твори. Відповідно, навіть за новими правилами 1884 року, твори, що були удостоєні медалі, вважалися нарівні із «заліковими як раніше нарівні із кандидатськими дисертаціями»[6].

Перспективні випускники могли бути залишені при університеті для підготовки до наступного вченого звання – магістра. Дослідник історії російської університетської освіти В. Чесноков назвав цю схему «унікальною, такою, що не зустрічалася у жодній іншій університетській країні, систему відтворення професорських кадрів»[7]. Він вказує, що «у офіційному лексиконі того часу ця система отримала назву інституту залишених при університеті «для підготовки до професорського звання», у розмовному варіанті – інститут «професорських стипендіатів»[8]. Тобто, передбачалося, що особа, залишена при університеті, у перспективі зможе претендувати спочатку на посаду приват-доцента, а у подальшому і на інші почесні викладацькі посади.

Як один із кращих випускників М.Г. Попруженко міг цілком сподіватися на продовження свого навчання в університеті. І дійсно, ще 18 травня 1888 року відбулося засідання історико-філологічного факультету, під час якого із заявою виступив професор О.О. Кочубинський, який запропонував залишити Михайла Попруженка професорським стипендіатом по кафедрі слов'янської філології[9]. Під час свого виступу Кочубинський навів короткий огляд студентських років кандидата, давши йому позитивну характеристику як здібного учня і перспективного науковця. Так, зокрема, він вказував, що Попруженко перші «два роки свого навчання присвятив найревнішому вивченню класичних мов і класичної філології», а той факт, що Михайло Георгійович вже на четвертому семестрі (другий курс) написав твір із класичної філології «Географічні назви у Гомера», який було представлено на здобуття факультетської премії і за який Попруженко отримав золоту медаль, Кочубинський називав результатом «правильної організації занять». Так, вже з третього курсу, пройшовши класичну пропедевтичну школу, Попруженко вирішив звузити, спеціалізувати свої заняття, обравши напрямком для вивчення слов'янську філологію і слов'янську граматику, а також санскрит. Окрім того, О.О. Кочубинський відмічав, що у вільний від навчання в університеті час Михайло Георгійович брав у нього приватні уроки литовської мови. Щодо успіхів у вивченні слов'янських мов, то безсумнівним доказом того професор вважав виконаний Попруженком переклад заключного розділу відомої книги чеського історика Вікентія Брандля «Život *Josefa Dobrovského*» (1883), який було надруковано у «Філологічних записках» у 1887 році[10]. Щодо занять санскритом, Кочубинський надав слово спеціалісту з цієї мови професору В.І. Шерцлю. Останній підтвердив чудове знання Попруженком санскриту, а також відмітив його неабиякі успіхи у порівняльному мовознавстві. Врешті, враховуючи вказані свідоцтва, було вирішено клопотати про залишення кандидата історико-філологічного факультету Михайла Попруженка професорським стипендіатом із відповідною винагородою[11].

Залишити випускника при університеті для приготування до вченого ступеня можна було лише отримавши відповідний дозвіл і затвердження від Міністерства народної освіти[12]. Проте, перед тим, як потрапити до Міністерства, клопотання мало пройти ще низку інстанцій. Саме тому, у відповідь на пропозицію факультету щодо М.Г. Попруженка, у серпні 1888 року ректор Новоросійського університету звернувся до Одеського поліцмейстера стосовно надання йому свідоцтва про поведінку Михайла Георгійовича, а також його політичну благонадійність[13]. Окрім того, клопотання ректора щодо кандидата Попруженка 3 вересня було надіслано і до Попечителя Одеського навчального округу[14]. До деканату історико-філологічного факультету ректор звернувся 21 вересня із запитом стосовно академічних успіхів Попруженка, про що наступного ж дня отримав відповідь, у якій вказувалося володіння кандидатом німецькою і французькою мовами, читання ним книг англійською та італійською, а також можливість вільно висловлювати свої думки, про що свідчили два його студентські твори, нагороджені золотими медалями[15].

Врешті, 28 жовтня того ж року до канцелярії Новоросійського університету надійшов лист від Попечителя Одеського навчального округу, у якому вказувалося, що Міністерство народної освіти не бачить перешкод для того, щоб залишити кандидата Михайла Попруженка при університеті на два роки стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі слов'янської філології. У листі також йшлося і про матеріальне забезпечення Попруженка. Так, пропонувалося гроші на стипендію виділити із загальної суми, що асигнувалася Новоросійському університету для видачі такого роду допомоги[16]. Таким чином, 4 листопада декан історико-філологічного факультету повідомив ректора, що Михайло Попруженко висловив згоду залишитися при університеті без стипендії зі сторони міністерства[17]. Проте, йому все одно належало якимось чином налагодити своє матеріальне становище. Ймовірно, саме із цих причин, незабаром після закінчення університету Попруженко розпочав викладати у Одеському комерційному училищі. Це викладання відбувалося паралельно із навчальною і науковою роботою Михайла Георгійовича в університеті.

Отже, розпочалися заняття. Зазвичай особи, що були залишені для підготовки до вченого ступеня, знаходилися під наглядом професора із відповідної спеціальності, який і складав план занять. Такі плани мали були затверджені Міністерством народної освіти після їхнього обговорення вченим комітетом університету[18]. За планом, розробленим професором О.О. Кочубинським, перш за все Попруженко мав зосередити свою увагу на центральному предметі – старослов'янській філології. Перше і частину другого півріччя він повинен був присвятити історії вивчення старослов'янської мови від Йосефа Добровського до тогочасної історіографії. Для цього необхідно було ознайомитися із

теоретичними працями (такими як, наприклад, твори Й. Добровського і О. Потебні), а також ретельно дослідити, власне, старослов'янські тексти, що видавалися час від часу (це були, насамперед, видання О. Востокова, В. Копітара, Ф. Міклошича, В. Григоровича, І. Срезневського, І. Ягіча, А. Будиловича та інші). Час, що залишався від другого півріччя, планувалося присвятити детальному вивченню слов'янської діалектології і історичної граматики найголовніших слов'янських говірок. Відповідно, для історичного вивчення цих діалектів, необхідне бездоганне знання старослов'янської мови, якій також планувалося присвятити достатньо уваги.

Окрім того, О.О. Кочубинський вважав за необхідне, аби на завершення лінгвістичної частини своїх занять, М. Попруженко познайомився б із литовською і румунською мовами. З третього півріччя мали розпочатися історико-літературні заняття, а саме літературне вивчення церковних пам'яток і класичний опис рукописів. Особливе місце відводилося періоду діяльності святих Кирила і Мефодія, оскільки саме він, як вказував О.О. Кочубинський, заклав підвалини слов'янських літератур. Четверте і останнє півріччя мало бути присвячене слов'янським старожитностям і історії слов'янських народів. Попруженкові належало ознайомитися із працями візантійських авторів, що торкалися давньої історії слов'ян, а також із власне слов'янськими писемними джерелами[19].

Після закінчення терміну навчання за магістерською програмою від здобувача вимагалося проходження усного іспиту та публічний захист затвердженої факультетом дисертації[20]. Проте, на початку 1890-х років для того, аби посісти посаду приват-доцента часто було достатньо одного лише магістерського іспиту. Так, стаття 109 Статуту 1884 року визначала, що приват-доцентами можуть бути, серед іншого, «особи, що пройшли іспит на ступінь магістра, але ще не захистили дисертації, після отримання від одного з університетів свідоцтва на право викладання у званні приват-доцента»[21]. При цьому, таке свідоцтво давалося факультетом після двох пробних читань лекцій: однієї – за вибором кандидата, іншої – на тему задану факультетом. Була і інша вимога: особа, що ще не захистила магістерської дисертації, могла стати приват-доцентом не раніше, ніж через три роки після закінчення університетського курсу[22]. Такі відносно м`які умови щодо отримання викладацької посади можуть бути пояснені фактом, що Статут 1884 року «головний нахил зосередив на приват-доцентах: їхня кількість не обмежувалася і визначити її міг, окрім реальних потреб, лише розмір фондів спеціальних засобів навчального закладу»[23]. Відповідно, наприкінці 1880-х та у 1890-х роках кількість приват-доцентів значно зросла, що, в свою чергу, призвело до стрімкого росту кількості осіб, які здобували цю посаду, щойно пройшовши магістерські випробування.

Саме так відбулося із М.Г. Попруженком. 10 квітня 1891 року декан історико-філологічного факультету В.К. Надлер надіслав лист на ім'я ректора Імператорського Новоросійського університету із проханням надати клопотання до Попечителя Одеського навчального округу стосовно зарахування М. Попруженка до числа приват-доцентів. До листа було докладено свідоцтво Михайла Попруженка за №788 на звання приват-доцента[24]. Керівництво університету подало таке клопотання за тиждень, 17 квітня, окрім того, 1 травня до канцелярії Одеського навчального округу було надіслано додаткове подання щодо М.Г. Попруженка. Врешті, 11 червня до університету надійшов лист із канцелярії Одеського навчального округу із дозволом «прийняти магістранта М.Г. Попруженка до числа приват-доцентів Новоросійського університету із допущенням його до читання лекцій із слов'янської філології в осінньому півріччі цього 1891 року»[25].

Проте, офіційно Попруженко все ще перебував викладачем Одеського комерційного училища. Відповідно, із здобуттям ним посади приват-доцента в університеті, 16 серпня 1891 року директору училища було надіслано листа від ректора Новоросійського університету за №1763, у якому, зокрема, повідомлялося, що «викладача ввіреного вам училища М.Г. Попруженка – за введенням встановленого іспиту на ступінь магістра слов'янської філології пропозицією п. Попечителя Одеського навчального округу від 11 червня 1891 р. за 4820 зараховано до числа приват-доцентів Імператорського Новоросійського університету по кафедрі слов'янської філології»[26].

Таким чином, осіннє півріччя 1891 року М.Г. Попруженко розпочав вже у якості викладача історико-філологічного факультету. Його вступна лекція, прочитана 4 вересня 1891 року, мала назву „Минуле глаголиці" і була присвячена дискусійному питанню щодо першості однієї із двох слов'янських абеток – глаголиці чи кирилиці[27]. Попруженко визнавав, що „відповіді на запитання, що таке глаголичне письмо, висувалися і висуваються найрізноманітніші, і походження глаголиці з її відношенням до кирилиці, цього зрозумілого слов'яно-грецького письма, – питання, остаточно невирішене"[28]. У своїй лекції він наводив огляд історіографії з цієї проблематики, зупиняючись на контроверсійних поглядах і найновіших дослідженнях. Такий аналіз привів його до висновку, що „питання про глаголицю в даний час може вважатися приблизно вирішеним: вона є давнішою за слов'янську абетку, яку називають кирилицею"[29].

Оскільки в університетах Росії читання загальних курсів, як правило, було перевагою професорів, перед приват-доцентами відкривався простір до постановки спеціальних курсів, а тематика їхня, за Статутом 1884 року, затверджувалася на рівні університету[30]. Протягом свого першого семестру у якості викладача М.Г. Попруженко читав один спецкурс – «Пам'ятки церковнослов'янської мови. Маріїнське четвероєвангеліє». Цей курс мав на меті збагатити студентів теоретичними і практичними знаннями із

палеографічного та філологічного тлумачення церковнослов'янських джерел. М.Г. Попруженко ретельно підготував список посібників, рекомендованих до використання слухачами курсу. До нього увійшли, в основному, відносно нові видання 1880-х років, а також деякі класичні праці більш ранніх років виходу. Так, для ознайомлення із самим джерелом, Маріїнським четвероєвангелієм, Попруженко рекомендував користуватися публікацією І.В. Ягіча 1883 року із примітками і доповненнями. Окрім того, студенти мали бути знайомими із «Оглядом глаголичних пам`яток» І.І. Срезневського (із «Известий Императорского Археологического общества», 1860) та «Чотирма критико-палеографічними статтями» І.В. Ягіча (1884). При читанні публікацій іноземними мовами Попруженко рекомендував використовувати видання мовою оригіналу, проте наводив і вихідні дані російського перекладу, якщо такий існував. Так, до списку посібників до курсу увійшли наступні праці німецькою: «Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus» П.Й. Шафарика (оригінальне видання 1858 року та російський переклад 1860 року), «Die Albanesischen und Slavischen Schriften (Mit 25 phototypischen Tafeln)» Л. Гейтлера (Відень, 1883) та «Handbuch d. Altbulgarischen Sprache» А. Лескіна (друге видання 1886 року та російський переклад 1890 року). Заняття відбувалися двічі на тиждень, у аудиторії №9 по середах і п`ятницях від 12 до 13 години[31].

Це був, таким чином, перший курс, що його читав М.Г. Попруженко вже як приват-доцент університету. В майбутньому він вів чимало інших занять, присвячених історії, культурі та літературним пам'яткам слов'ян. Деякі із них повторювалися із року і рік, деякі були прочитані лише одного разу. До останніх належать і «Пам`ятки церковнослов'янської мови...». Курсу із такою назвою серед списку занять, що викладав Попруженко, більше не було. Однак, він, безумовно, використовував досвід, здобутий під час свого першого півріччя викладання для підготовки до інших класів. Так, рекомендацію щодо читання «взагалі видань церковнослов'янських пам'яток» знаходимо у курсі «Вправи із слов'янської палеографії» 1894/1895 навчального року[32], а видання текстів рукописів церковнослов'янської мови Ягіча і Срезневського були запропоновані до лекцій «Історія писемності церковнослов'янської мови», які Попруженко читав у 1896/1897 навчальному році[33].

Аналіз діяльності М.Г. Попруженка як викладача Новоросійського університету може стати темою для окремого і детального дослідження. Водночас, саме цей курс 1891 року став стартовою точкою у його педагогічній кар'єрі в університеті. Попереду залишався захист магістерської дисертації, який відбувся у 1894 році, і остаточне утвердження Попруженка у науковому середовищі. І, знову ж таки, підвалини, закладені під час підготовки до цього вченого ступеня у 1888-1891 роках, мають бути враховані при

дослідженнях як його магістерської роботи, так і багатьох інших наукових розвідок слов`янознавця Попруженка.

Таким чином, очевидно, що Михайло Георгійович успішно виконав ті завдання, які були перед ним поставлені, і справдив надії факультету. Це довело, серед іншого, і його призначення приват-доцентом у 1891 році. Студентські успіхи відкрили Попруженку шлях до подальшої наукової роботи, а теоретичні і практичні знання, що їми оволодів Михайло Георгійович під час своїх магістерських студій, безумовно, стали у нагоді під час підготовки до читання лекцій та написання майбутніх наукових розвідок. Саме від початку магістерських занять можна говорити про початок становлення Попруженка як слов'янознавця, оскільки лише тоді його наукові інтереси остаточно окреслилися навколо цього напрямку. І, врешті, призначення Попруженка приват-доцентом університету за три роки після його закінчення – у мінімальний термін, визначений Статутом 1884 року, – відкрило для нього перспективу подальшої викладацької і наукової роботи.

The article is devoted to the biography of a famous scholar of Slavic studies Mikhail Popruzhenko (1866-1943). It deals with the period 1888-1891, which shows the time between his graduation from Novorossiyskiy University in Odessa and receiving a position of private-docent there. Firstly, the author analyses the reasons, arguments and procedures for the young graduate to remain within the university to prepare for his master's degree. Secondly, the general outline of his master's studies is examined. Finally, the article investigates the process of appointing Popruzhenko to the position of private-docent and his first experience of teaching in the university. It is concluded that this period of his life can be considered as the starting point for the further development of Popuzhenko in the field of Slavic studies.

Примітки:

1. Иванова К. С обич към българския народ: По случай 100 г. от рождението на Михаил Георгиевич Попруженко // Лит. Фронт. – 1966. – № 32. – 4 августа – С. 3.; Константинова Л. Архивен фонд "М. Г. Попруженко" // Изв. на държ. архиви. – 1962. – № 6. – С. 288-290; Любенова Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михаил Попруженко // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. – Т. I. – София, 1994. – С. 90-99; Станчев М. М. Г. Попруженко – страници от живота и творчеството му // Векове XX. – 1999. – № 1-2. – С. 89-98; Чолов П.И. Български историци: Биогр.-библиогр. справ. – София, 1999. – 379 с.

2. Аксенова Е.П., Горяинов А.Н. Русская научная эмиграция 1920-1930-х годов: п переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского // Славяноведение. – 1999. – №4. – С. 3-15; Горяинов А. Попруженко Михаил Георгиевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. – М., 1997. – С. 507-509.

3. Арюпина Л.В. Михаил Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности // Българска Бесарабия (страници от историята на българите в Бесарабия и Приазовието). – Болград, 2003. – Вып. 2. – С. 130-133; Дьомін О.Б., Мисечко А.І. Попруженко Михайло Георгійович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Т.3. – Одеса, 2005. – С. 529-531; Зленко Г.Д. Попруженко Михайло Георгієвич // Бібліографи одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Бібліографічний довідник. – Одеса, 2002. – С.

174-176; Митряев А.И. Попруженко Михаил Георгиевич // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. – М., 1979. – С. 278-279.

4. Перковская Г.А. Развитие историчаского образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ставрополь, 2005. – С. 157.

5. Там само.

6. Там само. – С. 158.

7. Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Воронеж, 1996. – С.23.

8. Там само. – С. 24.

9. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.45. – Оп. 8. – Спр. 13. – Арк. 42.

10. Там само. - Арк. 43.

11. Там само. – Арк. 42.

12. Перковская Г.А. Вказ. праця. – С.158.

13. ДАОО. – Ф.45. – Оп. 8. – Спр. 13. – Арк. 39.

14. Там само. – Арк. 41.

15. Там само. – Арк. 25.

16. Там само. – Арк. 70.

17. Там само. - Арк. 71.

18. Перковская Г.А.Вказ. праця. – С. 158.

19. ДАОО. – Ф.45. - Оп. 8. – Спр. 13. – Арк. 40.

20. Общий устав Императорских Российских университетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1884. – Ч. CCXXV. - №10. – С. 46.

21. Там само. – С. 51.

22. Там само.

23. Чесноков В.И. Вказ. праця – С. 17.

24. ДАОО. – Ф.45. – Оп. 8. – Спр. 10. – Арк. 23.

25. Там само. – Арк. 65.

26. Там само. – Арк. 64.

27. Чесноков В.И. Вказ. праця. – С. 17.

28. Попруженко М.Г. Прошлое глаголицы // Филологические записки. – 1891. – №3. – С. 1-12.

29. Там само. – С. 1.

30. Там само. – С. 9.

31. Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете на осеннее полугодие 1891 года. – О., 1891. – С. 15.

32. Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете на 1893-1894 академический год. – О.,1893. – С. 13.

33. Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1896/97 академическом году. – О., 1896. – С. 14.

ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ

16 лютого 2008 р. від нас пішов відомий археолог, історик, етнолог Володимир Никифорович Станко. Він не дожив три дні до своєї 71-ї річниці. В день народження, 19 лютого, його поховали в рідній Тернівці (нині частина м. Миколаїв).

Понад рік пройшов від того дня як нас залишив Володимир Никифорович Станко. За цей час біль втрати лише посилився. Глибшим стало відчуття того, наскільки нам його не вистачає. Саме В.Н. Станко випало стати засновником одеської школи досліджень кам'яної доби, Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, кафедри археології та етнології України в ОНУ імені І.І. Мечнікова, археологічної лабораторії при кафедрі всесвітньої історії Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Він творив наш світ, визначаючи його кордони та шляхи, ставлячи мету та вказуючи до неї дорогу, строго контролюючи дотримання „правил гри". Рік тому наш світ продовжив рухатися своєю траєкторією, вже без того, хто його створив.

19 лютого 1937 р. в с. Тернівка в родині Никифора Дмитровича та Марії Федорівни Станко народився син, наречений Володимиром. Саме йому випало стати в майбутньому археологом та істориком. Тоді ж він разом з іншими дітлахами долав тонкощі шкільної науки в одноповерховій „старій" школі – одразу за залізничним переїздом.

По завершенні школи Воломир Станко спробував продовжити навчання в Миколаївському судоремонтному інституті, на щастя для історичної науки Півдня України, невдало. Пробивши електротехніком на Миколаївській електростанції, наступного, 1955-го року він вступає на історико-філологічний факультет університету в Ростові на Дону. На третьому курсі він переводиться до Одеси. Тут, під впливом видатних знавців античної археології М.Ф. Болтенко и М.С. Синіцина, Володимир Станко захоплюється цією галуззю знання. Перша його наукова публікація вийде 1960-го року, на п'ятому курсі його навчання, та буде присвячена знахідці дитячого поховання кочовика під час розвідки у Буджаку, уздовж берегів р. Алкалія, яка сталася влітку 1959 р.[1] А восени (у вересні-жовтні 1959 р.) він бере участь у розкопках палеолітичної стоянки Велика Аккаржа під керівництвом П.Й. Борисковського[2]. Відомому ленінградському вченому вдалося „перехрестити" молодого і талановитого „античника" на „палеолітичну віру" і віднині його наукові зацікавлення будуть переважно пов'язані з добою каменю.

В серпні 1961 р. П.Й. Борисковський продовжив роботи в Північно-Західному Причорномор'ї і В.Н. Станко працював з ним вже як науковий співробітник Одеського

державного археологічного музею[3]. В короткім часі він стане і заступником директора цієї поважної установи.

Спекотним вереснем 1961 р. і сталося перше велике польове відкриття молодого вченого. Палеолітичний загін П.Й. Борисковського займався не лише розкопками Великої Аккаржі, а й проводив широкі розвідки стоянок кам'яної доби долинами річок і ярів межиріччя Дністра та Південного Бугу. На високому горбі над річкою Кучурган, навпроти селища Велика Михайлівка, В.Н. Станко відкрив багате на знахідки місцезнаходження Гіржеве. П.Й. Борисковський зрозумів значення пам'ятки і наступного, 1962-го р. його учень вже розпочинав свої перші розкопки на стоянці Гіржеве. Протягом трьох сезонів остання була повністю розкопана, ставши першою стаціонарно дослідженою мезолітичною стоянкою в степах Північно-Західного Причорномор'я[4]. Результати робіт були опубліковані в найпрестижнішому в СРСР фаховому виданні – „*Советской археологии*"[5].

Накопичені матеріали були достатніми для написання кандидатської дисертації і 1965-го р. Володимир Станко вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР у Києві. Тут його науковим керівником стає С.М. Бібіков – інший видатний археолог, якого з вдячністю, як вчителя, буде згадувати Володимир Никифорович все життя. Цьому блискучому вченому вдалося привернути увагу свого аспіранта до питань історичної інтерпретації археологічних джерел. В.Н. Станко починає цікавитися палеоекономікою, палеосоціологією та палеоетнологією – новими напрямками історичної думки, які намагалися надати загальноісторичне звучання проблемам археологічної науки.

Одночасно не була забута і польова робота. 1965-1966 рр. В.Н. Станко розкопує стоянку Білолісся (Михайлівка), відкриту краєзнавцем А. Кремером в 1957 р. Вона принесла індустрію типу до того невідомого у Південно-Західній Україні[6]. Неподалік від Білолісся в Нижньому Подунав'ї, поблизу с. Мирне під час розвідок перед побудовою меліораційної мережі були знайдені численні мікролітичні кременеві вироби. Невеликий шурф, закладений В.Н. Станко, виявив насичений культурний шар мезолітичної доби[7]. Таким чином, дисертація на тему „Мезоліт Північно-Західного Причорномор'я" ставала все більш ґрунтовною та змістовною. Її було успішно захищено достроково 1967-го р. Здобувач прибув на захист безпосередньо „з поля", з розкопок своєї нової експедиції. Захист цієї роботи відкрив для науки нову добу в давній історії нашого краю – мезоліт, та заклав підвалини для успішного вивчення інших періодів кам'яної доби регіону.

В той час Володимир Никифорович працював в Інгульській новобудовній експедиції. Там, в зоні затоплення Софійського водосховища було розкопано загадкову і

надзвичайно цікаву пізньопалеолітичну стоянку Сагайдак, знайдено низку нових місцезнаходжень доби мезоліту.

1968-го р. В.Н. Станко повертається до Одеси. Місцем праці у якості спершу старшого викладача, а потім і доцента, стає кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Тут за допомогою П.Й. Каришковського починається педагогічний шлях нашого вчителя, тут він вперше читає, такі пам'ятні нам, курси з історії первісного суспільства, основ археології та етнографії.

Практика студентів проводилася на базі палеолітичного загону Одеського університету імені І.І. Мечникова, який в 1969-1976 рр. систематично розкопував поселення Мирне. Ці роботи стали справжнім методологічним проривом як у методиці розкопок, так і у засобах їх інтерпретації. Планіграфічна фіксація та аналіз розповсюдження масових знахідок, економічна інтерпретація результатів трасологічного аналізу кременевої індустрії, технологічний аналіз нуклеусів та пренуклеусів, широкі палеоекономічні та палеосоціологічні реконструкції були розроблені за матеріалами цієї пам'ятки. Вони склали основу новаторської монографії "Мирное. Проблема мезолита Северного Причерноморья" та докторської дисертації, з висновками якої не одразу погодився науковий світ.

Творча молодь активно включалася до розробки актуальних проблем археології регіону. Кілька поколінь студентів було виховано на практиках в Мирному. Кращі з них склали кістяк кадрів Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН СРСР – нової установи, створеної Володимиром Никифоровичем 1976-го року.

З 1976 по 1989 рр. Володимир Никифорович паралельно з викладацькою роботою очолює Відділ. Цей підрозділ швидко стає одним з провідних центрів наукової розробки стародавньої історії регіону в європейському контексті.

1978-го року комплексна експедиція Інституту археології АН СРСР та ОДУ ім. І.І. Мечникова на чолі з В.Н. Станко відвідала віддалене від доріг село Анетівка Доманівського району Миколаївської області. Тут на початку 30-их рр. XX ст. експедиція під керівництвом Ф. Козубовського відкрила місцезнаходження кам'яної доби. Спроби знайти його на місці, вказаному в публікації 1932-го р., виявилися невдалими. Натомість на протилежному краю села, на урвистому березі ріки Бакшала було знайдено численну колекцію кременевих виробів. Того ж року, восени, експедиція повернулася до селища для розкопок на цій пам`ятці, яку назвали Анетівка І. Під час однієї з вимушених перерв в роботі через тривалий дощ, співробітниця експедиції С.П. Смольянинова в 300 м на

південь від першої стоянки зібрала надзвичайно велику кількість підйомного матеріалу. Нове поселення назвали Анетівка II. Розкопки розпочали тоді ж. Культурний шар виявився настільки багатим, що непримітний мис над вигином р. Бакшали визначив археологічну долю В.Н. Станко на наступні тридцять років. Саме стільки – до 2007 р. включно – він проводив стаціонарні дослідження на Анетівці II. Вона стала найбільшим науковим проектом його життя і щедро відплатила вченому численними знахідками та відкриттями. Розкопки набули загальносвітового значення і тривають і досі. Експедиційний досвід Анетівки став своєрідною школою для багатьох поколінь студентів, з яких комусь призначено було стати археологом, комусь істориком, етнологом, політологом і так далі. Але всім ці польові практики допомогли стати людьми.

У 1990 році, на особисте запрошення ректора – І.П. Зелінського Володимир Никифорович повністю переходить в університет. Тоді ж йому присуджено звання "професор". У 1993 році за ініціативою В.Н. Станко на історичному факультеті ОГУ створюється одна з перших в Україні кафедра археології і етнографії (з 1995 року – етнології) України. На її базі відкриваються спеціалізації, а з 1996 року – спеціальності «Археологія» і «Етнологія». При кафедрі відкривається лабораторія, де студенти практично оволодівали професійними знаннями і уміннями на основі знайомства з матеріалами археологічних і етнографічних експедицій. Завдяки В.Н. Станко Одеса знов включається в етнологічну науку. Вперше за всю історію складається могутня за потенціалом регіональна школа. Органічне поєднання академізму з романтичним зв'язком з „малою Батьківщиною" визначило його етнографічні і археографічні пошуки цих років. Спільно з болгарськими, грецькими і українськими колегами-приятелями він почав комплексне дослідження рідної Тернівки. „У пошуках коріння" їм виявлено і введено в науковий обіг нові документальні джерела з минулого і культури болгар Північного Причорномор'я.

У 1994 – 2003 рр. В.Н. Станко був деканом історичного факультету Одеського державного (з 2000 р. – національного) університету імені І.І. Мечникова. У ці складні для всього суспільства роки, йому вдалося відстояти високі принципи фундаментальної гуманітарної освіти. Цілий ряд його ініціатив сприяв професійному становленню істориків, археологів і етнологів. Розроблялися державні стандарти цих спеціальностей при активній участі одеського декана. Він же створив Спеціалізовану Раду із захисту кандидатських з 1996 року, а з 1999 року – і докторських дисертацій в Одеському університеті. Будучи головою цієї ради, В.Н. Станко зумів провести десятки засідань, в результаті яких багато вчених стали кандидатами і докторами наук. Своєрідним центром інтелектуального поля Південної України стали „Записки історичного факультету", а також ряд молодіжних і міжнародних конференцій з історії, археології і етнології.

У 2004 р. він повернувся до Миколаєва, де працював завідуючим лабораторією історії Південної України і професором кафедри всесвітньої історії в Миколаївському державному університеті імені В.О. Сухомлинського. У 2007 році В.Н. Станко перейшов до Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Всі ці роки він допомагав в становленні філії ОНУ імені І.І. Мечникова у місті Первомайськ Миколаївської області, читав лекції в цьому ВНЗ, здійснював наукове керівництво археологічною практикою його студентів.

В.Н. Станко був автором більше 150 наукових публікацій, присвячених актуальним напрямам первісної історії, археології. 1995 року його було обрано дійсним членом Російської народної академії, а у 1999 році – дійсним членом Російської академії природничих наук (*РАЕН*) за секцією „Археологія та Антропологія". За особистий внесок в археологію, популяризацію її в суспільстві і організацію гуманітарної освіти Володимир Никифорович Станко був нагороджений медаллю „Ветеран праці" (Україна), Почесною грамотою Міністерства освіти Україна, пам'ятним знаком Одеської облдержадміністрації, орденом „*Паисий Хилендарськи I степен*" (Болгарія). За написання ряду розділів і загальне редагування 1-го тому «Давньої історії України» він став Лауреатом Державної премії Україна в області науки і техніки в 2002 році. За два місяці до смерті, в кінці 2007 року В.Н. Станко був відмічений званням «Чоловік року», встановленим Асоціацією болгар України.

Володимир Никифорович був повним конструктивних ідей та творчої енергії до останнього. Він лишив низку незавершених дослідницьких проектів, неопублікованих статей та поставлених дослідницьких проблем.

За останній рік вийшли друком чотири роботи Володимира Никифоровича[8]. Вийшла і низка публікацій присвячених йому[9].

В рамках започаткованого ним спільного українсько-італійського проекту „Радіовуглецева хронологія мезоліту Північного Причорномор'я" (Університет Ка' Фоскарі, Венеція та Миколаївський державний університет імені Петра Могили) було нарешті одержано перші результати. Ще 2007-го року Володимир Никифорович склав програму радіовуглецевого датування поселення Мирне. Зразки для аналізу мусили бути відібрані з різнокультурних зон стоянки – кукрецької та гребениківської. Висновки, які надійшли ранньою весною 2008 р. з Гронінгенської лабораторії, цілком підтвердили очікування Володимира Никифоровича. Було підтверджено встановлену ним в ході розкопок хронологію стоянки – вона функціонувала у другій половині бореального

періоду – та доведено статистичну одночасність кукрецької та гребениківської присутності на пам'ятці.

Володимиру Никифоровичу було присвячено меморіальну дошку, відкриту на його будинку в Тернівці 16 лютого 2009 р. В церемонії відкриття брали участь його численні учні з Миколаєва та Одеси, представники болгарської громади, його колеги та друзі.

Зовсім інший пам'ятник було зведено на Анетівці II – на верхівці того самого мису, на якому 30 років шукав археологічне щастя Володимир Никифорович. Над степом і р. Бакшалою здіймається брила з південно-бузького граніту. Вона є і охоронним листом про пам'ятку, що лежить під нею, і нагадуванням про людину, яка половину свого життя присвятила вивченню та збереженню унікального поселення. Для поколінь студентів практика під керівництвом „шефа" на Анетівці II стала перепусткою у дорослий світ. Багато з них зібралося на День археолога, 15 серпня 2008 р., на зведення цього незвичного монументу. Дивним і сумним видалося це свято – перший День археолога в Анетівці без Володимира Никифоровича...

Сумній річниці було присвячено конференцію проведену 19-22 лютого 2009 р. в рідному місті Володимира Никифоровича – Миколаєві. Співорганізаторами конференції виступили Одеській національний університет імені І.І. Мечникова та Чорноморський державний університет імені Петра Могили.

Володимир Никифорович вчив не лише теоріям та методам, він вчив і характерному стилю поведінки вченого – тактичному, зваженому, простому та щирому, де гріховними були і „пустоголів'я", і зайве мудрування. Ознаками „підробки під науковця" були як робота зі спущеними рукавами, так і надмірна патетичність у ставленні до свого дослідження. Доказами були справи, а не слова. Вважаємо, що вищенаведений невеликий огляд доводить саме так – фактами – те, що здобутки, ідеї та знахідки В.Н. Станко продовжують жити в науці. Виріб вправного деміурга, його світ, похитнувшись 16 лютого 2008 р., встояв і продовжив існувати. Але наскільки він був би кращим, якби його творець був би з нами...

Примітки

1. *Станко В.Н. Детское захоронение кочевника // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1. – С. 281-284.*
2. *Борисковский П.Й. Отчет о работе Одесского палеолитического отряда в 1959 г. // Архив ОАМ НАНУ. Инв. № 929.*
3. *Борисковский П.Й. Отчет о работе Одесского палеолитического отряда в 1961 г. // Архив ОАМ НАНУ. Инв. № 930.*

4. *Борисковский П.Й. Отчет о работе Одесского палеолитического отряда в 1962 г. // Архив ОАМ НАНУ. Инв. № 931.*
5. *Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области // Советская археология. – 1966. – № 2. – С. 96-103.*
6. *Станко В.Н. Мезолит Днестровско-Дунайского междуречья // Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья. – 1971. – Вып. 7. – С. 93-110.*
7. *Станко В.Н. Мезолитическая стоянка Мирное // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1963 год. – Одесса, 1965. – С. 17-20.*
8. *Stanko V.N. Kiosak D.V. The Mesolithic Settlement of the Lower Danube-Prut-Dniester-South Bug interfluvials: The Early Mesolithic Assemblages // Atti Societa Preistoria Protostoria Friuli-Venezia-Giulia. – Trieste : Centralgrafica Snc, 2007. – XVI. – P. 13-28. Станко В.Н., Біаджі П., Кіосак Д. Нові радіовуглецеві дати з поселення Мирне // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. – 2008. – Вип. 83. Stanko V.N. Formation dynamics of the population of the northwestern Prycornomorja Steppe in the Upper Paleolithic and Mesolithic // Quaternary International. – 2009. – Vol. 197. Iss. 1-2. – P. 8-11. Станко В.Н. Праздник бизона в древних культурах юго-восточной Европы // Pontika. Recent Research in Northern Black Sea Coast Area. Proceedings of the International Conference, Krakow, 18th of March 2006. – Krakow, 2008. – P. 191-203.*
9. *Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Памяти Владимира Никифоровича Станко // Российская археология. – 2008. – № 4. – С. 184-186. Бачинська О.А. Володимир Никифорович Станко // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 237. Пригарин А.А. Памяти учителя // Древности 2006-2008. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: ХИАО, 2008. – С. 292-295. Залізняк Л.Л. Пам'яті Володимира Никифоровича Станко // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 111-113. Агбунов М. Пам'ять – Рядки в історію // Одеські Вісті. – 2009. – № 23. – http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=14112. Dolukhanov P. In memoriam Vladimir Nikiforovich Stanko (1937-2008) // Quaternary International. – 2009. – Vol. 197. – P. 6-7.*

Кіосак Д.В., Пріґарін О.А.

ПАМ'ЯТІ АННИ МИХАЙЛІВНИ ШАБАНОВОЇ
(05.12.1933 – 09.01.2006)

Історію роблять люди,
а історію історичної науки – історики
М.В.Нечкіна

5 грудня 2008 року Анні Михайлівні виповнилось би 75 років...

Тридцять п'ять років Анна Михайлівна Шабанова викладала на факультеті, стала його своєрідним символом – «грозою» для студентів: про її вимогливість і принциповість, непохитну рішучість «заставити студентів вчитись» ходили легенди. Незважаючи на це, багато поколінь випускників одеського історичного факультету з вдячністю і любов'ю згадують і будуть згадувати про неї.

Реконструкція інтелектуальної біографії завжди передбачає звернення до історії сім'ї, до аналізу мікрооточення, до виявлення знакових особистостей, які справили вплив на долю вченого.

Дитинство А.М. Шабанової пройшло у Саратові, в інтелігентній, інтернаціональній родині. Її батько – М.І. Шабанов, росіянин, інженер-геолог, мати – І.О. Окрокверцхова у своєму генеалогічному древі мала українські, грузинські та вірменські коріння.

Бабуся Анни Михайлівни з материнського боку (на честь якої вона і отримала своє ім'я) – Анна Петрівна Білоцерківська була донькою харківського фармацевта, доволі заможної людини. Батьки померли, коли Анні Петрівні було десять років; старші брати, прогуляли спадщину батьків і продали хутір, а сестру помістили в пансіон у м. Харків. Пізніше Анна Петрівна закінчила курси медсестер. Вона отримала ґрунтовну освіту: володіла іноземними мовами – французькою, німецькою; говорила українською; добре знала математику. За сімейними спогадами, один із братів під час громадянської війни був близький до гетьмана Скоропадського, інший служив у білій армії. Доля обох невідома. Молодший брат Анни Петрівни, Василь, жив у Саратові; його син – Борис Васильович Білоцерківський загинув під час визволення Одеси і похований на Другому християнському кладовищі.

У Харкові Анна Петрівна зустріла свого майбутнього чоловіка – Олександра Степановича Окрокверцхова. Прізвище Окрокверцхов означає – золоте яйце. Він народився у м. Горі в 1874 р. в селянській родині: батько – грузин, мати – вірменка. В родині, крім нього, було багато дітей, і батьки відправили хлопця у станицю Кримську, на Кубані, до сестри батька, яка там вчителювала. На Кубані Олександр Степанович отримав першу освіту, а вже потім, у Харкові, закінчив військове ветеринарне училище.

Побравшись, родина спочатку жила на польських землях по місцю служби Олександра Степановича; пізніше він отримав призначення до м. Саратова. На початок Першої світової війни О.С. Окрокверцхов був уже полковником; під час війни знаходився на Південно-Західному фронті на генеральській посаді, очолював ветеринарну службу фронту. Після Жовтневої революції 1917 р. О.С.Окрокверцхова неодноразово арештовували: декілька разів опинявся у Саратовській ЧК «як генерал», однак від розправи рятували довідка про селянське походження та професія ветеринара. Професійний досвід Олександра Степановича був оцінений міською радянською владою: впродовж багатьох років він очолював конюшні м. Саратова. Помер О.С. Окрокверцхов у 1934 р. від тифу. Родина неодноразово переживала голодні роки: в громадянську війну, на початку 20-х рр., на початку 30-х рр.: однак їх раз за разом рятувала служба діда.

Ірина Олександрівна, мати Анни Михайлівни, закінчила гімназію та музичне училище; добре грала на фортепіано і акордеоні, мала чудовий голос. Середню спеціальну освіту отримала у картографічному технікумі м. Саратова, де й познайомилась із своїм майбутнім чоловіком; вищу – у Саратовському університеті. В 1943 р. вона поступила в аспірантуру при кафедрі фізичної географії Саратовського державного університету.

На останньому році навчання в аспірантурі була прикомандирована до Ленінградського державного університету. Тут, під керівництвом професора Льва Семеновича Берга (1876 – 1950), одного із визначних спеціалістів із фізичної географії і біології, академіка АН СРСР, підготувала та захистила кандидатську дисертацію на тему «Подорож П.С. Палласа по Росії в 1768 – 1774 рр.». Академік Л.С.Берг дав блискучий відзив на дослідження Ірини Олександрівни, підкресливши, що вона застосувала підхід, який «вимагав знайомства з різноманітною літературою по геології, ботаніці, етнографії, економічній географії і навіть історії»; у підсумку він зробив висновок: «слід визнати, що роботи, подібній тій, яку проробила над текстом цього мандрівника (Палласа – О.Д.,Т.П.) І.О. Окрокверцхова, до сих пір ніким не було здійснене».

З 1947 р. Ірина Олександрівна – викладач, потім доцент Саратовського державного університету; вона читала курси фізичної географії СРСР та історії географії. Остання дисципліна стала головним напрямком її наукових досліджень. Серед її публікацій монографії «Подорож Палласа по Росії» (Саратов, 1962) та «Вибрані лекції з історії географії» (Саратов, 1970), що не втратили своєї наукової актуального до сьогодення і введені у Інтернет-сайти. В Саратовському університеті Ірина Олександрівна очолювала профком, багато років була парторгом кафедри, двічі вибиралась депутатом районної Ради народних депутатів. У 1967 р. її ім'я було занесено до Книги пошани Саратовського

державного університету і в 1970 р. вона була нагороджена Ленінською ювілейною медаллю.

У долі Анни Михайлівни велику роль відіграла її тітка, старша сестра матері – Лідія Олександрівна (1899 – 1979), яка закінчила гімназію і консерваторію по класу фортепіано; потім біологічний факультет Саратовського університету. Якийсь час працювала у рідному університеті. В роки Великої Вітчизняної війни у Саратов був евакуйований Ленінградський державний університет. Лідії Олександрівні запропонували перейти у ЛДУ і в 1944 р., коли Ленінград був звільнений, разом із університетом вона переїхала на нове місце проживання, забравши із собою маленьку племінницю Асю (так у дитинстві називали Анну Михайлівну) і свою матір Анну Петрівну. У Ленінградському університеті Лідія Олександрівна займала посаду помічника проректора по учбовій роботі і мала високий авторитет в університеті.

Анна Михайлівна пишалась своєю родиною і старанно збирала свідоцтва про свій рід.

Шкільні роки Анни Михайлівни пройшли у Саратові і Ленінграді – з 5-го по 8-й клас навчалась в так званому «блокадному класі», що складався із учнів різного віку. Після закінчення школи у Саратові в 1951 р. Анна Михайлівна того ж року поступила на історичний факультет Ленінградського державного університету. В 1956 р. отримала диплом з відзнакою за спеціальністю «історія» з присвоєнням кваліфікації «історик; викладач історії середньої школи». В період навчання в університеті Анна Михайлівна спеціалізувалась по кафедрі історії СРСР і була рекомендована кафедрою в аспірантуру. Однак заміжжя та народження доньки відстрочили «шлях у науку». З 1956 р. по 1962 р. Анна Михайлівна працювала піонервожатою у школі; викладачем підготовчих курсів при Ленінградському державному університеті та одночасно інспектором методичної комісії вечірнього відділу юридичного факультету ЛДУ, де познайомилась із Анатолієм Собчаком.

В 1957 р. Анна Михайлівна була прикріплена пошукачем до кафедри історії СРСР університету для складання кандидатського мінімуму. Проте скласти його вдалось тільки 7 березня 1963 р.: екзамен по спеціальності (Історія СРСР) у А.М. Шабанової приймали професори Володимир Васильович Мавродін, Олександр Львович Шапіро і доцент Сергій Леонідович Пештич, які оцінили знання пошукачки на «відмінно».

В червні 1963 р. Анна Михайлівна переїхала в Одесу за місцем служби чоловіка – військового моряка, проте влаштуватись на роботу за спеціальністю не могла: їй пропонували тільки місце піонервожатої у школі. Бажаючи займатись наукою, Анна Михайлівна восени 1964 р. повернулась до Ленінграду, де поступила до очної аспірантури

історичного факультету ЛДУ. Її науковим керівником став доктор історичних наук, заслужений діяч науки, професор Мавродін Володимир Васильович – один із визнаних спеціалістів з історії феодалізму в Росії.

Цілеспрямована та напружена робота принесла свої результати: кандидатська дисертація на тему «Приватновласницькі селяни Присвір'я у першій половині XVIII століття» була захищена А.М. Шабановою 6 червня 1968 р. у стінах історичного факультету Ленінградського державного університету. Офіційними опонентами по дисертації виступали доктор історичних наук А.Г. Маньков і кандидат історичних наук Ю.Г.Алексєєв.

Після отримання диплома кандидата історичних наук, 4 вересня 1969 р. Анна Михайлівна написала заяву на ім'я ректора Одеського державного університету імені І.І.Мечникова професора О.І. Юрженко з проханням зарахувати її на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР історичного факультету.

Спочатку як викладач-погодинник, потім як штатний старший викладач, пізніше – доцент, Анна Михайлівна органічно увійшла у наукове співтовариство істориків Одеського державного університету, привнесла кращі традиції своєї alma mater. В середині 70-х рр. Анну Михайлівну вже характеризували як кваліфікованого і досвідченого викладача.

На нашому факультеті А.М. Шабанова викладала курси з історії СРСР періоду феодалізму, джерелознавства історії СРСР періоду феодалізму і капіталізму, ряд спецкурсів; вела спецсемінари з проблем генезису капіталізму в Росії; семінари з історіографії, методики історичних досліджень тощо. Одночасно вона входила до складу методичної комісії факультету, була відповідальною за роботу з іноземними студентами на факультеті, членом народного контролю університету, членом організаційно-методичної комісії університету и головою організаційно-методичної комісії факультету, куратором, виконувала масу різноманітних доручень.

Доброзичливість і принциповість, увага і вимогливість, високий професіоналізм і неприйняття неуцтва – відмінні риси Анни Михайлівни як людини і університетського викладача.

У сфері наукових досліджень Анна Михайлівна працювала над проблемами аграрної історії Росії періоду феодалізму. Перша публікація з'явилась в 1966 р. у «Віснику Ленінградського державного університету», а потім – майже щорічно виходило по одній – дві статті. Але найбільш плідний для науки час випав на кінець 90-х рр. XX ст. і початок XXI ст. Тоді Анна Михайлівна публікувала в рік по чотири – п'ять повідомлень та статей.

Представницька і географія її видань – від Архангельська на півночі до Одеси на півдні, від Риги і Кишинева на заході до Свердловська на сході.

В науковій творчості А.М. Шабанової достатньо наочно виділяються два етапи: перший припадає на другу половину 1960-х – початок 1980-х рр., другий – охоплює час від початку 1980-х рр. до початку XXI ст. Для першого етапу притаманне зосередження на вивченні селянських господарств Присвір'я першої половини XVIII ст. за матеріалами Олександро-Свірського монастиря. Тогочасні методологічні установи наклали відбиток на проблематику публікацій: вони зосереджені довкола питань класової боротьби селянства. Разом з тим, не обминала вона і такі складні для вивчення аспекти як селянські бюджети, оподаткування селянських господарств, специфіку землеробської праці на північно-західних землях Росії. Можна вважати, що в ці роки Анна Михайлівна розробляла ті матеріали, які були зібрані під час підготовки кандидатської дисертації.

На другому етапі значно розширилась хронологія досліджень А.М. Шабанової. В коло її інтересів увійшли більш ранні хронологічні часи – починаючи з кінця XV ст. Ширшою стала проблематика досліджень: матеріальна і духовна культура, соціальні і демографічні питання північного селянства, селянські промисли і торгівля, історія суспільної свідомості та історія побуту. Значне місце в науковому пошуку Анни Михайлівні зайняли проблеми джерелознавства аграрної історії. Це надзвичайно складна для вивчення область джерелознавчих досліджень. І при цьому потрібно не забувати, що сам масив джерел знаходився не в Одесі, а в архівах Ленінграду, куди одеська дослідниця щорічна виїздила працювала головним чином за рахунок власної відпустки, під час літніх вакацій.

Проте незмінною залишалася географія дослідження; Анна Михайлівна зберегла прив'язаність до Присвір'я, яке стало близьким і для її колег, бо вона багато часу приділяла розповідям про цей край.

Анна Михайлівна постійно приймала участь майже у всіх конференціях істориків-аграріїв, була майже на усіх сесіях міжреспубліканського симпозіуму з аграрної історії країн Східної Європи, організованого на базі Ленінградського відділення Інституту історії Академії наук СРСР. Протягом усього свого життя вона підтримувала тісні зв'язки з Ленінградом – і наукові, і дружні. В її ленінградське оточення входили відомі вчені: Володимир Васильович Мавродін, Олександр Львович Шапіро, Юрій Георгієвич Алексєєв, Віктор Моісеевич Панеях, Зоя Василівна Дмитрієва, Ігор Якович Фроянов і багато інших.

В 1990 – 2000-х рр. Анна Михайлівна була вченим секретарем кафедри, головою методичної комісії факультету. Прийшлось їй неодноразово виконувати обов'язки

завідуючого кафедри історії СРСР та історії нової та новітньої історії. Не переривались і її наукові дослідження з аграрної історії Північно-західної Росії, незважаючи на те, що прямі наукові контакти з Санкт-Петербургом виявились вже обмеженими. Однак, у зв'язку з цим збільшилась кількість її публікацій на сторінках «Записок» нашого факультету.

Скромність і вимогливість до себе, глибока інтелігентність, байдужість до зовнішніх, формальних атрибутів «науковості» поряд із неймовірною завантаженістю Анни Михайлівни і в учбовій, і в організаційно-методичній, і в суспільній роботі не дозволили їй довести свої дослідження до логічного завершення – написання монографії і захисту докторської дисертації, яких чекали від неї її колеги по науковому цеху істориків-аграріїв. Наукова робота Анни Михайлівни завжди була менш помітна, бо вона не вважала потрібним рекламувати свої досягнення. Потрібно відмітити, що посилання на статті А.М.Шабанової присутні в серйозних дослідженнях з історії Росії XVI – XVIII ст. не тільки 1970 – 1980-х рр., але й нашого часу.

Наукова біографія Анни Михайлівни ще попереду – ми тільки приступаємо до осмислення її внеску в історіографію. Проте навіть попередній аналіз її публікацій дозволяє зробити висновок про те, що ще в 1970 – 1980-і рр. Анна Михайлівна звернулась до проблем, які в сучасну нам «епоху постмодерну» набули приоритетного звучання: історія повсякденності та історія ментальності селян північно-східної частини Російської імперії XVIII ст. тощо.

Науково-педагогічна робота була змістом життя Анни Михайлівни; вона не бачила себе поза факультетом: бувши вже тяжко хворою, вона не корилась долі, готувалась до лекцій, прагнула в студентську аудиторію.

Із своєрідного генеалогічного коктейлю етносів сформувалась неповторна індивідуальність Анни Михайлівни: росіянка душею, глибоко інтелігентна, з надзвичайно широким культурним кругозором, скрупульозно вимоглива в науці та навчанні, мила, чутлива і проста жінка, вчитель і друг, колега і наставник – такою вона залишиться в нашій пам'яті.

Дьомін О.Б., Попова Т.Н.

ПАМ'ЯТІ АНАТОЛІЯ КОРНІЙОВИЧА ЛОЗОВСЬКОГО

1 грудня 2007 року, на 77 році життя, після важкої хвороби пішов з життя кандидат історичних наук, колишній завідуючий відділом освіти Одеської обласної ради народних депутатів Анатолій Корнійович Лозовський.

А.К. Лозовський народився 10 липня 1931 року в селі Кам'яне Савранського району Одеської області в селянській родині. Після закінчення в 1949 році Савранської середньої школи поступив на історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, який закінчив у 1954 році, отримавши спеціальність історика. Того ж року розпочав трудову діяльність на посаді вчителя історії і директора Савранської середньої школи робітничої молоді, а через рік очолив відділ освіти Савранської районної ради народних депутатів. У 1958 – 1967 роках Анатолій Корнійович на роботі в партійних органах (завідуючий відділом пропаганди та агітації райкому партії, слухач Вищої партійної школи, секретар Ізмаїльського райкому Компартії України).

В серпні 1967 року А.К. Лозовський очолив відділ освіти Одеської обласної ради народних депутатів. На цій посаді повною мірою виявився його організаторський талант освітянина, особливо в справі виконання вимог прийнятого тоді закону про восьмирічний всеобуч. Він доклав багато зусиль до перебудови освітянської педагогічної та виховної роботи, організації харчування учнів у закладах освіти, забезпечення підвозу школярів сільської місцевості до школи та додому, надання матеріальної допомоги дітям із малозабезпечених сімей, підготовки кадрів вчителів та розстановки їх на педагогічних посадах. Під його керівництвом відділ освіти проводив активну роботу по підготовці кадрів районної ланки. На долю Анатолія Корнійовича випало виправляти помилки, допущені при переході шкіл з одинадцятирічного на десятирічний термін навчання, забезпечення кадрами сільських шкіл. Не випадали з-під його контролю і дошкільні заклади області, у змісті роботи яких він дуже добре розумівся. З вересня 1973 року Анатолій Корнійович – слухач курсів іноземних мов при Московському педагогічному інституті імені В.І. Леніна, а з 1974 по 1978 рік – керівник групи радянських викладачів в Республіці Малі. В цій африканській країні в ті роки зіткнулися радянські та французькі підходи до створення системи освіти в країні. Радянський Союз тоді побудував та передав республіці ряд закладів освіти, в тому числі Адміністративну школу і училище, навчальний центр по підготовці фахівців для сільського господарства, надав допомогу в спорудженні Центру професійно-технічної освіти, Вищої партійної школи та інших закладів освіти. В цих навчальних закладах працювали фахівці з Радянського Союзу, в тому числі із України. Як і раніше, Анатолій Корнійович використовував всі свої

організаторські здібності, талант педагога, щоб всі завдання на цій ниві виконувалися на самому вищому рівні.

Після повернення із закордонного відрядження деякий час він викладав історію в середній школі № 77 м. Одеси, а з 1 вересня 1979 року перейшов на роботу до Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова на посаду старшого викладача кафедри історії СРСР, згодом став доцентом кафедри нової та новітньої історії, на якій працював до останніх днів свого життя.

Під час роботи в університеті А.К. Лозовський успішно захистив кандидатську дисертацію «Роль СРСР в становленні та розвитку народної освіти і культури в країнах Африки (на матеріалах Республіки Малі). 1960 – початок 1980-х рр.». Анатолій Корнійович був автором ряду наукових праць та науково-методичних розробок. Підґрунтям і дисертації, і наукових публікацій А.К. Лозовського стали джерела, зібрані ним під час перебування в Республіці Малі: законодавчі акти, декрети та розпорядження уряду, статистичні матеріали, преса тощо. Це дало можливість відтворити не тільки процес соціально-економічних перетворень, розпочатих в цій африканській країні з початку 60-х рр. XX ст., але й показати шляхи становлення національної системи освіти. Добре знання реалій африканської країни, врахування впливу національної та французької освітньої традиції, наявність кількісного і якісного виміру допомоги СРСР у розбудові державної програми створення середньої спеціальної та вищої освіти в Республіці Малі дозволили А.К. Лозовському створити об'ємну картину розвитку культури і освіти в країні, яка тільки що скинула колоніальне ярмо. Фактично, А.К. Лозовський увійшов до числа небагатьох українських дослідників-африканістів.

А.К. Лозовський розробив і читав впродовж багатьох років низку загальних та спеціальних дисциплін. Покоління студентів назавжди запам'ятають його професійно-змістовні, цікаві курси: «Методика викладання історії», «Патріотичне виховання в школі», «Історія розвитку методичної думки в Україні» та інші. Левова частка викладацьких зусиль А.К. Лозовського йшла на організацію педагогічної практики студентів-істориків. Освітянський досвід, колегіальні, професійні зв'язки з керівництвом освітянських обласних та міських структур, постійне спілкування з вчителями-істориками дозволяли йому проводити педагогічну практику (а у 70 – 80-ті рр. ще й піонерську практику) з натхненням, з одного боку, та з вишуканою педантичністю, організованістю, з іншого.

За сумлінну працю та вагомі досягнення в галузі освіти А.К. Лозовського нагороджено медаллю «За доблесный труд. В честь 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» та багатьма відомчими нагородами, в тому числі почесним знаком «Отличник образования СССР».

А.К. Лозовського завжди відрізняла активна життєва позиція. На протязі багатьох років він обирався керівником ідеологічної комісії партійного комітету університету, секретарем партійної організації історичного факультету. Колеги-викладачі, адміністрація та співробітники університету назавжди запам'ятають його як виважену, інтелігентну, гуманну і в той же час принципову людину.

Дьомін О.Б., Самойлов Ф.О.

Наукове видання

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

випуск 19

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *Г. О. Куклєва*

Тираж 300 примірників, заказ № 219
Видано за кошти історичного факультету
Одеського Національного університету ім. І. І. Мечнікова,
та ГО «Асоціація перекладачів та Філологів»
Україна, м. Одеса, вул. Катерининська, 21
тел.: 8 048 722 24 00 , 711 78 88 , 728 48 88